Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

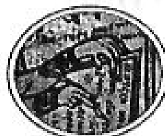

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредицата
„БЪЛГАРСКА КЛАСИКА" излиза
благодарение на любезното
спомоществователство на

МИНИСТЕРСТВОТО
НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА
и
НАЦИОНАЛНИЯ ДВОРЕЦ
НА КУЛТУРАТА

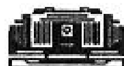

1000 екземпляра от всяко заглавие
са предназначени
за библиотеките в България.

ИЗДАНИЕТО Е ОДОБРЕНО
И ПРЕПОРЪЧАНО ОТ **МОН**

ДИМИТЪР
ТАЛЕВ

ЖЕЛЕЗНИЯТ СВЕТИЛНИК

Издателство
•ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ•
София, 2002

© Светлозар Игов, послеслов, 2002
© Панко Анчев, послеслов, 2002
© Петър Добрев, художник, 2002
© Издателство „Захарий Стоянов“, 2002
ISBN 954-739-299-9

I ЧАСТ

ХАДЖИ СЕРАФИМОВАТА ВНУКА

Овде дърво столовито,
столовито, грановито,
гранки му са до небеси,
а корони – сура земя;
гранки му са мили снаи,
а корени – синовите,
а връшките – мили внуци!

Народна песен

I

Едва-що бе преминала голямата чума в лето 1833, която лежа дълго, като тъмна, отровна мъгла над цялата страна. По това време Стоян Глаушев забягна от родното си село Гранче, което беше на около три часа път от град Преспа...

В двора на Глаушевци имаше едно младо, весело куче, с дълги, тънки нозе, цялото бяло и само на челото му се виждаше широко черно петно, което обхващаше темето и едното му око, та изглеждаше като накривено калпаче на главата му. То беше пъргаво, игриво, закачаше другите две стари кучета в двора, а от домашните най-много обичаше Стояна. Децата в къщата – събираха се към двайсетина – по цял ден играеха с кучето, но често го биеха, а възрастните го хокаха и само Стоян ни го биеше, ни го хокаше. Кучето му отговаряше с някаква човешка обич и привързаност.

Излезе Стоян Глауш да прибере воловете – вече се свечеряваше. Млад момък беше Стоян и не тръгна по пътя, а напреко, направо към ливадата край село-

то, дето бяха изкарали днес воловете да се позалъжат с младата, едва-що покарала тревица. Днес денят беше слънчев, топъл – минал бе Свети Атанас и зимата беше към края си по тия места. Стопили се бяха навред януарските снегове, върху черната, пропита с влага земя беше хвърлено зелено було, събрано на гъсти дипли по припеците. Ведрото небе още светлееше, мек зелен блясък се преливаше по тъмното лице на земята, ала от пълните с вода трапища, от сенчестите долища се надигаше синкава, хладна вечерна мъгла. Стоян вървеше нататък с широки стъпки и тъкмо се канеше да прескочи един трап, край него се стрелна Шаро и тупна с четирите си нозе на другата страна на трапа.

– Аха! – подвикна весело след него Стоян. Досега той се преструваше, че не го забелязва и не знае, че то върви след него, а младото животно какво ли не правеше, за да привлече вниманието му. Като прескочи и той трапа, кучето се изпречи пред него, приведе се на опънатите си предни нозе и току отскочи и се спусна нататък с вирнатата опашка.

– Ех – въздъхна гласно Стоян, – тебе ти се играй, ама мене не ми се играй...

То тръгна пак след него с дългите си нозе, зацапани с кал. Стоян подбра четирите вола и ги изкара на пътя. Бавно се клатушкаха воловете накъм селото – дребни, изгладнели, с хлътнали хълбоци и увиснали опашки. Тук, недалеч от пътя, на края на селото, се издигаше господарската къща, двукатната кула на Махмуд бей. На долния кат кулата нямаше прозорци, а само тежка дъбова врата и няколко тесни бойници през дебелите каменни стени, ала високо над зида, който обграждаше широкия двор, се виждаше целият горен кат с чардак и с дълги редици прозорци от четирите му страни. Тук бяха хамбарите на бея, тук идваше той от града, а през лятото довеждаше ханъмите и децата си да ядат любеници и пъпеши, тук бяха постоянно и двамата му кехаи, пазачи на имота му – почти цялото поле наоколо, ведно със селото и людете и всичко живо в него. Стоян се изненада, като видя пред високата порта на бейската кула едно от децата на бея, десетина годишно момче. Сега, по това време... далеко е още лятото. Може и беят да е тук, довел го е.

– А! – трепна Стоян. – Ето и хрътките му!

Две ловджийски кучета се хвърлиха на пътя и като дращеха с ноктите си влажната пръст, се втурнаха върху кучето на Стояна. Жаловито изквича то, сви се разтреперано в нозете на стопанина си, гръмко лавнаха след него двете хрътки и налитаха да го разкъсат. Стоян размаха ръце:

– Ош, ош бре!

Не смееше ни да прокълне двете господарски кучета, ни да дигне камък да ги прогони, а те се завираха в нозете му. Смути се младият момък, уплаши се и се извърна към малкия бейски син:

– Бейче! Бейче, спри кучетата! Бейче, ага, моля ти се!

Малкото турче се превиваше от смях и надаваше викове да насъсква кучетата.

Тогава Стоян усети между пръстите си дебелия врат на една от хрътките и твърдата козина по него, видя колко дълго беше тялото ѝ, пред самото му лице зееше устата ѝ – широка, да го погълне, с остри бели зъби – той стискаше, стискаше, тялото на хрътката стана непоносимо тежко в ръцете му, той го изпусна и видя как го прескочи, сетне подгони четирите вола към селото, а кучето му тичаше след него на три нозе.

Стоян отмина бащиния си двор, където влязоха

четирите вола, и се спусна в един дол наблизо зад къщата. Тук сплитаха оголели, прогнили клонки бурени и храсти, Стоян се провря в най-гъстото и се спотаи задъхан, разтреперан от страх и умора. Той се ослушваше да не би някой от турците – беят или кехаите – да го е проследил. Изтръпна, когато наблизо се чу шум, но той скоро видя през клонките кучето си. То се примъкна към него, приклекна и започна да ближе раните си, като час по час поглеждаше към любимия си стопанин и спасител. Накривеното му калпаче – черното петно на челото му – придаваше на кучешката му физиономия смешен и жалък, почти човешки израз, та Стоян едва-що не заприказва с животното, като търсеше пред кого да изкаже мъката си.

Никой не бе забелязал, че той се скри тук – никакъв подозрителен шум не се чуваше наоколо. Високите брегове на дола бяха като стени между него и селото, само небето се виждаше над главата му, но и то вече тъмнееше и чезнеше в бързо настъпващия вечерен здрач. Едва сега усети Стоян болки по ръцете и нозете си, видя разкъсаните ръкави на ризата си, разкъсаните по колената беневреци, видя и кръв там, дето го бе ухапала и изподраскала – с яките си нокти, хрътката. Ай, господи! Той я удуши с ръцете си, но тя се бе хвърлила да разкъса кучето му, хвърлила се бе и върху него, и другата също, и Стоян погледна небето: не е ли тъй? Сега беят ще изпрати по него кехаите си и ще го убият, а може и самият бей да го убие с пушката си от чардака на кулата – той стреля оттам и по живи люде, когато се разлюти. Не, за Стояна вече нямаше живот ни вкъщи, ни в селото, ни в полето! Той знаеше, че преди години беят е убил двама селяни от чардака на кулата – тъй, взел ги е „на нишан“, както си вървели по пътя. Ай, господи!

– Ще бегам – и Стоян пак погледна кучето, – ще бегам в града!

Болките по ръцете и нозете му стихнаха, живо птиче взе да пърха бързо-бързо в гърдите му и по-надолу, под лъжичката. Под тежките му силни нозе изпукаха гнили съчки.

Стоян едва-що бе навършил двайсет години. Той беше най-младият мъж от Глаушевците, между дядо му, баща му, тримата му чичовци и осмината му братовчеди, вече все женени и с деца. Глаушевците бяха петдесет и шест души – старият Йоан Глауш, синовете му, внуците му, снахите му, децата им, стари, млади и по-млади, до мъничките в люлките и – всички заедно, в една къща. Защо още не бяха оженили Стояна, още на петнайсет или шестнайсет години за някоя двайсет и пет или трийсетгодишна мома, както беше по селския закон? Може би защото се губеше някак между толкова люде в къщата на Глаушевци. За него мислеше само майка му, понякога и сестра му Благуна – двайсет и три годишна мома, а другите си спомняха за него само в работата, и тъкмо в най-тежката работа, защото беше силен като мечка. Едно тежко камъче лежеше в сърцето на Стояна. Понякога то натежаваше много. Стоян не знаеше как да го нарече и само чувстваше тежестта му. И други още камъчета тежаха в сърцето му, тежаха до болка, но той не знаеше какво име да ѝ даде. Работа, да, трябваше да се работи за бея – нивите бяха негови и той хранеше цялата рая в селото. Стоян не се боеше от работа – беше млад и силен, – ала понякога вкъщи или негде по селото людете казваха: „Като вола за сламата.“ Волът беше добитък, скот, воловете получаваха слама, а людете – само черен хляб, та трябваше да крадат, за да имат нещо повече. Това знаеше Стоян и когато се уморява-

ше много от работа, ставаше му тъжно. Той се боеше от турците – най-вече от бея, от кехаите му, дори и от децата му. Беят беше негов господар. И всички турци бяха по-силни от него – пред бея и пред всеки турчин сърцето му се свиваше до болка от страх. Работа, страх и една тъмна, безимѐнна скръб тежеше в сърцето му. Случваше се да няма де да легне в къщата, под ниския сламен покрив, дето спяха Глаушевци по рогозките върху пръстения под, всички заедно и заедно с добитъка; обичаше да носи чисти везани ризи, а носеше дрипави и пълни с гад, обичаше здрави, яки опинци, с дълги ремъци, а дядо Йоан отделяше нови опинци за него само за Божик. Обичаше да поприказва, да се посмее, да се пошегува, да се побори с някого, да си попее, да посвири с кавал или на гайда, а другите вкъщи и по селото все току махваха с ръка към него. Все го държаха някак настрана, та и дядо му, и баща му дори бяха забравили да го оженят.

– Стоян! Стойку бре, Стойку...

Стоян позна гласа на сестра си Благуна. Тя го търсеше, викаше го със сподавен глас, боеше се, види се, да не го издаде. Настанала бе нощ, младият месец бе извил остри рога на студеното зимно небе, през нозете на Стояна проникваше в тялото му студена влага.

– Стойку бре, Стойку! – чу се по-наблизо.

Нещо прошумоля в храстите и Стоян видя в бледия зрак кучето си да куцука нагоре по брега и изчезна нататък подир гласа на Благуна. Изчезна и тя, докато я чакаше Стоян да се покаже горе на брега.

Той остана сам в тъмния дол. Не се чу вече гласът на сестра му, не се върна и кучето. Тихо беше наоколо, само месечината блестеше насреща и бледият ѝ зрак обливаше като ледена вода Стояна, ледена грудка заседна в гърдите му.

– Ха да бегам! Да бегам! – разтърси глава и рамена той, разтъжен и сърдит. Сърдеше се на Благуна, на кучето – и те го бяха изоставили. Нека!

В града бе ходил само пет или шест пъти. Други бяха людете там и друг беше животът им. Какви други? Ех – по-добри и всичко беше по-хубаво. Людете бяха по-весели и по фурните имаше бял хляб. Много народ имаше там, хубави къщи, чаршия и какви ли не дяволии. Който работи, за себе си печели и никой не ти дели залъка. Блазе им на гражданите! И там най-добре можеше да се скрие Стоян – никой нямаше да го чуе, да го види, там има толкова народ.

Стоян се раздвижи предпазливо, изкачи се тихо по брега и подаде глава. Всичко живо бе се спотаило в едвам светлеещия лунен здрач на студената, влажна зимна нощ. И новата месечина клонеше вече към залез, по земята се надигаха, разливаха се надалеко огромни черни сенки. Стоян потръпна, изкачи се бързо на брега и се отправи към къщи. В тъмнината не се боеше от бея и кехаите – сега той мислеше само за града и сам не знаеше какво точно. В паметта му изникваха всички хубави неща, които бе видял и чул там, нищо не го спираше тук в тая студена и тъмна нощ, а там го очакваше спасение и по-хубав живот – какъв, той не знаеше, само в сърцето му припламваше плаха радост. Друг някакъв страх се задаваше отнякъде и все пак не беше толкова страшно – натам, към града, го гонеше тъмнината, в която се криеше сега и родното му село, и кулата на господаря, и всичко наоколо, натам го тласкаше една колкото хубава, толкова и неясна надежда.

Пред къщата най-напред го срещна Шаро, сетне пред него се изпречи майка му.

– Къде се загуби, сине – прошепна бързо тя и едвам докосна с ръка разголените му гърди, негли да про-

вери, че е той. – Леле, сине... Идва да те търси Осман кехаята! За кучето на бея. Ами сега, Стойко?

– Майко, отивам в града. Ти само да знайш и на Благуна кажи.

– Ами дали ще те пусне дедо ти?

– За мене нема живот тука. Беят ще ме убие или Осман.

– Ще те убият, сине.

До тях изеднаж се изправи в тъмнината и Благуна.

– Идва Осман...

– Отивам в града.

– Там ли ще останеш?

– Там.

– Лелей... Блазе ти, Стойко!

Той се отдели от двете жени, отиде към дръвника, посегна напосоки и взе една секира, окачи я на лявата си ръка. Като мина пак край жените в тъмнината, той тихо рече:

– Хайде...

Те нищо не му отговориха и Стоян продължи нататък през двора. Отминал бе само няколко стъпки, когато чу как майка му въздъхна, нещо го парна направо по сърцето и остана там, докато прекоси той бащиния си двор, докато излезе от селото. Когато беше вече доста далеко от родното село по пътя за града и бе вървял като насън, той изеднаж дочу зад себе си тих, познат шум. Изви глава назад, без да се спира, и се усмихна: след него куцукаше, все на три нозе, кучето му. „Къде си тръгнало? – попита в ума си Стоян развеселен. – Да не мислиш, че там...“ – опита се да се закани той, но и сам не знаеше с какво да се закани и не се обърна да прогони назад неканения си другар.

II

До града имаше около три часа път през полето, а зимната нощ беше дълга. Стоян наближи крайните градски махали далеко преди да се раздени. Той беше уморен, студената нощна влага пронизваше дебелите му селски дрехи, кожухчето му, в което цял се бе сгушил. Беше и гладен. От голяма уплаха майка му не бе се сетила да му даде хляб; ни тя, ни Благуна, ни пък той самият се сети да поиска. Да можеше негде да полегне – главата му тежеше, клепачите му лепнеха за сън. Да се скрие негде, да заспи, да забрави всичко. Сега вкъщи всички спят, топло е там под сламения покрив и Стоян се унасяше, едва-що не заспиваше, влачейки нозе по пътя. Ала там, в село, беше беят, кехаите. Тънкият лед по локвите тук и там по пътя хрущеше под излизаните опинци на пътника, той се стрясваше и се озърташе в тъмнината. Там бяха беят и кехаите, а какво ли го чака в града? Страхът от господаря турчин нарастваше в още по-голяма тревога пред неизвестното, което го очакваше в новия му живот, но Стоян вървеше напред, макар да угасваха една след друга всичките му надежди, вървеше напред, нямаше вече къде да се върне. Едничкото живо същество край него в тая тъмна нощ беше кучето му, което куцукаше по петите му. Стоян дочуваше шума на лапите му и тоя шум в глухата нощ го успокояваше.

Стоян не се реши да влезе в града. Де ще отиде, на чия врата ще почука? Мислеше да отиде в хана, дето спираха людете от неговото село, но не знаеше дали ще го намери в тъмнината. Досега други го бяха водили в тоя град, колкото пъти бе идвал, и му се струваше, че сам не би знаял накъде да се отправи. Нямаше ни една аспра у себе си – не се сети да поиска поне

един-два онлука от майка си, пък и тя де ли би ги намерила? Парите, доколкото бе виждал пари, стояха у дядо му и той кой знае де ги криеше. Стоян приседна на една полуразрушена ограда край пътя и широко се прозина. Високо горе безучастно трептяха звездите по тъмното небе. Той чакаше – чакаше да се раздени. Сгуши се още повече в кожухчето си, мушна още по-навътре в ръкавите му премръзналите си ръце. И както беше притиснат от мъката си, уплашен, разколебан, отчаян, усети едвам доловима топлина – топлината от малкото потреперващо тяло на Шаро, който бе се присвил в нозете му.

Мина кой знае колко време, а нощта беше все така тъмна, студена и страшна, отникъде не идваше никакъв признак на живот, дори куче не се чуваше да залае или петел да пропее. Наблизо едвам се белееше някаква стена, забелязваха се едвам очертанията на ниска прихлупена сграда, малко по-нататък се издигаха и други такива сгради – оттук започваше една от градските улици. Стоян седеше и чакаше. Няколко пъти се полюшна задрямал, но скоро се стрясваше, разтреперан от студ. Седеше и чакаше в тъмнината. Чакаше да се съмне. Друго какво? Нищо. Стоян беше гладен, беше премръзнал, беше уплашен, ледената грудка в гърдите му беше нараснала и тежеше още повече. Пред очите му премина дядо му, баща му. Той беше тук, в тъмното, но беше и там, у тях, вкъщи. Ето и майка му, и Благуна... Къде си тръгнал, Стояне? – Гони ме Осман, кехаята, иска да ме убие, дедо... Какво ти е, сине? – Нищо, майко. Нищо не ми е... Стоян подигна рамена, той дори се усмихна. Дядо му, баща му, майка му и Благуна изчезват в някакъв облак, сетне става съвсем тъмно, Стоян се полюшва, едва-що не пада от оградата и потреперва, дългата дръжка на секирата му, надяната на ръката, тихо се чуква в някой камък. Наоколо е все същата, все тая тъмна, глуха нощ. Той се присвива още повече – да може някак цял да се свие в кожухчето...

Надолу негде по улицата се дочува тропот и човешки глас. Стоян подига глава и се пули нататък в тъмнината. Там светва и бързо угасва бледа светлина – отвори се и се затвори врата. Сетне пак едва доловим тропот. Стоян става, надига се и кучето му. Сега Стоян нищо не мисли – той търси само да срещне, да чуе живи люде, да се постопли негде и да намери залък хляб. Той навлезе в улицата и се спря пред нисък, прихлупен дюкян. През цепнатините на дървените кепенци се процеждаше светлина, отвътре се чуваха гласове.

– Върти, върти! По-бавно, ама не спирай.

– Ето, въртя – отвърна задъхан, млад глас. Стоян почука – тъй, без да мисли. Вратата се отвори, отвътре полъхна топъл, влажен въздух и смрад на мърша.

– Кой си ти? Какво искаш?

– Да влеза малко... пътник съм.

Вратата остана отворена и Стоян влезе в тесен сапунджийски дюкян с редица дървени рафтове, а светлината беше зад тях. Той премина по тясна пътечка и се намери в малка работилница. На огнището клокочеше голям казан недоварен сапун, а едно дванайсет-тринайсетгодишно момче, със запретнати ръкави, бъркаше с голяма дървена лъжица сгъстяващата се каша; много тежка беше за слабичките му ръце напоената с лоище дървена лъжица. Насред работилницата, върху мангал с разгорени въглища, беше сложена голяма медна тенджера, пълна с разтопена лой. На столчето до мангала седна възрастен мъж – същият, който отвори вратата на Стояна. На друго, дълго столче до него бяха наслагани кичури памучни фитили

за свещи – на стената отсреща бяха окачени редица снопчета вече готови лоени свещи.

– Немате ли врати у ваше село? – сопна се майсторът, готвейки се да продължи прекъснатата си работа.

– Имаме – отговори Стоян и едва след това се сети, че бе забравил да затвори вратата. Върна се назад и видя там, пред вратата, кучето, което протягаше муцуна към топлата струя задушлив въздух, напоен с апетитна за него миризма, но не се решаваше да влезе. Стоян се поколеба за миг дали да пусне кучето си вътре, но сетне затвори вратата.

Стоян се изправи край стената, по-близо до огнището. И тримата дълго мълчаха. Сапунената каша в големия казан глухо клокочеше, момчето въртеше умерено дървената лъжица, която стържеше дъното на казана, в тенджерата на мангала шоркаше стичащата се от фитилите лой. Майсторът на няколко пъти изви глава към казана, погледна и неканения гостенин. Сетне каза:

– Ти можеш ли да въртиш там? Ей там, нели виждаш...

– Па – усмихна се Стоян, откачи секирата от ръката си и я сложи до стената, – да се опитам.

– Ильо, дай му лъжицата, пък ти ела да ми помагаш.

Момчето веднага остави лъжицата с облекчение, а Стоян бързо я взе и започна да върти с пресилено усърдие. Пък и ръцете му бяха много силни за тая работа, за тая дървена лъжица. Майсторът извика:

– Е, е! Полека, ще събориш казана! Полека, бавно. А така, полека. Ами съблечи си кожуха, ще се изпотиш.

– Нищо.

Стоян работи тук, докато се раздени. Огънят под казана постепенно загасна, сапунената каша се сгъсти добре.

– Хайде, стига толкова – рече майсторът и взе лъжицата от ръцете на Стоян. – И много ти здраве.

Той се наведе над казана, разгледа внимателно кашата и току се обърна към Стояна, който тъкмо бе стигнал до вратата.

– Чакай. Малко сапун ли искаш да ти дам – пристъпи той – или два мангъра. Работи тук, помогна.

– Е, па – обърса Стоян потното си чело с опакото на ръката си, – каквото кажеш. То и сапун може да потребва, но... аз съм малко нещо гладен.

Майсторът се наведе над едно малко сандъче в ъгъла на дюкяна и му подхвърли оттам две медни петачета.

– Да дойда ли пак некой ден, да помагам? – реши се да попита Стоян.

– Не, не... – отвърна неохотно сапунджията, като посочи с брада към момчето. – Малкото е немощливо тая сутрин, та... иначе...

Малко по-надолу, по същата улица, имаше фурна. Стоян, следван от кучето си, се спря там. По широкия тезгях бяха наредени топли, бели сомуни.

– Отрежи ми за тая пара – хвърли той на фурнаджията едно от петачетата.

Фурнаджията отряза половин сомун и го плъзна по тезгяха към него. Стоян веднага откъсна огромен залък и го натъпка в устата си. Кучето бе дигнало глава към него, гледаше го втренчено и на два пъти се облиза с дългия си език. Стоян изръмжа, дъвчейки:

– Хм... Яде ти се... Ето – и той откъсна втори такъв залък, подхвърли го на кучето.

„Хап!“ – улови Шаро залъка във въздуха, тракна два пъти със зъби и го глътна.

– Е-е – засмя се Стоян, – услади ти се! Де си видело ти градски сомун!

Той напълни отново устата си с хляб и подхвърли второ късче на кучето. Топлата мека половинка бързо изчезна в ръката му. А в другата си ръка стискаше второто петаче. Отвори широката си длан и погледна петачето. Погледна кучето си, което следеше движенията му, погледна пак петачето и пак кучето. Усмихна се весело:

– Я ние с тебе да се налапаме, пък...

Той купи и за второто петаче половин сомун и го раздели с безсловесния си другар. Дъвчейки с наслада последния залък, Стоян се огледа наоколо с весели очи. И днес денят беше слънчев. Утринната хладина пощипваше носа на селянина, но слънцето бе се измъкнало вече от сивкавото валмо на мъглата по хоризонта и в топлия му блясък бързо се топеше тънкият ледец по локвите долу, по улицата и сребристобялата слана по ниските потъмнели покриви. Стоян наблюдаваше дружелюбно редките минувачи, сякаш търсеше да види между тях свои стари познайници, готов беше да им заговори. Не спа цяла нощ, но беше бодър, стоплен и сит. Махна на кучето си и тръгна надолу по улицата към вътрешността на града между другите минувачи, с весело доволство, че и той беше като всички тия люде.

III

Градът посрещна добре новия си гостенин – с топлия си сомун, със слънчевото си утро, – посрещна го и го привърза към себе си завинаги.

Преспа беше град със стара слава и със своите десет, а може и петнайсет хиляди жители беше един от големите градове в Македония. Улиците му бяха тесни и криви, на няколко места се отваряха малки площади и само житният и конският пазар бяха доста широки празни места на двата края на чаршията. Всеки бе строил, както е могъл и доколкото сърце му е давало и съзнание е имал, мислил е за обществени нужди: улица като улица – да могат да минават людете, да може да мине и натоварен добитък, пък и кола с кола да се размине, да има де да се изхвърля сметта и водата да изтича накъм реката по две нечисти вади по крайщата. Зимно време улиците тънеха в кал и цяло изкуство беше да стъпва човек от камък на камък по стария хлътнал калдъръм. Лятно време калта се превръщаше в прах, но усърдните домакини и ранобудни чирачета в чаршията всяка събота привечер пръскаха обилно с вода пред къщите и дюкяните и помитаха чисто, като натрупваха праха и сметта на купища, които оставаха там понякога и до следващата събота, докато минеха общинските двуколки да ги дигнат и отнесат вън от града. Грижата на преспанци за чистота и ред по къщите, по дворищата и градините беше голяма, доколкото разбираха те от чистота, ред и хубост. Чумата бе минала по тия места едва преди няколко месеца, а тя е престаряла, грозна баба, с гноясали очи, с дълги черни нокти, спира се пред всяка врата, избира, когото си иска, между стари и млади; когато пък иде за общо наказание – бележи всички редом със смъртния модрочервен знак и рядко да пропусне някого, колкото да не затрие съвсем човешкия род. Човек трябва да умее да я държи по-надалеко, в пусти гори, да се пази да не я привлича, и нея, и всички болести, които мъчат и ядат грешното човешко тяло. Има за това тайни думи и заклинания, знаят ги врачки, баячки и вещици, но всеки знае, че превръзки от гнойни рани и всякакви нечистотии от болни се пу-

щат по вода, по реката или дори по вадата на улицата, за да мине болестта лесно, като по вода, но никак не бива да се хвърлят в огъня, че болестта може да се разсърди и да се върне още по-люта. Нечистотата е срамно нещо, а водата всичко измива. То човек без гадове не може – де ще изтребиш бълхи и дървеници, – но срам и резил е да ти полази въшка по врата или дрехата. Грях е да пипаш хляб и каквато и да е храна с нечисти ръце, да не си отвориш сутрин очите с няколко шепи вода, да не си умиеш срещу неделя главата и нозете с топла вода и сапун или хума и да не си смениш долните дрехи, а радост за тялото и душата е лятно време да се изкъпеш в някой вир из реката вън от града. Добре е по един или два пъти през годината, срещу Божик или Великден, да отиде човек на баня, а жените отиват и повече пъти, но скришом, че греховна е всяка прекалена грижа за човешката мърша. Турците отиват по-често на баня, някои от тях си имат бани и вкъщи, но те, поганците, не са мазани с миро и телата им смърдят. Нечисто е всичко, що е гнъсно наглед или вони, или се вижда, че е зацапано, ала и с чистотата не бива да се прекалява, или пък като гръцките кокони: отгоре набелена и начервена и в коприна облечена, а отдолу – смърди. Това е поради тяхната леност и лицемерие, пък и от повече богатство. Като работи човек, ще се поизцапа, но добре е да пази чисти и тялото и душата си, и двора и къщата, и дюкяна си, доколкото е редно, доколкото може от работа и от сиромашия, пък и не всекиму е дадено да бъде кибар.

Тесните улички на Преспа се провираха между стените, които ограждаха дворищата на преспанци, покрай високи порти, между редица къщи, които често се издигаха над улиците по на един или два ката. Малки прозорчета, обковани с железни решетки, надзъртаха от долния кат, а горният кат, с издут еркер, беше цял в прозорци с шарени или бели завеси. Чардаците и стълбищата бяха навътре – всичко беше прибрано навътре, зад дебели стени и тежки порти, зад железни решетки. Широки стрехи засенчваха тесните улички, над почернелите керемидени покриви се издигаха високи комини, а често над дворните стени, дори и над покривите, ширеха гранки откъм дворищата стари плодни дървета или някоя стройна топола стремително се издигаше негли до облаците между тия едвам надигнали се от земята еднокатни и двукатни стари сгради. Като мълчаливи стражи над града се издигаха пет бели минарета и най-високото между тях – на чаршийската джамия, а другите откъм турската махала на горния край на Преспа. Всички улици на града се стичаха към чаршията, през двата моста над малката река, която никога не пресъхваше, събирайки в дълбокото си корито водите на всички извори от близката планина. Така и улиците на Преспа се събираха към чаршията и се сплитаха там в гъста мрежа от сокаци, ъгли и няколко стари, мрачни безистени.

Стоян Глаушев се загуби цял, и духом и телом, в тоя лабиринт, а кучето бе навело глава уплашено, свило бе опашка и вървеше с муцуна до нозете му, да не би да загуби някак миризмата на опинците му. За първи път Стоян се движеше така свободно из града, радваше се, че е между толкова много люде по улиците и дюкяните, на всяка стъпка се натъкваше на нови чудеса, които веселяха сърцето му. „Ами ако се покаже отнякъде беят или ако са тръгнали по следите ми кехаите!" – пронизваше го час по час мисъл, но ненаситното му любопитство бързо го повличаше по друга някоя уличка. На закачките на чирачетата, които се стрелваха от дюкян на дюкян, Стоян глупаво се усмихваше, като неча-

кан гостенин, а се подбиваха с него и по-възрастните от чаршията. Той се спря пред една абаджийница, дето десетина мъже, насядали на висок тезгях край стената, шиеха, обшиваха и везеха с гайтани и сърмени конци натруфено турско облекло; примамиха го да влезе в шивачницата и за малко не го накараха да легне, за да му вземат мярка с дървения аршин за едни потури и джамадан от червена чоха. Сподирен от веселите подвиквания на присмехулниците, Стоян отмина и се спря по-нататък пред малкото дюкянче на един златар. Като гледаше унесен как изкусният майстор, надвесен над мъничка наковалня, извиваше и заплиташе лъскави сребърни нишки с още по-мънички чукчета, клещи и щипци, шила и игли, Стоян Глаушев погледна ръцете си: всички тия дяволии биха се събрали в едната му шепа. Златарят дигна към него възпалените си очи.

Стоян понечи да си тръгне засрамен.

– Постой, постой – викна след него златарят, – постой да ми посветиш!

Стоян навлезе и дълго ходи из шумната чаршия на казанджиите, кантарджиите и ковачите, сетне се намери на една необикновено тиха и мрачна улица, дето стъпките на минувачите глухо отекваха. Той се огледа уплашен, кучето мушна муцуната си между нозете му. Улицата беше покрита с тежък покрив, горе се преплитаха почернели греди и тук-там между тях светлееха дупки и цепнатини. Тихо беше и по мрачните дюкяни от двете страни, някои бяха преградени с цели стени от малки нечисти стъкла, нещо страшно, тайнствено, ала и твърде любопитно дебнеше в мрака иззад тия стъклени стени. Пред очите на Стояна се мярнаха топове пъстри басми и други още няколко чудни пъстрила, но той побърза да се измъкне от тоя мрачен тунел. Като излезе на светло, Стоян още еднаж изви глава назад

към покритата улица и в тоя миг някой внезапно се изпречи на пътя му:

– Ха! Тъкмо ти ми требваш.

Стоян потрепера от изненада и уплаха: пред него стоеше стар, навъсен турчин, с дълъг чибук в ръката.

– Върви след мене – замахна с чибука си агата и Стоян го последва занемял от страх, покорен. И малко по-късно, когато се посвъзе от изненадата си, нито през ума му минаваше да попита накъде го водят. Не можеше да се противоречи на турчин, да се спори, да се пита и разпитва: турчинът беше всевластен господар, а той – селянинът християнин – беше презрян гяур, безмълвен роб, който трябваше във всичко да му се покорява. Така е било, откакто помнят бащи и деди, и те всички, както синовете и внуците им – покорни роби, прости люде с потъмнели души.

IV

Турчинът мина през чаршията и навлезе в турската махала. Стоян вървеше на няколко стъпки след него. Нова тревога се промъкна в сърцето на Стояна. Тесните криви улички тук бяха глухи и пусти, между високи стени и здраво затворени порти; къщите бяха обърнати гърбом и редките прозорци, високо горе, под широки надвесени стрехи, бяха обковани с гъсти дървени решетки. Стоян въртеше изпод вежди уплашени очи и на всяка стъпка очакваше да го сполети нова беда. Глухият шум на опинците му по неравния калдъръм стана още по-тих; по едно време той забеляза, че връвта на левия му опинък бе се развързала, но не се реши да се наведе и да я завърже, само се пазеше да не се спъне – и пак от страх да не би да привлече върху себе си нечие

внимание с каквото и да е. Минувачите бяха редки, мълчаливи; само на един малък триъгълен площад Стоян видя купчина турчета, улисани в игрите си. Като минаваха край турчетата, едно от тях, около петгодишно, с протъркани шалварки, впи зли очи в Стояна. Сетне бързо се наведе, взе камък и го хвърли по него:

– Гяур!

Камъкът се търкулна наблизо, Стоян наведе очи, а старият турчин не се и обърна да погледне кой хвърляше камък по гяурина. „Ами ако изскочи сега тук отнякъде бегът или някой от кехаите!" – трепна Стоян и още повече се приведе и присви – съвсем да изчезне. Малко по-нататък турчинът му направи знак с чибука си да спре, а той почука на една порта.

– Кой е? – чу се иззад портата женски глас на турски.

– Аз съм – отговори турчинът. – Махни се веднага. Не съм сам.

Дошла бе да отвори някоя от кадъните му. Той почака, докато тя се прибере отново вкъщи, надзърна в открехнатата порта и едва след това направи знак на Стояна да го последва. Влязоха в двора, след тях се промъкна и кучето на Стояна. Това беше малко глухо дворче, близо до портата се гушеше ниска постройка от една или две стаи, дето агата посрещаше гостите си – неговият селямлък; навътре, отвъд една кирпична стена, сред доста голяма градина, беше харемлъкът, т. е. истинското жилище на турчина, дето живееше семейството му – жените (по две, три, понякога и повече), децата му, – дето чужд мъж не можеше да проникне дори и с поглед. До външната порта бяха струпани голям куп камъни – по-дребни и доста едри, тежки. Турчинът посочи с чибука си, без да погледне Стояна:

– Оттук... хе, там! Хайде, хващай! Не разбираш ли?

Стоян бавно се освободи от вцепенението и страха си (как попадна в тая турска къща, между тия стени и затворени порти!), огледа се де да остави брадвата, която все си висеше на лявата му ръка. Той трябваше да пренесе камъните в един ъгъл на другия край на двора. Започна бавно, тромаво и турчинът нетърпеливо размаха чибука си. Стоян духна в ръцете си – студените камъни пареха като огън голите му пръсти. Найсетне той смело се нахвърли, и то първо върху по-едрите камъни. Турчинът опули очи и се чудеше на голямата сила на младия селянин, който дигаше някак с леснина по петдесет, по осемдесет оки, пренасяше камъните с ръце, колена и гърди, цървулите му потъваха в лепкавата кал по двора. После агата остави селянина сам – доволен, че бе попаднал на такъв добър работник. Като остана сам, Стоян подири с очи кучето си, което бе се свило на кравай на едно сухо местенце, и подигна глава, щом улови погледа на господаря си.

– Лесно ти е тебе, Шаро – опита се да му се усмихне Стоян с неясна тъга и додаде като на себе си: – Дали ще изкараме барем некой залък хлеб...

Поработи Стоян около два часа време, колената му се присвиха, рамената му се отпуснаха, яките му жили се опънаха до болка, най-сетне той се изправи, потърси с премръзналите си ръце полите на кожухчето и вълнената си ресачка[1].

Камъните бяха преместени и сега той не знаеше какво да прави, прибра си брадвата, поогледа се в пустия двор. Застанал тъй, унил, уморен и нерешителен, загледа се в Шаро, като че ли от него очакваше отговор. Животното се приближи и чучна на опашката си. Те и двамата чакаха, и двамата бяха огладнели – минало бе

[1] ресачка – дреха без ръкави

толкова време от ранната им закуска. Вътрешната порта скръцна.

– Свърши ли бре? – чу Стоян гласа на турчина.

– Свърших, ага. Ето, виж – посочи той с глава новия куп камъни и гледаше турчина с покорни очи.

– Ха сега върви си – каза турчинът от прага на вътрешната порта, но в това време кучето пристъпи към него, проточило муцуна, подуши го отдалеко. Мустаците на турчина потрепнаха в усмивка: – Гладно ли е кучето ти, бре?

– Гладно е, ага.

– Бре, завалията. Почакай малко.

Турчинът се дръпна назад и притвори портата, да не би нечистият поглед на гяурина да проникне в харемлъка му. Стоян се усмихна на хитростта на Шаро и на една своя надежда. Турчинът пак се показа на портата с парче хляб в ръка. Отчупи от хляба и хвърли един залък на кучето, почака минутка, две, с видимо доволство, отчупи и хвърли втори залък. Кучето гълташе залъците със завидна охота и леко поклащаше опашка. Турчинът му подхвърли и последния залък, извади от широкия си пояс шарена кърпа и внимателно обърса ръцете си.

– Хайде сега, излизай! – прекрачи той прага на вътрешната порта и стъпи в предния двор.

Стоян се отправи със сподавена въздишка към външната порта, кучето се облиза и тръгна след него. Като излязоха на улицата, турчинът блъсна портата след тях и я заключи. „Ами сега?" – оживя с още по-голяма сила страхът в сърцето на Стояна. Улицата беше пуста и той не знаеше как да се върне в чаршията, да излезе от тоя лабиринт от тесни, криви улички със затворени порти, дето се мяркаха само турци с презрителни и враждебни погледи. Чуваха се недалеко гласовете на турчетата, край които бяха минали. Стоян се боеше и от тях – ще го замерват с камъни. Той не познаваше турската махала, макар да бе идвал тук няколко пъти със свои съселяни, когато превозваха от село любеници, пъпеши, жито царевка, сено за бега в градския му сарай. По-далеко от бега и от сарая му – тъкмо от него се боеше Стоян най-много! И тръгна той напосоки, бързо, със заслепени от страх очи, като се насочваше по всяка отворена срещу него улица и кой знай колко време се лута като насън. И сякаш се събуди от тежък, мъчителен сън, когато изведнаж се намери пак в чаршията, сред познатия му вече шум, след като се губи в тайнствената и враждебна тишина на глухите улички в турската махала. Пак тъй, неочаквано, Стоян видя точно насреща добре позната сграда – голямата, винаги отворена порта, механата до нея и двора навътре, – това беше ханът, в който винаги спираха в пазарни дни дядо му, баща му и всичките му съселяни, в който и той бе идвал с тях няколко пъти. Той обърса с опакото на ръката си потеклите по челото му едри капки пот и се отправи засмян, с широки стъпки към хана.

Ханджията се зарадва на тоя нечакан в такива дни на седмицата гост и се мъчеше да го познае:

– Чий беше ти, приятелю?

– Внук съм на дедо Йоана, на дедо Йоана Глаушев от Гранче.

– Аха... на дедо Йоана. Добре дошъл! Как е дедо ти?

– Сполай богу.

– Ами ти, какво... по работа ли? Ще се връщаш ли довечера на село?

– По работа – излъга Стоян, без да знае как. – Ще нощувам тука, пък утре...

– Добре, добре.

Стоян се нахрани в механата с градски хляб и с

фасул, останал от миналия пазарен ден, полян с оцет, та да не се познава, че е вкиснал, пренощува на рогозка в една от стаите на хана. Като видя ханджията, че той и на другия ден не бързаше да се върне в селото си, а и не изглеждаше да е зает с някаква работа, усъмни се и започна да го разпитва, докато Стоян не му призна неволята си. Ханджията му каза с променен глас:

– Я ти, приятелю, стегни си опинците и веднага се връщай на село при дедо си и баща си. Какво си мислиш? Кой ще те храни тука? Аз ли? Кой ще ми плаща? Дедо Йоан и баща ти ще ми се карат, че съм те прибрал. Тръгвай и веке да не се връщаш тука. Абе, глупчо, кой ще те прибере тука, в града, каква работа можеш да захванеш – тъй ще пукнеш от глад. И куче си повлекъл! Пусто дърво...

Стоян излезе на улицата и Шаро – все тъй, до петите му. През нощта се изви буря над града, зимата се върна след хубавия слънчев ден. Настъпило бе хладно, закъсняло утро с ниско, облачно небе и само над далечните планински върхове на югозапад светеше тясна, сребристо-бяла ивица. Слънцето бе изгряло, но оставаше скрито зад ниските снежни облаци, през които се процеждаше мека светлина. Гаснеше всеки блясък и всяка рязка черта се разливаше и чезнеше. Натам, дето светлееше ниското облачно небе, беше родното село на Стояна и тая далечна светлина примамваше погледа му. Той се запъти нататък, макар още да не бе решил да се връща при своите. Не усети как се намери на края на града, на пътя който водеше към полето и към родното му село. Тук той се спря, като на раздяла, и още по-тежка, по-тъмна мъка бе се набрала в душата му. Пред него криволичеше широкият път и нататък беше родната къща, близките му люде, майка му, сестра му Благуна; родното му място беше натам и той сега не можеше да си спомни всичко онова, с което го притегляше то; спомни си само за алестото жребче, което се готвеше да учи на езда тая пролет – спомни си за хубавото младо конче със същата тъга, както за майка си и за Благуна. Но не беше само това, с което го привличаше родното село, и той тръгна нагоре по пътя с колебливи стъпки. Бавно оставаше назад зад гърба му градът, който го пъдеше негостоприемен и враждебен, заплашваше го с глад и с всякакви други мъки. Но Стоян усещаше как натежаваха нозете му, колкото повече се отдалечаваше. Отново го завладяваше неясното чудо на града, още повече сега, след като престоя два дни в него, и с всичко, що бе видял там, най-вече тъкмо с туй, което го бе карало да се вълнува дълбоко ту от страх, ту от неочаквана радост, ту от болезнена мъка, ту от смели надежди. В простите си мисли Стоян не виждаше ясно с какво точно го привличаше градът, той само чувстваше с цялото си сърце притегателната му сила и все по-остро, колкото повече се отдалечаваше от него. В същото време картината на родното му село, образите на близките му люде започнаха да бледнеят, да се помрачават от сянката на отново пробудения страх от турците в селото, които сигурно го чакаха да се върне, за да го убият заради хрътката на бея. „И само това ли, само това ли... Живот ли е това на село...“ – все повече се размътваше в душата му набраната там горчилка. Той пак се спря. И тъй, в мъчителното си колебание, извърна глава назад към града. Изведнаж втренчи поглед. По пътя откъм града идваха двама конници. Турци. Стоян се заозърта в уплаха. Полето наоколо беше пусто, само няколко врани прелетяха на черни разкривени ивици по ниското мрачно небе. Стоян пак се обърна: да, турци. Но това сигурно са Махмуд бей и Осман! Той скочи в плиткия дол край пътя и се спусна нагоре, приведен

надве, с глава, скрита между рамената. И би тичал така до последни сили, за да изпревари двамата конници – нямаше де да се скрие от очите им, от куршумите на пушките им в това широко и равно поле. За негово щастие долът скоро кривна и се провря под едно дървено мостче на пътя. Там, под мостчето, се спотаи Стоян, свит на кълбо, и като стискаше зъби, за да държи душата си, която сякаш напираше да изхвръкне от устата му като птиче. Шаро бе го последвал, но не се решаваше да влезе под мостчето и го гледаше отстрани учуден ту с едното, ту с другото си око. Стоян тихо го примами и го стисна между колената си. Кучето се укроти, сгушено на топло. Сега, господ да помага! Дано не са го видели турците и дано не го усетят под мостчето! Ето вече се чуваше тропотът на конските копита – те сякаш чукаха по мозъка на младия селянин. Изтропотиха и по дървеното мостче. Отминаха. Заглъхна отново всякакъв шум над смълчаното запустяло поле. Мина доста време, докато се реши Стоян да излезе от скривалището си. И нито помисли да продължи пътя си към селото – там бяха Махмуд бей и Осман кехаята, там нямаше живот за него. Той се запъти назад към града. След него припна и кучето му.

Светлата ивица по хоризонта на югозапад бе угаснала. Снежните облаци бяха се надвесили още по-ниско и в затихналия простор наоколо вече се премятаха снежинки.

V

Беше доста късно следобед. Късният предпролетен сняг бързо и гъсто посипа улиците и покривите на града. Излезе вятър и въртеше, развяваше по всички посоки бели снежни кълба и мрежи. По улиците рядко се срещаше някой забързан минувач. Затворени или полузатворени бяха и повечето от дюкяните из чаршията – всеки гледаше да се скрие негде на завет от снежната виелица. Още по-запустяло беше по махалите. Стоян Глаушев скиташе от улица в улица присвит, мушнал ръце в ръкавите на кожухчето си. Унило пристъпяше след него кучето му. Те и двамата бяха уморени, премръзнали, прегладнели. Спираха се да си починат за малко тук или там, под някоя стряха и пак тръгваха, бездомни и никому ненужни. Да не беше поне тая снежна буря, която като напук все повече се засилваше, и още повече гладът, който късаше със зъби и с нокти вътрешностите на тия две млади и здрави невинни създания...

– Ей, Стояне! – чу се неочаквано женски глас, сподавен от воя на виелицата. На една открехната порта бе се появила млада жена, загърната набързо с вълнен шал. – Ей – викна отново тя, но веднага млъкна смутена, дори уплашена.

Минутка преди това пред портата беше минал Стоян Глаушев с кучето си. Като чу глас, той се спря в снега, после се обърна тромаво, с цялото си тяло. Жената видя, че той беше млад човек, и млъкна смутена, а той, съживил се изеднаж, ѝ се усмихна с розово лице, с разгърнати отпред гърди и зъбите му, отразили синкавия блясък на снега, ярко се белееха под тънките му руси мустачки. Тя огледа уличката – дали не бе я видял и чул някой, че не беше прилично да заприказва тъй млад, непознат мъж. Малката уличка беше пуста, цяла забулена в рояци снежинки, които вятърът развяваше насам-натам и ги трупаше на малки преспи край стените.

Младият момък пристъпи:

– Какво има?

Той гледаше жената все тъй дружелюбно, може би

малко тъжно усмихнат, и търпеливо очакваше отговора ѝ. Тя беше попреминала вече, около двайсет и пет годишна, дребна на ръст, със слабо, тясно лице, побледняло от студа, с тънки, стиснати устни, очите ѝ бяха доста хубави – тъмни, с чист блясък и жив, съсредоточен, дори остър поглед. Тя бързо се съвзе от смущението си и като погледна секирата, която висеше на лявата му ръка, каза отсечено:

– Имаме дърва за цепене.

Без да дочака отговора на селянина, тя се отдръпна навътре в двора, но портата остави отворена. Стоян тръгна след нея, мърморейки:

– Харно... Ще ги нацепиме.

Преди още той да се приближи до портата, кучето му – хоп, прескочи високия ѝ праг. Влезе и Стоян след него и видя пред себе си усърдно разчистена пътека по снега, но вятърът бе успял да я понасипе тук-там с нов сняг и той забеляза отпечатъци от стъпките на момата. Той кривна глава и пак се усмихна, радостно учуден – толкова малки бяха тия стъпки по снега. Като подигна отново глава, видя се сам сред широк двор. Насреща се виждаше доста голяма, но ниска стара къща с чардак, на няколко стъпала от земята. Покривът на оттатъшната половина на къщата бе рухнал, стърчаха там, сред купища камъни и кирпичи, отскочили нагоре прогнили греди. Пътеката водеше към отсамната част на къщата, до стъпалата на разкривения чардак. Натрупаният сняг тежеше застрашително по широките надвесени стрехи, от целия този престарял дом лъхаше самота и запустение, ала от един варосан някога комин се точеше тънка струя дим, който се губеше в люлеещото се було на виелицата. Стоян Глаушев почукваше в снега с втвърдените си опинци и чакаше. На чардака се показа стара, прегърбена жена, завита презглава със същия шал, с който преди това бе загърната момата. Подпирайки се на тояжка, старата жена едвам-едвам слезе на пътеката. Облечена беше с отдавна овехтял атлазен кюрк, целия нацепен на тънки ленти от горе на долу, оскубаните му кожи висяха разкъсани на няколко места. Тя пристъпваше с мъка и току понечи да нагази в снега, но се спря и подигна тояжката си:

– Ей там са дървата. Ох, ох – глухо въздъхна тя, – зимата пак се връща...

На отсамната страна на двора, към гърба на една съседна къща, беше прилепена друга, доста запазена постройка – види се, плевня с широк навес, но веднага до нея се виждаха други развалини, затрупани сега със сняг. Както бяха мушнати ръцете му в ръкавите на кожухчето, Стоян нагази в снега и се отправи нататък. Старата жена постоя малко, сякаш се колебаеше какво да предприеме или се мъчеше да си спомни нещо, и тихо извика:

– Ами ти колко ще искаш за цепенето?

– Колкото дадете, толкова – едва се поспря селянинът и продължи нататък.

Той влезе в плевнята. Видя му се чиста, пометена, имаше и прозорец с дървен капак. Край една от стените бяха наредени купчинки нацепени дърва и трески, а в ъгъла бяха наслагани десетина дебели, чворести цепеници. Стоян побутна една с крак: „Цепил ги некой, видело му се трудно и ги оставил... Немат си много дръвца тия жени...“ Той опря секирата на стената, съблече кожухчето си, огледа се де да го сложи. Преметна го на отдавна празните ясли и пак се огледа, погледна и ниския таван. Сетне нахвърли цепениците по една, по две вън, под навеса, взе секирата и излезе. При първия удар секирата звънна и отскочи. Цепениците бяха сухи, криви, възлести и твърди като желязо. „А, така ли...“ – ус-

михна се младият момък. При втория удар секирата се заби дълбоко в подложената цепеница и тя изпращя. Тогава Стоян чу отново гласа на младата жена, но сега тоя глас беше по-остър и сърдит:

– Чакай, чакай! Кажи първо колко ще искаш за цепенето.

Той се изправи, подпрян на секирата, но не отговори веднага, а запретна един след друг широките везани ръкави на ризата си. Момата бе се спряла на пътеката, наметната със същия шал, гледаше го строго и чакаше отговор; застанала в снега, тя изглеждаше още по-дребна, но някак упорита и властна, сякаш беше готова да се кара. Но работата бе увлякла младия селянин, той несъзнателно се радваше на силата си и наместо да отговори, наново замахна със секирата. Дървото изпука и се разцепи на две. Нагли да сподели радостта си, той дигна очи към младата жена:

– Нели казах! Колкото дадете. Работя колкото за залък хлеб. И да има къде да нощувам, ама нема къде.

– Та нема ли къде да нощуваш?

– Нема. Изпъдиха ме от хана, може да намеря некъде с пари, но аз немам ни една аспра.

И той пак се усмихна, зъбите му пак лъснаха. И отново дигна секирата. Младата жена стоеше на пътеката и го гледаше. Като да бе я забравил досега, той изведнаж спря да цепи, изправи се и каза:

– Ще ми дадете едно парче хлеб и ако може да пренощувам тука, в плевнята. Пък ако ме оставите да нощувам тука, докато се прибера негде, може да помогна и за друга работа – я вода да донеса, я друго нещо из двора и каквото и да е. От работа не се плаша.

Той наведе очи, като да се позасрами. Втурна се вятърът, грабна сняг и го изсипа пред него, под навеса.

– Как ще нощуваш там, в плевнята, студено е – каза момата и все тъй някак сърдито, господарски.

– Ще затворя прозореца. Колкото да не съм на открито.

– Ти откъде си, от кое село? – попита тя и се позагърна в шала. – Що не се върнеш там, при своите.

– Нема да се върна. Тука ще живея, в града.

– Сам ли си, не си ли женен?

– Не съм.

Сега тя отеднаж се сепна и бързо се прибра вкъщи.

Младият селянин дигна секирата и се нахвърли с голяма сила върху здравите чворести цепеници. Секирата се забиваше дълбоко, те кънтяха, пращяха и се пукаха, високо отскачаха трески. Дори кучето, което се бе свило на сушина в един ъгъл, стана и се премести, като се страхуваше, види се, да не го улучи някоя треска. По едно време Стоян случайно вдигна очи към прозорците отсреща и стори му се, че някой го гледаше оттам. Да, тя стоеше там, зад малките, облепени с груба хартия стъкла, и го гледаше. Той не беше много пъргав, но беше много силен, с голяма глава и широки, малко отпуснати рамена. Цепениците пукаха и се чупеха сякаш не под ударите на секирата, а някак в разголените му ръце, които приличаха на тежки железни лостове. Момата виждаше тая необикновена сила и погледът ѝ гореше от бърза, буйна размисъл.

– Бабо хаджийке – промълви тя.

Бабата дремеше край огнището в своя орьфан атлазен кюрк и не я чу. И по-добре – младата жена не се решаваше да изрече гласно мислите си, „Да, бабо хаджийке, аз, внучката на хаджи Серафим, искам да се омъжа за тоя селянин, който цепи дървата ни вън. Не плачи, бабо хаджийке, не пищи, не проклинай – това си е така. Кой ще ме вземе – сирак и толкова бедна, па макар и

внучка на хаджи Серафим? Кой ще ме вземе с тая рухнала къща и с тебе, бабо, а съм вече на двайсет и пет години... Но какво съм намислила аз? Селянин, за пръв път го виждам... Пък ето, сама го извиках от пътя..."

Тя се отдръпна от прозореца и тръгна из къщи да си потърси някаква работа, да се залиса с други мисли. Не можеше да се залови с нищо – всичко беше изчистено, подредено, всичко беше на мястото си. През цялата сутрин, както винаги, бе чистила и подреждала къщата, минал бе и обедът, очакваше я само гергефът на миндера в ъгъла на стаята, до прозореца. Тя го остави преди малко, когато излезе за цепача, и сега отново седна там. По опънатото бяло платно тя везеше сложни шарки и плетеници, строго симетрични и чисти, без нито едно възелче или погрешен бод. Те поразяваха със своята сложност и дълбока планомерност, нямаше нито една излишна чертица или фигура и всички – толкова различни по багри и толкова разнообразни по форма и посока – бяха свързани в едно цяло, в една обща, дълбока и прекрасна мисъл. В подбора на багрите и в неуловимата на пръв поглед хармония, в която се сливаха, тлееше скрита, сподавена, но непобедима скръб и само тук-там ярко пламваха искри на смели надежди, на твърда, непоколебима вяра и храбър, мъжествен дух. Като се наведе отново над гергефа и тънката игла блестеше между пръстите ѝ, младата жена видя в опънатото платно, като в огледало, ясно отражение на душата си, образите и на своите най-скрити мисли, а отвън кънтяха тежките удари на острата секира на селянина. Тя се виждаше изправена пред една истина – сурова, жестока, неумолима. И застана смело срещу нея: „Какво ще стане с нас, след като изядем и последните няколко остатъци от богатството на дядо хаджи Серафим? Ще тръгнем да просим ли? Ти, бабо хаджийке, която цял живот си тънела в богатство и разкош и сега зъзнеш пред студеното огнище, и аз, която черня в своята младост... Но не изпреварвам ли аз с мислите си това, което не ще мога да сторя? Много бърза моят кон... Не, не бърза и ясно виждам аз какво може да стане. Отдавна чакам аз и все чакам..." Тя изведнаж се успокои: „Нека остане тоя да нощува в плевнята, пък ще видим..." Младата жена бодна смело иглата и подхвана тънка светлосиня ивица, която заблестя между другите цветове по платното – на широки и по-тесни ивици, в строго правилни геометрични фигури и хармонично гъвкави криволици, плътни, гъсто наситени, тъмни често и до черно, ала чисти и прозрачно дълбоки.

Вече се смрачаваше. Стоян бе нацепил дървата и ги внасяше в плевнята. Сетне младата жена го видя как излезе облечен в кожухчето; край него унило поклащаше опашка кучето му. Тя отчупи доста голям къшей хляб, сложи върху хляба бучка сирене и като излизаше вън, дръпна набързо една овехтяла вълнена черга.

– Ела – извика тя от стъпалата на чардака.

Стоян Глаушев свенливо се приближи.

– Вземи – каза тя и като гледаше кучето с намръщен поглед, додаде: – И ето туй, да се завиеш.

Той взе хляба и чергата и негли се чудеше де да ги сложи. Като не знаеше що да каже, изведнаж попита:

– Ами ти отде знайш, че ме викат Стоян?

В строгите очи на момата проблеснаха весели искри:

– Та вие, селяните, барем половината сте Стояновци.

Той се усмихна глупаво и без да я погледне, отново попита:

– Ами тебе как те викат?

Тя се намръщи и не отговори веднага.

– Султана – рече най-сетне и бързо се прибра вкъщи.

Стоян Глаушев се запъти направо през снега към плевнята и преди още да стигне там, отхапа от хляба голям залък. Шаро скочи отгоре му с предните си нозе и протегна влажната си муцуна към хляба. Стоян дигна двете си ръце и избъбра с пълна уста:

– А ти даде ли ми вчера, когато ти хвърли агата цел комат?

Той му хвърли един доста големичък къс и като го почака пред вратата на плевнята, продължи престорено сърдито:

– Ще те пусна вътре, ама да не мислиш, че ще те прибера под чергата! Топли се с твоя си кожух.

Беше му весело и като нямаше с кого да си поприказва – приказваше с кучето си.

VI

Снегът престана да валѝ още през нощта, престана и вятърът. Далече преди да се раздени, времето отведнаж се промени, омекна, понесе се навред едвам доловим влажен, топъл полъх.

Стоян рано излезе от плевнята още в зори. Дворът беше пуст, никакъв признак на живот не се забелязваше и в къщата отсреща. Снегът бе засипал през нощта и пътеката към стъпалата на чардака, та дворът и къщата изглеждаха още по-запустели. Принал навън още щом господарят му отвори вратата на плевнята, Шаро ходеше и притичваше с дългите си пъргави нозе по двора и оставяше дълги редици синкави следи от лапите си по омекналия сняг. Погледа, погледа Стоян и пак се върна в плевнята: „Те, гражданите, спят до късно...“ И остана

да чака изправен сред плевнята – докато се раздени добре и дано се мерне някой на чардака. Трябваше да върне чергата, с която се бе завивал през нощта, пък искаше да попита дали ще може да нощува тук и довечера, ако не си намери друго място. Макар да се боеше от хаджи Серафимовата внука, той искаше тъкмо тя да се покаже отнякъде – тъкмо нея да попита. Ето от комина се изви синкав дим и младият момък се премести на другия си крак нетърпеливо, ала все още никакъв шум не нарушаваше тишината в старата къща.

Развидели се добре, отвори се чисто, синьо небе и макар слънцето още да не беше изгряло, тук-там от стрехите започнаха да капят едри капки. Настъпваше хубав предпролетен ден, снегът се топеше, младият селянин не можеше да стои повече тук и да чака. Селската му кръв кипваше при такова време, а и наново бе огладнял. Той взе секирата си, дигна чергата, както я бе оставил в празните ясли, и пак излезе на двора. Полека, сякаш стъпваше на пръсти по снега, той се приближи и преметна чергата на разкованата ограда на чардака. Поспря се и тук за миг, но сетне изведнаж прекоси двора и излезе на улицата. Кучето изпръхтя с влажната си муцуна и се спусна след него. Веднага щом излезе той, на чардака се показа хаджи Серафимовата внука. Тя се спря край оградата, загледана по следите на младия момък, но като да отхвърли някаква смущаваща я мисъл, грабна бързо чергата и влезе вкъщи.

Слънцето изгря, от стрехите звънко се точеха сребърни жици, по улиците лъщяха локви и вадички. Чаршията беше необикновено оживена, за първи път след дългите зимни месеци. Стоян Глаушев шляпаше бавно с мокрите си опинци по размекналия се сняг и калните локви, спираше се тук и там, като да бе забравил накъде бе тръгнал, а и наистина не знаеше къде да иде. Се-

кирата висеше на лявата му ръка ненужна – нямаше вече студове, нямаше дърва за цепене. Стоян се усмихваше виновно на закачките на чирачетата, които му се присмиваха или се опитваха да плашат и дразнят кучето му. Не беше пазарен ден и той, селянинът, беше като бяла врана в чаршията.

Всичко би било добре най-сетне, но да не беше толкова гладен. И тия дръзки гражданчета, които го закачаха, да бяха му показали поне къде да отиде да поработи, да се нахрани. Беше му тъжно, а се усмихваше и се чувстваше някак виновен за глада си, за своята безпомощност тук и за тая смътна тъга, която бе стиснала сърцето му. Така, лутайки се, той се озова пред вратата на една казанджийска работилница и се спря там.

От вратата надолу се слизаше по няколко стъпала в широко помещение, изкопано в земята, а нейде по средата на утъпкания пръстен под беше голямото огнище. Чирак размахваше с всички сили дебелия, дървен лост на духалото, шумеше и съскаше там буен синкав пламък. Застанал до огнището, възстар мъж с мешинена престилка и със запретнати ръкави зорко наблюдаваше огъня. Около голямата наковалня наблизо стояха десетина мъже, прихванали дългите дръжки на големи тежки чукове. Тоя при огъня дигна ръка и духалото престана да пъшка, огънят се дръпна надолу, в огнището остана куп букова жар, която чезнеше бързо в белия сяй на разтопен метал. Майсторът при огнището разчисти с дълга влажна метличка останалата жар и гребна оттам с голяма желязна лъжица. Разтопената мед се поклащаше тежко в дълбоката лъжица, покапаха няколко бели, огнени капки. Майсторът ловко изля нажежената течност в калъп и отново посегна с лъжицата към огнището. Не след дълго на пръстения под бе търкулната една яркочервена пита. Медта бе започнала да се втвърдява, майсторът я грабна с дълги клещи и я тръшна – огнена и тежка – на голямата наковалня. В това време десетмината мъже се наредиха в полукръг около наковалнята, надигали тежките чукове. И майсторът подвикна, даде знак, стисна клещите с две ръце. На другата страна на работилницата бяха насядали на широк тезгях други работници, които очукваха с малки чукчета медни гюмове, тепсии, тенджери, сахани, а в отсрещния тъмен ъгъл двама чираци калайджии, опрели ръце на стената, усърдно се въртяха и излъскваха други съдове с босите си нозе. Ала глухият съсък на пясъка в нозете им и преплитащите се звънки удари откъм тезгяха изведнаж бяха заглушени от тежките удари на десетте чука, които падаха с голяма сила върху огнената пита на наковалнята един след друг, бързо и стройно:

„Та-ка-та-ка-та-ка-так!“

И пак отново. Медната пита тъмнееше и ставаше все по-широка и по-тънка под ударите, които се сипеха върху нея.

Стоян Глаушев стоеше на вратата и наблюдаваше захласнат работата на тия мъже долу. Да можеше и той да дигне един от тия големи чукове – това беше и работа, и весела игра в същото време. Той не забеляза как се приближи към долния край на стълбата един стар човек със сини очи, цял побелял, с червено като мед лице и с тъкана престилка на черни и тъмночервени резки. Старецът махна с ръка на Стояна и викна през гърма на чуковете:

– Какво искаш, селянче? Требва ли ти нещо?

– Не ми требва... – започна Стоян, но се смути, че и сам не чуваше гласа си, та извика: – Дайте и на мене един чук! Да чукам, да чукам и аз...

Сега старият го погледна с друг поглед. Сетне, как-

то беше попрегърбен, се обърна към работниците около голямата наковалня и пак погледна селянина.

– Слизай долу – каза той изведнаж.

Стоян се спусна по стълбата, а и кучето след него.

– Изпъди кучето вън – каза му старецът и все го разглеждаше със своя съсредоточен, но спокоен старчески поглед.

– Аха – цял потрепна, прекалено послушен, Стоян-обърна се, размаха дори секирата: – Ош бре! Вън, вън!

Шаро се уплаши в първия момент, скочи на първото стъпало и погледна оттам стопанина си с недоумение; после, по на две, по на две крачки се изкачи по останалите стъпала, прескочи и прага на вратата и остана там, види се, схванал най-сетне сериозността на положението.

Стоян остави край стената секирата, съблече си кожухчето. Дадоха му един чук и му посочиха последното място в редицата.

– Ще гледаш другите – рече му майсторът при голямата наковалня.

Не беше много тежък за Стояна големият чук и когато удари с него за пръв път, майсторът изблещи очи и викна:

– Ехей! Полека! Ще продупчиш бакъра, полека!

И Стоян започна да удря полека, но необикновената му сила все се усещаше. Така той дълго време въртя тежкия чук, неуморим, усърден.

Работата бе привършена късно следобед. Стоян Глаушев бе премалял от глад, но не каза нищо за хляб, а попита майстора:

– Да дойда ли утре пак?

Майсторът посочи към тезгяха. Там беше старият.

Стоян пристъпи и повтори:

– Да дойда ли утре пак?

– Да дойдеш. Ама рано, по-рано да дойдеш. Вземи за хлеб – додаде старият майстор и хвърли на тезгяха една медна монета от десет пари. – Кучето – продължи той, като че ли случайно се досети, – кучето нема защо да водиш со себе си. То тука не може да ни върши никаква работа.

Като излезе от работилницата, Стоян се спря още пред първата срещната хлебарница и за тия десет пари купи цял сомун. Още там, пред хлебарницата, изяде целия сомун, като не забрави, разбира се, мълчаливия си другар. Отмина по-нататък и се спря на един ъгъл. Той чувстваше в здравото си тяло сладостта на умората, беше сит и гледаше наоколо с радостно светнали очи. И Шаро махаше с опашка доволен, черното петно над лявото му око стоеше все тъй като накривен калпак. Стоян поклати глава:

– Въртиш сега опашка, а? А тя, опашката ти, не е толкова тежка, колкото чуковете в казанджийницата...

Едва по здрач, когато вече всички дюкяни бяха затворени и улиците из чаршията бързо пустееха, Стоян Глаушев наново почувства страх: де ще нощува, дали ще го пуснат пак в плевнята? Тъй, в страха си, като не знаеше къде другаде да отиде, той се запъти към старите, рухнали хаджи Серафимови конаци. Влезе в широкия двор и веднага видя на оградата на чардака шарената черга, с която се бе завил предната нощ. Ала не на същото място, дето я остави той сутринта, а по-нататък. Малко преди това хаджи Серафимовата внука отново бе я изнесла. Той взе черагата и се поспря там, с очи към малките прозорчета – дано да излезе тя, да ѝ се обади, да ѝ каже, че бе работил, че утре пак ще иде на работа. Откъм къщата не се чуваше ни звук, ни глас и

Стоян се отправи към плевнята. И като вървеше натаък, по снега, който бе останал тук-там, забеляза следи от стъпки, от нейните толкова малки стъпки. Тя, значи, бе влизала в плевнята, в неговата плевня. Стоян се усмихна и сам не знаеше защо. Прибра и кучето в плевнята, затвори вратата. Докато още светеше вън, той легна в яслите и заспа блажен сън – уморен, сит и с неясни, но хубави надежди в сърцето си.

VII

Неделен ден беше, а бяха минали две седмици, откакто младият селянин нощуваше в плевнята на пустеещите хаджи Серафимови сараи. Не се случи нищо особено през тия две седмици. Стоян излизаше рано сутрин и се прибираше привечер. През първите няколко дни голяма грижа за Стояна беше Шаро. Не можеше да го върне в родното си село, пък и жал му беше да се раздели с него. Не можеше да го води и в казанджийницата, дето работеше, а се боеше, че хаджи Серафимовата внука не харесваше много четириногия му другар. Върза го с въже в плевнята, носеше му храна, наливаше му вода в една изоставена каменна копанка и само нощно време го пущаше из двора. И пак му беше жално за кучето – да стои по цял ден вързано в плевнята, но какво би могъл да стори – Султана можеше и двамата да изпъди някой ден. А тя го извика една вечер от чардака и го попита строго:

– Ти това куче не можеш ли да го изпратиш на село?

– Не мога... как да го изпратя – изплаши се не на шега Стоян Глаушев и все пак от жал, от привързаност към кучето намери какво да отговори: – Не ме пущат от дюкяна, все работа, ама аз и не искам да срещам наши люде от село, когато идват на пазар, не искам да ме знаят де съм, що съм, че може и бегът, и Осман ага може да научи...

Тя не знаеше за бягството му от село и тоя отговор не ѝ беше съвсем ясен, но разбра смисъла му и каза:

– Тогава, като не можеш да го върнеш, защо го държиш вързано в плевнята и по цял ден да квичи и лай! Кучета аз не обичам, но пусни го да ходи по двора.

Младото шарено куче посъживи малко широкия и тих двор и не пропущаше чужда котка или кокошка да прескочи почти изпопадалите кирпичени стени, които го ограждаха.

„И сега – мислеше си Стоян, – щом като тя кучето не изпъди, и мене нема да изпъди от плевнята, барем за още некой и друг ден." А минаха цели седмици. Сутрин той оставяше шарената вълнена черга на оградата на чардака и вечер я намираше пак там – хаджи Серафимовата внука нито еднаж не забрави да я изнесе. Те двамата рядко се срещаха за една-две минутки, още по-рядко разменяха по някоя дума, но да беше селянинът по-схватлив, би забелязал, че Султана не го изпущаше от очите си. Той виждаше нейните следи из двора и в плевнята, дори ги търсеше, и се радваше, когато забележеше нещо, както се радваше всяка вечер, като видеше на чардака шарената черга – с плахо доволство, че не го пъдят. На два пъти той видя, че плевнята беше разчиствана, а една сутрин, тъкмо излизаше да иде на работа, току изскочи на чардака Султана и му каза:

– Що не намериш негде малко слама да си постелеш, ти се така ли ще лежиш в яслите, на голи дъски?

Докато да ѝ отговори, тя си влезе вкъщи, но вечерта той намери с чергата и една малка, овехтяла, но здрава тъкана възглавница. Нареди си той по-удобно лег-

ло, работа намираше всеки ден и бе успял вече да вържe в един възел няколко гроша. Поосвободи се Стоян Глаушев в новия си живот, неспокойната мисъл за родното село не го глождеше така често, не го плашеше вече и градът, който в същото време го привличаше с толкова голяма сила. Той все още се боеше от своята покровителка, понякога му се виждаше чудна, но му се струваше, че всички добрини му идеха от нея. Искаше Стоян да я вижда по-често, но тя го избягваше, стоеше все далеко. Това беше всичко, на пръв поглед. Младият простодушен момък с наивния си ум нито се опитваше да отгатне, да прозре какво мислеше тя, какво кроеше, какво ставаше с нея през тия дни и седмици, нито пък се заглеждаше и в собствените си чувства. Що се отнасяше до него поне – всичко вървеше само по себе си и той дори не се досещаше, че беше подхванат и повлечен от едно засилващо се течение с определена посока, че всички малки случки с него в хаджи Серафимовия двор бяха свързани помежду си и бяха с една определена цел, която не можеше да долови.

Още рано тая сутрин той излезе в двора – празник беше, нямаше къде да отиде, та търсеше да се залови с нещо тук. Искаше да помогне с нещо, да услужи, да се отблагодари някак. Имаше много работа в тоя широк двор, в градината, около разрушената част на къщата, но той не се решаваше да започне и мушнал ръце в червения си пояс, навърташе се около плевнята или се поспираше тук-там на слънце. Пролетното утро грееше в сини и златни блясъци по високото ведро небе. Последните няколко дни бяха все слънчеви, земята бе позасъхнала, на някои места из двора и градината бе подкарала млада тревичка или подранило цвете. „Какво хубаво време!... Да взема да прекопая градината" – мислеше си Стоян, загледан нататък, и после се обърна към къщата. Не би могъл нищо да предприеме без хаджи Серафимовата внука и той я чакаше вън търпеливо, с ръце в широкия си пояс.

Тя излезе на чардака да изтърси някаква дреха и нито го погледна.

– Да взема да прекопая градината – каза Стоян.

Сякаш отдавна бе решила тоя въпрос, тя отговори:

– Следобед.

Откъм портата се зададе възрастен мъж, висок, сух, дългият му овехтял кюрк висеше като окачен на прът. Той пристъпваше надменно с вехти, но лачени калеври и тънкият му врат изглеждаше още по-дълъг, с изпъкнала ръбеста адамова ябълка. Султана се спря на чардака да го посрещне:

– Повели, вуйко Тасе.

Но вуйко Тасе нито се обърна към нея, а отиде и се спря срещу селянина, изгледа го намръщен от глава до пети и едва след това сви към стъпалата на чардака. Хаджи Серафимовата внука гледаше стария човек с потъмнял поглед, лицето ѝ беше леко побледняло. Стоян чу как той ѝ каза горе на чардака:

– Тоя ли е?

– Кой? – попита Султана.

– Целият град говори! – чу отново Стоян сърдит, но сподавен глас.

Тогава хаджи Серафимовата внука изведнаж каза и повтори:

– Да, тоя е. Тоя е, вуйко Тасе!

Те влязоха вътре и Стоян чуваше как се надигаха там гласове, припрени, гневни. „Карат се – мислеше си той, – за мене се карат, искат да ме изгонят, тоя, старият, иска да ме прогони." Той не чуваше думи, само на няколко пъти долови гласа на хаджи Серафимовата вну-

ка и за пръв път почувства, че не беше само за изгонването му, а имаше и нещо друго, както в целия му живот, откакто се прибра тук – нещо смътно, неясно за него, ала по-важно и по-силно и което изхождаше пак от нея, от тая млада дребна жена, чийто глас се чуваше навътре в къщата.

Не мина много време и горделивият вуйко Тасе излезе, последван от бабата хаджийка, а след тях излезе и Султана. Старият се спря горе, на горното стъпало, и викна към Стояна:

– Ти, слушай! Ха да си вървиш, откъдето си дошъл!

Стоян втренчи уплашени очи в Султана, чакаше да чуе какво тя ще каже, а тя каза с тих, твърд глас:

– Не, вуйко Тасе, той тука ще остане.

Старият слезе бавно по стъпалата, сетне отеднаж шумно се изплю и се спусна към портата колкото можеше по-бързо. А хаджи Серафимовата внука сякаш бързаше, докато старият още не беше излязъл, пристъпи към оградата на чардака и викна смела, упорита, тържествуваща:

– Ей, ти, селянино! – Стоян я гледаше с очи, пълни със страх и надежда, с нямо възхищение и преданост, и тя продължи: – Качи се веднага на тавана над плевнята, там има мотики, копачки, свали ги, днеска ще прекопаем градината!

Стоян Глаушев навлезе в градината по риза, дигнал сечивата на рамо. Докато оглеждаше широката изоставена градина, дойде при него с бързи стъпки и Султана. Тя му посочи откъде да започне, докъде да прекопае и колкото и да беше все тъй сдържана, строга, виждаше се, че е развълнувана – тъмните ѝ очи блестяха, по бледите ѝ страни се преливаше лека руменина.

– Като прекопаеш добре – каза тя, – ще разбиеш буците, ще разчистиш от кореница, от камъни и после ще направим лехи.

В гласа ѝ се долавяха меки, дружелюбни звуци, тя на няколко пъти обгърна младия селянин с бързи погледи и не бързаше да си отиде. Стоян размахваше копачката с голяма сила и с въодушевление; острият мирис, който се дигаше от разкопаната влажна пръст, го замайваше, вълнуваше го, възбуждаше тялото и душата му. Познат му беше тоя мирис и пробуждаше в душата му драгост, умиление и стара, вкоренена там, но сега далечна тъга. Сладостна топлина се разливаше по младото му тяло, той копаеше усърдно, леко, с опитни ръце и сякаш нямаше да спре никога. Бързо и широко се разтваряше под ударите на копачката му черната тучна пръст. Потеклата по челото му пот хладнееше приятно като милувка, но той и цял се чувстваше разнежен, радостен, щастлив в безспирната си работа, упоен от полъхващия мирис на разкопаната земя и с тая жива топлина по тялото му, вътре в него, в душата му. Откъде идеше тя и всичко туй – дали от работата, или от земята, или от пролетното слънце и от това синьо небе, високо горе или пък от другаде? Младият селянин не се питаше, той не знаеше и нищо не му идваше наум да пита, да знае – беше млад, здрав, силен, роден беше на същата тая земя и под същото туй небе израсъл.

Негде наблизо гукаха гугутки, а звънката, припряна гълчка на какви ли не птички по дърветата из дворищата в градините наоколо все тъй не спираше, както бе започнала още преди изгрев слънце. Шаро ту изчезваше някъде из двора, ту се втурваше в градината с накривеното си калпаче, моташе дългите си нозе по влажните буци пръст, въртеше опашка, въртеше се цял като бяло валмо по разкопаната черна земя, повилнял от радост, от слънцето и пролетта.

– Хайде, стига веке – чу по едно време Стоян Глашев познат глас и се изправи.

Насреща бе застанала хаджи Серафимовата внука. Изправен сред разкопаната широко наоколо земя, разгърден, със зачервено лице, с влажни, разрошени коси, в бялата си риза, която сам изпра за празника, та пъстрите ѝ везби сияеха в блясъка на младото пролетно слънце, той ѝ се усмихваше с двете си редици бели, здрави зъби. А тя бе облякла леки празнични дрехи, превързала бе главата си с шарена липисканска шамия и за пръв път виждаше той в тъмните ѝ очи мекота и дори покорство.

– Стига – продължи тя, – следобед ще довършиш, колкото ти е останало, а сега върви да обядваме.

Султана се отправи със ситните си стъпки към къщи, той я последва и така го въведе тя за пръв път в старите хаджи Серафимови сараи.

VIII

Още за дядото на хаджи Серафим се разказваше – като сказка от далечно, тъмно време, че имал цяла кала с жълтици, а сребърните и бакърените си пари мерел с кантар. Името му било Марко. Той бил колкото гражданин, толкова и селянин, не се свъртал много вкъщи, скитал по цяла Македония да събира едър и дребен добитък, най-вече овце, ходил по пазарищата и панаирите най-вече отсам и оттатък Вардара, губил се и по чужди места из Арнаутлука и Гърцко, до Елбасан, Янина, Лариса и чак до Атина. Той имал седем дъщери и един син – Огнен. Като поизраснали децата му, Марко заробил всички в работата си – седемте му щерки, ведно с майка им, от нова до нова година да работят и да преработват вълна и козина, да перат и превлачват, да боядисват, да предат и тъкат безброй лакти шаяци, дебели ямболии, шарени вълнени килими, а сина си той повел по пътища, по пасбища и пазари. Види се, бил много усърден в работата си и бил алчен за богатство. Като работил с жива стока и все скитал по пътищата, той на няколко пъти загубвал цялото си богатство ту от мор, ту арнаути и турци разграбвали стоката му. Бил смел, суров човек, носил силяхлък с пищови и ножове, битки водил да пази стоката си и не умрял от своя смърт – убили го арнаути негде към Корча. Синът му, Огнен, който по чудо се спасил от смърт, прибрал с бащините си овчари каквото останало от стоката и се върнал в Преспа. Не би по неговата воля бащиният му занаят. Той бил кротък човек със слабо здраве. Разпродал стоката, рзпуснал овчари и слуги. Беда сполетяло семейството, грабеж и смърт, но всички си отдъхнали: бащата загинал трагично, дошла скръб в къщата, но и страхът от него изчезнал. Замлъкнали разбои, родани и вретена, загаснали огнищата с големите казани, стихнала цялата къща. По това време минала някаква лоша болест и отнесла петте от сестрите на Огнена. С време той омъжил останалите си две сестри, оженил се и той. Какъвто бил кротък и тих човек, така би протекъл и целият му живот, но невестата му била пъргава, сърцата жена и тя го подкарала:

– Още колко време ще живейме ние така, с готовото? Бързо се свършва то. Залавяй се с некаква работа, Огнене, докато не са се свършили бащините ти жълтици.

С последните пари, останали от баща му, Огнен отворил дюкян и пак близу до бащиния си занаят – продавал шаяци, гайтани, платна, събирал също и кожи, които продавал на евреи закупвачи в Битоля. Не била

много голяма търговията му, не смеял той да се качи на кон да тръгне по пътища и пазари, но все запазил поне каквото останало от баща му. Когато му се родило първото дете, помолил кума му да го нарече Серафим, макар това име да не било много познато в Преспа, но сам, по своему го избрал, види се, отговаряло на душевното му разположение. Другите му деца умирали едно след друго още мънички. Щом Серафим станал на дванайсет години, баща му надвил всичките си страхове и го изпратил чак в Охрид, да се учи там на елинско писмо, при прочути даскали. След първата и особено след втората година, като виждал Огнен как детето му напредва в науката, започнал да мечтае да го изпрати в някое голямо школо в Атина или Цариград, та да стане учен човек. Но Огнен умрял още доста млад от тежката болест и жена му задържала единственото си дете вкъщи. Така Серафим, дете още, седнал в дюкяна на баща си.

Не тъгувал дълго Серафим за науката си, макар след като вкусил от сладостта ѝ, тя да останала постоянна жажда в душата му и най-голяма радост в живота му. Той вече познавал и силата ѝ, умеел и да я използва. Но много бързо го завладяла и търговската страст, която привлича човека, издига го и го сгромолясва, както всички други страсти. Още много млад и неопитен, Серафим започнал като баща си, но скоро се почувствал като жребец сред широко поле и развял грива. Ставал все по-дързък и безогледен. Той не чакал селяните от околията да донесат в дюкяна му кожи, както те искат, а сам започнал да отива при тях и там скубал и обирал простите люде безмилостно. Научил се как да събира на ниски цени и да пази кожите до най-добрата сгода, открил пътя им към Солун и морето. Написал изкусно писмо, както се учи в Охрид, до най-големия търговец на кожи в Солун и скоро получил отговор. На края на сухото и сдържано търговско писмо, с което солунският търговец му възлагал да събира за него кожи по цялата Преспанска околия и да му ги праща направо в Солун, били прибавени и следните два-три реда: „Виждам, че си млад трудолюбив и способен човек, а такива люде аз обичам и съм готов всякак да ги насърча и подкрепя.“ Търговецът бил грък и види се, искал да даде преднина на един християнин. И дълго той нямал никакъв повод, за да се разкайва – Серафим бил усърден и по търговски честен в работата си. По-късно, когато Серафим започнал да отива в Солун, гъркът забелязал, че той се застоява там все по-дълго, че ходи по пристанището и се заглежда по големите кораби. И той намерил начин да му каже с доброжелателство и заплаха в същото време: „Морето, млади човече, упойва. Гледай да не ти завърти главата.“ Но младият преспанец бил вдъхнал вече доста дълбоко от упойващия мирис на зелената морска вода, на широкия морски простор. Отделил се от гърка и се опитал да намери сам пътя към далечните пристанища. Ревнивият грък го смазал само с един удар и пак му казал: „Не посягай, дето съм аз. Тук, в Солун, има и по-големи майстори от тебе, но никой не се решава да дели мегдан с мене. Не се опитвай повече. Върни се в Преспа и продължавай да ми пращаш кожи оттам. Аз те ценя, но в Солун идвай само за да си купуваш нов фес.“ Не можал да се бори Серафим Огненов с големия търговец, който имал кантори и свои люде по цялото Средиземноморие и в Марсилия, и в Кайро, та чак и в Мадагаскар. Върнал се в Преспа, след като загубил около хиляда алтъна.

В Преспа започнал отначало. И пак започнал да тече през ръцете му златен поток. Тогава се оженил и си направил голяма къща. Жена му, баба хаджи Серафими-

ца, навремето си била много хубава. Родила му две мъртви деца, третото им дете оцеляло, но тя не родила вече друго дете. Бързо се трупало богатството на Серафим Огненов, но той имал само една радост в живота си – колкото голяма, толкова и несигурна, – животът едва мъждукал в единствения му син. Жена си Серафим не обичал много, обичал само сина си, но той все боледувал до десетгодишната си възраст, после не боледувал, но си останал слаб и блед, та баща му треперел над здравето му. Нямало как повече да развива търговията си в Преспа, богатството му само нараствало и Серафим Огненов се нахвърлил най-напред да гизди къщата си. Заприличала на пашовски сарай, но Серафим скоро ѝ се наситил. Сетне започнал да се готви за далечен път – за Йерусалим. Привличал го не само гробът Христов в далечната земя, не само суетата на тежък чорбаджия, а не по-малко и пътят по море – старата жажда в душата му още не била угаснала. Заминал заедно с жена си и сина си. Върнали се и тримата хаджии. Какво повече би могъл да иска човек – и богатство, и дом, и власт, всичко имал хаджи Серафим Огненов, но и на всичко бил наситен и преситен. Отново се нахвърлил на работата си, започнал усърдно да събира стока и да я трупа в своя склад в Солен. Пак бил наумил да започне своя търговия с далечните презморски пристанища. Сега всичко му изглеждало по-лесно: бил по-опитен, можел да вложи в работата си до четиристотин хиляди гроша, видял с очите си що е море и кораб – нали бе прекосил на два пъти Бялото море. Старият грък бил умрял и хаджи Серафим смятал, че няма от кого да се бои тоя път. Складът му бил пълен с готова стока. Очаквал важни известия от Марсилия. Забравил Преспа и жена му не знаела дали е жив, щом не се връщал толкова дълго, нито пък пращал вест за себе си. Върнал се тъкмо когато най-малко го

очаквали и пак нищо не личало по външността му. Но колкото и да бил горд, затворен човек, не се сдържал и казал на жена си:

– Пак сичко загубих.

Жена му никога не се месела в работата му, та и сега нито дори го попитала как загубил богатството си. Пък и той нищо повече не казал за неуспеха си. Едва по-късно се узнало в Преспа, че за една нощ е изгорял целият му склад с кожи в Солун.

Хаджи Серафим Огненов започнал пак отново. Той приличал на дядо си Марко, а не на баща си, който бил кротък и слаб човек. Но тоя път не можал да отиде много далеко. Скоро след като се върнал от Солун, научил, че синът му Васил дружил с млади като него, разглезени, богати турци. Пиели ракия, ходели по развалени жени. Хаджи Серафим посрещнал спокойно тая нова беда, както мислил, че веднага ще я надвие. Оженил сина си и не го изпущал изпред очи. На първо време младият хаджи Васил като да се примирил, привързал се към жена си. Родило му се и дете – Султана. Скоро след това дяволът като че ли отведнаж го дръпнал пак по лошия път. Започнал отново да пие ракия и съвсем изгубил страх от баща си и срам от людете. Ракията го изгорила като огън за по-малко от една година, а скоро след неговата смърт умряла и младата му невеста. Хаджи Серафим Огненов останал сам с жена си и с внучката си Султана. Не издавал с нищо мъката си, но всички забелязали, че бързо се състарил. Продължавал работата си – не можел да седи бездеен, в ума му все назрявал някой план и вътрешна сила непрестанно го подтиквала да го изпълни. Но види се силата му започнала да намалява и неочаквано станала в него рязка промяна. Хаджи Серафим Огненов, който повече от четирийсет години работил с кожи, вече не можел да понася миризмата им. За

късо време изпразнил всичките си складове, разпродал всичката си стока. С парите си, към хиляда и петстотин жълтици, накупил цяла редица дюкяни на най-хубавата улица в чаршията. Минали година или две, какво мислил и кроил през това време хаджи Серафим – никой не знаел. Тогава избухнал, както го наричат в Преспа, големият пожар: от полунощ до разсъмване изгоряла почти цялата чаршия. Често ставали пожари, особено в чаршията, но тоя бил най-голям. Било зимно време, а хаджи Серафим стоял там докрай да гледа как горят дюкяните му и на другия ден легнал болен. Два дни преди да умре, той казал на жена си:

– Горя четири пъти... и най-големия ми пожар – Васил... Ама тоя път ще изгоря съвсем.

Той си мислил за четирите големи беди, които му се случили през живота, и както си казвал, не по негова вина, а поради липса на щастие. Тъкмо в тоя момент влязла внуката му Султана и той като да се сепнал:

– Дано да оздравея... Иначе, господ да ви е на помощ.

Мислил той в оня час за детето на сина си, за Султана, че я оставя без опора, но не могъл да надвие смъртта.

Султана, внуката му, го помнеше – тя беше на шест години , когато умря хаджи Серафим. Тя остана самотен цвят на върха на едно дърво, което бе израсло буйно и високо, ала сега цяло беше обрулено, изгоряло от мълнии. Или може би от люти, отровни сокове, които бе всмукало то с корените си. Тя цъфтеше на самия връх на това дърво, хранена и от благи животворни сокове, събрала в себе си всичките му жизнени сили, родена от него, за да завърже и роди плод, който би продължил и засилил загасващия му живот. Султана помнеше само дядо си, но познаваше живота и на баща си, и на прадядо си Огнен, и на прапрадядо си Марко; познаваше майка си и всичките си баби и прабаби, познаваше и живота им макар само по спомени и сказни. Тя носеше в паметта си техни образи, техният живот беше неин собствен опит и нейна мъдрост, а това, което беше заличено в спомена, допълваше го гласът на кръвта. Султана се държеше здраво за дървото, на което бе израснала като последен цвят и плод, и беше може би по-жизнена от него, събрала в себе си всичките му сили.

Тя беше много малка още, когато остана пълен сирак, а баба хаджи Серафимица беше жена, която никога не бе познавала немотия и нужда, та и сега не искаше да се лиши от нищо. Единственият покровител и на двете беше вуйко Тасе, брат на майка ѝ, но той беше лекомислен човек, прекалено горд с чорбаджийския си произход, хилава издънка на голям род. Той беше много беден и посягаше без голямо стеснение към остатъците от хаджи Серафимовото богатство, за да държи високо, както казваше, честното си име. Султана беше малка, за да му попречи, а баба Серафимица искаше да знае само дали има достатъчно за нея – да се облече, да се нахрани сладко. Вуйко Тасе направи и две големи грешки: реши, че може да построи отново изгорелите дюкяни на хаджи Серафима,но скоро видя, че пари няма да стигнат. После реши, че може да вземе материали за строежа от голямата къща на хаджията и започна да събаря едната ѝ страна, докато се убеди, че с това не може нищо да свърши. Като не можа да построи дюкяните, посъветва хаджи Серафимица да продаде мястото им в чаршията и така се случи, че го продаде на безценица. Вуйко Тасе винаги започваше с големи планове и никога нищо не можеше да свърши разумно. Когато Султана навърши тринайсет-четиринайсет години, те с баба си живееха вече в пълна бедност И ако тя, малката, не бе

взела всичко в ръцете си, биха гладували. Това стана един ден, когато баба ѝ, хаджи Серафимица, поиска да си направи нов атлазен кюрк.

– Имаш си още дрехи, бабо хаджийке – каза ѝ Султана. – Пък и не ти прилича сега нов атлазен кюрк.

– Как да не ми прилича? Коя съм аз, не знайш ли, та ще ходя в дрипи?

– Бедни сме, бабо хаджийке, нема кой да ни печели.

– Не съм бедна аз. Имам си.

– Какво имаш? Дай да видя. Дай да видя какво имаш!

Цяла една нощ въртя Султана баба си на ръжен и успя да ѝ вземе всичките ключовете от сандъци и долапи. Призори бабата хаджийка премаля за сън – обичаше и да поспива – и нямаше сили да се бори. А Султана ѝ нанесе още един удар:

– Дай ключовете да видя. И ако има за нов кюрк, направи си и два, ако искаш.

– Нà, кучке, вземи ги, пусти да опустеят – предаде се баба хаджи Серафимица.

Султана я остави да спи и преорови всички сандъци, долапи и скривалища. Намери някои накити, намери и малко пари. Сега ги заключи тя и прибра ключа у себе си. Баба хаджи Серафимица остана със старите си кюркове, вуйко Тасе остана сам да се грижи за почтеното си име. Султана броеше и преброяваше всяка аспра, която трябваше да похарчи, и малкото богатство, което държеше в ръцете си, заприлича на петте чудотворни хляба, с които според легендата Исус Христос е нахранил пет хиляди гладни люде в пустинята. Години наред живееха двете жени мъчен живот, но не останаха без залък хляб, без топливо и без прилична дреха.

Когато Султана навърши шестнайсет години, дойдоха стройници да я искат за някакъв момък. Тя сама намери начин да проучи какъв беше тоя жених и накара баба си да му откаже. Не беше той мъж за Султана. Но тогава ѝ стана ясно, че тя чакаше да дойде в тоя запустял дом нов достоен господар, да му предаде тежкия товар, който прегъваше моминските ѝ плещи, тя чакаше и се готвеше да го посрещне в моминските си мисли, надежди и мечти. Годините минаваха, но вече никой не дойде да я иска. Излязло ѝ бе име, че е люта и горделива мома. Имаше и нещо друго, по-важно: за бедните в Преспа тя беше от голям род, а за богатите – беше много бедна.

* * *

Ето, дойде Стоян Глаушев – довея го тъкмо пред портата на Султана последната зимна вихрушка. Той беше млад, здрав мъж, хубав с младостта си и голямата си сила. Султана постоянно го наблюдаваше, разглеждаше го скрита зад закниженитe малки прозорчета на стаята откъм чардака. Тя следеше живота му, доколкото ѝ бе възможно, поразпитваше го – все тъй набързо и уж случайно, заслушваше се в приказките му. Не беше много трудно да се проникне в мисълта, в душата на простия, наивен момък. Той нищо не скриваше и не умееше да скрие. Когато реши Султана да въведе него, чуждия човек, в дядовата си къща, тя бе го одобрила за свой съпруг. Прост, груб, селянин, но той беше млад, силен момък с чиста душа. Повече тя не можеше и да иска, не можеше вече и да очаква. Но не бяха само плановете ѝ за бъдещето – да съживи наново тоя запустял дом, да си създаде семейство, да си намери здрава, сигурна опора. Напоследък Султана започна да се заглежда в младия селянин и с други очи. Тя го очакваше вечер да се върне, изтичваше сутрин на някое от малките прозор-

чета да го изпрати с поглед. Беше ѝ драго да го вижда; понякога, като го гледаше, по тялото ѝ пробягваха тръпки, но никога не помисли тя да даде воля на това зараждащо се чувство, да го нарече с името му, да се предаде. Това чувство не достигаше до съзнанието ѝ, за да го познае като сладостен копнеж на младото си и здраво тяло. И не моминското ѝ сърце, нито прокълнатата, според нейните нравствени схващания, отречена греховна жажда на тялото я тласкаха към младия мъж, а мисълта ѝ, ясна и проницателна, откриваше в него съпруга, бащата на децата ѝ, якия стълб на собствения ѝ дом.

Минаваше време, а не можеше да остане повече в тайна това, което ставаше напоследък в двора на хаджи Серафим. От много време не бе се завъртал мъж в тоя двор, а сега тук беше Стоян – влизаше, излизаше сутрин и вечер и беше като в своя къща, макар Султана да го държеше надалеко. Невидими очи надзъртаха и дебнеха през пролуки и дупки, през врати и прозорци, шушукаше се скришом, от ухо на ухо, а когато вуйко Тасе разгласи между свои и чужди, че Султана иска да се омъжи за младия селянин – всички заговориха открито за тоя необикновен случай. Старият ред в живота на малкия град дръзко се нарушаваше и това предизвикваше обща съпротива. Сред народа оживя някогашната омраза към тежкия на времето чорбаджия хаджи Серафим Огненов, който бе вършил и лоши, и добри дела, но лошите още се помнеха, както се помнеше силата му, богатството му и голямата му гордост. Ръмжаха също и градските чорбаджии – постъпката на недостойната според тях хаджи Серафимова внука засягаше тяхното честолюбие и суета, чорбаджийското им достойнство. В мълвата и одумките, които се разнасяха из целия град, имаше и жесток присмех, високомерен гняв и много лицемерие, а някои бяха започнали да сплитат и песен, в която влагаха свои потайни, порочни желания и копнежи. Дори десетмината членове на църковната община бяха говорили и решавали в едно свое заседание за нарушение на реда и общите нрави, за настаналия общ смут и всеки бе се пазил като от греховно осквернение да спомене името на хаджи Серафимовата внука. Нейният несторен грях нарасна още повече и затуй, че излезе наяве тъкмо през първите седмици на великите пости.

Султана дочуваше отдавна шепота на злорадата мълва, но никой не се осмеляваше да ѝ заговори направо и тя мълчеше, стиснала устни, по-горда и по-недостъпна отвсякога. Познаваха я мнозина и се бояха от огъня в тъмните ѝ очи, от езика ѝ, когато речеше да отвори уста. Пък и кой би могъл да укори с чисто сърце Султана, която още от ранна възраст се бореше храбро с черна немотия и бдеше зорко над няколкото искри в хаджи Серафимовото огнище? Ала ден след ден мълвата затъмняваше чистия ѝ образ и людската злоба ставаше все по-дръзка. Пръв я заговори вуйко Тасе, дойдоха да я придумват и други, по-далечни роднини, дори съвсем чужди люде, а вкъщи непрестанно мърмореше баба ѝ, съвсем оглупялата от старост хаджи Сарафимица. Не беше лесно човек да тръгне сам против всички още повече една бедна девойка, но хаджи Серафимовата внука реши да върви докрай. Водеше я като лампада пред очите ѝ нейният бистър ум и някакъв огън се разпалваше в сърцето ѝ – копнежът и за щастие, грижата за дом, за децата, които и тя, родената жена, трябваше да роди, гневът ѝ срещу чуждото злорадство, нейната гордост.

IX

Една сутрин, тъкмо излизаше Стоян от плевнята, Султана се показа на чардака и застана край оградата, скръстила ръце на гърдите си, а лицето ѝ беше много бледо.

– Добрутро – поздрави я той и продължи накъм портата.

Тя не отговори на поздрава му, а подвикна:

– Ела тук. Ела по-близо.

Той се приближи весело, хитро усмихнат, но като се спря и дигна очи към нея, усмивката изчезна от лицето му. Тя стоеше с очи втренчени нейде над главата му и рече с тих, но ясен глас:

– Ти не си ли чул какво се говори за нас из града?

– Чул съм. Те се ме закачат.

– Кои?

– Сички. Викат ми чорбаджи Стоян. И още: зет на хаджи Серафима.

– А ти ?

– Аз... нищо – отговори Стоян колебливо, но изеднаж се реши: – Каквото кажеш ти, това ще бъде.

Във втренчените ѝ очи просия мек, топъл блясък и тя каза:

– Харно. И така да знайш: това ще бъде. Харно помни – додаде тя развълнувана, – дума си ми дал!

Същия ден дойде общинският слуга и Султана излезе да чуе какво ще ѝ каже.

– Викат те в общината наместникът и общинарите.

– Нема да дойда – отговори тя с пребледняло лице и сърцето и сякаш спря да тупти от страх и от решителност в същото време. – Нема да дойда! Не съм ни парясница, ни помощ прося, ни ще се съдя с некого, ни ще деля имота на хаджи Серафима. Така ще им кажеш. И кога е било то, мома като мене да излиза пред общината...

Малко по-късно слугата пак дойде:

– Ако не се покориш, общината ще се откаже от тебе и ще те прокълне.

– Кажи, ти знайш: какво искат от мене?

– Прибрала си невенчан мъж, целият град се бунтува.

– Бог сичко вижда и нека ме съди според както съм заслужила. Ако се откажат те от мене, аз се оставям на бога.

От очите ѝ бяха потекли сълзи, но тя не подигна ръка да ги обърше. Слугата си отиде с наведена глава, а тя затвори портата след него и здраво я залости. Сега тя беше сама срещу всички, негде зад нея беше Стоян, но трябваше тя да брани и него. Не се уплаши хаджи Серафимовата внука, сълзите така и си засъхнаха по бузите ѝ.

Рече Султана, че се оставя в ръцете на Бога, но не ѝ беше достатъчна нейната вяра и се боеше да не греши, да не сгреши още повече. По това време в Преспа живееше престарял свещеник, дядо поп Данаил. Той бе станал свещеник от любов към ближния и целият му дълъг живот беше потвърждение на тая любов в неговото чисто, човешко сърце. Християнският народ живееше от векове в тежка неволя, под турско иго и люде като поп Данаила му бяха опора в тъмнината робска. Дядо поп Данаил не беше се научил да чете по елински в черквата и дълги години четеше само на славянски или на прост народен език, та като узна за това гръцкият владика в Битоля, опита се със строги, груби думи да го накара да научи неговия език, който бил език „благословен от Бога“. Дядо поп Данаил му отговори:

– Сички езици са от Бога. Харно е и много е харно човек да знай и елински, и секакви други езици. Аз съм стар веке, за да се уча, късно е за мене, но като чета в черквата на славянски и на простия наш език, народът разбира словото Христово и нищо няма да разбере, владико свети, на твоя език, който му е чужд и непознат. Не ме съди, че съм недостоен свещеник, защото аз, грешният, служа на бога правилно.

Владиката го прогони на стари години от черквата. Но дядо поп Данаил беше наистина благочестив човек и простият народ не го изостави. Викат го да изпълнява разни треби вън от черквата, умееше той да чете „за здраве“ от някакви стари книги, мнозина отиваха при него за наука и съвет. При него отиде и Султана. Изповяда му се тя от сърце, а той дори се възхити от нейния ум и от добрата ѝ воля.

– Не си прегрешила с нищо божия закон, чадо мое – каза ѝ старият свещеник. – И не се бой от людското злоезичие и завист, както и аз не се убоях, когато и владика чак ме поруга. Готви се ти да получиш благословията за това, което така мъдро и честно си наумила: щом минат Христовите празници, както е църковен ред и закон, аз ще ви венчая с твоя избраник по разум и сърце.

На връщане Султана мина през града с изправена глава и с прояснено лице, та тия, които я срещаха, чудеха ѝ се и никой не посмя да ѝ подхвърли ни половин нередна дума.

До Великден оставаха още две седмици и Султана се зае да изчисти къщата – оная, здравата част, дето живееше с баба си хаджийка. Изнесе всичко вън, на слънце, изми, изпра, изтупа и проветри, вароса стените, а отвън, около прозорците и долу, на един аршин от земята нашари с широка ивица синя боя; дъските по стаи-

те, по чардака изтри със счукана керемида, та светнаха от чистота, като да бяха мазани с жълт анадолски восък. Цялата къща се поднови, отвори се, задиша с чист, здрав дъх. Не беше това само за Великден – Султана се готвеше за сватбата си. Като изчисти и прибра отново всичко, тя извади цял такъм шаячни дрехи – потури, джамадан, салтамарка и вълнен тъмночервен пояс – и ги подаде на Стояна:

– Иди да ги облечеш в плевнята, пък ела после да видя как ти стоят, какво им липсва, че отдавна не са носени и не са по твоя мерка.

Тия дрехи бяха останали от дядо ѝ, от младите му години чак, но бяха още здрави, от домашен шаяк, боядисани с орехови люспи. В сандъците си тя пазеше и други дрехи – от дядо ѝ, баща ѝ, копринени антерии и копринени пояси – но те не бяха тъкмо сега руба за Стоян Глаушев. Като се върна от плевнята, той беше пламнал от смущение, от детинска радост и сякаш беше нов някакъв човек. Султана го разгледа от всички страни, забеляза де да се отпусне – у, какви широки бяха раменете му, салтамарката стърчеше отзад! – забеляза де да пристегне и го накара отново да съблече дядовите ѝ дрехи, за да ги постъкми за него.

– От тебе искам – каза му тя, – да си купиш само фес и кондури. Да се подновиш за нов живот.

Не беше лесно за Стояна да намери фес по мярка за главата си. Върна го еднаж Султана в чаршията да си купи по-голям фес, върна го втори път – да го удари на калъп с най-голям номер. Колкото беше неопитен Стоян в тия градски работи, толкова беше и замаян от радост, та дълго го учи Султана да обува и кондурите си – коя кондура беше за лявата и коя за дясната му нога.

На Томина неделя следобед дойде дядо поп Дана-

ил и ги венча. Той не дойде сам, а доведе и малка дружина мъже, жени, деца – свои роднини и приятели, – насъбраха се и съседски деца. Старият свещеник каза:

– Ето ти, Султано, кум и стари сват, зълви, девери и сватове, да не сте сами в тоя пресветъл за вас ден. Не бойте се, чада мои, Бог е с вас, ще пукне дяволът проклети, ще се обърнат към вас сърцата на всички добри люде, както са чисти и добри вашите сърца. Мълчи и ти, бабо хаджийке – обърна се той към Султанината баба, която и сега продължаваше да мърмори недоволна, – мълчи, радост е влязла в къщата ти, радвай се и весели се.

От селските люде на Стоян бяха дошли само майка му и Благуна; застарялата вече селянка – Стояновата майка – все току си поплакваше от умиление.

Дядо поп Данаил извърши венчавката със смирена тържественост и прочете всичко по книгите до край. Сетне Султана изнесе вино и ракия, а Стоян вървеше след нея в новото си градско рухо, с червено влажно лице, като лъснат бакър. Гостите пиха и скоро се разотидоха. Вечерта над разкривените стрехи на хаджи Серафимовия дом запуши втори комин. Младоженците бяха се прибрали в своя, отделна стая.

X

Женитбата на хаджи Серафимовата внука и Стоян Глаушев от село Гранче беше голямо събитие в живота на града. От дълги години животът на преспанци течеше като тиха вода по определено, открай време издълбано, корито и не се помнеше вече водата да е прииждала буйно, да е надхвърляла високи брегове. Далечното минало беше приказка или песен за било и не-

било, за мъртъв и погребан вече живот, мъглив спомен потиснати копнежи и безнадеждна тъга. Минали бяха векове и всеки нов ден приличаше на отминалия, тоя малък свят беше заключен здраво в начупения кръг на околните планини, рядко се случваше да потрепне по гладката повърхност на тихата вода бледо отражение на далечен пожар, да я раздвижи внезапно, долетял отдалеко вихър или някоя дръзка ръка да счупи с камък сивото ѝ огледало.

Тоя път хаджи Сурафимовата внука хвърли камък в тихата вода. Смелата постъпка на Султана предизвикваше безсилната злоба на всички, които отдавна бяха загубили всякаква смелост, нейната самонадеяност предизвикваше неподозирана ярост в тия, които никога не са имали своя свободна воля; пренебрежението към установения от векове непокътнат ред в отношения, обичаи и нрави, в наготово приетите схващания за морал и чест хвърляха в тревога тия, които се бояха от всяка промяна.; и най-сетне храбростта ѝ да защити открито своето право на живот, на лична свобода предизвикваше жестокостта на всички лицемери, които се задушаваха под тежестта на оковите, що сами си бяха надянали. Всички тия люде нямаха друго оръжие освен злия език и злия присмех.

Рано на другия ден след венчавката ѝ Султана забеляза, че край полусрутената стена, която отделяше съседната градина, се навърташе съседката Николица и надзърташе отсам, дебнеше нетърпеливо. Султана виждаше, че Николица търсеше нея, и си стоеше вкъщи. Но съседката, загубила търпение, почна да вика:

– Султано, Султано мори, излез де, излез да те видя!

Султана излезе на чардака.

– Какво чувам, Султано, сватба сте имали, невеста си станала – продължи Николица. – Казват ми, пък аз не вервам. Как може сватба, пък ние, дето сме, кажи го, в един двор и стари съседи нищо да не видим, нищо да не чуем, ни свирка, ни песни, ни хоро, както му е ред; тя , казвам, Султана, първо венчило, мома, ех, минали са повечко годинки, но не е парясница или вдовица, или пристанала, та да се крие и срамува, такъв ѝ бил късметът, не беше тя за тоя човек, гледам, върти се из двора селянин, а тя, каквато е Султана, казвам...

Лееше се поток от думи през порутената стена, думи бодливи, зли, всяка като удар, да засегне, да заболи. Султана слушаше мълчаливо и като дочака една малка пауза, докато Николица си поемаше дъх, каза с твърд глас:

– Това ли искаш да ми кажеш Николице? Хайде, друг път ще си поприказваме повеке. Бързам. Много ти здраве.

Вратата на чардака хлопна и заглуши отново извилия се глас на съседката.

Обичай беше да се отива у младоженците в понеделника след сватбата на „блага ракия". А се говореше из града, че хаджи Серафимовата внука живеела със съпруга си още преди да се венчаят. Скоро-скоро следобед в двора се проточи редица от жени, провождани от една далечна роднина на Султана. И започнаха те още от вратата, засмени до уши сякаш от съчувствие в радостта на младата невеста:

– Хайде хаирлия! Да сте живи! Де ти е младоженикът, да го видиме? Ти не ни покани на сватбата си, а ние сами идваме! Хаирлия! Хаирлия! Да се затрият лоши люде, какво ли не приказват...

Насядаха свати една до друга на миндера, като чавки на стряха, засмени, а очите им шарят, оглеждат, и започнаха отдалеч, умилквайки се, разнежени от доброжелателство, но като се надпреварваха една през друга, бързо стигнаха до истинската си цел:

– Дойдохме да ни почерпиш с блага ракия, Султано.

– Да ти видим лицето.

Султана стоеше права срещу тях, чакаше да свършат и да си вървят. Те не искаха да спрат – зловради, доволни, че бе успял планът им, че бяха я заварили неподготвена.

– Човек за една чест живей.

– Честа на жената, това е...

– Благата ракия.

– И да си пази скута... хи-хи!

– И да покаже чисто чело, когато му дойде времето.

– Хайде, Султано, давай ракията. Много ли е блага, а?

– Ами и зетят требваше да бъде тука. Де е избегал, де се скрил, боже...

– Гледам го оня ден, вратът му, ей такъв дебел и червен, червен. Ти, Султано, доста почака, но барем дочака.

– Здраво нещо, голямо, селско... хи-хи!

Султана стоеше срещу тях и все повече бледнееше. Сетне отеднаж лицето ѝ пламна в ярка червенина. И тъкмо понечи да заговори, всичките свати зяпнаха, ококориха очи срещу нея, нетърпеливи да чуят какво ще им отговори.

– Аз се срамувам от това, което ми говорите – рече тя. – Вие не се ли срамувате?

Настъпи късо мълчание. Една-две от жените страхливо се размърдаха на местата си. Султана про-

дължи, а по челото ѝ избиха ситни капчици пот:

– Дошли сте да ми искате блага ракия. Немам блага ракия. Немаше кой да ми я приготви. Аз ли треббаше, та сега да ви наливам в големи чаши? Ето баба ми, нели я виждате. Нема кой да ме отсрами пред такива като вас. Дошли сте да ми се порадвате, а? Чакайте, сега ще ви зарадвам. Чакайте, сега ще се върна.

Султана излезе.Сватите останаха сами, започнаха да се пулят една в друга, да кривят вратове, да клатят глави една срещу друга, а една в ъгъла започна до подсмърча разтъжена. Султана се върна в стаята, преди да успеят сватите да се съвземат. Тя бързо разгипли пред очите им брачната си риза – бяла, с коприни кенари, със ситни дантелки по краищата – и какнени кенари, със ситни дантелки по краищата – и както беше бяла като сняг и чиста, ясно личеше на едития ѝ край аленото цвете на девствеността.

– Тъй, тъй – започна една от сватите, – нели казах аз, Султана...

– Доста – прекъсна я хаджи Серафимовата внука. – Видехме се и се чухме. Сега станете и си вървете. Вървете сега и разправяйте из града какво сте чули и видели.

Тя отново бе пребледняла, ръцете ѝ трепереха и накрая не можа да се въздържи:

– И пазете добре своите си щерки!

На другата сутрин пак дойде общинският слуга.

– Ще дойдете – каза той на Султана, – ще дойдете ти и... и... твоят човек в общината днеска следобед, преди клепало.

– Пак ли? Сега пък защо? И после, моят човек е на работа. Ще се върне късно.

– Ще му пратиш хабер да си дойде по-рано.

– Е, защо ни викат?

– Реши се да платите десет гроша джеза.

– Това ли? Ами да ти дам десет гроша да им ги занесеш ти.

– Аз ли? Ти какво си мислиш... ще дойдете вие двамата, ще си платите джезата и ще ви се говори нещо. Ама да не ме караш да идвам пак, чу ли?

До обед Султана ходи все замислена из къщи. Около час време преди да бие черковното клепало, тя извика от махалата едно момченце, обясни му как да намери Стояна в чаршията и го изпрати да му каже веднага да си дойде вкъщи. Докато чакаше мъжа си, тя извади от сандъка зетьовското му облекло – потурите, джамадана, новият му фес, донесе и новите му кондури. Стоян дотича запъхтян, уплашен. Като видя, че невестата му е жива и здрава, че нищо не се бе случило, той въздъхна:

– Уф! Аман веке... Измъчиха ме. Какви люде! Граждани уж...

Султана не се спря да го разпитва – знаеше какво ще чуе, пък и нямаше време.

– Ела да ти полея, да се умиеш – каза тя.

Сетне му подаде да облече новите дрехи, помогна му да навие новия пояс, сложи му феса на главата. Изгледа го, премери го от глава до пети, влезе бързо в съседната стая и се върна с шепа медни и сребърни пари.

– Де ти е кесията? Нели ти дадох вчера една кесия, да я имаш за пари.

– В другите, старите ми бечви – отвърна Стоян и се спусна да вземе кесията.

– Ето тука – продължи Султана, – между тия бакърени и сребърни пари има и една жълтица. Прибери ги сички в кесията, вържи я и сложи я в пояса. Така. Сега слушай и помни добре какво ще ти кажа: викат ни двамата в общината. Ти ще отидеш сега, ти си мъж, а

пък аз немам никаква работа там. Общината е близу до черквата, ще попиташ, ще ти кажат. Там е наместникът и некои от чорбаджиите, може да са и сичките общинари там. Ще влезеш при них и нема да се боиш. Ще целунеш ръка на наместника, той е най-главният и е наместник на владиката. Слушай добре понатамък: преди да ти кажат те нещо, ти ще побързаш, ще извадиш кесията и ще я пораздрънкаш, да се види, че има в нея повечко пари. Ще извадиш жълтицата, ще я подадеш на наместника и ще кажеш: ето, отче, давам тая жълтица от сърце; ожених се и я давам за църквата. После каквото и да ти кажат, може и да ти се карат, ти си мълчи и накрая кажи: прощавайте, сбогом. Ще слушаш и ще си мълчиш, че може да сбъркаш нещо. Ха сега, върви и не бой се от нищо.

Стоян я слушаше учуден, сетне тя му заприлича на майка му и на сестра му Благуна, които често му се караха и го поучаваха, когато беше малък, и това му се видя смешно. Той се ухили. Султана сега му се виждаше смешна и по-мила със строгите си очи и тъй малка, нежна, хубава с белия си тюлбен на главата, с блестящи пулейки по краищата му. Стоян ѝ се усмихваше разнежен и несъзнателно приподигна ръце към нея.

– Не чуваш ли какво ти приказвам? – перна го по ръцете тя.

– Чувам, чувам...

– Запомни ли добре какво ти казах?

– Чувам... Запомних, запомних добре. Само че... мене хич не ми се ходи там при... владиката, но... щом казваш... Отивам, отивам, не се сърди.

Колебанието му скоро премина и Стоян тръгна към общината с лекомислието на нищо неподозиращ наивник. Едва пред самата сграда, дето се помещаваше канцеларията на църковната община, той се посепна и на лицето му се изписа смешна детинска важност.

В широката стая, с миндери край трите ѝ стени и с прозорци един до друг, го въведе общинският слуга и като че ли той пръв започваше да го съди, каза надуто:

– Ето го новия преспански зет.

– Да, аз съм – усмихна се тъй в пространството Стоян Глаушев и веднага бръкна в пояса си, да извади кесията.

Той забеляза на миндера насреща един не много стар свещеник с бледо, сухо лице, с рядка брадица, а пред него беше сложена ниска масичка. Това беше сигурно наместникът, а Стоян си бе мислил, че е стар, с бели коси и дълга до пояса бяла брада. В стаята плаваха и се люлееха кълба тютюнев пушек и през тях Стоян видя по миндерите десетмина, повечето стари люде, насядали прилично, с чибуци и броеници, с различни лица, но всички го гледаха еднакво чужди, намусени, строго, отдалече. Общината беше в пълния си състав – може би поради важността на въпроса или пък от прекалено любопитство към дръзката хаджи Серафимова внука. Неочаквано Стоян забеляза познато лице: встрани, близу до вратата, стоеше вуйко Тасе – по-намусен, по-недостъпен от всички насядали тук люде. Стоя се зарадва, като го видя – свой между чуждите, нели беше вуйко на Султана, – и дружелюбно го поздрави:

– Как си вуйко Тасе?

Вуйко Тасе смръщи още повече вежди и презрително изви глава. Той не беше член на общината, но бе дошъл като близък на подсъдимите и с чувство на засегнат, на пострадал, на обвинител. Стоян се смути и се заозърта – нямаше ли тук никой, който да го подкрепи? На другата му страна, пак близо до вратата,

седеше млад, дълъг и сух човек, цял извит, от петите на дългите му нозе до провисналия отпред на феса му пискюл, над ниска маса; дългите му лакти стърчаха далеко навън и пишеше, пишеше, като че ли беше осъден вечно и безспирно да пише. Стоян дигна от него отчаяния си поглед и тогава видя съвсем близо дядо поп Данаила, седнал на ниско столче до масата на общинския писар. Стоян се втурна към стария свещеник и понечи да целуне ръката му, зарадван, развълнуван

– Не, не – отклони го кротко, услужливо дядо поп Данаил. – Първо там, целуни първо ръка на наместника. И полека, полека, не се плаши, нема нищо...

Стоян целуна доста непохватно ръката на владишкия наместник и се изправи до масичката пред него. Така: първото нещо, да целуне ръка на наместника, значи, свърши; сега – второто. Стоян извади кесията, развърза я, но забрави да я раздрънка, извади жълтицата и я сложи на масата:

– Ожених се и ето, тая жълтица за църквата.

– Бре! – чу се глас в широката стая.

За една минутка в стаята се чуваше само острото скърцане на писаревото перо. На масичката пред наместника кротко сияеше златната пара, като случайно попаднало там слънчево петно. Стоян веднага забеляза как един дребен старец – седнал цял като малка купчина на миндера до наместника и само едрата му глава тежеше напред под нисък тъмноморав фес – му направи знак с дългата си броеница в ръка да се дръпне по-назад и се чу неочаквано дебелия му кънтящ глас:

– Застани там, към вратата. Сички да те виждаме.

Стоян се поогледа плахо и се дръпна чак до вратата.

– Де е жена ти? – попита го наместникът и не сваляше очи от него. – Ние ви повикахме двамата.

– Тя нема никаква работа тука – отговори Стоян с думите на Султана. Сетне си спомни, че тя му каза нищо да не говори, и стисна устни, като се закле вече да не проговаря.

– Как нема никаква работа тука! – продължи наместникът. – Вие сте и двамата виновни пред църквата и общината. Общината се грижи за всички благочестиви християни да изпълняват закона и да живеят честно. Вие, безумни, се отлъчвате от стадото. Венчали сте се без позволение от общината, от църквата. Преди да се венчаете, ти дълго си живял в дома на младоженката. Кажи, верно ли е това?

Стоян мълчеше.

– Кажи де или не ти се приказва по тая работа – обади се друг от общината и продължи: – Тук сичко ще си кажеш. Нищо нема да криеш. Ние знаем, че си живеял там. Ами вие срещахте ли се, такова... тя идваше ли при тебе, или ти... тъй де, нели се сещаш...

Стоян продължаваше да мълчи. Но той смътно чувстваше, че тия люде искаха да го обидят, да го унижат, да натиснат главата му в земята, да го принудят да говори за неща, за които не се говори пред други, пред чужди люде. По врата, по лицето му започна да пълзи червенина, а в очите му напираха сълзи.

– Ти мълчиш, значи, чувстваш се виновен – каза наместникът и се изправи, като че ли се готвеше да стане. – Ти и жена ти сте извършили голем грех и сте показали непослушание.

– Аз живеех в плевнята – сякаш изведнаж се досети да се защити Стоян.

– Така – кимна му наместникът. – А после?

– После... нищо.

– А, нищо, значи.

Чу се тих, сподавен смях.

– Не можеш да се оправдаеш, момко – поклати глава наместникът. – А който стори грех, ще си получи наказанието. За това, че сте се венчали без позволение, общината ви налага десет гроша джеза.

– Ама това ли било? – зарадва се Стоян на тая бърза развръзка и дори се усмихна, извади наново кесията и започна да рови в нея. Освен парите, които му даде Султана, в кесията той имаше и двайсетина гроша свои пари. – Ето, ето... Щом е за десет гроша...

Той сложи на масата парите и пак се отдръпна към вратата. Наместникът погледна купчинката пари, като да ги провери с очи, и отново дигна строго лице към Стояна:

– Това, с джезата, едно. Сега друго: ние научихме, а и ти сам призна с мълчанието си, че преди да се венчеете, ти и сегашната ти жена незаконно сте...

– Преподобни отче, и вие почтени старци и чорбаджии – чу до себе си Стоян гласа на дядо поп Данаила, – защо мъчите тоя невинен като овчица млад човек, той е чист като агнец, аз знам добре това. Ако има некой виновен в тая работа, това съм само аз и мене ще съдите вие.

– Ти после, дедо попе – направи му знак с ръка наместникът и додаде сърдито: – Потърпи, ще дойде и твоят ред.

Настана мълчание. Тогава Стоян тихо повтори думите, които сякаш му подсказа старият свещеник като най-точен отговор:

– Защо ме мъчите вие, стари люде?

И пак настана мълчание. Дребният старец, който седеше до наместника, размаха към Стояна броеницата си и рече с кънтящия си глас:

– Ха си върви, върви си, момко.

Стоян понечи да си тръгне, но се сети за поръките на Султана, обърна се пак към старците и каза:

– Прощавайте. Сбогом.

Като излезе вън, пред него се изпречи общинският слуга. Едва сега избухна Стоян, огорчен, разтъжен:

– Ама какви люде сте вие, гражданите, бре, какви люде сте! Уф!

XI

Стоян Глаушев доста време живя между преспанци като чужда птица в чуждо ято. Те не искаха да приемат лесно в средата си неканения пришълец, който с женитбата си така бързо и така дръзко си извоюва правото на техен съгражданин. Така пред него се разкриваше обратната страна на един живот, който бе го привличал с голяма сила. Но въпреки огорченията и разочарованията, които му поднасяше новият му живот, той се прилепваше все по-плътно към него. Притегателната сила на града не отслабваше, съсредоточена сега в Султана, в новия му дом – Султана, неговата невеста, най-хубавото чудо на негостолюбивия и толкова хубав град! Тъкмо това никак не можаха да му простят преспанци, че се ожени за хаджи Серафимовата внука, а ето едно такова невероятно чудо бе станало и беше толкова хубаво! Стоян бързаше, колкото можеше, да се пограждани, за да не привлича постоянно върху себе си завистта и злобата на лошите люде, а родното село оставаше все по-далече в спомените му. Понякога, в минута на горчива обида, той се връщаше в мислите си към родното село, при майка си и сестра си Благуна, при воловете и в широкото поле;

тия завръщания ставаха мъчителни и засилваха тъгата му по нещо голямо и най-важно, но и неясно в съзнанието му, може би нещо, което би било съчетание между хубавото в родното село и хубавото в града. Никога ли не се случва да се напълни човешкото сърце догоре с радост и да не гори, да не боли – редом с радостта, която идва, и тъгата, неутолимият копнеж по нещо загубено или непостигнато?

Скоро след сватбата на Султана някак набързо, за ден, два умря баба ѝ, старата хаджи Серафимовица. Стоян, като видя мъртвата, каза философски:

– Вчера – сватба, днеска – смърт.

И му беше тежко, че беше именно така в живота, тъжно му беше и за умрялата бабичка. После, когато започнаха да идват жени от целия град с китки и свещици за мъртвата, като ги чуваше с какви добри думи утешаваха Султана, макар и да се виждаше, че тя не скърбеше много за баба си, Стоян не знаеше как по-добре да посреща и изпраща всички тия добри жени, та стана нужда жена му да го позадържа:

– Ти не викай толкова, като разправяш за баба, и не се хили така; се пак мъртвец имаме вкъщи.

Стоян подигна рамена – ето такава една чудна и толкова хубава бъркотия е животът!

Султана погреба прилично баба си, изпълни точно реда и всички обичаи и като че ли с това пак обърна към себе си сърцата на людете. Заглъхна всякаква зла врява около женитбата ѝ, негли гробът на старата жена се издигаше като някаква преграда. Пък и времето минаваше и завличаше всичко, което вече е било, животът не спираше на едно място.

Един ден Стоян срещна в чаршията Махмуд бега – господаря на родното му село – и помисли, че бе дошъл краят на живота му. Турчинът мина край него и дори го погледна, но не го позна, не се спря да го пита защо бе убил хрътката му, не извади нож да го заколи.

„Ц-ц-ц! – възхити се Стоян сам от себе си. – Де ще ме познай той сега! Друг човек съм аз веке, друг...“

Като се ожени за хаджи Серафимовата внука и облече градски дрехи, Стоян Глаушев се възгордя малко. Голямата му телесна сила личеше по-ясно в новите му дрехи и когато работеше по риза в казанджийските работилници, и като стоеше тъй изправен насреща: големите му ръце висяха полуразтворени, като да се готвеше всеки миг да сграбчи нещо, да дигне, да премести. И приказката му стана по-друга. Умееше да предизвиква смях, понякога и сам се смееше повече от другите, а когато се разпалваше, той надвиваше тежестта в говора си, вдаваше се цял в приказката си и ставаше дори сладкодумен. Понякога, макар и за късо време, той се затваряше в себе си, лицето му се помрачаваше, ръцете му се отпущаха. Тогава се оплакваше на Султана като дете:

– Хвана ме мъка...

Когато се раззелени и пролетта се разцъфтя навред, Стоян изчезна от къщи за цял един ден. Беше празник, нямаше работа в чаршията и Стоян не можа да се задържи вкъщи. Върна се прегладнял и омърлушен – през целия ден бе скитал из полето около града, лежал бе по междите и ливадите, във високата избуяла трева, гледал бе раззеленилите се ниви. Така той изчезна на няколко пъти и по-късно, когато пламна лято по широкото поле. Султана му се караше, а той като немощливо дете:

– Мъка ме хваща и... така.

Боеше се от жена си и не искаше да му се кара, та като оставаше свободен, вместо да скита из полето – нахвърляше се на работа в градината. Не беше

опитен в градинарската работа, но работеше с прего-лямо усърдие – копаеше, прекопаваше, дълбаеше, а оставяше Султана да прави лехи, да сади цветя и зеленчук. Теглеше го земята и той работеше над нея до изтощение. Малко време му оставаше за нея.

Заговори еднаж за гайда, за кавал и Султана му се скара:

– Нели си селендур!

Тя не харесваше и песните му, а Стоян пееше доста хубаво и още по-хубаво би било да можеше понякога да си посвири на кавал.

– За смех ще ме сториш пред целия град – казваше му Султана.

Той не можеше да разбере гражданското ѝ честолюбие. Такива си бяха те, гражданите – горделиви, присмехулници.

Това беше потиснатата в душата му тъга по родното село и неотразимият зов на земята, която бе го родила. Но това беше може би друга, стара и прастара болка. Все пак радостта беше по-трайно, постоянно чувство в младото му сърце.

Той не спеше вече в плевнята и влизаше като господар в къщата на прочутия хаджи Серафим. Младата му невеста гледаше да подбужда и засилва чувството му на гордост и господарство. Тя искаше да го направи истински гражданин и беше упорита, неуморима в това си желание. Разнежен, изпълнен с възхищение от нея, Стоян беше като восъчна топка в нейните малки ръце; тя не пропускаше да остави следа върху тая топка било с нежно поглаждане на тънките си пръсти, било с доста чувствителен натиск. Тя усещаше, че навътре във восъчната топка оставаше нещо твърдо и неподатливо, но иначе Стоян се осташе нещо твърдо и неподатливо, но иначе Стоян се оставяше в ръцете ѝ, вслушваше се във всяка нейна ду-

ма и бързо възприемаше поуките ѝ. Тъкмо в това сега се проявяваха техните взаимни отношения: той – с неговата видима и неговата скрита сила, наивността и добродушието му, възхищението му от нея, и тя – с нейния бистър ум, твърдост и вродена деликатност. Султана би могла да каже, че го държеше в ръцете си, но пазеше мъжкото му достойнство – мъжът е „благословен от бога“ – и като че ли тя се боеше малко от него, от нещо неясно в него, което още не познаваше.

Когато бяха сами, или бяха двамата между чужди люде, беше най-добре, ала не беше тъй, когато останеше той сам между чужди, както беше в чаршията. Гражданите все още не го приемаха като свой. Беше като дете, което прохожда, но ръката, която го водеше, често го изоставяше или дори го тласкаше напред. И Стоян се забъркваше – воден и тласкан от тая ръка, от своето нараснало честолюбие, от копнежа си да заеме определено място в новия живот и, от друга страна, все още пресрещан със студенина, присмех и вражда. Той все още страдаше между чуждите, но имаше и едно оръжие – търпението си, също и хубавата си усмивка, зад която понякога скриваше горчиви сълзи. Най-дълбоко го наранявяха присмехът на чуждите, лошите шеги, които му устройваха, а Султана му казваше:

– Гледай да не ставаш смешен и нема кой да ти се присмива.

Стоян гледаше да умилостиви другите, да им покаже добрата си воля и всичката доброта на сърцето си, а Султана му казваше:

– Щом си слаб и се боиш от людете, тогава те стават по-зли.

Още повече се разбъркваше и се размътваше в душата на новия гражданин, но младата жена разкрива-

ше пред него ясна, определена цел:

– Ти нема да бъдеш се слуга и последен работник по чуждите казанджийници! Учи занаята! Гледай, следи, внимавай как се работи, да станеш и ти майстор.

Стоян често сменяваше работилниците според това де се топеше и се чукаше бакър; приемаха го навсякъде – такъв силен работник, – но навсякъде му даваха тежък чук – винаги най-тежкия, и го държаха само около голямата наковалня, до голямото огнище. А той при всяка по-свободна минута крадливо се примъкваше към тезгяха, дето работеха по-старите, опитните калфи и майсторите, които изкусно извиваха медни листове, правеха и украсяваха всякакви съдове с малки, леки железни и дървени чукчета. А те, майсторите и калфите, като го видеха по-свободен и да се заглежда в работата им, посрещаха го със зли очи, с подигравки, пращаха го да донесе вода от най-далечната чешма – водата оттам била най-хубава – или го пращаха по друга някаква работа вън от работилницата. Навсякъде беше същото с него, в която и работилница да се преместеше. И колкото и да беше търпелив и добродушен, колкото и да помнеше поръките на Султана, която постоянно го подтикваше и насърчаваше, в сърцето му постоянно се набираше мъка, обида гняв, пък и злоба срещу людската злоба.

Бяха привършили еднаж доста рано следобед с чукането на голямата наковалня, след като бяха чукали от тъмни зори, и Стоян остави своя чук – и тоя път най-тежкия в работилницата, – облече горната си дреха, а очите му все към тезгяха. Беше много уморен, цял в пот, ризата му беше мокра, но пак се приближи той към тезгяха – стори му се, че днес всички бяха добре разположени към него и тъкмо беше време да погледа как работят майсторите и калфите. Пък един от калфите на отсамния край на тезгяха го погледна дружелюбно и му подхвърли:

– Да погледаш ли? Ела, ела, погледай...

Той очукваше с дървен чук един голям гюм и Стоян се наведе, за да вижда по-добре, наведе се още поблизо и неочаквано, уж на шега, калфата посегна с чука и го цапна по носа. Стоян се дръпна усмихнат, макар да избиха сълзи в очите му, но усети как потече от носа му топла, лепкава влага. Той се обърса с длан и като погледна – видя кръв. За един миг цял се промени, наежи се, настръхна чак с рамената си и така се преобрази лицето му, че всички се загледаха в него. Бавно, ала като да беше друг някакъв човек, той пристъпи към голямата наковалня и дигна оттам своя, най-тежкия чук. Калфата, който го удари , скочи от мястото си и по тезгяха избяга на улицата. Тогава Стоян Глаушев размаха тежкия чук, развъртя се, запъхтян от ярост, с кръвясали очи, изпочупи всичко що се мярна пред погледа му. Надигна се шум и вик, разбягаха се всички от работилницата, наскачаха люде и от съседните работилници, а Стоян като нямаше вече какво да чупи, замахна с всички сили и хвърли чука в голямия рафт на отсрещната стена, дето бяха наредени какви ли не съдове, и сега всичко полетя надолу с трясък и звън.

– У, вържете го – извика някой от улицата.

Привлечен от тоя вик Стоян се помъкна нататък и застана на вратата на работилницата с увиснали огромни ръце, като разярена мечка, дигнала се на задните си нозе.

– Ела да ме вържеш, песи сине краставо! – изхриптя той, а нищо не виждаше с помътнените си очи.

Шумната казанджийска чаршия бе стихнала, струпали се бяха наоколо много люде и от тях се отде-

ли мъж с бели коси и червено лице – майсторът, при който бе почнал Стоян за пръв път. Тихо се приближи старият човек и рече:

– Стоянчо, синко, що си наумил... Смири се, ела, ела при мене.

Улови кротко Стояна за ръката и го поведе към работилницата си. Вътре старият човек го накара да седне и сам седна срещу него:

– Кажи, сине, що стана, що искаш от тия люде насреща?

– Искам да уча занаята! – отговори Стоян гневно, а бесният напор в гърдите му отслабваше, чезнеше.

Старият майстор също бе дошъл някога от село и знаеше,че Стоян беше усърден работник. Той дигна към него сините си очи и каза:

– Добре, много добре. Ти при мене ще останеш, аз ще те уча и ще те науча. И пази се от зло, синко, пази се от зло.

Преуморен, отпаднал се довлече Стоян вкъщи, но не влезе вътре. Седна на стъпалата вън. Седя дълго тук и дълго плака, тихо, с обилни сълзи.

Жена му го видя още като влезе той в двора и през цялото време го гледаше отвътре, но не излезе да го пита и разпитва. Едва на другата сутрин, преди да тръгне той на работа, тя му заговори. А Стоян – кой знай откъде му дойдоха тия думи – ѝ каза:

– Пробих. Дебела стена пробих. С голема сила, с голема мъка и сълзи. Брей, човек щех да убия! Сега и майстор се намери да ме учи, сега... – не довърши той, пък и думи не намери, не знаеше как да обясни всичко и каква ведрина бе се разтворила сега пред очите му, в душата му.

XII

Успокои се Стоян Глаушев, щом седна на тезгяха на майстор Кочо. Това стана, след като ходи Стоян да чука по разните работилници повече от две години. И добре, че се намери милозлив човек да го подкрепи, да му подаде ръка – иначе можеше да върти големия чук още двайсет години и цял живот, без да може да стигне до тезгяха. Такъв беше редът в занаята – трудно беше да минеш по-горе, години минаваха и никой не даваше да го стигнеш, да го изпревариш. А Стоян непрестанно чувстваше на широкия си гръб Султанините ръце – побутваха го, тласкаха го да върви напред, – малки, упорити, твърди. И в него припламваше огън, подклаждан пак от Султана, да стане изкусен майстор, да овладее чудната игра на малките чукчета по медните съдове, песента им звучеше сладостно, изпълваше, завладяваше душата му. Стоян се улови със страстен порив за ръката на майстор Кочо. Той и сега слизаше да чука на голямата наковалня до голямото огнище, но имаше си свое място на тезгяха редом с другите калфи, своя наковалня и свои железни и дървени чукове. Майстор Кочо му обеща да го учи на занаята и с още по-голямо усърдие го учеше, като видя, че Стоян беше схватлив и имаше вярна ръка. В началото малките чукчета изглеждаха много леки на Стояна, губеха се в мечешките му лапи, но за малко време той свикна с тях и разбра с радост, че тъкмо с тия малки чукчета наистина можеше да се направи нещо. Дотам свикна с тях, че ги чувстваше като част от ръцете си, завладя ги и едва тогава можеше да удари точно там, дето сочеше окото му. Майстор Кочо подробно му обясняваше кое как да направи и често го насърчаваше, а като мина някое време, виждаше се, че се радва на работа-

та му. Не му обясняваше вече нашироко и надълго най-прости неща, с думи или с пример, като вземаше чука от ръцете му и пак му го връщаше, а му казваше с доверие:

– Нà това за тепсийка. Нà това за дъно на гюм.

На Димитровден майстор Кочо му определи шестотин гроша годишна заплата – до другия Димитровден. Учуди се Стоян в радостта си и гордостта си, когато жена му Султана рече:

– Не са много тия пари за цела година. Треббало да поискаш повеке.

Стоян и не помисли да иска повече пари: за него беше най-важно, че седеше на тезгяха редом с другите калфи. Много по-важна беше плодотворната игра на чукчетата, тяхната сладка песен. Да, и парите, но малко ли бяха шестотин гроша за една година? И Стоян се опита да възрази на жената си:

– Майстор Кочо знай... той ме учи...

– За себе си секи сам знай най-добре. Учи те, пък ти работа му вършиш – отсече хаджи Серафимовата внука.

„Е, да поискам повеке" – помисли Стоян, но като отиде на другия ден на работа, седна на мястото си, чу гласа на стария майстор, той забрави да спомене за заплатата. После, като минаха дни и седмици, беше вече късно. Не му заговори вече и Султана, примири се и тя. Работната година потече. Падна първият сняг, настъпи зимата. Стоян си мислеше: „Брашънце дал господ, дърва си имаме, работата ми – работа, какво повече може да иска човек?!" И току си подсвиркваше – тъй, сам на себе си, особено вечер край огнището, докато жена му в съседната стая постилаше леглото за спане. Една вечер, преди Божик, тя нареди леглото и се върна с дебела мека ямболия, прехвърлена през рамо. Каза му:

– Върви да спиш. Късно е.

– Ами ти? – попита той изненадан; за пръв път тя сама го подканяше да си легне.

За Султана брачното легло беше дълг, закон, ред. Тя не издаваше чувствата си, не позволяваше прекалености, буйни излияния, самозабрава. Тя обуздаваше порива на тялото си със строга, дори мрачна студенина, боеше се от тяхната нечестива, дяволска сила. Стоян пък се боеше от нея, от жена си. Той се отдаваше цял на душевните и телесните си вълнения, склонен беше да се остави да го понесе всяко чувство, но нейната разумна, предварително премислена сдържаност го сковаваше, караше го да се стеснява и срамува. Сега неочаквано Султана проявяваше, както му се стори нетърпение. Сърцето му се изпълни с греховна радост, естествената руменина на лицето му се сгъсти, в очите му проблеснаха лукави пламъчета, лукава усмивка пробягна под русите му, вече сгъстили се мустаки. Ала когато се осмели да подигне към нея овлажнелите си очи, срещна тъмния ѝ поглед – строг, студен и пълен със зъл укор. Тая нощ тя не спа при него. Нареди си легло край огнището и там остана да нощува.

От някое време Султана бе се променила и сякаш сега забеляза той, че бе се променило лицето ѝ, изразът на очите ѝ, цялата ѝ снага. Още от първата им среща тя му се виждаше чудна, тайнствена със свой, отделен живот, та сега не го учуди много и видимата промяна в нейната външност. Тя не дойде вече да спи при него и все беше заета с някаква много важна работа, която държеше по-далеч от него, пък и той никак не пожела да узнае какво шиеше тя, какво плетеше, какво криеше в сандъците. Той се измъчваше в студената стая сам през дългите зимни нощи, но се връща-

ше уморен от работа и сънят бързо го успокояваше. Не смееше да се оплаче на Султана от своята самотност – би се стопил от свян и от детински страх, преди да се реши да продума – за какво? За топлината на леглото, за почти детинската му скръб, че го бе пренебрегнала, за тъмната, властна, сладостно пареща мъка, в която гореше младото му тяло, за несъзнателната му жажда за никога не получени и непочувствани нежности и милувки. Стоян не знаеше как да нарече с най-хубави думи всичко това и оставаше само тъжната му незадоволеност, макар и сам да се утешаваше и укоряваше. Султана знае. Види се така трябва да бъде. Това, което бе получил досега, стигаше. Султана знае по-добре от него. Той, Стоян, много лесно се поддаваше на съблазните на дявола. Султана беше най-умната, най-добрата, най-грижовната жена и стопанка. Не, не спеше с него, но с нищо не намали грижите си за стопанина – навреме да сложи ядене, да приготви леглото му, да го събуди рано – той често се успиваше сутрин, а не биваше да закъснява за работа, – да му полее всяка събота вечер да си умие с топла вода главата и нозете, да му даде чисти долни дрехи. Султана всичко знае, всичко слага в най-добър ред – каква чудна жена е тя! Силна жена – той забеляза, че снагата ѝ натежаваше, виждаше я уморена, с повехнало, подпухнало и странно променено лице, и погледът ѝ бе омекнал, но бе станал някак чужд – дали не беше болна? – и все пак не преставаше със същото усърдие да се грижи за къщата и за мъжа си. Най-сетне Стоян видя, че тя беше бременна. Но това беше нещо, за което не можеше да се говори между мъж и жена. Това беше женска работа, женска грижа и беше срамно да заговори мъж за него, да разпитва. Стоян поглеждаше наедрялото тяло на жена си изпод вежди с пресилена сериозност, макар постоянно да го гъделичкаше детинско любопитство и когато беше сам, се усмихваше от също такава детинска, глупава радост, та бързаше сам да се укори: „Ей, че си!... А ето, ставаш вече баща...“

Минали бяха вече празниците и Водици, и Свети Атанас, през една тъмна февруарска нощ, Стоян чу през съня си врява и тропот из къщи, но не стана да погледне и едва на другата сутрин дочу плача на новороденото в оттатъшната, най-малката стая. Той се измъкна незабелязано, в чаршията нищо не каза, вечерта пак се прибра крадешком. Пък и Султана всичко бе скрила от него, скрила се бе и тя в малката стая, чуваше се само гласът на малкото. Стоян искаше да я види, искаше да види детето, но не влезе, затвори се в стаята си и се готвеше да си легне, макар да беше и гладен. Тогава чу през вратата чужд, груб женски глас:

– Излез да вечеряш, бре! Ето, излез...

Стоян попристегна пояса си и се върна в стаята с огнището. Видя стара, прегърбена жена, със запретнати ръкави и влажни, кокалести ръце – бабичката, която бе донесла предната нощ детето му. Стоян никога не бе я виждал.

– Седни там – каза му тя, но като че ли не го забелязваше. – Приготвили сме ти вечеря. Какъв мъж, пък момиче направил! Хайде, хайде – додаде тя по-кротко, – нека ти е живо, àко е момиче. Млади сте и други ще си родите.

Стоян седна да вечеря, смутен, цял зачервен до сълзи. Нахрани се мълчаливо, набързо и се прибра в стаята си. Значи, истина е – той е вече баща, има дъщеря. И му се струваше, че бе станал по-тежък, по-важен, макар че детето беше момиче. На другия ден в работилницата го подкачиха другарите му, които бяха научили от жените си за раждането на детето, обади се

и майстор Кочо. Накараха го да почерпи. Стоян хвърли на тезгяха два онлука за ракия и за пръв път не се засмя на такова весело нещо, а само поприглади мустаките си. Трябваше да се държи прилично.

* * *

Султана се върна в общата им стая едва след като минаха четиридесет дни от раждането и тя си взе молитва в църквата. Върна се тя заедно с малкото и с люлката му. Животът си потече по старому. Понякога Стоян дочуваше нощем плача на детето, усещаше как става Султана да го кърми, но всичко туй като че ли ставаше насън. И все пак, ден след ден, някак неусетно в сърцето на Стоян започна да се поражда едно определено чувство към тоя малък нов човек в дома му.

Една неделя сутрин през пролетта Стоян забеляза от леглото си как малката му щерка посягаше с трепетливи движения на ръчичките си към герданче от пъстри стъклени мъниста, което беше вързано на люлката. Султана ставаше по-рано. Бащата и детенцето бяха сами в стаята, през прозорците надничаше утринното пролетно слънце и в блясъка му чистите ръчички трептяха и се люлееха като бели пеперуди около шарените мъниста. Бащата стана от леглото и се наведе над люлката. Детенцето трепна цяло, после се загледа в него със сините си очички и току се усмихна с беззъбата си уста. Засмя се и Стоян с нова, пълна радост. Той се огледа като крадец и плахо посегна да пипне това малко същество, чиято кожичка по бузичките беше като мека коприна. То се уплаши от големите му пръсти, сбърчи лице и заплака. Стоян бързо се отдалечи – да не би Султана да забележи, че бе пипал малкото и че го разплака. Бликналата сега радост остана в сърцето му ведно със сладостната гордост, че това детенце беше негово, плът от плътта му.

Той излезе вън в светлото пролетно утро и започна да разчиства рухналата част на къщата – работа, за която често мислеше и много пъти бе я отлагал. Отделяше накуп здрави керемиди, кирпичи и камъни, издърпваше прогнили греди и дъски. Така работи до обед и като се разтвори към него здравата част на къщата, реши да повика майстори – да изрежат щръкналите навън греди, да иззидат отсам стена, да обковат тавана с дъски. С купището развалини и там, край плевнята, той ще се разправи сам през свободното си време.

– А, какво ще кажеш – подхвана той разговор, като седнаха да обядват, и изложи пред жена си целия си план. Решил бе да го изпълни, но не би могъл без одобрението на Султана, разбира се; най-сетне къщата беше нейна и после, прилично е човек да се посъветва със стопанката си. Султана каза:

– Добре, добре. Отдавна беше време.

– Кирпичи, греди, дъски имаме – сви важно вежди Стоян като всеки грижовен стопанин, – а двама зидари за ден, два ще свършат. Ще ни требват десетина гроша пари – продължи той със същата сериозност, като да пресмяташе в ума си предвидливо всички подробности, а приятно го лaскаеше тая нова роля в живота им. Той дори важно се поизкашля, като майстор Кочо, когато всяка събота следобед нареждаше калфите си за работа през следващата седмица.

Мисълта за малката щерка озаряваше като вътрешна светлина лицето му. Когато биваше вкъщи, той все гледаше да се надвеси над люлката, да попипне коп-

ринената кожица на детето си, да го вземе в ръцете си, но повече скришом от жена си, от други люде – стесняваше се, боеше се да прояви пред други очи своята голяма радост. Ала ето, щом настъпиха големите горещини след Петровден, детето заболя. И след непълна седмица издъхна в ръцете на майка си. Стоян като че ли не можеше да повярва, че това прекрасно живо цвете така отеднаж увехна. Но бързо разбра всичко и плака с глас. Султана не пророни сълза, само очите ѝ горяха – сухи, с мрачен блясък. Тя окъпа, облече мъртвото дете, бърза, похватна, като всеки ден. Стоян не можеше да се раздели така бързо с рожбата си. И не даде никому, а сам той на ръце занесе на гробището малкото мъртво телце – да бъде с него и по-близо до него до последния миг. Върнаха се вкъщи и той седна неподвижен, с потъмняло лице, като обгорен от мълния, и не искаше да хапне според обичая за бог да прости. Като си разотидоха няколкото жени, които бяха дошли да изпълнят тъжния обичай, Стоян пак заплака и търсеше с очи детската люлка. Султана бе я прибрала негде веднага, както и всички дрешки на мъртвото. Стоян се ослуша в тишината, която изпълваше цялата къща като студена сянка, и гласно изхлипа, борейки се със сълзите си. Жена му тежко въздъхна:

– Стига. Човек трябва да се държи.

– Жено – той за пръв път я нарече така, – детето е рожба от сърце, от сърцето се откъсва.

И в чаршията му се чудеха как посърна толкова много и така се бе вдал в скръбта си. Много дни минаха и усмивката едва, едва започваше да се връща на лицето му. Това беше неговата първа истинска скръб, която го удари отеднаж и така дълбоко.

Наближи Димитровден, началото на новата работна година, и Султана попита:

– Казал ли ти е нещо майстор Кочо?

– Нищо не ми е казвал. Той знай, че там ще остана и тая година.

– Ще останеш, ама ще искаш осемстотин гроша.

– Ех, той знай майстор Кочо. Нема да ме остави тъй.

– Ще искаш осемстотин гроша – повтори Султана и като изви очи встрани, додаде: – Не може, както досега. Ти си напреднал в работата и... И ако е рекъл бог, ще имаме друго дете.

Стоян остана срещу нея с отворена уста. Султана побърза да излезе. Останал сам в стаята, той се изсмя с глас. Е да, нали, той знаеше... Чуден беше животът, в скърби и радости.

XIII

Късно през пролетта Султана роди второ си дете и понеже наближаваше празникът на свети цар Константин, в неделята след раждането му го кръстиха Коста. То беше едро, със силен глас и с голяма глава, като баща си, та се чудеха жените, които идваха да го видят, как можа толкова дребна жена като Стояновата невеста да роди толкаво дете. А тя, родилката, стана от леглото още на втория ден след раждането – не можеше да изостави къщата, да търпи безредие вкъщи, нито чужди люде да се бъркат в къщния ѝ ред; пък и нямаше близък човек да дойде да ѝ помогне. Тя изпълни целия ред, всички адети и обичаи до третия ден, сетне пропъди бабичката, която ѝ донесе детето и все още се навърташе около нея да я учи на едно и друго и да се храни на софрата ѝ.

– Не ми е веке за пръв път – мръщеше се Султана.

– Не ти е за пръв път, знам, ама още си млада, може да сбъркаш нещо. Казвам ти, лежи, лежи, а ти още на втория ден се дигна. Слаба си, то такава жена, на твоя ред, до четирийсетия ден все повеке лежи. Не дай боже, кръвта може да ти се пусне и за малкото не е добре, може млекото да ти секне. – И като понижи глас, бабичката додаде с ококорени очи: – Не знайш ли... докато не си вземеш молитва, зли сили се навъртат около тебе, може да ги разсърдиш, може да ти завидят... запази ни и защити ни, Господи! – прекръсти се тя в суеверния си страх три пъти с дългите си костеливи пръсти.

Султана не се уплаши:

– Остани и днеска да обедваме, пък ако ми стане нужда, ще пратя да те повикат.

Не можеше да търпи тя старата жена, която бе свикнала да живее по чужди къщи, да се бърка в работата ѝ, да надзърта във всеки ъгъл, да души и подушва къде какво има и сетне да я разнесе из целия град. Султана палеше всяка вечер кандилото пред иконостаса в ъгъла и си мислеше, че няма от какво да се бои, докато бледата му светлина трептеше върху старата божигробска икона на Божията майка, праведната и милостивата, която вижда и познава всички човешки мисли и дела.

И тоя път Стоян Глаушев почерпи майстора и другарите си в работилницата с още по-голяма щедрост – изпиха те една ока гроздова ракия. Това мина и той не смееше да говори между другарите си за детето, за голямата си гордост, че то беше момче и толкова едро, силно дете. И не изтрая Стоян – не можеше да разбере защо да не говори за най-голямата си радост, да скрива усмивката си, която все напираше на устните му. Един ден той каза на майстор Кочо:

– На твоето име го кръстихме майсторе. Коста. Кочо го кръстихме моя син.

– А, харно, харно – усмихна се старият човек. – Жив да ти е и здрав, скоро ще празнуваме ние с него имен ден. Ама де е той, малкият, де съм аз? Той идва, аз си отивам.

– Така е наредил Господ, майсторе.

– Така е наредил, милост да му е. Едни си отиват, други идват. Да не се затрива род и живот.

На другия ден стрина Кочовица отиде да навести родилката с цяло пиато питулици, пържени в елбасанско дървено масло, и Султана беше много доволна, че я почете майсторицата на Стояна. Доволна остана тя и тъкмо дойде нов случай да подхване мъжа си пак за същото:

– Стрина Кочовица каза, че майстор Кочо те хвалел. Добър си бил в занаята и много ти се надевал.

– Аха! – засмя се Стоян като на шега. Хвалбите го развеселяваха, но той си знаеше накъде ще избие, както винаги, приказката на жена му.

– Нема що да се смейш – сопна му се Султана, колкото и да беше още немощна след раждането. – Не се смей, ами ако беше ме послушал да поискаш осемстотин гроша, немаше сега да се блъскаш цела година за нищо и никакво. Било що било, но за догодина ще искаш осемстотин гроша. И може, като дойде сгода, още отсега да кажеш на майстор Кочо.

– Едва що мина Гергьовден, а до Димитровден има много време.

– Ти мене слушай. Нека майстор Кочо да си знай още отсега.

Както се бе засмял срещу нея Стоян, усмивката му изведнаж угасна, лицето му се промени, затвори се,

погледът му се обърна навътре. Той си пое дъх, като да се готвеше да говори дълго, но с мъка надвиваше тежината на езика си:

– То, Султано, не е колко гроша ще вземеш. Ех, колко да се живей! Ама като седнеш там, на тезгяха, и като направиш некоя вещ... едно саханче да направиш... Нещо те напъва в ръцете, в пръстите и колкото повеке чукаш, става ти леко ей тука е – посочи той с две ръце гърдите си.

Суртана го погледна учудена – какво приказваше той? Детинщини. Толкав мъж вече, а си оставаше недозрял. Тя изкриви с досада тънките си устни:

– Леко... леко, цела година да се бориш с бакъра! – И живо додаде, завладяна от собствените си мисли: – Както и да е, пари требват за сичко... къща, деца. И секи требва да търси хака си. Живей се, ама питаш ли ме как се живей? Ти не си виждал, но има и по-добър живот. Ние, какво, едвам да се нахраним, едвам да се облечем, да се стоплим. После ти требва един ден да си отвориш свой дюкян, нема цел живот да си чужд аргатин, а как ще стане то, ако не отделяш настрана по некой грош? По-добре е да чукаш на свой тезгях.

Стоян подигна рамена. Той не бе мислил за това, дотолкова се бе вдал в работата си, а наистина беше хубаво да чука човек на свой тезгях и по своя воля. Той разбираше жена си, ясна му беше всяка нейна дума, но и той имаше какво да ѝ каже, а тя не го разбираше, не се и опитваше да го разбере. Да го поразпита, да прозре в мислите му, нали беше толкова умна, защото и за него самия оставаше нещо неясно, недоисказано в душата му, в ума му. Като не можеше да се изкаже поясно, да ѝ се противопостави, да я убеди, той избягваше тия разговори, боеше се, измъчваше се, докато хаджи Серафимовата внука го преследваше неотстъпно.

Тя вървеше по определен път и към ясна цел; не бе забравила тоя им разговор и наскоро след това му каза:

– Аз не искам само за пари и с тебе да върна богатството на хаджи Серафим. Разбери, аз искам човек да станеш, секи да те знай и да те почита, в занаята да си между първите.

Султана изрече тия думи с въодушевение. Види се бе мислила върху последния им разговор и вярваше, че се е доближила до него, че с неговия език му говори.

– Харно, харно – отговори Стоян с примирение.

Тя бе помислила, че ще задоволи неговото честолюбие, суетата му на отскоро пограждáнчен селянин, но не улучи. Стоян и сам не можеше да ѝ се разкрие, всичко остана, както си беше, и той пак изостави себе си, неясните си желания и пориви, по-лесно му беше да върви след нея, тя да го води. Волята на жена му трябваше да бъде изпълнена. Не само от покорство пред нея, но и защото искаше тя да бъде доволна, защото вярваше, че тя е по-умна от него и го учи на добро. И все пак не се предаваше, не можеше да се предаде цял в ръцете ѝ. Когато наближи Димитровден, поиска от майстор Кочо осемстотин гроша за следващата година. Поиска тия пари с голям страх да не би старият майстор да му откаже и да го прогони от дюкяна си, да го отстрани от мястото му на тезгяха, да го отдели от наковалнята му, от чукчетата, които Стоян държеше в ръцете си като живи същества. Майстор Кочо не му отказа и Стоян се зарадва много заради жена си. За него самия беше важно, че оставаше на мястото си.

Същото беше и вкъщи. Детето им растеше здраво и хубаво. Младият баща му се радваше с цялото си сърце, но прикриваше радостта си. Той го обичаше не както Султана. То растеше под нейните грижи – ви-

наги сито, винаги чисто и спретнато, винаги навреме приспано, – а Стоян все дебнеше да го вземе в ръцете си, да го държи блажен на коляното си, до гърдите си, да си поиграе с него, да го разсмее или разплаче и когато се случи един-два пъти то да се поразболее – той изпадна в ужас и съвсем се забърка. Така беше и в целия им живот. Двамата млади съпрузи живееха сговорно, задружно. Стоян слушаше жена си и доброволно ѝ се подчиняваше и пак всеки живееше по своему. В градината той работеше през свободното си време с наслада – за самата работа над земята, – а Султана бързаше да засажда лехи със зеленчук; той се радваше на цветята, на растежа на дръвчетата, които бяха насадили, а тя отдели само две лехички за цветя и с голямо задоволство откъсна първите плодове на дръвчетата; той пристягаше, украсяваше старата им къща, такава, каквато си беше, а Султана еднаж рече:

– След време ще ни требва нова, по-голема къща.

Преди още второ им дете да навърши две години, роди им се трето дете. То беше също мъжко и според най-близкия празник кумът го кръсти Лазар. Вечерта срещу четиридесетия ден след раждането на малкия, когато Султана трябваше да отиде в черквата, за да ѝ бъде прочетена очистителна молитва, Стоян донесе от дюкяна нещо завито в престилката си. Той влезе тържествуващ в стаята с огнището и с бавни движения разви престилката. В почернелите му ръце се блесна току-що калайдисано кръгло медно блюдо, цяло нашарено със сложна плетеница. Дълго бе работил над това блюдо – да го дълбае и шари и през цялото време пред очите му стояха пъстрите везби, които бе виждал по дрехите на майка си, на сестра си Благуна в родното село. Майстор Кочо похвали работата му и Стоян донесе блюдото на жена си, както бе решил, преди да го почне. Султана го пое със сдържана усмивка и внимателно го разгледа.

– Хубаво е, много е хубаво! – рече тя най-сетне и добави: – Колко ли ще ти го хване на сметката майстор Кочо... Да беше направил два сахана вместо него...

Все пак тя беше доволна. И нетолкова от изкуството на мъжа си, колкото от туй, че той овладяваше занаята, ставаше майстор.

Скоро след това, една неделна сутрин, хаджи Серафимовата внука накара мъжа си да седне до нея край огнището, дето току-що бе сложила да се вари ядене за обед. Тя мълчаливо разтвори шепата си пред очите на Стояна. Дванайсет жълтици тежаха в тая малка шепа и блясъкът им веднага улови очите на Стояна, който за пръв път виждаше толкова златни пари. Той дигна поглед към жена си:

– Гердан ли ще си правиш?

Султана стисна дванайсетте жълтици в малкия си юмрук и го размаха пред лицето на мъжа си:

– За дюкян, разбираш ли, за дюкян! Това е сичко що остана от богатството на дедо хаджи Серафима. Пазила съм тия алтъни, треперила съм над них, гладувала съм, кажи го, само да не ги похарча. Като туряме настрана още по две-три в годината, след неколко години ще можеш да си отвориш свой дюкян. Това е.

Стоян поклати глава и стана. Изправи се срещу нея, широк, силен, с големите си ръце, по устните му трептеше лека усмивка, неговата постоянна усмивка, добродушна и понякога детински хитра, а погледът му светъл и чист, блуждаеше някъде далеко. Султана забеляза тоя разсеян поглед, който винаги я сърдеше, и каза троснато, негли да стресне мъжа си:

– Ха сега върви да донесеш още неколко дърва, да засиля огъня!

Стоян послушно се отправи към вратата с тежките си стъпки.

XIV

Днес беше някакъв малък празник, в чаршията нямаше да се работи и Стоян Глаушев не бързаше да излезе. Той седна на стъпалата на чардака да похапне няколко залъка хлебец за утринна закуска. Слънцето още не беше изгряло, но септемврийското небе светеше над града като огромен зеленикав стъклен купол и високо там горе пламтяха няколко розови облачета. Стоян дъвчеше замислен и машинално гълташе сухите залъци. Решено беше вече, но не беше лесно да се изпълни – да! Снощи беше по-лесно да обещае на жена си, че ще каже днес на майстор Кочо, че иска да излезе майстор на своя глава, да отвори свой дюкян. Не можеше да устоява повече срещу упоритостта на Султана, да я залъгва с обещания, които нямаше сили да изпълни. Враг жена! Бие като чук все на едно и също място – години, години наред. И всяка приказка ти знае, всяка сметка, държи те, не те пуща да мръднеш. Снощи вече нямаше как и накъде. Виждаш, умно приказва, на място всяка дума, но ето, човек няма смелост и като речеш да го направиш, не изглежда така лесно. Тъжно гледаше пред себе си Стоян.

Малките облачета по небето прегоряха и остана там бяла опушена пепел, но пламнаха върховете на двете тополи отсреща. Слънцето бе изгряло. Откъм вътре тополи отсреща. Слънцето бе изгряло. Откъм вътре на къщата се чу детски плач. Султана будеше децата – не ги оставаше да се излежават след изгрев слънце. Такава си беше тя. Стоян се поизмести на стъпалото и сложи в устата си последния залък.

Отсреща през двора се зададе Шаро, като се клатушкаше бавно, сякаш на всеки крак, с приведена глава и увиснала опашка. Приближи се кучето, приподигна муцуна към стопанина си.

– Е, какво да те правя – подигна рамене Стоян, – късно идваш.

Кучето проследи с очи как Стоян сдъвчи и глътна залъка, сетне се пообърна и се отпусна на земята с въздишка.

– Остаре ти, Шаро! – поклати глава Стоян.

Кучето подигна пак към него верните си очи. Ушите му висяха оголени и закоравели,черното му калпаче над лявото му око беше проскубано и прошарено с побелели косми. Стоян чувстваше върху себе си умният поглед на кучето и тъкмо намери сега с кого да си поприказва свободно, без всякакъв страх, просто, от сърце и по своему. Шаро можеше да го разбере най-добре и не чакаше Стоян никакъв отговор.

– Остаре ти, остарехме ние с тебе, Шаро – продължи Стоян ту глухо, ту наум, – много време мина, откакто напуснахме нашето село. Как се наплашихме ние с тебе тогава и нито еднаж не каза да отидем да видим какво става там. Камък хвърлихме. Граждани станахме. Добре ни беше тука... то, селото – огън да го гори. Ама поне еднаж да бехме отишли. Махмуд бег умре от ракия, нема го веке. Осман пък, и той се пръждоса некъде. Немаше кой да ни спре. Тука ни беше подобре, това е. Граждани станахме. И ти като мене, проклетнико. Свикна градски хлеб да ядеш. И те там ни забравиха. Мама умре, Бог да я прости. Само Благуна си спомня за нас понекога. Но като идва и ни носи кокошка или млади кочани, или... ние я караме да си изува цървулите вън, ето тука, на стълбата, за да не ни зацапа с кал дъските и чергите.

Кучето сложи глава на предните си нозе и притвори очи.

– Какво, и ти ли се разтъжи...

Тихо, едвам-едвам течеше водата между високи брегове, сива, неподвижна сянка лежеше върху нея, едвам що прошуми и глухо ще плисне вълна или ще потрепне далечен отблясък и ще угасне бързо за дълги години. Минаваха годините, едната досъщ като другата, колело, което се върти равномерно и безспир – но движи ли се, или стои и се върти все на едно място? Живееха тия люде в Преспа забравени и заличени като престарялата слава на тоя град, под чужда власт, живееха по милост, мъките им бяха скрити, радостите им – потулени, смехът им – сподавен, да не се чува надалече – нищо не се чуваше и не се виждаше над мрачната сянка над тихата вода. Живот по милост и все пак те бяха живи люде и сърце човешко биеше в гърдите.

Минаваха годините и в живота на Султана, хаджи Серафимовата внука, и на Стояна Глаушев от Гранче. Родили им се бяха осем деца през това време. Пет от децата им бяха живи – двама синове и три щерки. Като роди осмото дете, Султана заболя, не можеше вече да ражда и започна бързо да старее. Отслабна, тялото ѝ се присъбра, още повече намаля, лицето ѝ повехна, по косите ѝ се виждаха бели жички и само очите ѝ още горяха от винаги будна мисъл и от душевна сила. Стоян и сега нямаше ни бял косъм по главата, ни бръчка по лицето, ни един паднал зъб, пък и млад беше още, ала някак понатежа и наедря, проточи дълги руси мустаки.

При снощния им разговор той каза на жена си:

– Ти си като камшик зад гърба ми. Остен с дълга боцка и само ме ръгаш в хълбоците.

Тя го преследваше неотстъпно и го тласкаше напред към поставената цел. Остен зад гърба му. И сега той седеше на стълбите в последни колебания – нерешителен, плах, разтъжен. Вратата се отвори, по старите прогнили дъски на чардака се чуха стъпките на Султана. Тя нищо не му каза, но Стоян бързо се изправи, поогледа се – заседял се бе много тук, на стълбата. Шаро дигна глава и проследи стопанина си с поглед чак до портата.

Чаршията беше полузатворена. Тихо беше, чуваше се само глуха врява по улиците. Людете се въртяха нагоре-надолу в безделие или се събираха тук и там на купчина да си приказват. Ръцете, които бяха свикнали от сутрин до вечер да блъскат с чукове, да мерят и премерват, да режат, да стържат и дълбаят с ножове, ножици и длета, да шият и лепят, сега висяха празни или биваха стеснително скривани по джебове и пояси, да не се виждат, че са без работа посред бял ден. Людете на майстор Кочо през целия ден се бяха навъртали в работилницата, чистиха, носиха пясък от реката и едва късно следобед майсторът ги разпусна. Отидоха си всички, остана само Стоян и майстор Кочо позна, че той искаше да му говори нещо, та сам го подкани:

– Какво има, Стояне...

– Какво има , майсторе... – започна с пресекнал дъх Стоян и ситни капчици пот избиха по широкото му чело – ето, Димитровден наближава... месец, два, но аз нема да остана при тебе тая година.

– Какво си намислил? – попита старият човек и не беше изненадан той от думите на първия си калфа и помощник.

– Дюкян съм намислил да отворя, свой дюкян, майсторе – отговори му изведнаж Стоян със зачервено лице и току разтърка небръснатата си отскоро бра-

да, без да го сърби, не знаеше къде да погледне от смущение.

Настана мълчание. Всяко косъмче по главата на майстор Кочо беше бяло като сняг – и веждите, мустаките му; лицето му, загоряло и червено като бакър, беше цяло набръчкано – стар човек беше той, ала сините като метличини очи гледаха весело и бодро. Загледан пред себе си, майстор Кочо рече:

– Премислил ли си сичко добре, Стояне?

Стоян не знаеше какво да отговори, запъна се, но ето, прозвучаха в паметта му често повтаряните думи на Султана и той ги изрече като свои:

– Петнайсет години работя в занаята, ще започна да старея, а човек, докато е по-млад, може да направи нещо за себе си... Иначе, като навикне да върви по един и същи път, колкото повеке време минава, толкова по-мъчно се отбива от него.

Стоян искаше да бъде убедителен, но му се струваше, че не му се удава и си мислеше за Султана – би било по-добре тя да е сега тук, пред стария майстор, тя знае какво да каже. Той продължи и му се стори, че усеща по-здрава почва под нозете си:

– Имам четирийсет алтъна, майсторе. За дюкян да наема, за алат, за стока и за сичко. Нема ли да ми стигнат?

– Четирийсет алтъна не са много – отвърна майстор Кочо замислен. – Ама не са и малко. Некога аз започнах с по-малко, ама тогава беше друго, сега сме трийсет и две казанджийници в града. Това как да е, Стояне; ще започнеш с по-малко. Има друго нещо, поважно. Ти си добър майстор, изкусен, научи занаята добре. Ама и това не е сичко – подигна очи към него старият човек, сините му зеници се къпеха във влага. – Еснафът ще ти се опре, нема да ти даде лесно да отвориш нов дюкян; много сме, а който е завардил место, не дава друг да посегне. То не че нема место и работа и за тебе, но нема да ти дадат от завист повеке, от лошотия. Това с еснафа едно на ръка. Второ: ти ще изработиш добра стока, ама требва да дойдат купувачи. Да ги привлечеш, да ги накараш да купят от стоката ти и пак да дойдат. Уста требва, език меден. Трето: свой дюкян... ще имаш калфи, чираци, надничари, все чужди люде, и ако немаш здрава ръка здраво да ги държиш, ще те раздърпат, секи на своя страна тегли.

– Ти знаеш, майсторе, имам аз здрава ръка – побърза да отговори Стоян и размаха юмрук разпалено. – Ще бия, ако не ме слушат.

Старият човек се усмихна, а Стоян прихна да се смее с глас.

– Знам, знам, Стояне. И това помага, но...

– Ще изработвам и хубава стока – прибърза отново Стоян. – Купувачите ще гледат и, после, ще продавам по-евтино от другите, макар и с две пари.

– А, по-евтино! – дигна строго лице към него майстор Кочо. – Така не може. Цените ли ще подбиваш? Ами еснафът? Ти не можеш да излезеш сам срещу целия еснаф. И не е право.

Отново настъпи мълчание. Сетне Стоян каза с леко разтреперан глас, в който имаше и молба, и благодарност, и надежда, и смелост:

– Ами ти, майстор Кочо, нели нема да ме оставиш сам... ти си ме учил, ти си ме направил майстор, сега пак ти ще ме подкрепяш во сичко, майсторе...

Както бе седнал на триногото столче, старият майстор стана полека и какъвто си беше прегърбен, протегна към Стояна разтрепераната си ръка:

– Нема да те оставя. Ти си ми като син и Бог да ти помага!

Стоян сграбчи с две ръце студената и твърда старческа ръка, поривисто я целуна. Бяха се просълзили и двамата, а Стоян едва що не се разхлипа.

Разчу се из казанджийската чаршия, че хаджи Серафимовият зет търси да наеме дюкян, готви се свой дюкян да отваря. И веднага около Стояна се надигна голяма вражда, толкова голяма, че и майстор Кочо се уплаши. Ала колкото се уплаши старият човек, толкова по-силно притисна към себе си младия майстор, взе го под свое крило.

По това време казанджийският еснаф, както и всички други еснафи в Преспа, не вървеше дружно; всеки първомайстор уреждаше работата си, както сам намереше за добре, и само когато се появяваше някаква обща опасност, всички се сдружаваха да се бранят с общи сили. Така и сега, сякаш Стоян Глаушев беше някакъв опасен враг за целия еснаф. Най-напред се изредиха почти всички стари майстори, които имат свои работилници, да се оплакват и сърдят в дюкяна на майстор Кочо.

– Не може – викаха те, – трийсет и два дюкяна сме, нема хлеб и за нас, а сега ти, Стоян Глаушев, вчера си дошъл от село и – майстор, нов дюкян ще отваряш! Затова ли те прибрахме в еснафа? Колко майстори по-големи от тебе има и не са тръгнали дюкян да отварят. Не може, не даваме, свивай си опашката!

Стоян мълчеше упорито и се усмихваше със своята си усмивка, но вместо него отговаряше майстор Кочо, дето можеше да мине приказката му.

– Аз съм го учил. Златни ръце има, грехота от Бога е да го спираме. Дето има хлеб за нас, ще има и за него. А що да си кривим душата: работа и хлеб има за сички. Да не сърдим Бога с неблагодарност. Пък и не можем да спрем тоя млад човек, като е надарен от Бога и държи занаят в ръцете си.

Против бяха не само старите майстори и първомайстори, но и калфите, и чираците, и надничарите – подтиквани и насъсквани от старите, пък и от робско покорство пред тях и от завист. Те идваха и се спираха пред дюкяна на майстор Кочо по двама, по трима и повече, пресрещаха и преследваха Стояна по улиците, присмиваха му се, ругаеха го и го заплашваха. Стоян мълчеше и пред тях, макар понякога да го засърбяваха големите му ръце. Майстор Кочо все го поучаваше да бъде търпелив и му помагаше да реди работата си.

В първия понеделник след Димитровден Стоян отвори своя дюкян. Не беше голям дюкян – с три кепенка, дълъг и тесен. Намери си Стоян двама помощници – две по-големи момчета от занаята, – а доведе и найголямото си дете, Кочо, за духалото. Отвориха дюкяна рано сутринта, по тъмно, прекръстиха се, запалиха огнището и започнаха работа. Щом се раздени, дойде майстор Кочо да го поздрави и си отиде. Стоян забеляза, че мнозина от занаята минаваха по един път и по два пъти да гледат дюкяна му, а той се преструваше, че нищо не вижда. Сетне забеляза, че тия люде започнаха да се събират на горния край на улицата, но пак се престори, че нищо не вижда. Само каза на помощниците си, като видя, че се уплашиха:

– Гледайте си вие работата спокойно.

Ала ето надигна се врява и като изневиделица се изсипа пред дюкяна цяла тълпа калфи, чираци, надничари. Помощниците на Стояна се измъкнаха и той остана сам в дюкяна с преплашеното си дете. А отвън се чуваше страшен вик и крясък:

– Затваряй! Кой ти е позволил! Селяндур! Я го гледай ти него – майстор, чорбаджия! У-у! Върви си на село, там ти е местото, върви да ореш, да копаш! Ти,

бишка, торлак, затваряй дюкяна!

Един младеж от тълпата дръзко се приближи и уж случайно бутна с тояжка дървената кука, на която беше закачен един от кепенците; откачи се кепенекът и се затвори с трясък сред общия вик и смях. Стоян бе застанал сред дюкяна и не знаеше що да стори, уплашен, забъркан. До него се притискаше детето му. Тогава влезе в дюкяна майстор Кочо и тихо му каза:

– Ти затвори сега, нема какво, пък ще видим после. Затвори, затвори сине, докато поутихне тая буна.

Стоян го послуша. Угаси огнището, затвори дюкяна при тържествуващия вик и смях на тълпата и се отправи към къщи съкрушен, следван от детето си.

Щом влезе в двора си, и Султана изтича срещу него на чардака:

– Какво има? Що стана? Защо се връщате?

Стоян започна да ѝ разправя, задавен от сълзи, а тя нито го изслуша докрай и викна:

– Назад! Не ти е местото тука посред ден, работен ден, на дюкяна ти е местото тебе! Какво си се разплакал, ти мъж ли си! Дигни едно дърво, па да видим кой ще дойде да ти затвори дюкяна. Връщай се, връщай се ти казвам!

Стоян я гледаше онемял, застанала на чардака, гневна, в очите ѝ, станали още по-тъмни, се кръстосваха сини мълнии. Потеклите сълзи по лицето му бързо изсъхнаха, гореща кръв зашумя в ушите му. Той мълчаливо се обърна към портата.

– Върви и ти с баща си, бре! – чу се пак гласът на Султана.

Кочо, малкият, се почеса без нужда под мишницата и припна след баща си.

В чаршията като че ли нищо не бе се случило, като че ли всеки беше зает с работата си, ала от всички дюкяни наблюдаваха Стояна и чакаха да видят какво ще стане. С блъскащо се от ярост сърце в гърдите му, Стоян отвори наново дюкяна си, бутна вътре малкия Кочо, взе дървото, с което се залостваха кепенците, и се изправи разкрачен пред вратата. Наоколо се чуваше шум и тропот от безброй чукове, работата по всички работилници негли се засилваше. Стоян чакаше пред дюкяна си, но му се стори, че чака вече много дълго. Тогава той размаха дървото и викна:

– Елате де! Елате да ми затворите дюкяна!

Шумът на работилниците не спираше. Не се помръдна никой от местото си. А стотици очи бяха вперени в Стояна. Дървото в ръцете му беше дебело, тежко и пет аршина дълго.

Почака още някое време Стоян Глаушев, сетне сложи дървото на мястото му, влезе си в дюкяна. Въздъхна да отпуши издулите се от страшна сила гърди, обърса с шамията потта, бликнала на вади от лицето му. Запали наново огнището и Кочо му помагаше с духалото. Не дойде никой да го безпокои. Върнаха се скоро и двамата му помощници. Запретнаха всички ръкави, прекръсти се Стоян, за втори път тоя ден, и каза:

– Хайде, на работа, момчета, и Бог да ни помага!

II ЧАСТ

В ТЪМНИ ВРЕМЕНА

Бре, Маноил, Маноил майстор!
Троица братя сговор чиниха,
сговор чиниха църква да градет.
Дено го градет, вечер се рути,
вечер се рути камен по камен...

Народна песен

От каде слънце огреат,
райска трапезна стаена,
на нея седат си светии.
Начело свети Никола, до него свети Илия,
мегю ним сестра Мария – на ръце
държат Ристоса.
Два се облога сведоа, Ристоса е го зедоа,
Мария плачит до бога, свети
Никола е тешит:
– Мълчи ми, сестро Марио! Я кя
Ристос измола,
а тебе ти го не даа – ток кя го даа
на заням,
той да се учит майсторче, вишни
мостои да праит,
греовни души да върват!

Народна песен

I

Настанаха по-добри дни за Преспа. По времето, когато Стоян Глаушев дойде в града, току-що бе отминала голямата чума. Такова усилно време беше – нямаше спасение и мнозина преспанци забягнаха по села-

та, по планините наоколо, върнаха се там, откъдето бяха дошли дедите им. На източната страна на града тогава имаше турска махала с голяма джамия, там живееха и цигани. Като наказ Божи, все оттам тръгваше чумата, там започваше да бие най-напред и холерата през горещите летни дни. В тая махала през времето на голямата чума не остана жив човек, остана да стърчи само джамията, заключена и с кухи прозорци. Пак по това време стана силно и страшно земетресение, изпопадаха къщи, а високото минаре на джамията се прекърши на две и рухна целият му връх до викалото. И за земята годините тогава бяха нездрави, сушави и безплодни. Настана голяма скъпотия – до два гроша ока брашно се продаваше. После, като мина това време на страшна смърт и опустошение, пак започнаха години на благодат и изобилие по полето. Навреме ще падне дъжд, навреме слънце ще изгрее и всяко зърно, всеки корен ще даде по сто и по хиляда.

С това започнаха и новите, по-добри дни за Преспа. Ден след ден, година след година, пак се съживиха пазарищата, зашумя чаршията и започна да се шири, умножаваха се дюкяните и какви ли не дюкяни се отвориха, работилниците ставаха по-многобройни, започнаха да идват в Преспа люде и от други места, да купуват и продават. Съживиха се, развеселиха се и преспанци. Нямаше гладни и оголели люде и доколкото всеки си спомняше за миналото тежко време, сега се молеше само за добро здраве. Една след друга се редуваха годините – добри, сити, спокойни. Бедните преспанци намираха по-лесно работа, богатите увеличаваха богатството си, пълнеха домовете си с покъщнина и ги украсяваха. По това време градското турско управление реши и разхвърли между преспанци нов данък, събра доста пари и дигна сред чаршията кула от камък и

дърво, четиридесет и осем аршина висока, с часовник и камбана, която се чуваше из целия град. Направиха се и доста нови къщи, та и градът като да се поднови. По това време християнската църковна община реши да съгради нова черква в Преспа.

Пръв между десетмината общинари тогава беше не владишкият наместник хаджи поп Спиридон – кротък, благоразумен старец, – а Климент Бенков. Той беше житар и за късо време забогатя, но и целият му живот мина някак бързо – пламтя буйно и бързо угасна. Не доживя ни до четиридесет и пет години, беше тънък, висок човек и на лицето му – само очите, големи и почти черни в постоянния си трескав блясък. Той изведнаж се показа със силата си. Преди около петнайсет години, още млад момък, през първата плодотворна година след чумата, той се разтича като хала и закупи голяма част от храните в околията. Годината беше плодородна, но людете бяха още изплашени и още не бяха се наситили, та Климент Бенков продаде на добра цена всичко, каквото купи, и наеднаж спечели много пари. През следващите няколко години прехвърли големи количества жито в Арнаутлука, сам ходи по Елбасан и Янина и пак спечели за късо време много пари. По същия начин влезе и в общината. Наистина с богатството му порасна и името му, та всичко можеше да върши по своя воля, но беше и силен човек.

Дотогава в общината влизаха все от старите чорбаджии. Повечето от тях нямаха друга работа и доживяваха старините си по миндерите в общинската канцелария с чибуци и броеници в ръка. Редяха людските работи тук – само за почит и слава, – но ги редяха с ум и душа на люде, които бяха с една нога в гроба. Строги и дребнави бяха тия престарели съдници, дебнеха зорко всяка грешка и не бяха склонни да прощават лесно – светът трябваше да върви по техния ум и както бе вървял от памтивека. За да не сбъркат някак стария християнски закон, винаги между тях имаше по един или двама от по-старите свещеници освен владишкия наместник, който беше председател на общината и винаги с благословията на битолския гръцки владика, най-често и негов покорен и послушен слуга. Най-млад между общинарите беше Аврам Немтур, но и той беше над петдесет години.

Случи се да се съди в общината за развод бедна млада жена, близка роднина на Климент Бенков.

– Ти защо искаш да се развеждаш со законния си мъж? – попитаха я старците.

– Пияница е, бие ме, мъчи ме, не работи, децата ни гладуват.

– Колко деца имате?

– Шест.

– Хм, добре сте се погрижили. Ами като се разведеш с мъжа си, кой ще се грижи за тия шест деца?

– Баща им и сега не се грижи за них. Ще търся нов късмет за себе си и за них.

– Като се омъжи за него, пиеше ли той и тогава?

– Пиеше. Та и вие го знаете: Коне Дърдор, един е в целия град.

– Слушай, жено – казаха старците, – венчило, благословено от църквата, не се разваля лесно. За децата никой не може да се грижи по-добре от родния им баща. И понеже ти, безумна жено, си знаела какъв е, когато си се венчала за него, ще го водиш докрай такъв, какъвто е. За пияница си се венчала, с пияница ще живейш. Върви си, а ние знайме какво още да направим.

Те повикаха пияницата в общината, посъветваха го и го заплашиха вече да не пие и да се грижи за децата си. Коне Дърдор обеща и се закле да не слага ни

капка вино и ракия в устата си, но още същия ден пак се напи и наби жена си.

Нещастната жена отиде при роднината си, при Климента Бенков, и го помоли той да ѝ помогне. Разправи му дума по дума какво бе станало в общината. Климент Бенков познаваше нещастието ѝ, разгневи се и веднага сам отиде в общината.

– Е, харно – каза той на старците, – венчило не се разваля лесно. Право е. Казали сте на тая глупава жена, че какъвто мъж си е взела, с такъв и ще живей докрай. И това е право. Но вие, като добри, честни люде и справедливи съдии, сте искали да ѝ помогнете в нейното нещастие. Повикали сте Конета Дърдора и сте го посъветвали веке да не пие.

– Така беше. Е, после?

– После, ето какво, благочестиви старци: като се омъжила тая глупава жена за пияница, надевала се, бедната, че пияницата ще се поправи. Сбъркала е. Направила грешка и вие не ѝ давате прошка.

– Не ѝ даваме. Да сърба каквото е дробила.

– Така. Но и вие, като сте повикали Конета Дърдора, повервали сте, че той нема веке да пие. Заклел се пред вас, разкаял се и вие сте му повервали. А Коне Дърдор още същия ден се напил и пак отишъл да мъчи жена си. И вие, значи, като сте мислили да направите добро и да запазите християнския закон, направили сте същата грешка.

Старците се умълчаха. Затракаха по-бързо броениците, нови кълба тютюнев пушек избухнаха от всички страни.

– Ама – обади се колеблив глас – тя, като се раздели с мъжа си, млада е още, може да тръгне по лош път. Като има венчило, ще я държи, ще я пази от по-големи грехове.

– Тъй, тъй – зачуха се и други, по-смели гласове, – венчилото да не се разваля. Венчило ние не разваляме току-тъй! А него, пияницата, пак ще го викаме и в хюкюмата ще съобщим за него.

Климент Бенков се разгневи още повече, тръгна да си върви, но се спря на вратата и каза:

– Какво ще пазите вие това венчило, като се е разтурило само! А пък аз ето какво ще направя: тя, нещастницата, ми е роднина, ще я прибера с децата ѝ у мене, вкъщи, гладна нема да я оставя. Ако дойде Коне Дърдор да търси венчилото си, аз нему с тояга кокалите ще му строша. – И си излезе.

Тогава реши Климент Бенков да влезе член в църковната община. И като реши – направи го, макар да беше трудно. Млад беше още, старите чорбаджии не му даваха път, но той беше още по-упорит и сполучи да вземе място в общината още на първия избор.

Не свеждаше той глава пред никого. Влезе в общината като твърдокрил бръмбар в пчелен кошер. Свърши се с благоприличната тишина в общинската канцелария, с безкрайните и безплодни заседания и разговори на общинарите. Само Климент Бенков беше нов човек между тях и те всички се съюзиха против него. В началото му устройваха клопки, за да го изложат пред гражданите, мрънкаха против него из целия град, но той смело разкъсваше всички мрежи. Имаше тънък, звучен глас и често се гневеше, та гласът му се чуваше надалеко. Граждани, които минаваха край общината, все по-често имаха случаи да си казват:

– Климе Бенков пак се кара на общинарите.

Сега работите в общината вървяха по-бързо. Климент Бенков не оставяше никого на мира, не даваше много да се приказва, решаваше направо и викаше до Бога, докато се наложи. Старците и наместникът взе-

ха да се побояват от него. Не можеха да му надвиват ни с думи, ни с глас и само ще каже някой примирително:

– Млад си още, Климе, зелен си още. Много бързаш.

– Млад, а! – викаше Климент Бенков. – Тука трябва и други по-млади люде да влезат, работа трябва да се върши.

Умориха се старците да се разправят с него, примириха се, спотаиха в себе си всяка злоба и недоволство от него. Климент Бенков стана пръв между тях и преспанци търсеха и слушаха него повече и от наместника. Не се преклони пред него само Аврам Немтур, който доскоро беше също житар, а сега събираше по Прилепско, Велешко и Тиквешията афион и го продаваше на евреите в Битоля. Това беше опасна търговия, пълна с рискове, но даваше и големи печалби, все в чисто злато. Немтур беше нисък, мускулест мъж, с гъсти, черни вежди и алени бузи, косите му бяха едва прошарени, винаги ниско остригани. Той се държеше гордо и не враждуваше открито с Климента Бенков, но го мразеше и го дебнеше във всяка слабост. Бенков страдаше от лоша, мъчителна кашлица до задушаване и беше тъжно да го гледа човек, когато започваше да се мъчи. Старците в общината го гледаха със страдание – някои от тях вече и го обичаха, – опитваха се да му помогнат, а Климент Бенков, види се, бе забелязал нещо по лицето, в очите на Аврама Немтур и еднаж, все още задъхан след кашлицата, му рече:

– Ще черпиш ли?

– Какво... – подигна дебелите си вежди Аврам Немтур.

– Когато умра. Ти май чакаш да умра, когато се закашлям, и ти е весело.

– Не – завъртя глава Немтур на късия си врат, а бузите му станаха още по-червени, – не ти се радвам. Но... право да ти кажа, не ми е много приятно да те слушам, като кашляш.

– Ти не бой се – каза през зъби Климент Бенков, – аз нема да умра. Нема да умра скоро.

– Това знай само Господ – отвърна Немтур двусмислено, ала се уплаши, види се, да не се издаде и побърза да добави, – кой кога ще умре.

– Не, аз знам, че нема да умра скоро – опъна дългата си шия Бенков.

Немтур беше по-благоразумен и нищо не отговори. Обади се наместникът с припевен, успокояващ глас:

– Не се бъркайте в Божите работи. Това са Божи работи.

Аврам Немтур беше по-спокоен, по-сдържан и гледаше да удари винаги на място, без да се излага на буйните и често безогледни удари на Климента Бенков. Те двамата биха се карали при всяка среща, но Немтур идваше по-рядко в общината и невинаги подхващаше предизвикателствата на Бенков.

Всеки празник след църковната служба общинарите се събираха, повече по навик, в общината и никой не беше склонен да разваля празничното си настроение с всекидневните грижи на преспанци. Само Климент Бенков нарушаваше понякога тоя мълчаливо установен ред в общината и прекъсваше сладките разговори на старците за било и небило или за предстоящия празничен обед. През една неделна утрин Климент Бенков остана в черквата и след службата. Излязоха си всички и се чуваха само стъпките на клисаря, който се бе разшетал да почисти. Бенков огледа празната черква, като че ли за пръв път влизаше в нея, сетне бързо излезе и се запъти право към общината. Още като се показа на вратата на общинската канцелария, такъв беше изгледът му, че Аврам Немтур, поглаждайки мус-

такиme си, за да спре, да заглуши думите си, каза с лошо прикрит присмех:

– А да видим сега какво ще чуем.

Някой сякаш блъсна отдире Климента Бенков и той се изправи сред стаята с ръце на кръста. Тънкият му глас звънна и заглуши всеки друг шум в стаята.

– Какво ли? Ей сега ще ти кажа. – Той се обърна към всички старци и гласът му се изви, затрептя, пронизваше ушите: – Ще кажа на сички ви тука! Това не е черква, ами е плевня, Господ да ми прости. Седнали сме тука, община сме, повеке на лафмухабети, оправяме чуждите бъркотии, тоя се жени, оня се развежда, дели се от баща си, десет гроша имал да дава некому, за два гроша лъже и се кълне... А, не, не, така си е, нема защо да ни остава хатър... Е, и за черквата се грижим, така е, но как се грижим за тая черква, нема къде да влезе човек да се помоли, малко ако позакъсней, народът и в притвора се събира, в двора пали свещи. Така не може, това е срам за нас, преспанци. Ние требва да съградим нова, голема черква!

Той огледа още еднаж всички насядали наоколо общинари, избягна да погледне само Аврам Неммур, но всички старци мълчаха, поприведели глави, като че ли се наслаждаваха на тишината, която настъпи, след като пресекна тоя остър, пронизващ глас. Бенков отиде и седна на обикновеното си място на широкия миндер. Никой не се обаждаше и той пак се приподигна, нервен, възбуден:

– Е, що мълчите, кажете де, кажете!

Един от старците проговори:

– Право е. Черквата ни е малка, тесна, ниска. Нели и друг път и много пъти сме приказвали. Ама де да видим как ще излезе тая работа... Да размислим, да видим...

– Нема що да се гледа и да се мисли – размаха дългата си, тънка ръка Бенков. – То се вижда и отдавна е премислено: нужна ни е нова черква!

Всички бяха съгласни, че за Преспа беше нужна нова, по-голяма черква. Но и всички се бояха от подхващането на такава голяма и важна работа. Последен се обади Неммур:

– Що си мислите, лесно ли е черква да съградиш! То с викане не става, ами требва с разум и с добра сметка. Пари требват, много пари.

– Пари ще намерим – викна Бенков. – Преспа има пари за една черква.

Неммур сякаш и не обърна внимание на думите му, каза:

– И най-напред да попитаме владиката. Без него изин не може.

– А, владиката! – скочи Бенков. – Ти искаш само да се противиш. От владиката ли ще искаш пари? Народът ще даде тия пари и той ще прави черквата. Владиката нема да пречи. Кога е дошъл той да ни види? Само праща да му събираме владищината, по цели торби сребро.

– Ти немой така, Клименте – обади се наместникът. – Ще питаме и владиката, а той нема да ни спре за такова богоугодно дело.

Не беше много трудно да се въодушевят старите общинари от такова едно благочестиво предприятие. Противеше се само Аврам Неммур, и то заради Климента Бенков, а тоя още повече се възпламеняваше от вдъхновилата го мисъл за нова черква. И тъй, неочаквано сразил противника си, сломи упоритостта му и го повлече заедно с всички.

– Пари ли? – удари юмрук в коляното си Бенков. – Ето, аз ще дам за начало хиляда гроша за новата черква!

– Аз пък ще дам две хиляди гроша – рече отсреща Аврам Немтур.

– И аз ще дам две хиляди! – тупна още еднаж юмрук в коляното си Климент Бенков.

Още същия ден се разчу по цяла Преспа, че общината решила да гради нова черква.

II

В началото потръгна добре. Наместникът обяви от амвона решението на общината и христолюбивите преспанци започнаха да носят в общинската канцелария даровете си за новата черква – пари и всякакви други ценни вещи. Стана нужда общинарите да изберат помежду си неколцина, които да събират средствата и да ръководят градежа на черквата. Избраха на първо място Климента Бенков, сетне наместника хаджи поп Спиридон и Аврама Немтур...

– Те ще се карат, Аврам и Климент, и работата нема да спори – забеляза един от общинарите.

– Не – отвърна друг, – те ще се надпреварват и Аврам ще подкарва Климента.

И наистина беше така. Климент каза:

– Парите нека събира Немтур. Той умей да държи чужди пари. Аз не мога да се разправям с народни пари. Аз ще се занимавам с градежа.

Знаеше се, че когато Аврам Немтур събираше афиона, не бързаше да плаща на производителите, докато не го продаде на битолските евреи, а тогава все гледаше да откъсне по нещо от уговорената цена, за да увеличи печалбите си. Това искаше да му припомни Климент, но и Аврам не му остана длъжен:

– Ти с градежа... ще се надвикваш со зидарите. Имаш хубав глас.

После Климент Бенков каза:

– Аз не мога да ида в Битоля при владиката. Нека идат наместникът и Аврам. Те по-добре ще се разберат с него.

– Де си ти за пред владика! – подигна рамена Немтур.

Старците от общината се радваха, като ги слушаха – нека се хапят, единият ще гони другия, работата започваше весело.

Наместникът и Аврам Немтур донесоха добри вести от Битоля. Владиката благословил от сърце градежа на новата черква.

– Как нема да го благослови! – подвикна Климент Бенков. – Ще се похвали на патрикага в Цариград, че в епархията му се строят черкви, сетне ще дойде да ни освети черквата и ние ще позлатим патерицата му.

– Ти немой така, Клименте – разтъжи се по обичая си наместникът. – Не се говори така за владиката. Да пазиме ред и почит.

– Ех, да пазиме – съгласи се Бенков.

А преспанци идваха на върволица в общината – мъже, жени, – всеки да поднесе своя дар за новата черква. Вещите, които се получаваха, разпределяха се из чаршията, да се продават, да се превръщат в пари. За по-малко от два месеца събраните пари стигнаха до деветдесет хиляди гроша.

– Да почваме, да почваме! – тупаше с юмруци по колената си Климент Бенков. – Оттук нататък работата сама ще върви.

Избраха място за новата черква – там, дето беше запустялата турска махала. Беше свободно място, само да се поразчистят развалините от някогашните турски къщи и дворища, и беше хубаво място,

височко, та новата черква ще се вижда от целия град. Отидоха общинарите да го разгледат, отидоха и мнозина други преспанци, като че ли никога не бяха го виждали. То нищо, но някога тук е била турска, друговерска махала – но мястото ще се освети, ще се попръска със светена вода, а светената вода всичко пречиства – и болест, и всякакви проклятия. И вече питаха, разпитваха общинарите да издирят стопаните на изоставените дворища, ако някои бяха останали живи след холерата или бяха оставили наследници. Мястото трябваше да се купи, да стане народна собственост. Не се обади никой за стопанин, но вдигнаха глас всички преспански турци:

– Не може! Там, дето е била турска махала, живеяли са турци, не може да се гради черква. И още: не може да се гради черква близо до джамия. Забранено е!

Това беше изоставената джамия с пречупеното минаре. Какво са наумили гяурите, всички под нож ще минат, ако посегнат да осквернят старата джамия. Така се заканваха турците и никой гяурин не посмя да излезе насреща. Дори и Климент Бенков не нададе глас, колкото и да беше смел и буен.

Общината избра друго място – две къщи с големи градини сред християнските махали – и брои на стопаните двайсет хиляди гроша. Събориха къщите и се отвори широко място. Преспанци се радваха:

– Тука е дори по-хубаво, сред града. Близо ще ни е черквата на сички, а онова, турското, проклето да е, хем – на края на града. И досам джамията, пуста опустела!

И тая радост на преспанци не продължи много. Дойде едно заптие в общината и повика всички общинари при войводата – каймакамина, както го наричаха турците. Той ги посрещна сърдито, а всъщност не изглеждаше много сърдит:

– Какво правите вие там, във вашите махали, къщи събаряте, народа събирате! Вие, демек, не признавате нашата власт и закони, ни султан, ни кадия, ни войвода. За такова нещо, чорбаджилар, има бесилка.

– Що думаш, каймакам ефенди! – едва ли не се разплака наместникът от угодничество пред турския големец. – Ние денонощно се молим на Бога за нашия султан, хиляда години да доживее, и за целия турски дьовлет, и за тебе, войводо. Ние сме покорна рая и нищо лошо не вършим.

– Черква искаме да правим, каймакам ефенди – обади се нетърпеливо Климент Бенков.

– Аха-аха! Знам аз – поклати заканително глава каймакаминът, – знам! Искали сте да съборите нашата джамия там, за да дигнете ваша черква. И едвам задържах нашите мюсюлмани да не се дигнат и да не ви изколят до един. Сега пак! Не си седите мирно, ами пак ровите, ровите... за главата си ровите. Никого не признавате, никого не питате.

– Още не сме почнали, войводо – каза пак Бенков. – Преди да почнем, ще дойдем да питаме хукюмата, както му е ред.

– Стига, разбрах – дигна ръка турчинът, розова и мека. – Искате и да ме лъжете. Черква имате и друга черква не ви е нужна. Няма да пълните града с черкви и клепала!

Бенков се опита да бъде благоразумен и убедителен:

– Черквата е също Божи дом, каймакам ефенди. Ето, в Преспа има само една турска махала, а има пет джамии, а и старата, оная... Ние пък сме дванайсет махали...

– А бре ти какво ми приказваш! – приподигна се

турчинът, вече наистина сърдит. – Та вие наред с турците ли, бре! Тука гяурско царство ли е, бре! Ха се махайте и ако чуя, че не сте мирясали, всички ще ви затворя, така да знаете!

Вън и още повече в общината всички се нахвърлиха върху Климента Бенков:

– Така не може! Де се намираш! Така не се говори на каймакамин! Ти искаш сичко да развалиш.

– Но пък аз ще ви кажа – викна Бенков, – че той прави това, за да му дадем рушвет! Да му дадем дветри хиляди гроша и ще видите как ще омекне.

Намериха начин – не беше трудно – и дадоха на каймакамина три хиляди гроша. Той прибра парите и благосклонно посъветва чорбаджиите да се отнесат до мутесарифина в Битоля. Приготвиха харзовал от името на всички християни в Преспа и отидоха пак наместникът и Аврам Неммур да го подадат на битолския мутесарин. Като се върнаха двамата пратеници в Преспа, разказаха с колко усилия бяха успели да подадат народната покорна молба и поискаха от общинската каса хиляда и двеста гроша, които бяха раздали за подаръци и рушвет, за да може харзовалът да стигне до мутесарифина. Ходили и при владиката, но той само дигал рамена и казвал, че работата ще стигне и до Цариград.

– Ами той защо е владика, щом не може да ни помогне? – попита злобно Климент Бенков. – Или и той иска рушвет?

– Ех, ти... – изкриви лице с досада Аврам Неммур.

– Какво аз? А ти пък, докато не оближеш ръка на владиката ...

Още два или три пъти ходиха пратеници в Битоля и когато най-сетне и мутесарифинът получи три хиляди гроша рушвет, молбата на преспанци бе препратена в Цариград.

Тая вест донесе в Преспа новият владишки наместник. Владиката неочаквано изпрати нов свой наместник в Преспа, уж от преголяма грижа и любов към преспанци. „Вие – пишеше той в писмото си до преспанската община, – вие, христолюбиви чада на вселенската църква, проявявате голяма ревност, похвални усилия и синовно усърдие към светата наша църква и затова аз ви пращам един от своите най-любими и найспособни помощници да ме замества при вас и да ви ръководи в църковните работи. В голямата и богоугодна работа, която сте захванали с Божия помощ, той ще ви бъде от голяма полза. Аз уважавам досегашния мой наместник при вас, той е ваш съгражданин и аз го похвалявам за досегашното му богоугодно усърдие, но той е вече много стар и нито аз, нито вие не бива да отегчаваме повече старините му с големи грижи. Надявам се, че новият мой наместник ще заслужи бързо вашето доверие и ще стане верен тълкувател, проводник и изпълнител на непрестанните ми грижи, благопожелания и молитви за вас в името на Христовата наша църква...“

Преспанските общинари и всички преспанци останаха изненадани от тая промяна. Досегашният наместник беше наистина стар и простичък човек, но беше преспанец и с него лесно се разбираха. Новият наместник беше архимандрит, на около четиридесет години. Видя се странно на преспанци, че беше грък по народност, а беше с руси коси и червеникава брада, с млечнобяло лице и с ясносини, зеленикави очи; люде с такава външност бяха редки между гърците. Преспанци приеха послушно тая промяна – съжаляваха за стария наместник, но пък бяха поласкани, че новият владишки наместник беше архимандрит. Само Климент

Бенков се противеше и се лютеше. Събраха се всички общинари в канцеларията, дойде за пръв път там и новият наместник. Той заговори на гръцки, а между общинарите гръцки знаеха само Аврам Неммур и старият наместник. Знаеше и писарят. Климент Бенков направо се обърна към новия наместник:

– Ти, отче архимандрите, не знайш ли нашенски?

Наместникът не го разбра и попита с учуден поглед околните да му кажат какво му приказваше Бенков. Аврам Неммур му обясни и се виждаше доволството на Неммура от това предимство над Климента Бенков. Архимандритът каза пак на гръцки с учтив, малко наставнически тон:

– Не зная вашия език, но това няма да ни пречи. Който се занимава с църковни работи, би трябвало да знае елински. Език на светата наша църква е елинският език.

– Ама как ще се разбираме ние с него! – гневеше се Бенков. – В черквата, разбирам, ще чете на гръцки, но как ще вършим ние работа с тоя наместник, щом той не знай нашия език!

– Е, кой ти е крив – подхвърли Аврам Неммур. – Да си учил.

– Колкото съм научил, мене ми стига – остро прозвънтя гласът на Бенков. – А ти какво ще ми се хвалиш! Аз съм учил славянски, чета и пиша. И децето си пращам при даскал Божина, не го пращам в елинското школо. Секи да си знае своето място. Ние сме българи, славяни. Не сме гърци.

– Се пак не е лошо да знай човек секакви езици – обади се един от общинарите, а Бенков и на него се накара:

– Не е лошо, знам. И ти пращаш внуците си в елинското школо.

– Ще ги праща, то се знай – дигна дебелите си вежди Неммур. – Там се учи наука, а при даскал Божина, какво, само Светчето и Апостолът.

– Пращайте вие децата си, където искате. Но с тоя човек, дето е дошъл тук, какво ще правим, щом не можем да се разбираме! Така не може! – тръсна глава Бенков.

Новият наместник сложи край на тая разпра, като извади писмото на владиката, което бе донесъл, и го подаде на стария наместник да го прочете гласно пред всички. Старият наместник се смути, види се, не беше много сигурен в знанията си по гръцки, и с престорена скромност го подаде на Аврама Неммур. Колкото и да беше сърдит и намръщен, Климент Бенков наостри уши, в очите му пробягнаха лукави пламъчета: да видим сега колко голяма е елинската наука на Неммура! А Неммур цял пламна – кръв да покапе от алените му бузи, – челото му отведнъж лъсна от влага. Изкашля се, понамести се на миндера и почна да чете с голяма мъка, но после се пооправи. Преди още да довърши, Бенков не се сдържа и подхвърли присмехулно:

– Като да вървиш през гробища...

Неммур спря да чете, погледна го изпод вежди. Сетне изведнаж скочи, отиде и сложи с рязко движение владишкото писмо на ниската маса, под носа на писаря, и пак се върна на мястото си на широкия миндер. Всички се обърнаха към писаря, като че ли едва сега се сетиха, че той знаеше да чете и да пише гръцки, и така сръднята на Неммура мина незабелязана. Писарят прочете писмото.

– Нищо не разбирам! – каза Бенков.

– Чакай де, чакай... Той ще ни го преведе – обадиха се няколко гласа.

Писарят преведе писмото. Настана мълчание.

Синкавите очи на новия наместник бяха станали потъмни и блуждаеха някъде над главите на насядалите наоколо общинари. Те всички очакваха какво ще каже Климент Бенков, а той скочи, започна да вика, да сече по всички посоки въздуха с дългите си ръце:

– Ама, люде Божи, какво ни се бърка той в работата, кой го е викал, кой го е канил, какво така се въвира, ето, и нов, свой човек ни праща, никога досега писма не ни е писал, не е идвал и една литургия да отслужи в черквата ни, какво сега изведнаж се набърква в работата ни!

– Чакай, Климе, чакай – опита се да го укроти старият наместник. – Владика е, наш владика и защо да не се бърка. Нели черква ще градим и той...

– Какъв ти наш владика! – прекъсна го Бенков. – Наш! Не е наш владика той, гръцки владика е. Ни езика му разбираш, ни пък той иска да те знай. Само да дърпа от нас и да лапа... да не мислите, че за нас го е заболяло толкова сърце! Той е подушил нещо, виде, че ние с хиляди грошове си играем. Наш владика! Откъде-накъде? Не ни требват нам такива владици! Затова людете по другите места си искат свой, наистина свой владика... Откога още скопяни, и само те ли?

– Хайде, много надълбоко почваш да ореш – обади се пак старият наместник. – Остави се, джанъм... Не ни требват нам такива работи.

Като че ли и сам Климент Бенков се поуплаши от собствените си думи. Отпусна се на миндера, но в тоя момент избухна кашлицата му, той пак скочи и си отиде. Не искаше Бенков новият владишки наместник да го гледа как се мъчи.

III

Новият владишки наместник изглеждаше сдържан, благовъзпитан и търпелив човек – така се държеше той, но никой не знаеше какви мисли се криеха зад бялото му гладко чело. Той винаги беше спокоен, дори флегматичен, ала цветът на очите му, светлината в тях, постоянно се менеше. Сближи се бързо с Аврама Немтур, но за другите общинари си остана чужд и не можеше да спечели доверието им. Климент Бенков не можеше и да го понася. Преди да се засили омразата му към чужденеца-натрапник до такава степен, че да го тласне в открита борба срещу него, той го следеше зорко, дебнеше го. Не можеше да търпи гръцкия му език и когато Немтур или писарят превеждаха думите на архимандрита, Бенков се движеше нетърпеливо на мястото си, свиваше лице. Така, с разкривено лице, той каза на архимандрита за общо учудване:

– Ти знайш нашенски. Виждам, разбираш сичко, по очите ти познавам. Защо не говориш като нас? Искаш да ни подслушваш.

Очите на владишкия наместник станаха тъмносини, бърза, тревожна сянка мина през потъмнелите му зеници и едвам доловима по цялото му лице. Но това беше може би от изненадата му, че така неочаквано и рязко се обърна към него Бенков и дори го посочи с пръст. Сетне очите му се избистриха, станаха прозрачнозеленикави, дори безцветни, когато попита с невинно недоумение какво му говори кир Климе Бенков. Той помоли кир Аврама Немтур да предаде думите му и продължи с тъжно приведени очи:

– Аз много скърбя. Кир Бенков във всичко ме подозира. Дойдох тук, в Преспа, с чисто сърце. Аз съм монах и съм се обрекъл на Бога, боя се от всякакви нечес-

тиви дела и помисли. Мъча се да науча вашия език и с Божия помощ започвам да го разбирам по малко.

– А, тъй! – дигна жлъчно вежди Бенков и кривна глава. – Започнал да разбира! Гледай ти! Много скоро, много скоро.

Той дигна очи към наместника и видя в стоманено-синкавите му зеници остър, лош блясък, който веднага угасна. И беше готов още еднаж да му повтори подозренията си, но пак кривна глава и премълча.

Изглежда, само Климент Бенков забелязваше тия загадъчни светлини в очите на владишкия наместник, които преливаха ту в тъмносиньо, ту в прозрачно, водно-зеленикаво или пък искряха с остър, твърд блясък, който бързо се скриваше под клепачите – игриви, едвам доловими, неверни светлини. Но какво можеше да каже Бенков за тях – те само разпалваха недоверието му и една непрестанно нарастваща, мъчителна омраза към чуждия, опасен човек, който бе дошъл с някаква скрита цел. Архимандритът не се дразнеше от неговата враждебна недоверчивост и лошо скривана омраза, беше кротък, примирителен, предпазлив, пипаше с меки, търпеливи пръсти и незабелязано проникваше, настаняваше се във всички работи на общината. Той не се караше и винаги отстъпваше, но след време наново се връщаше там, дето искаше да проникне, да се наложи, и ако станеше нужда, пак отстъпваше, за да се върне по-късно отново. Той покори другите чорбаджии-общинари най-напред с авторитета си като владишки пратеник и архимандрит, сетне те привикнаха да му се подчиняват – той никога не ги насилваше, никога не докосваше чорбаджийското им честолюбие, а те разнасяха из Преспа славата му на мъдър, сговорчив, благовъзпитан духовник. Те не забелязаха как цялата работа около строежа на новата черква мина в

негови ръце. Той отиваше в Битоля при владиката и винаги се връщаше с успокоителни вести.

– Дядо владика пак е получил писмо от Цариград. Работата върви, там има негови люде! Няма да я изоставят. И време минава, но турците във всичко са бавни. Да не се отчайваме, има кой да се грижи в Цариград.

Така еднаж Климент Бенков, като изви ръка на хълбока си и се обърна към старците, без да погледне наместника, рече:

– Да се разбереме: ние ли тука, в Преспа, ще правим черква или владиката и наместникът му ще ни я правят? Какво беше, какво стана! То нищо не става, виждам аз, но ето, владиката и тоя човек се разпореждат, а ние само чакаме и гледаме.

Това си беше и самата истина – владиката и наместникът му искаха новата черква в Преспа да се съгради по тяхна заслуга.

– Нели виждаш, Климе – казваха старците, – щом и владиката не може да извади султанския ферман за новата ни черква, как ще можем ние? Редно е най-сетне да се погрижи и владиката, а като ни извади ферман, пак ние ще си направим черквата.

Климент Бенков остана сам срещу всички тия люде. И нямаше как да се опълчи срещу наместника, нямаше в какво да го обвини. Времето минаваше, месеци след месеци, но за това бяха виновни турците, пашите и везирите в Цариград. Общинарите бяха се примирили, а и сред народа вън прегоря всяко въодушевление за новата черква. Потокът от подаръци и помощи спря.

Сякаш по-загрижен от всички, наместникът пак отиде в Битоля. Върна се след два дни и каза:

– Дядо владика получил ново писмо от Цариград:

трябва да изпратим там осем хиляди гроша и ферманът е готов. Без рушвет не може.

Климент Бенков настръхна, но почака да види какво ще стане, с пламнали очи.

– Осем хиляди гроша – започна един от старците. – Ами какво ще остане за самата черква, колко пари още са ни останали...

– Иначе не може – отвърна наместникът. – Без ферман не може. Да го вземем еднаж, пък после ще бъде по-лесно да съберем пари. Преспанци са добри християни.

– Е харно, харно... Да изпратим в Цариград осем хиляди гроша.

– Не, не! – удари един път и още един път юмрук в коляното си Климент Бенков. – Как ще пратим тия пари, кому ще ги пратим? Лесно ли се харчат народни пари?

– Ами владиката бре, Климе... Той ще ги прати.

– Така не може! – викаше Бенков. – Ти можеш да пращаш и да харчиш, както си щеш, а това са народни пари за черква. Ние требва да знайме, требва да видим кой и кому ще ги даде тия осем хиляди гроша.

– Право е. Но кажи как ще стане.

– Как ще стане ли? – скочи Бенков. – Аз ще занеса тия пари в Цариград! Ще ида в Цариград, пък ще видим какво ще стане.

– Аха – смигна Аврам Неммур, та всички да го видят, – ще отидеш, ти, демек... Не е лошо да се поразходи човек до Цариград.

– Иди ти! – отвори широко очи Бенков. – Иди. И ще бъде по-добре. Ти по-добре от мене умейш да се разправяш с владици, да пуснеш рушвет в ръката.

– Аз не мога. Цариград е много далеко. Много пари ще ти са нужни да отидеш до Цариград и да се върнеш.

– Не... вие дайте ми само тия осем хиляди гроша, а за път аз ще си харча мои пари. Пък ще ти кажа, Авраме: върви ти, ако искаш. Или който и да е друг от нас, но да видим с очите си къде ще отидат тия осем хиляди гроша.

От някое време започнаха да се появяват по бузите му две кръгли, алени петна и сега тия две алени петна пламтяха на пребледнялото му лице. Той погледна изкосо наместника и кой знае как долови, че гъркът сякаш свали изеднаж някаква маска от лицето си.

– А – внезапно пристъпи направо към него Бенков, – разбираш какво приказваме, нели? Разбираш, виждам. Много се разтревожи ти, отче архимандрите. Не ти се иска да отивам в Цариград, а?

– Засто... засто... – проговори за пръв път гъркът на преспански. – Върви, върви...

– Чакайте, да видим, да помислим... Така изеднаж... – зачуха се гласове.

– Не искам да спирам кир Бенкова – продължи пак на своя си език наместникът, привел смирено очи, – не е лошо да попитаме дядо владика...

– Вие чакайте, помислете, питайте, пък аз ще вървя. Дадете ли ми тия осем хиляди гроша – добре; не ми ли ги дадете – тръгвам със свои пари. Искам тая наша работа да се свърши и добре е човек да отиде на самото место.

Климент Бенков седна на миндера и вече всички знаеха, че той ще пътува за Цариград. Тогава един от старците се опита да хитрува:

– Ти върви, Климе, пък ние после каквото похарчиш, ще ти платим, общината ще ти плати.

Бенков нищо не отговори. Обади се Аврам Неммур:

– Не, не... Ще му броим осем хиляди гроша и още хиляда гроша за път.

– Казах – смръщи вежди Бенков. – За себе си свои пари ще харча.

След двайсетина дни Климент Бенков замина за Цариград. Той се бави там близо четири месеца и нито еднаж не се обади през това време. Людете започнаха да го позабравят и се върна някак неочаквано. Донесе султански ферман за новата черква.

– Какво видех и какво патих – каза той в общината, – друг път ще ви разправям. Ето, отче архимандрите, ето фермана, прочети го да го чуем, ние сички разбираме по малко турски.

Ферманът мина от ръка на ръка – само писарят не се осмели да протегне ръка към твърдата хартия с грамаден султански герб – и пак се върна в ръцете на наместника. Той започна да го чете, всички слушаха. Като прочете наместникът и последната дума във фермана, Климент Бенков извади кесия от пазвата си, развърза я:

– Ето, връщам от общинските пари пет хиляди гроша. Пооблажих с три хиляди гроша само кятипите, да побързат; до пашите не стигнах и по-добре, че них с нищо не можеш да наситиш. Ето, преброй ги, Авраме, дали са пет хиляди. Връщам ги.

Станаха всички и отидоха в хукюмата, да покажат фермана на войводата. Той пое хартията, разгъна я и целуна султанския герб. Прочете дума по дума полугласно фермана, целуна отново герба, сгъна внимателно шумящата хартия и улови брадата си умислен. Най-сетне каза:

– Добре, добре. Виждам, сполучили сте. Но, чорбаджилар, тук пише за една черква. Така ли е? А вие имате една черква и защо искате да строите втора черква?

Общинарите се спогледаха. Бенков едва-едва се усмихна и рече:

– Каймакам ефенди, във фермана пише за нова черква да строим. Построена черква нема защо пак да се строи.

– Така, така – поприглади брадата си турчинът, – така. Но вие оставете у мене фермана, аз ще помисля. И с кадията ще поговоря, да сме наясно. Грешка да не стане, чорбаджилар.

Като излязоха вън общинарите, Климент Бенков каза на Немтура:

– Ти ела утре пак тука, дай хиляда гроша на войводата и той ще ни върне фермана. Прибави и петстотин гроша за кадията.

Така и стана.

Прочете се ферманът и от черковния амвон, разгласи се из цяла Преспа. Беше посред зима, не беше време за строеж, но бяха нужни още много пари и всеки празник, след като дяконът прочиташе евангелието от амвона, подканяше благочестивите преспанци да подпомогнат общината за новата черква. И пак започнаха да се точат люде в общината, стари и млади, мъже и жени, с пари и разни други подаръци за черквата.

IV

Когато Стоян Глаушев отвори свой дюкян, взе в дюкяна и по-голямото си момче Кочо. Време беше момчето да помага на баща си и да учи занаят. Преди това Кочо ходи две зими да се учи на четмо и писмо при даскал Божин, но не научи много, едва да срича Светчето. Не го теглеше сърце към писмо и наука. В игрите и после в дюкяна на баща си показваше по-голямо усърдие – беше здраво, силно момче. Стоян започна да се

заглежда и в по-малкия Лазар. Работата в дюкяна се разрастваше, Стоян имаше нужда от повече помощници.

– Какво ще прибирам в дюкяна си чужди синове – каза той на жена си. – Ето Кочо веке оставя духалото и се залавя за чуковете с другите калфи. Нужно ми е по-малко момче, да го замести на духалото. Какво ще търся чуждо, нека дойде Лазе.

– Не – отсече Султана. – Лазе наука ще учи.

– Ами стига му, ето и той две зими ходи при даскал Божина. Научи повеке от Кочо, чете като поп, стига му.

– Не. Той ще учи още. Наумила съм аз да влезе в елинското училище. Там по-голема наука се учи. Има време за дюкяна. Ти намери си друго момче за духалото.

Лазар беше по-слабичък, не беше много склонен към игри и лудории, нито към занаята на баща си, а Светчето и Апостолът бяха все в ръцете му. Някога дядо хаджи Серафим бе минавал и за учен човек, учил бе книга и бащата на Султана. Като си мислеше тя за дядо си, когото помнеше, и за това, което бе узнала за баща си, когото не можа и да запомни, във внушителния образ на единия и в скръбния образ на другия, както се бяха създали в душата ѝ, легендата за тяхната ученост беше някакво сияние и то поддържаше нейната гордост повече от всичко друго, което знаеше и бе чувала за двамата покойници.

– Лазе ще учи – каза тя и при друг случай. – Като излезе от даскал Божина, ще го дадем в елинското училище. Сичко ще изучи докрай!

– Поп ли ще го правим, какво? – отвърна Стоян. – Златен е занаятът ми, нели виждаш. И за децата ни ще има хлеб.

Той не настояваше за Лазара, колкото и да се възхищаваше от занаята си. И той, по своему, бе почувствал тайнствената сила на науката, на книгата и писмото, когато Лазар сядаше да чете или пише: седнеш и говориш с книгата или тя ти говори и какви чудни, мъдри думи, какво изкуство да видиш името си, всяка своя мисъл сложена завинаги върху бялата хартия с красиво извити и завити чертички, да напишеш точно каквато и да е сметка и вече да не се боиш, че ще сбъркаш или забравиш! Но все пак не беше ли достатъчно това и какво друго имаше още след книгите на Лазара?

– Е, татко, науката нема край, за сичко има наука.

– Брей, брей! – чудеше се Стоян. – Е, харно. Правете с майка ти каквото знайте. Но ти, Лазе, не забравяй и дюкяна. Идвай да помагаш. Дюкянът ни храни, сине. А и там има наука, макар да не е като твоята.

Лазар отиваше и в дюкяна, когато нямаше училище – не бива да се губи време в празни игри и безделие. Даскал Божин отваряше училището си късно през есента и разпущаше учениците си към Гергьовден, когато те и сами започваха да го напущат, спирани от бащите си било по дюкяните им, било за полска работа. В Преспа почти всеки стопанин имаше по една или няколко ниви или лозе в околностите на града. А в школото на даскал Божина се събираха повече деца на занаятчии, средна ръка люде или по-бедни. Чорбаджийските синове и внуци отиваха в елинското училище – то беше по-друго, друг ред имаше там. Хаджи Серафимовата внука и за това искаше нейният син да се учи в елинското школо: Лазар беше син на Стояна Глаушев, но той беше и правнук на хаджи Серафима.

В желанието на Султана да посвети по-малкия си син на науката, както тя я разбираше, имаше суета, но и почит, и възхищение – повече, отколкото в прос-

тодушното страхопочитание на Стояна към книгата и писмото. Имаше и много майчинска любов в това желание на Султана – любов прозорлива и грижовна: по-малкият ѝ син беше по-слаб телесно и бащиният му занаят би бил тежък за него, пък и всеки друг занаят, дето беше нужна телесна сила. Лазар, от друга страна, беше надарен с по-голям ум, с повече душевни качества и Султана искаше да го изтръгне от средата на баща му и по-големия му брат, да го издигне по-високо. Тя нямаше определена цел – какво би могъл да стане Лазар, ако свършеше и гръцкото училище в Преспа? В най-добрия случай – свещеник или учител. Султана нищо повече не знаеше. Чувала бе, че имало училища и по други места, но не знаеше какви бяха те – сигурно като тия в Преспа. Най-важното беше Лазар да свърши гръцкото училище, а после – после той и сам ще знае как да си помогне, пък и в занаят да влезе, такъв учен, все ще му бъде по-добре.

Новият владишки наместник по едно време поиска да види училищата в Преспа. И кой знай защо не тръгна сам, а поведе и стария наместник, и други двама от чорбаджиите общинари: може би за салтанат или с други някакви намерения – никога не можеше да се знае какво мислеше всъщност – такъв човек беше той. Елинското училище се помещаваше в две стаи на долния кат на една частна къща – на горния кат живееха стопаните ѝ. Четиримата гости влязоха в тясно, тъмно ходниче между двете стаи и веднага от едната стая излезе учителят да ги посрещне. Той беше дребен човек, сух и бледен, с глух глас и беше много изненадан, дори уплашен от това неочаквано посещение – никога преди не бе идвал в училището наместник или кой да е от общинарите. Колегата му в съседната стая, без да подозира нещо, продължаваше работата

си: викаше с остър, писклив глас, а учениците му повтаряха в хор.

– Дойдохме – каза наместникът, – да ви видим. Аз винаги съм се интересувал от училището. Вие тукашен ли сте, господин учителю?

– Заповядайте, заповядайте, ваше високо преподобие – отговори учителят също на гръцки, покланяйки се раболепно. – Не, не съм тукашен. Аз съм от Корча.

– Елин ли сте или...

– Да... тоест... но, да, елин съм, ваше високо преподобие. Учил съм в Янина.

– Как сте попаднали тук?

– Ами сам дойдох... нали знаете... учител. Ходих по много места и като дойдох тук преди три години, попитах дали имат нужда от учител и ме назначиха чорбаджиите от общината.

– Но да влезем да видим, да послушаме как работите.– Учителят даде път на архимандрита и влезе след него, плах и свит. Влязоха и останалите гости. Стаята беше мрачна, тясна, с нисък таван, четири или пет чина, дълги почти от едната до другата стена, запълваха стаята и едвам оставаше малко място за учителя отпред, към вратата. Гостите запълниха и това свободно място, та двама от тях трябваше да останат на вратата. По чиновете седяха притиснати едно до друго около двайсетина деца, които гледаха мълчаливи и слисани нечаканите гости. Учителят не знаеше де да покани гостите си, нямаше и стол да предложи на архимандрита.

– Не се безпокойте, господин учителю. Продължавайте работата си, а ние ще послушаме.

Тъкмо учителят се бореше със смущението си и се канеше да продължи работата си, отвори се вратата на съседната стая и се показа там другият учи-

тел – нисичък, тантурест мъж, с червендалесто, весело лице.

– А, дошли са чорбаджиите да ни видят – каза той на преспански и продължи свойски: – Аз пък се чудя, като чух... Харно, харно, да ни видите как се мъчим.

Архимандритът се обърна към него с леко приподигнати вежди и му каза тихо, с вледеняваща учтивост:

– Влезте си, господин учителю, ще дойдем и при вас, влезте си. И после – не се сдържа той, но без да повиши тон, – в едно елинско училище трябва да се говори само на елински, нали? Бъдете така любезен, влезте си, ще дойдем и при вас.

Учителят не се смути никак – лицето му остана все тъй червендалесто и весело.

– Заповядайте – обърна той на гръцки, – добре дошли! Тия почтени люде са тукашни и не разбират гръцки, ваше високопреподобие.

Той влезе в стаята си.

Още като влязоха в тясното, тъмно ходниче, върху бялото лице на владишкия наместник се спусна сянка. Сега, като слушаше той глухия глас на дребничкия учител и отговорите на учениците му, тая сянка все повече се сгъстяваше. И въздухът в стаята беше задушлив, напоен с тежка смрад, та наместникът, колкото и да беше търпелив, не можа да се задържи по-дълго тук. Той поразпита няколко от децата за уроците им и каза на учителя:

– Вие продължавайте. Ние ще минем в другата стая. Съседната стая беше още по-мрачна, в нея беше още по-претрупано с ученици и чинове, въздухът – още по-тежък и смрадлив. И тук гостите не се задържаха много. Двамата учители излязоха след тях да ги изпратят. Наместникът се спря в малкото ходниче, близо до външната врата, за да го облъхне студеният и свеж въздух отвън. Той се задушаваше и от гняв, който едвам-едвам сдържаше.

– А вие откъде сте? – попита той червендалестия учител. – Къде сте се учили?

– Тукашен съм, ваше високопреподобие. Аз съм влах; преселени сме тук от Москополе. Учих в Битоля и от дванайсет години съм учител.

Наместникът едвам го изслуша и се обърна към двамата учители нервно, нетърпеливо:

– Не ми харесва училището ви! Училище ли е това мръсно подземие? И сигурно никой не е идвал да види как работите. Вие сте останали много назад. Това аз няма да оставя така. Сбогом, господа.

– Ние не сме виновни – започна след него червендалестият учител, изпращайки го през двора до портата. – Ние се трудим, колкото можем. Аз съм учил при даскал Панайотис. За училището, вярно, същинска пещера, но за него се грижат чорбаджиите, общината, ние нищо не можем да сторим, не зависи от нас.

– Сбогом, сбогом – прекъсна го архимандритът и излезе на улицата, следван от другарите си.

Запътиха се към училището на даскал Божин, към една от крайните махали на града.

– Ето тук – каза старият наместник и побутна една притворена порта. Дочуваше се напевна, многогласа врява.

Училището беше до самата порта, ниска, приземна постройка; преди, види се, е служила за плевня или нещо подобно. Нататък се виждаше дълъг тесен двор и в дъното му – стара, прихлупена къщурка. Вратата на училището беше затворена и пред нея се навъртаха няколко кокошки. До вратата зееше малко прозорче с дървен капак, отворен до стената, и там

стоеше един петел, горд и умислен. Беше доста късно следобед, дворът тънеше в сянка, късият зимен ден вървеше към своя край, та кокошките чакаха да се освободи жилището им, за да се приберат за през нощта. Петелът се разкудкудяка тревожно, хвръкна с неистов крясък през главите на четиримата гости, разбягаха се из двора и кокошките му. Бялото лице на архимандрита се разведри от весела, малко учудена усмивка. Той бутна вратата. Облъхна го топъл нечист въздух, той присви устни и прекрачи високия праг. Последваха го и другарите му. Напевните детски гласове се засилиха още повече. Край стената срещу прозорчето седеше кръстато на ниско миндерче даскал Божин. Той беше толкова изненадан от неочакваното посещение, че гледаше изпод вежди гостите си и не се сещаше да стане, да ги посрещне. Между пръстите на дясната му ръка, както я бе дигнал във въздуха, проблясваше игла и едър, кръгъл, излъскан напръстник, а в скута му, свита под коляното, се виждаше недовършена шаячна дреха, която учителят шиеше.

– Добър ден, кир даскале – поздрави наместникът на гръцки.

Учителят нищо не отговори, а забоде иглата и остави дрехата встрани на миндерчето.

– Гости ти идем, даскал Божине – каза старият наместник.

– Добре дошли – отвърна неохотно даскал Божин, провеси нозе с дебели вълнени чорапи, надяна изпомачкани калеври и стана.

– Не се безпокойте – усмихна се наместникът. – Ние само така, да погледаме.

Даскал Божин го гледаше мълчаливо, с уморени очи изпод побелели, рунтави вежди и едрата му глава с голо теме беше леко наклонена над дясното му рамо – както бе свикнал от дълги години да следи бодовете на шивашката си игла. Сетне той проследи погледа на архимандрита и сам огледа школото си. Затъмнило се бе още повече под ниския покрив в късния следобеден час; от друго едно съвсем мъничко прозорче в дъното на помещението се струеше мътна, загаснала светлина. Ниско долу, върху малки триножни столчета или пънчета и дъски, дори и направо на пръстения прашен под, седяха около тридесетина момчета по на десет до петнайсет години, разделени на няколко групи, и сега, пред гостите още по-усърдно учеха и повтаряха уроците си с тихи, напевни гласове, които се сливаха по групи, преплитаха се и час по час някой прозвучаваше през другите, за да се покаже:

– Яко-яко-же... Бог наш... Ма-ма-матер Бо-Божия...

– А-а-Андон – Ба-ба-Баде – Ви-ви-викаше – Ги-ги-Глигура – Да-да-даскало – Е-ела – Жи-жи-ти – Здраве...

Сричаха и пееха учениците и току поглеждаха изпод око крадешком гостите. Почти край всеки ученик се виждаше дъно на счупена стомна или бардуче с пепел и загаснали вече въглени – всеки ученик сам се грижеше за отоплението си. На дървени колчета по стените висяха торбите на учениците за книгите и храната им – те стояха тук от ранна сутрин до късно следобед и заедно обядваха. Всеки ученик плащаше на учителя си по шестдесет пари на месец, а му отделяше по нещо и от храната си, и от топливото си. Той им показваше как да се учат, какво да четат и пишат и те се учеха, четяха, пишеха, а той в същото време шиеше някой гайтанлия джамадан или потури. На стената до одърчето му стоеше изправена дълга черничева пръчка, с която учителят стигаше ленивеца или немирника и в най-отдалечения ъгъл на школото. Там

имаше и други, няколко по-къси и по-здрави пръчки за по-осезателни наказания, там беше и валаката – нарочен уред, в който се връзваха нозете на най-дебелоглавите ученици, та можеше удобно да се шиба по стъпалата. Между гъсто насядалите ученици крачеше като щъркел през мочур едно дванайсет-тринайсетгодишно момче, височко и бледо, с голямо чело и живи, умни очи; то се привеждаше към една или друга от групите и поправяше грешките на другарите си. Това беше Лазар Стоянов Глаушев – най-новият помощник на даскал Божин.

„Ко-ко-ко-ко!" – скочи пак петелът на прозореца до вратата, тръскайки червения си гребен.

– Ишу! – замахна свенливо с ръка даскал Божин и нетърпеливият петел отскочи навън.

Тънка, недоловима усмивка потрепна по алените устни на владишкия наместник. По ниските почернели греди на покрива ясно личаха следи от кокошките, които нетърпеливо чакаха вън да се освободи школото.

– Лазаре – повика даскал Божин помощника си, – ела да прочетеш от Апостола.

Другите ученици веднага затихнаха с видимо облекчение и ококориха насам любопитни очи, Лазар Стоянов се приближи с тежкия, подвързан с дърво и кожа Апостол в тънките си ръце и чинно го подаде на архимандрита.

– Отворете, дето искате – рече смирено даскал Божин.

Старият наместник се притече на помощ на архимандрита, отвориха дебелата книга и я върнаха на Лазара. Той я пое с две ръце и спусна клепки над пожълтелите страници, изправен като свещ, съсредоточен и тържествен пред тайнството, което започваше.

Гласът му прозвуча свободен и топъл, той изричаше ясно всяка дума със сдържана и толкова по-внушителна пламенност. Владишкият наместник слушаше с наслада тоя още незакрепнал глас и се взираше в лицето на четеца, озарено от смирено вдъхновение. От едното око на даскал Божин потече сълза от умиление и гордост.

Лазар млъкна и дигна очи към наместника – да продължи ли?

– Как се казваш ти, дете мое? – попита наместникът на гръцки.

Лазар не разбра въпроса му. Намеси се старият наместник:

– Чие дете си ти, как се казваш?

– Лазар. Баща ми е Стоян Глаушев, казанджията.

Архимандритът го погали по главата и го гледаше замислен.

„Ко-ко-ко-ко!" – кацна отново петелът на прозореца. Лазар мълчаливо го прогони.

Архимандритът се усмихна, огледа още веднаж школото и се обърна към даскал Божина:

– Убаво, убаво – започна той на преспански и продължи на своя език: – Много хубаво е тук, продължавайте, ние само така, да ви видим. Сбогом, господин учителю.

Даскал Божин едва сега посегна да обърше сълзата си и нищо не отговори. Веднага щом си отидоха гостите, той викна на учениците си:

– Ха бре, магарета, вървете си сега, че късно стана! И утре сички навреме, чувате ли? Само да ми закъснеи некой – ей я пръчката!

V

Следващата неделя, след църковна служба, влязоха в двора на Стоян Глаушев новият владишки наместник и чорбаджи Аврам Неммур. Те ходеха често заедно из града, поддържаха се в общината, одобряваха взаимно приказката си. Стоян тъкмо се бе прибрал от черква. Излезе да ги посрещне, изненадан и поласкан. Посрещна ги и Султана, но тя не издаваше радостта си, а Стоян не знаеше де да сложи гостите си и де сам да седне.

– Това е новият ни наместник – каза Аврам Неммур. – Сам владиката ни го изпрати.

– Знам, знам – не можеше да събере усмивката си Стоян.

Архимандритът каза няколко думи на гръцки и Неммур продължи:

– Той много хвали детето ви. Ходил преди неколко дни при даскал Божина.

– А, Лазара, Лазара – приподигна се и пак седна Стоян.

– Ходил наместникът в сколията на даскал Божина и видел вашето деге. Видел го, чул го да чете. Наместникът казва, че детето ви може да стане учен човек.

Стоян размаха мълчаливо ръце към Султана – да донесе нещо, да почерпи гостите. Тя му направи знак да не се бърка в тая работа. И Аврам Неммур повече в нея гледаше, като говореше за Лазара:

– Е, харно, ама такова ербап деге много нещо нема да научи у даскал Божина. Каквото е научило досега, това е сичко. Наместникът казва да го дадете в елинската сколия. Там има по-голема наука. Такова деге не бива да се изоставя. Наместникът казва, че ще пише на владиката и като свърши вашето деге тукашната сколия, те ще го пратят в още по-голема сколия, може чак в Атина да го пратят да се учи.

Наместникът слушаше мълчаливо и поклащаше одобрително глава. Стоян цял се бе изчервил от удоволствие и бащинска гордост – такива хубави думи чуваше за своя Лазар; но такова си е и детето, за него само добро се говори. Султана стоеше до вратата – в присъствието на мъже тя не биваше да сяда и още повече при такива знатни гости. Да, такъв беше нейният Лазар, но тя се ослушваше в думите на чорбаджи Аврама и неволно търсеше зад тях нещо друго, нещо недоизказано. Само затова ли бяха дошли тия двама мъже – тя и без това бе решила да даде Лазара в елинското училище, нямаше да спира детето си насред път.

Наместникът пак продума нещо. Аврам кимна и продължи:

– Какво ще кажеш, майстор Стояне... то що има за казване, земи и още утре заведи детето си в елинската сколия. Много и много по-добре е там. Ти нищо нема да плащаш за учението му и книги ще получи детето.

– Е харно, харно, чорбаджи Авраме... ние со жената говорихме... и тя иска в елинското школо... аз, знайш ли... в черквата, като пеят на гръчки, нищо не разбирам, а повеке на гръчки пеят и аз така си стоя. Ако пеят на славянски, колкото малко да е... и него аз много не разбирам, но се разбирам, наше си е и ми е да ти кажа. Моят Лазе...

Султана прекъсна мъжа си от страх да не би той да сбърка нещо:

– Ние и преди това решихме да го дадем в елинското школо. При даскал Божина то сичко изучи. Сега Лазар помага на даскала, учи другите деца...

– Да, наш Лазе учи другите деца... – повтори Стоян.

– За плащането – продължи Султана, – ние ще си дадем колкото е нужно. И за книги, и за сичко. Дал е Господ.

– Лесно, лесно – смръщи пренебрежително вежди Неммур и се обърна към Стояна: – А ти, майстор Стояне казваш за нашето. Нашето, знам, ама друго си е гръцкото. Те, гърците, во сичко са къде-къде по-напред от нас. Ето, детето ти, ако върви така, може и в Атина да отиде, та чак и владика може да стане. Да имах аз син – хич немаше да му мисля. Но ето Господ само едно момиче ми даде.

– Знайме я, знайме я -усмихна се любезно Султана, – Ния, Евгения. Тя идва у нас, нели живейте наблизо, идва, дружи с нашите момичета, събират се, деца. Малка е още тя, ама е умно, хубаво дете.

Отвън се чуха тихи стъпки. Султана се обърна и отвори вратата. Влезе Манда, по-голямата ѝ щерка, около десетинагодишно девойче – чисто, спретнато, с пламнали от свян страни. То пристъпваше предпазливо с лъснат, калайдисан поднос в ръце.

– Повелете – рече Султана, а девойчето поднесе редом на гостите и на баща си по чашка ракия и чашка горещо кафе.

Гостите скоро си отидоха. Не минаха няколко минути и в двора на Стояна Глаушев влезе Климент Бенков. Неговата къща беше насреща, през тясната уличка. Той бе видял, когато архимандритът и Аврам Неммур влязоха у Стояна, видял бе и когато излязоха. Неговото по-голямо дете беше другар на Лазара, ходеше също в школото на даскал Божина и бе разказало на баща си за посещението на архимандрита в школото. Аха! Я да видим какво търсят тия двамата в къщата на Стояна Глаушев! Той влезе в двора на Стояна като стар познат и съсед. Червенината по лицето на Стояна и самодоволната му усмивка още не бяха изчезнали.

– Кажи, съседе – започна Климент Бенков още сядайки, – какъв ветър ги довея у тебе тия двама люде... Не съм ги виждал други път в двора ти.

Стоян побърза да се похвали:

– Дойдоха за Лазара. Хвалиха го много. Казаха да го дадем в елинското школо. По-голема наука да учи. Голем човек ще стане наш Лазар, тъй казаха те.

– И ние си бехме решили да го дадем веке в елинското школо – каза Султана. – Той веке сичко научи у даскал Божина. И твоят Андрея. Те нели заедно вървят.

– Тия двама люде, ще ви кажа аз – викна Климент Бенков, – не са дошли за добро в къщата ви. И тоя фанариотин, архимандритът, не е дошъл за добро в Преспа.

– Що думаш, Климе... Как тъй – отвърнаха в един глас Стоян и Султана.

– Те са дошли – продължи Бенков, без да ги слуша, – дошли са да вземат детето от ръцете ви, те искат да го направят грък!

– Ха – кривна врат Стоян, – грък!...

– Така да си знайте. Аз знам защо е дошъл в Преспа новият наместник, знам какво мисли, какво крои той, а Аврам Неммур е негово мекере. Те ви залъгват и ще ви вземат детето. Може да стане вашият Лазар голем човек, но не за вас, а за них. Тъкмо защото е такова дете, знам го аз, те искат да ви го вземат, да му вземат душата.

– Мой Лазар грък нема да стане! -закани се някому Стоян и отсече с ръка.

– Нема да стане... ти само им го дай. Той е още дете, ще се повлече по них. Те, фанариотите, с памук

ти изпиват кръвта. Нема да усетиш. Нема...

– Климе, Климе – прекъсна го предпазливо Султана, – съседи сме, познаваме се още като деца, не мислиш злото на детето ми, знам, те с твоя Андрея се са заедно. Кажи ми сега ти: намислили сме ние наш Лазар да учи по-нататък, а къде другаде да го дадем? При даскал Божина нема какво повеке да учи. Даскал Божин казва ще го направи свой заместник и какво? Ще взема по шейсет пари от децата... нищо работа.

– Султано, като сестра си ми била. И децата ни сега заедно вървят. Намислил съм аз нещо за моя Андрея. Добро ли ще е каквото съм намислил за детето си?

– Добро, то се знай, баща си.

– Така. Слушай сега. Моят Андрея и вашият Лазар ще отидат да се учат в Охрид. Чакай сега. Знам аз, научих сичко. Там е най-хубавото школо. Даскалите се наши люде и от учени по-учени. Най-голема наука се учи там. На елински се учи и на славянски, ама даскалите са наши люде. А тука? Единият даскал е влах, а другият е арнаутин, погърчен арнаутин.

– Аврам Неммур каза, че после ще го пратят Лазе другаде, на още по-големо школо, може чак в Атина да го пратят.

– Ето, виждаш ли, Султано? Там, в Атина. Като се скрие – нема да те познай и ти нема да познайш детето си. Не, не, не! Лазар и Андрея ще идат в Охрид.

Султана бързо премисляше. Спомни си, че и дядо ѝ хаджи Серафим е учил в Охрид. Тя каза колебливо:

– Ами сега, посред зима...

– Аз ще ги заведа. Охрид не е през море. Ще ги настаня там – каквото ще бъде за моя Андрея, това ще е и за вашия Лазар. Та вземи да го поприготвиш. Те не са веке малки – ехе, мъже са веке.

– Твоят е по-малък со шест месеца – повлече се след него Султана и изведнаж попита: – Ами, да речем, какви пари ще са нужни? Много ли ще требват, да знайме.

– Какво, и тук ще ги храниш и ще ги обличаш, ех, ще прибавим и нещо отгоре. Щом е за нихно добро. Ако вие нещо, сега-засега, немате време... Аз съм тука.

– А – пламна изведнаж Стоян, – ти, чорбаджи Климе, що си мислиш! И хиляда гроша да требват, ще ги дам. И ето, да знайш, от мене дума имаш: каквото си решил ти за твоето момче, това ще бъде и за нашето. На тебе го предавам аз нашия Лазе. Грък, а? Немам аз син да става грък.

Султана погледна мъжа си. Не, тоя път тя не можеше да превие дебелия му врат. Най-сетне тя знае. Климе Бенков, такъв човек, никога няма да сбърка.

Надвечер дойде при нея Бенковица и плаче:

– Султано, сестро, как ще се разделим с децата си?

– Немой така, Бенковице. За нихно добро е.

– Ти имаш повеке, пак пълна ще ти остане къщата. Ами аз, нели са ми двечки, сега само Божана ще ми остане.

– За нихно добро е. А ние, какво – майки. Ще търпим. Аз имам повече, но за секо боли сърцето еднакво. Ще ги чакаме да се върнат.

VI

Климент Бенков заведе двете момчета в Охрид и като се върна, намери цялата община срещу себе си. Някои от старите чорбаджии в общината и преди спотайваха мисъл, че той не е на мястото си между тях, а други, които успя да попривлече към себе си, никога

не бяха престанали да се боят от него. Той разкъса грубо техния здраво заключен кръг на всепризнати първенци, натрапи им се дръзко, изблъска всички зад себе си, постоянно нарушаваше установения ред, караше ги да бързат, смущаваше старческия им покой, никого не слушаше, а постоянно се чуваше в общината неговият висок, остър глас. Той беше буен, припрян, властен и всички се бояха от бързите му и дръзки решения, постоянно трябваше да бъдат нащрек да не би да ги подмами да извършат някоя прибързана грешка, да не би да изостанат и това постоянно напрежение ги уморяваше, дразнеше ги. То се знае: кога е било такъв млад и още неулегнал човек – едва надхвърлил четиридесетте – да е член на преспанската църковна община, как бяха позволили те да им се наложи той и да ги води, където си ще, да припкат те след него със старите си нозе, послушни, със страх да не би да привлекат върху себе си гнева му, да обърнат срещу себе си острия му език! Не, Бенковче, отсега нататък ще знаеш мястото си. Няма да крещиш и да заплашваш,.и да съдиш по-стари от тебе люде, отсега нататък ще слушаш и ще изпълняваш, докато те търпят такъв, неканен и незван.

Те дори не му и казаха, както беше редно, какво бяха решили в негово отсъствие. Той долови от разговора им, че бяха взели важно решение и предизвикателно попита:

– Е, какво става тука?

Като прозвуча отново звънкият му глас в опушената общинска стая, някои започнаха плахо да го поглеждат – още не бяха му взели страха съвсем, – но чорбаджи Аврам навъсен му отговори:

– Ще научиш.

– Кой ще ми каже? Кажи ми ти.

Неммур махна пренебрежително с ръка и продължи разговора си. Климент Бенков млъкна и само двете алени петна запламтяха на бузите му. Общинарите изреждаха разни къщи из града, споменаваха стопаните им, одобряваха или не одобряваха. Новият владишки наместник смирено мълчеше. Климент Бенков би го превърнал в купчинка пепел с трескавия си поглед, но белите клепки на архимандрита бяха непроницаеми. Най-сетне Климент зърна за миг сините му зеници и пламна мълния. Климент бясно удари юмруци в колената си:

– Тук аз общинар ли съм наравно с вас всички или що? Кажете какви са тия приказки, аз требва да знам! Тука има чужди люде и нема те да решават за Преспа, пък аз да слушам и да мълча.

Гласът му се чуваше през три улици наоколо. Старият наместник, който с мъка понасяше това напрежение, започна с примирителен тон:

– Чакай, Климе, не се сърди... Ти не беше тука...

– Какво ще чакам? Не чаках ли достатъчно, а вие се преструвате, че не ме виждате седнал тука на тоя миндер.

– Ето – изкашля се старият наместник, – ето, ние решихме за училището.

– За кое училище, какво сте решили?

– Нашето, градското училище. Решихме да го преместим в по-хубава сграда, по-нашироко и да потърсим по-добри учители. Чакай...

– Какво ще чакам – сви с досада лице Бенков, – ясно ми е и преясно. Там са вашите деца, внуците ви и сте решили да ги наредите по-добре. Харно, ама с общински, народни пари. А то е елинско училище, не е наше. Ако искате да знаете, наше училище е училището на даскал Божин.

– Що приказваш, Климе... – чуха се гласове. – То

си е негово училище, на даскал Божин.

– Там се учи на наш език, затова е наше.

– Там ти пращаш твоето дете и затова казваш, че е наше.

– Не, не! Аз мога да го пращам и в другото, елинското, но то е елинско и затова не пращам детето си там. Ами като сте помислили за елинското училище, защо не сте помислили и за другото. Нели и там учат деца в една плевня...

– Ех – каза някой, – там са по-други деца, победни, по-иначе са свикнали.

– А, така! – изкриви се цял Климент Бенков. – Други деца, по-бедни, а не са ли те наши деца, техните бащи не плащат ли за черква, за училище, а сега вие с техните пари, с народните пари, ще оправяте своето си училище!

– То не е само наше. Може и те да отиват там да се учат – чуваха се ту оттук, ту оттам гласове – ту предизвикателни, ту примирителни.

Климент Бенков викаше и се въртеше на всички страни:

– Ходили са некои, научих аз, и в едното, и в другото училище. Едното не са го харесали, а другото много са го харесали. Ха, добре са те там, в плевнята! Там отиват сиромашки деца, те са научени. Вие искате да наредите вашите деца – е, харно. Ама не разбирате ли? Негова милост, новият наместник, и други некои, не се ли сещате, не им е за вашите деца, ами гледат да оправят елинското училище, че е елинско. Той е грък, ама вие гърци ли сте, бре! Не сте, ама той иска гърци да ви прави. Гръцкото училище ще оправя и там ще събира децата ви, гърци ще ги прави! Не се ли сещате?

Някои от старците се спогледаха колебливо. Бенков още повече засили глас:

– Той затова е дошъл тук, затова ни го прати владиката. По-рано си бехме сами. Каквото решим – решим. Никой не ни се бърка. Владиката гледаше само торбата да му напълним добре. Сега, като почнахме с новата черква, почна и той да се грижи много за нас. Премного! Нов наместник ни прати. А той, новият, ербап човек излезе. Иска с усул в джеба си да ни сложи. Аз нели ходих чак в Цариград... Те, фанариотите, голямо гръцко царство ще правят. Те били по-горе от нас. А и от нашите има кой да им уйдисва на акъла. Ето и вие...

– Ами ти? – прекъсна го Немтур. Той мълчеше досега, разменяше погледи с архимандрита и червенината по лицето му ставаше по-гъста. Сега отведнъж избухна: – Ами ти! Ти пък искаш руско царство да правиш тука. Мислиш не знам що си приказвал? Я мълчи, че...

Климент Бенков се сепна за миг: да, той много пъти бе казвал тайно, че дядо Иван скоро ще освободи всички славяни от турско робство. Това бяха най-големите, най-сладките му надежди. Но беше опасно да знаят това люде като Аврам Немтур и като новия наместник. Най-сетне – какво, нека знаят, нека вървят веднага при каймакамина да го обадят! Така сладко, така гордо беше да изрече свободно това име, да изповяда гласно, безстрашно надеждите си. И той дигна глава:

– Да! Тука ще дойде Русия. И така да знайш, Аврам Немтур, скоро ще дойде. Върви сега при каймакамина.

Настана тежка, потискаща тишина, сякаш таванът се спусна ниско и не остана въздух за дишане.

– Климе... – продума някой с глух, хриплив глас и млъкна.

Алените петна по бузите на Климента Бенков горяха като кървави рани. Наместникът дигна към него

очи – синкави, студени, пронизващи. Бенков извади липискански кърпа и обърса влагата по лицето си.

– Това е... – продума той замислен, но бързо се съвзе и пак започна: – Е, харно. Решили сте – училище. Нека направим ново училище, нека намерим най-добри учители, ама да учат децата и на гръчки, и на славянски. Право е, и училище ни требва, но наше, общо, народно училище. Е, харно, ами черквата? С новата черква започнахме и още донигде не сме стигнали. Не може двете работи наеднаж, нужни са много пари, а ние още за църквата не сме събрали, колкото са нужни. Да свършим еднаж с новата черква, па сетне и училище ще направим.

– Е, стига, де! – разпери ръце Аврам Неттур нетърпеливо, с гневно отчаяние. – Та се тебе ли ще слушаме? Крещиш като... Не спираш, се ти! Ето, люде се спират вън, да слушат. Откакто влезе тука, в общината, се кавги. Ти внесе кавгата между нас. И се отгоре, се на твоето да бъде... До гуша си дошъл на сички. Ето, попитай ги.

– Какво?... – промълви с отпаднал глас Климент, а очите му бяха широко отворени и сякаш наистина не бе дочул тия обидни думи, не можеше да повярва на ушите си.

– Попитай ги. Сички тука.

Повечето от чорбаджиите наведоха глави в мълчаливо съгласие. Неттур повиши глас предизвикателно, по устните му се появи зла усмивка:

– Русия, а! Русия... хм. И после ти, Климе Бенков, защо, като се върна от Стамбул, не ни даде точна сметка за общинските пари, които си похарчил? Не само да приказваш...

– Авраме... – обърна се към него старият наместник с умолителен поглед, – немой така... Климе не е

такъв човек.

Бенков се облегна на стената задъхан:

– Вие ми дадохте да похарча осем хиляди гроша, аз ви върнах пет хиляди. За себе си харчих свои пари.

– Не – размаха късия си показалец Неттур, – не може така с общински пари! Откъде да знайме ние, че ти и оня три хиляди гроша си дал некому. Може да си ги дал, но требваше тука сметка да представиш: на тоя толкова, на оня толкова, за това, за онова толкова. А ти:три хиляди дадох на капиите.

Бенков се изправи, едвам се държеше на нозете си, и каза с отвращение:

– Не те е срам!

Изведнаж стисна юмруци, настръхна, някои от старците се приподигнаха да го задържат и тогава избухна кашлицата му. Притиснал ръце към гърдите си, с изкривено от мъка лице, Бенков се отправи към вратата, сетне се обърна и заговори през кашлицата си, блъскайки нога в пода:

– Нема... да стъпя веке тука!... Нема... докато сте вие... двамата тука... Вие... не сте достойни...

Не можеше да говори повече, тръсна глава и си излезе. Още на път за вкъщи той повърна кръв. Прибра се вкъщи с душата в зъбите си. Сложиха го в легло.

Няколко седмици по-късно, когато Климент Бенков се посъвзе и вече не храчеше кръв, Бенковица му каза:

– Ти, Климе, настина. Посред зима път да биеш до Охрид и пак назад.

– Не, не е от това. Не съм настинал. Тука – посочи той гърдите си, – тука нещо се скъса. От кашлицата... ама не е и от кашлицата. Отровиха ме наместникът, новият, гъркът, и Аврам Неттур, и всички чорбаджии от общината.

Няколко месеца се бори Климент с телесната си немощ, с душевната си мъка. Като му донесоха за пръв път тая година да сръбне чорбица от коприва, тъй много се зарадва и яде с охота. А щом започна слънцето да се застоява между белите пролетни облаци, той усети, че гласът му наяква. Взе да ходи из стаята. Излизаше и на чардака да постои. На Великден, за второ възкресение, отиде и в черква. Людете го гледаха, като да се бе върнал от другия свят.

През есента бе насъбрал доста храни – хамбарите му в дюкяна и вкъщи бяха пълни, сега настъпи време да продава насъбраната стока, през тия гладни месеци до нов берекет, но той поизостави дюкяна си; оставяше ключовете на двамата си калфи, те да посрещат купувачите, да мерят и премерват, да събират пари. Не му беше до тях и не се питаше дали калфите не го крадат, не разпиляват стоката му. Той искаше да освободи душата си. Под тежък камък едвам туптеше сърцето му премазано. Хе! Не стъпваше той на земята, а летеше, и целият народ след него. Знаеше накъде върви, накъде лети, с дигнатата глава, и людете му вярваха. Сега нещо студено и гадно като змия бе пропълзяло между него и всички тия люде. Нечистотия бе полепнала по него и дори вътре в душата му, той се мъчеше да я изтрие, а тя като проказа – не се изтрива, не се чисти, а все дълбае, разяжда.

– Чухте ли? Аврам Неммур казва, че съм изял три хиляди гроша общински пари.

– Климе, що говориш? Кой ще поверва! Нека си говори. Ние те познаваме. Ти си народен човек, ти си наш човек. Народна пара ти нема да изядеш.

– Е, харно! – стъпка той сам най-сетне студената гадна змия. Тръгна из народа пак с дигнатата глава. Гласът му звънтеше във всеки дюкян, във всяка къща:

– Новият наместник не е за нас. Не държи за нас. Да пишем до владиката общо, народно писмо. Не щем новия наместник!

Людете дигаха рамена:

– Това е работа на общината, Климе. Какво имаме ние с владиката...

– Общината! Стари, изкуфели чорбаджии. Наместникът и Аврам Неммур ги мамят, приспиват ги. Нови, народни люде да влезат в общината, по-млади, по-силни!

– То, общината, е работа на чорбаджиите, Климе. Ние немаме време. От работа глава не можем да дигнем. Ние сме прости, глупави люде.

– Дайте пари за новата черква, още пари требват. Пък них нема да чакаме, нема да питаме. Дайте още и време е да започнем.

– Дадохме, Климе.

Някои по-будни люде се заслушваха в пламенните му призиви. Започнаха да се събират около него. Пак започна да се набира сила в сърцето му и горда радост. Тъкмо по това време пак повърна кръв и вече не стана от леглото. Издъхна към края на пролетта с отворени, пламтящи, жадни очи.

Две седмици след смъртта на Климент Бенков двете момчета се върнаха от Охрид. Учебната година бе свършила. Климентовият син, едва тринайсетгодишен мъж, седна в дюкяна на баща си. А и Лазар Глаушев отиде да чука в бащиния си дюкян.

VII

Повикаха в общината най-добрите майстори строители и дърводелци. Нямаше много за приказване

– събраните пари за новата черква не стигаха. Чорбаджиите общинари свиха рамена. Поръчаха на дякона пак да припомня на преспанци всеки празник от амвона за новата черква, да ги подканя да помогнат. който не е дал още, да не се скъпи и бави. Явиха се в общината още неколцина и дадоха по нещо. Други нямаше. А времето течеше. Мина пролетта, настанаха дългите летни, ясни и горещи дни. Строежът на новата черква все не можеше да се почне.

Тогава наместникът събра тайно по-първите от преспанските власи. Те бяха десетина семейства от Москополе, заселени в Преспа преди тридесетина години, и повечето бяха търговци, заможни люде. Архимандритът им каза свойски, с доверие:

– Тия, тукашните дебелаци, не ги бива. Вие сте най-верните чада на вселенската ни черква. Дадохте наистина, но дайте още, да изградим новата черква, и вие ще сте първи в нея. Да дигнем поне стените и покрива, после ще бъде по-лесно.

– Дадохме доста. Дадохме повече от мнозина други, тукашни, а ние сме като гости в тоя град. Не ни смятат за свои и какво искат още от нас?

Те разбираха езика на архимандрита и той им каза:

– Те не ви искат, аз ви искам за ваше добро. Вие сте вече тукашни и защо се смятате за гости в Преспа? Тук са родени децата ви и няма къде да вървите. Ако дадете тъкмо сега още малко пари за новата черква, ще излезе, че без вашата помощ и жертва не е могла да бъде изградена, и вие ще бъдете като стопани в нея.

Нямаше какво повече да им говори архимандритът. За два дни те събраха помежду си около десет хиляди гроша. Занесоха тия пари в общината:

– Ето, виждаме, новата черква не може да се съгради и като добри християни жално ни е, измъчваме се. Но нека се запише за тия пари, че ние сме като милостиво прибрани сираци между вас и искаме да се помни, та народът да ни обича като свои.

Общинският писар написа дълго писмо, пропито с радост и благодарност, и това писмо остана да се пази заедно със султанския ферман за новата черква. Власите получиха, без да очакват, похвално писмо и от владиката.

Пак повикаха строители и дърводелци в общината. Те смятаха, кроиха и се реши да се започне строежът на новата черква, да се дигнат поне стените и да се покрие. По същото време, когато се направи новата черква – копаеха още за основите, мереха и размерваха, – в града се появи духовник някакъв, монах. Тръгна той да проси из чаршията, но не като просяк, с плачлив глас, а като да изричаше повеля:

– Дайте, за да ви се даде!

– Даваме – отговаряха му, – а от много страни все ни искат: султан, владика, община. Даваме каквото можем.

– Не искам трохи и отпадъци или което вече не ви се свиди, а искам жертва, откъсната от сърцето. Богатият ще даде повече, бедният – по-малко. Каквото имате, най-напред е Божие и после ваше. Не се скъпете над това, което ви е дадено и може да ви бъде отнето.

– Ние градим тука нова черква – казваха му. – Нели е пак за Бога...

– Вие градите тук черква и тя е за вас, а пък аз дойдох да искам за черква и манастир, който е на целия славянски и Христов народ.

– Откъде идеш ти, отче? – питаха го. Виждаха,

че не е от тия места и говореше горнобългарски.

– От Рила ида, от светата обител на Йоана Рилски. Изгоря манастирът по воля Божия, но изграден бе още по-велик, изгради се и се изписа и новият храм, сега събираме имота му, за да расте с обща помощ неговото богатство и слава.

Всеки бе чувал за Рила-манастир и сега, когато монахът споменаваше името му, представата за него израстваше още по-величествена в блясъка на славата му. И колкото да не бяха склонни да развързват наново кесиите си, пак всеки даваше по нещо. Монахът приемаше само пари и ги прибираше в голяма кожена кесия, а когато някой предложеше в дар някоя вещ, храна или жива стока, той казваше:

– Как е името и презимето ти, да запиша дара ти. Скоро ще дойдат други мои събратя, да приберат каквото е подарено и да го откарат в манастира.

Влезе монахът и в казанджийската работилница на Стояна Глаушев. Майстор Стоян знаеше вече откъде е дошъл духовникът и защо бе дошъл, та като влезе той в работилницата му, стана да го посрещне и му посочи рафтовете на стената, дето бяха наредени всякакви медни изделия:

– Ето, избери си, каквото искаш.

Монахът стоеше край вратата – беше млад човек, облечен във вехто расо, със сухо, но силно, кокалесто тяло, с буйни тъмни коси под калугерската му капа, с гъста, къса, възчервеникава брада, лицето му беше бледо, чисто и погледът му беше строг. Той поклати отрицателно глава.

– Разбирам щедростта ти, но аз не посягам сам да взема. Ти кажи какво обещаваш и аз ще запиша.

Стоян се смути от неволната си грешка и побърза да я поправи:

– Давам тоя, най-големия гюм и тая тука тепсия. Монахът му обясни как приема даровете и го попита за името и презимето му. Стоян Глаушев винаги се радваше, когато се явеше случай да каже истинското си име – името на целия му род на село, а не както тук го именуваха; хаджи Серафимовия зет. В радостта си той намисли да подари и две жълтици за прочутия манастир, но като се сети, че жена му Султана ще му се кара за тая голяма щедрост, рече:

– Давам и една жълтица.

Монахът се огледа де да седне, за да запише, и Лазар Стоянов, който го гледаше с голямо любопитство, веднага му поднесе столче. Рилецът седна, извади пиринчен дивит, приготви се да пише, приведен над коляното си, и пак попита:

– Името и презимето ти, благочестиви човече?

– Стоян Петрев Глаушев.

Чу се остро скърцане, занизаха се по грубата хартия ситни букви. Загледан в чудото на писмото, майстор Стоян усети в сърцето си неутолимия си копнеж да чете, и пише и той, да върши това хубаво чудо. Усмихна се тъжно и рече отеднаж:

– Чакай, отче... Давам две жълтици за манастира, па запиши и жена ми, и синовете ми, ей ги тука и двамата. Те и двамата са писмени – додаде той, – а тоя, по-ниският, скоро се завърна от Охрид, той учи в тамошното школо.

– Да са живи и здрави! Кажи, брате, имената. Съпругата му... – проточи глас монахът, пишейки.

– Султана – отговори вместо баща си по-малкият, Лазар, който беше бърз и по-досетлив.

– И синовете му...

– Кочо и Лазар – допълни майстор Стоян, като развързваше кесията си. – Запиши, отче, и трите ми

щерки, макар да са те женска челяд, пък запиши там, че давам три жълтици за манастира.

Монахът подигна очи към него. Видя му се чуден тоя човек, който започна дара си с една жълтица и така отеднаж, като в някакъв порив или може би в лекомислено увлечение, стигна до три жълтици. Не бяха малко тия пари за такъв случай, а той бе видял, че преспанци не бяха много щедри. Той гледаше Стояна мълчаливо, сетне обърна погледа си към синовете му, които стояха смирено наблизо, към калфите и чираците понататък, обгърна с внимателен поглед цялата работилница и сега не му се виждаше толкова чудна постъпката на майстора, та перото му наново задраща по хартията. Като свърши със записването, духовникът прибра трите жълтици и стана.

– Благодаря за щедрия ти дар, майсторе – каза той. – Нека свети Йоан ти помага и те закриля, нека плодовете на труда ти и на дарбата ти бъдат все пообилни. Сбогом.

Стоян Глаушев го изпрати до вратата и пак се върна на мястото си на тезгяха. Като се готвеше пак да захване прекъснатата си работа, той промълви сякаш на себе си, в радостта си, че извърши нещо хубаво:

– Не съм виждал такъв калугер... Пък и наш човек, и приказката му разбираш, сека дума... Лазаре – обърна се той към по-малкия, – да беше тоя некой грък, дали би му разбрал що ти грагори? Ти нели учиш гръчки...

– Слабо приказвам аз гръчки, не съм приказвал много. Мога само да чета и да пиша по гръчки. Друго е гръчки, друго е славянски и нашенски.

– Ами, ами... – промърмори Стоян, вече унесен в работата си.

Чуковете пак загракаха, както всеки ден от сутрин до вечер, мекият звън на медта изпълваше работилницата, откъм ъгъла зад огнището се дочуваше равномерно съскане – две чирачета, опрени с ръце на стената, усърдно се въртяха ту насам, ту натам на босите си нозе и излъскваха с мокър пясък наслагани там съдове.

Започна да се смрачава, един след друг се затваряха съседните дюкяни, работни люде отминаваха по улицата. Най-сетне и майстор Стоян сложи настрана чука си, изправи уморения си гръб:

– Прибирайте, момчета, и да си вървим. – Утихна шум и тропот в работилницата. Чираците спуснаха кепенците, остана отворена само вратата. Калфите и чираците почакаха, докато майсторът облече горната си дреха, и по един, по двама се изнизаха от работилницата, като поздравяваха чинно:

– Добра нощ, майсторе.

– Ваша по-добра! – отговаряше Стоян и не забравяше да подсети: – Утре по-рано.

Излязоха вън пред вратата и синовете му, а той пристъпи в тъмнината към огнището, взе шепа ситен пясък и го хвърли нагоре към почернелите греди, които подпираха покрива. Така той замахна два-три пъти и се чуваше тихият шум на песъчинките по сухите греди: ако негде там, в някоя пукнатина, е заседнала искра от огнището и тлее опасен огън, лесно би го открила някоя сполучливо попаднала песъчинка. Стоян покри огнището с прегорял, назъбен връшник, сетне излезе вън и заключи вратата с голям кован ключ.

Повел синовете си, които вървяха от двете му страни на половин стъпка зад него, майстор Стоян се запъти към къщи. Улиците на чаршията пустееха в настъпилия вечерен здрач. Не бяха отминали много Стоян и синовете му, когато неочаквано съгледаха рилс-

кия монах. Той стоеше сам на един ъгъл, преметнал на рамо струнени дисаги, и като да обмисляше нещо.

– Може би нема де да нощува – тихо продума Лазар.

– Може, ами... – отвърна Стоян и ускори стъпки. – Може ей тъй на улицата да си остане, нели е ябанджия...

Той се спря пред монаха и попита:

– Какво тъй, отче, чакаш ли некого?

– Не чакам никого – каза монахът и като се поколеба за миг, додаде: – Позакъснях из чаршията и сега не зная де да пренощувам. Имали тук наблизо някой хан? Пристигнах тая сутрин, не познавам града.

– Ами – запъна се майстор Стоян, радостно смутен, – щом нема де, повели, ако обичаш, у мене. Дал ми е Той – Господ, дом и залък хлеб.

Очите на монаха се засмяха.

– Да дойда, добри човече, щом ме каниш. Минаха много люде край мене, но само ти ме покани.

Тръгнаха заедно, сетне Стоян се обърна към двете момчета, които вървяха след тях:

– Вие побързайте. Кажете на майка си, че водя гост.

VIII

Тъмно беше, когато рилският духовник и Стоян Глаушев влязоха в двора. Прозорчетата на средната, най-голямата стая в Стояновия дом, бяха осветени. Като наближиха двамата мъже стъпалата на чардака, Стоян шумно се изкашля и вратата насреща веднага се отвори. Султана посрещна госта на чардака, целуна му ръка и го въведе в къщата с тиха, сдържана

тържественост. Сложи тя мълчаливо край отсрещната стена тъкана възглавница, придръпна и друга възглавница, двамата мъже седнаха един срещу друг. Тогава тя незабелязано направи знак на децата си, които стояха до вратата наредени според възрастта си, те едно подир друго целунаха ръка на монаха и се отдръпнаха пак там, до вратата. В огнището пламтеше огън, горе, на малката извита стряха на огнището, беше сложен железен светилник, яркото му пламъче леко се полюляваше и като да плаваше на фитила си в разтопената лой.

Монахът и майстор Стоян едва разменяха по някоя дума и повече говореше Стоян. Домакинята шеташе с отмерени, сигурни движения, достатъчно беше да обърне поглед, и ту една, ту друга от трите ѝ малки щерки се притичваше да ѝ помогне, а двете момчета се отдръпнаха встрани да не пречат и чакаха търпеливо. Двамата мъже умиха в меден леген ръцете си. Трапезата беше сложена – широка, кръгла – ниско на пода, сложен беше и хляб на нея. Султана сложи найсетне и току-що сготвеното ядене. Монахът ядеше кротко на мястото си, но внимателно наблюдаваше реда в тоя дом и макар да не пропусна ни еднаж да отговори на Стояна, виждаше се, че мисли и обмисля нещо. Тук всичко се извършваше със спокоен, ненарушим ред, та дори падаше в очи малко нехайното и отпуснато държане на домакина. Монахът забеляза, че по-големият син на Стояна и двете му по-големи щерки – девойчета по на десетина-дванайсет години – приличаха на баща си, със същите големи глави и широки, изпъкнали чела, а по-малкият син и най-малката Стоянова щерка приличаха още повече на майка си, макар синът също да бе наследил челото на баща си и беше доста височък. Най-малкото девойче – на около осем

години – беше много хубаво, някаква неясна още сила имаше в хубостта на лицето и на буйната му, леко накъдрена коса, изтеглена назад и стисната в дебела, лъскава плитка. „Какво криеха тия широки изпъкнали чела и тая неузряла още хубост?" – мислеше си монахът, мъчеше се да открие и вярваше, че открива.

Вечерята привършиха тихо и бързо, дигнаха трапезата и сега цялата Стоянова челяд очакваше нещо – дошъл бе такъв необикновен гост и така ли ще си отиде, така ли ще свърши всичко? Те чакаха да каже нещо, което ще се запомни завинаги, да направи нещо, което никой не може да направи. А монахът знаеше какво очакваха тия люде от него, защото му се струваше, че ги позна, че погледът му проникваше в душите им, дето дремеха дълбоко още непробудени, незнайни сили, стекли се там по непресъхващия поток на кръвта от далечни извори, заседнали там и замрели.

– Разкажи ни, отче, за Рила-манастир – каза майстор Стоян.

Раздвижиха се всички в стаята. Султана пристъпи да оправи фитила на светилника, с малки железни щипци, децата наостриха уши, очите им засвяткаха, те се приближиха насам, а малката Стоянова щерка отиде и седна в скута на баща си. Монахът поклати глава, дигна поглед и го отправи някъде далеко:

– Истинско чудо е манастирът Рилски, както и животът на светаго Йоана и на всички свети отци, които са обитавали там. Манастирът е високо в планината, граден и изписан от благословена човешка ръка, която е искала да въплъти в дърво, камък и багри нашата вяра. Дом народен е той, за целия славянски род, който се нарича с много имена, но живее с една душа. Славата на манастира Рилски се носи и чак по великата руска земя. А какво още по-голямо чудо е животът на светаго Йоана, който е живял по тия места пустинни преди повече от деветстотин години!

И монахът разказа живота на пустинника, който победил в страдания плътта си и разбирал езика на птиците, на дивите животни в планината. Сетне монахът заговори за Бога и за други християнски апостоли и мъченици. Разговорът и проповедта на духовника неусетно се обърна в друга посока:

– Ние не сме – каза той, – безименно стадо и овци безмълвни, а сме многоброен народ със свой език. Ние сме един широк залив от безбрежното славянско море, което пък обхваща едва ли не половината земя. Русия се простира чак до Великия океан и е най-могъщата между всички държави и царства. Русите са наши кръвни братя, великата руска земя е наша прамайка, оттам сме дошли ние тук преди векове. Но ние сега сме прости и невежи и сме покорни чужди раби, та дори и словото Божие ни е тъмно, защото го чуваме на чужд нам език.

Лазар, по-малкият Стоянов син, не сваляше поглед от монаха и всяка дума на рилеца падаше като огнена капка направо в сърцето му. Пламенните слова на монаха, изричани буйно и в по-особен строй, бързо завладяха ума и цялата му душа и момчето, унесено и развълнувано, неусетно проговори, а рилецът го насърчи с поглед:

– Многоброен наш народ, могъщ славянски род, Русия – колко хубаво! – После то додаде с някакво дълбоко смущение: – Ала гръчкият народ не е ли по-велик и найучен от сички народи?

– Дете, дете... – въздъхна рилецът, – ти вече си вкусил от чуждата отрова. Всеки народ е велик за себе си. И гърците са били, а ние не сме ли били? Научи миналото на своя народ, за да се гордееш. Ти учиш гръцки...

– Уча...

– Всяко знание е богатство, но когато е знание лъжливо, то е отрова за душата. Фанариотските книги и учители ти разкриват тяхното величие и наука и ти внушават, че няма по-велики от тях, но забулват в лъжа и забрава величието на собствения твой народ, за да поселят в тебе чужда душа. Това е чуждата отрова, за която ти говоря. От векове в тъмно робство, ние сме прости и невежи, а фанариотите още повече ни заблуждават, за да ни смесят със своето стадо и то ще стане по-многобройно с нас. Отвори очите си, дете, пази се от чужди заблуди, познай себе си и своя народ. Орелът лети към небето със свободни крила, а нашите крила са сковани и трябва да пречистим сърцата си от вража, гибелна отрова.

Хаджи Серафимовата внука седеше встрани с подвити нозе, загледана пред себе си. „Що говори тоя калугер – мислеше си тя, – влязъл така внезапно в дома ми? Какъв ли е той, макар да е толкова сладкодумен? Живейме ние, както ни е създал Бог, боим се от него и просим неговата милост и закрила, когато ни връхлети зло. Имам си своя къща, родих осем деца, на крак съм от сутрин до вечер, пазя се от грех и от чуждия човек, който гледа да ни напакости...“

– Човек не бива и не може да живее само за себе си – чу тя наново гласа на монаха и го погледна. Очите му горяха със силен блясък, той продължи: – Имаме свой дом и своя челяд, но имаме и свой народ и колкото сме слаби сами, толкова сме силни всички заедно, братя по кръв и по вяра. Няма достатъчно здрава черупка, в която би се скрил човек – ще дойде черният гарван и ще я счупи с клюна си.

Втората дъщеря на Султана дойде и се присви до нея, сложи глава на коляното ѝ и бързо заспа. Султана дигна поглед към людете си – късно е вече, те трябва да спят, и Стоян, и децата ѝ. Монахът негли разбра нейния поглед и рече с пречупен глас:

– Да вървим, добри люде, да почиваме.

А Стоян, като дете, едва не го улови за полите на расото му:

– Говори, отче, разкажи ни пак за мъките и чудесата на светаго Йоана!

– Стига, стига вече – сви тъжно вежди монахът. – Което човек не може да види с очите си и да чуе с ушите си, намира го с душата си.

Стоян Глаушев взе светилника и въведе госта насреща, в малката стая. Двете момчета останаха да спят тук, край огнището, а другите от семейството, както винаги, се прибраха в съседната стая.

Беше вече дълбока нощ, тишина обгърна цялата къща. Ала в тая тишина все още звучеше гласът на монаха, отделни негови думи – невинаги ясни, но парещи като огън. Султана забеляза, че Манда, най-голямата ѝ щерка, преди да си легне, стоя дълго пред иконостаса в ъгъла, кръстеше се и се молеше: никога преди не се спираше девойчето тъй дълго пред иконата. Най-малката щерка на Султана легна и сега между нея и Стояна. Султана усети, че детето не спи, тя се приповдигна, наведе се ниско над хубавото му лице и при едва доловимия зрак, който идеше откъм прозорците, забеляза, че то се усмихваше със затворени очи. То изведнаж промълви:

– Какви големи и бели ръце има той...

Султана не разбра тия думи, както не ги разбираше и детето, което ги изрече, но тя смътно долови техния далечен истински смисъл и се скара със сподавен глас на малката хубавица:

– Спи, Кате, спи.

Малката Катерина, която през цялото време тая вечер следеше като забавна игра движенията на ръцете на монаха, бледото му лице, движенията на устните му, преливащия се и припламващ блясък на очите, се обърна към баща си и вече заспиваше все тъй усмихната. Стоян, който досега се боеше да наруши тишината в стаята, въздъхна, без да се помръдне в леглото – унесен, цял трепнещ от неизпитано вълнение, от болка и сладост:

– Страдал за Бога светецът, мъчил се... Кацва ти птиче на рамото – продължи той с изяснен глас, – пей и ти говори, а ти сичко му разбираш, като...

– Съмва се веке, кога ще спиш! – прекъсна го Султана сърдито.

Не спеше и Лазар в съседната стая. Тежки железни чукове блъскаха и кънтяха в гърдите му, ковяха гореща, разжарена мед: „Ние сме многоброен народ! Залив от безбрежно славянско море! Но сме прости и невежи, и роби, та дори и словото Божие ни е тъмно, защото го чуваме на чужд нам език! Ти си вкусил от чуждата отрова! В тебе е поселена чужда душа! Фанариотите ни заблуждават! Отвори очите си!...“ Дълго седя Лазар Стоянов в леглото с напрегнат до болка поглед в тъмнината. И кой знай по кое време беше през нощта, той задърпа брата си, който спеше до него:

– И аз ще стана калугер! Ще ида в Рила-манастир.

Кочо веднага се събуди:

– Още ли не спиш?... Утре работа ни чака.

И пак заспа, дълбоко, спокойно.

Утихна домът на майстор Стоян Глаушев, ала досегашният покой в тоя дом беше нарушен и започваше в него нов живот.

* * *

Рано на другата сутрин цялото семейство на Стоян Глаушев се събра пак в стаята с огнището. Монахът уми лицето си, помоли се тихо пред иконостаса и всички го чуха, когато прошепна:

– ... мир и благодат на тоя благочестив дом...

Той отказа да вземе залък хляб за утринна закуска, а само изпи една паница млака вода. Преди да си отиде, той извади от дисагите си една малка щампа на Йоана Рилски и я подаде на Султана:

– Сложи я в иконостаса си и нека свети Йоан бъде закрилник на челядта ти.

Султана целуна ръка на монаха и прие дара му. Приближиха се да му целунат ръка и децата. Монахът задържа ръката на Лазар в големите си бели ръце:

– Ти не си спал спокойно тая нощ. Не бой се. В благородните и чисти вълнения човешката душа се пречиства. Тук нося аз две книги и ще се разделя с тях заради тебе. Чети ги и препрочитай ги, те са изпратени от Русия и са светли прозорци към истинската истина. Ето...

Той извади от дисагите си двете книги, а виждаше се, че му бяха скъпи, и ги подаде на Лазара:

– Вярвам, че семето ще падне на добра почва.

Приближи се, подтиквана от майка си, и Катерина – най-малката щерка на Стояна Глаушев. Монахът задържа и нейната ръчичка в ръцете си и каза, като на себе си, с наведени очи:

– Боя се за тебе и за всички, които ще те срещнат... Запази я, Боже, от грях и да не става оръдие на греха. Да бъде цвете с благоуханен дъх...

Момичето го гледаше с учудени, насмешливи очи,

а той пусна малката му ръка и видимо смутен, избягна погледа на тия тъмни, хубави очи. Той нарами дисагите си и Стоян излезе да го изпрати чак до портата:

– Отче, ако нема де да нощуваш довечера, повели пак...

– Ще походя още малко из чаршията, а довечера ще бъда далеч от вашия град. Сбогом, добри човече.

Рилският монах ходеше из Преспа като сеяч из разорана нива. И където минеше, след него се надигаше неясен шепот ту в плаха, ту в радостна тревога:

– Той говори против фанариотите. Говори против патриката и против наместника.

Някой рече смело:

– Дошъл е от Русия!

Тревожната многогласа мълва се събра в тия няколко думи. От някое време далеко нейде, през море, се биеха Русия и Турция. Едвам-едвам се дочуваше в тоя отдалечен край екът на голямата Кримска битка. Още по-глухо отекваше в сърцата на поробените раи надежда за спасение. Още преди да почне войната, през града мина дива турска и арнаутска орда със зелен байрак. Два дни преспанци стояха заключени по домовете си, примрели от робски страх. Башибозукът вилнееше, разби порти, ограби дюкяни. Нямаше кой да обуздае войнствената му ярост срещу беззащитната рая. Отмина и дълго не се чу нищо за войната. Само някой ага, останал при кадъните си, ще изпсува гневно сред чаршията и московците, и всички гяури. После започна да се пее сред турците някаква песен за голямата турска сила и храброст. И пак се свиха в уплаха и тревога сърцата на поробените. Не беше за дълго: през вода и суша, през поля и гори долетя в Преспа вест за голямата руска победа. Някъде по Черно море, при Синоп, руски кораби бяха разгромили турската флота. Нова победа на непобедимото руско оръжие! Помрачиха се лицата на самонадеяните агалари, в очите на робите отново засия надежда за освобождение. Сега преспанци се подсмиваха на юнашката турска песен и пращаха всички турци и султана им на дъното на морето. Чу се по-късно, че срещу Русия са се дигнали и други държави, да помагат на турчина. Но никой, никой не може да победи дядо Ивана! Сега тоя монах... За какво ли е дошъл? Ах, Господи, смили се над всички християни!...

Общинският слуга се разтича из чаршията, намери монаха и го заведе в общината. Владишкият наместник беше там. Отстранил бе дори и писаря.

– Кой си ти? – попита той монаха. – Какво дириш в Преспа.

Рилецът му отговори също на гръцки:

– От Рила ида. Българин съм. Тук аз съм между свои братя. Но какво търсиш ти между тях! Тук няма от твоя народ.

– Ти си много дързък! Кой ти е позволил да събираш дарове за вашия манастир? Аз ти заповядвам да се върнеш незабавно там, откъдето си дошъл. Тук се строи черква, а ти насилваш бедните люде да дават за чужди черкви и манастири.

– Ти си по-дързък от мене, фанариотино. Вземам само това, което от сърце ми дават добрите християни. Ти си чуждият тук, а не аз, и ти трябва да напуснеш тоя град преди мене.

Рилецът си излезе и пак тръгна из чаршията. Още в първия дюкян каза:

– Намерете си по-добър пастир. Като е чужд пастирът, той ще откара стадото в чужда кошара и ще го мълзи, ще го стриже без милост.

Излезе след него от общината и наместникът. Преспанци много пъти го виждаха да влиза в хукюма-

та, видяха го някои и сега. Той не се забави много при каймакамина и се върна в общината. Скоро след него от хукюмата излезе с бич в ръка заптиета Реджеб онбаши и тръгна из чаршията, докато срещна рилския монах. Нахвърли се върху него и го прогони вън от града. Монахът мина през града с разкървавено лице. Така и го запомниха преспанци.

IX

Каза се, че на празника на апостол Петър ще се сложи и ще се освети основният камък на новата черква. Още преди да бие клепалото тая сутрин, започна да се събира народ в малката стара черква. Не можеше да побере тя много народ, та людете изпълниха и тесния притвор, двора около нея и като не можеха да влязат по-навътре, спряха се на улицата пред черковната порта. Дошъл бе целият народ – мъже, жени, деца. Мъжете стояха гологлави и вън, в двора, и на улицата, жените и по-дребните деца се бяха струпали на една страна, отделно от мъжете. След като би клепалото, по-старите, които знаеха реда на службата, следяха я в ума си, дори гласно припяваха, кръстеха се, а всички други следяха по тях кога да дигнат ръка и да се прекръстят. Разнасяха се църковни песнопения под открития, блеснало лятно небе, размахваха се ръце за кръстен знак и всичко туй идеше на вълни откъм вътрешността на малката черква. Пак оттам се надигнаха и се разнесоха гласове:

– Сторете път! Сторете път!

Народът се раздвижи, раздели се на две и помежду се образува пътека. Най-напред се издигна над главите на всички големият посребрен кръст, след него се изправиха и всички църковни хоругви. Народът още повече се раздвижи сред глуха врява – които бяха напред, дърпаха се назад, а тия отпред се блъскаха напред, но пътеката ставаше по-широка и се показаха там владишкият наместник с всички свещеници, облечени в проблясващи на слънцето одежди. Докато свещениците, следвайки хоругвите, излязоха на улицата, народът след тях се заблъска, разбърка се, които бяха първи, останаха последни, а жените останаха най-назад. Подреди се постепенно многолюдно шествие, множеството затихна, та се чуваха само песнопенията на свещениците и глухият тропот на хиляди стъпки. Току зад свещениците пристъпваха десетмината общинари и всички градски чорбаджии, а наблизо зад тях, между народа, вървеше и Стоян Глаушев, следван от синовете си. Той бе дигнал глава, като да искаше да се покаже, лицето му беше цяло усмихнато и погледът му се рееше далеко някъде над полюляващите се хоругви.

Мястото, дето щеше да се гради новата черква, не беше далеко – през няколко улици, – а пред него се ширеше площад, та затуй беше толкова сгодно това място за черква. Тъкмо излизаше вече на площада пъстрата и немирна дружина деца, които вървяха найнапред, многолюдното шествие отведнаж спря, редиците се сгъстиха и тия, които бяха по-назад, видяха, че кръстът и хоругвите се поклащаха на едно място. Зачуха се откъм задните редици въпроси, възклицания:

– Защо спреха? Какво стана? Вървете бре, люде.

Ала никой не можеше да направи ни стъпка повече. На изхода на улицата за към площада бяха застанали петима въоръжени заптии и махаха с ръце:

– Не може. Назад! Забранено е!

Отдели се от редицата на общинарите Аврам Немтур и пристъпи към началника на заптиите:

– Реджеб онбаши, защо не пущаш народа! Отиваме да прочетем молитва на мястото на новата черква.

– Забранено е, чорбаджи. Така ми се каза – да не пущам. Аз няма да пусна никого, пък ти иди в хукюмата и питай защо.

Върна се чорбаджи Аврам при другарите си от общината, събраха се те около него и той им рече:

– Да се върнем, народът нека се разотиде, пък ще идем ние в хукюмата и ще питаме каймакамина каква е тая забрана.

Народът напираше все по-силно отдире, макар всички да виждаха, че заптиии бяха им препречили пътя.

– Защо ни спират? Не сме тръгнали да вършим зло? Султански ферман имаме да строим черква!

Тия викове тук и там из множеството предизвикаха още много вайкания и проклятия, на по-нисък глас, да не би турците да чуят, и тясната улица се изпълни с ропот.

Майстор Стоян Глаушев стоеше мълчалив, но лицето му беше бледо, очите му бяха разтворени широко и цял потръпваше като в треска. Ето, мислеше си той, враг е застанал на пътя ти и не те пуща. „Научи ме, Господи – започна Стоян молитва с нарастващо въодушевление, че лицето му стана още по-бледо, – научи ме какво да правя, готов съм да изпълня Твоята воля и не се боя от нищо!"

Като да не беше на себе си, Стоян Глаушев придръпна синовете си и току се намери лице срещу лице с Аврама Неммур, сред другите общинари и чорбаджии. Той отвори уста с пресъхнало гърло и гласът му потреперваше:

– Ти само кажи, чорбаджи Авраме, аз ще отворя път да мине народът, пък каквото ще да става с мене!

Аврам Неммур го погледна слисан:

– Какво искаш ти, човече, буна ли искаш да правиш? Ха си стой там!

Скараха му се и други от чорбаджиите и Стоян се отдръпна засрамен. Като се видя пак до синовете си, той сякаш искаше да се оправдае и промърмори:

– Харно, щом не давате. Вие знаете по-добре, аз може би сгреших. Но – рече той с по-твърд глас, – светците и апостолите не се спираха ни пред враг, ни пред страх и мъки. Не сме, не сме достойни...

Откакто говори в дома му рилският духовник за страданията на Йоана Рилски, Стоян все мислеше за светците и мъчениците, възхищението му от техните дела и подвизи нарастваше, той копнееше да страда като тях за род и вяра. Сега изведнаж му се стори, че бе дошъл такъв час, но и сам се уплаши от дръзката си мисъл да бъде като светците и мъчениците и бързо се укроти засрамен.

Върнаха се назад и големият посребрен кръст, и хоругвите, и свещениците, и общинарите след тях с наведени глави. Народът се притисна край стените встрани да им отвори път. Някои от общинарите и чорбаджиите се обръщаха ту на една, ту на друга страна и казваха:

– Вървете си сега сички по домовете. Ще ви се каже кога ще стане освещаването на местото, общината ще реши. Вървете си мирно и тихо.

Народът полека се разпръсна, свещениците прибраха кръста и хоругвите в старата черквица, а общинарите и мнозина от чорбаджиите се събраха в общинската канцелария. Нямаше какво да решават и Аврам Неммур рече:

– Ще идем още сега при каймакамина да питаме защо ни се забранява да осветим местото на новата черква.

Станаха всички общинари заедно с владишкия наместник и отидоха в хукюмата. Каймакаминът ги прие хладно, дори сърдито:

– Ама какво става там, чорбаджилар, по вашите махали, какви са тия байраци, защо бунтувате раята, чорбаджилар? Падишахът мурабе прави с московеца, а вие...

Като почака малко да не би каймакаминът още да не е довършил приказката си, Аврам Неммур, който говореше най-добре турски, отвърна:

– Не, каймакам ефенди, раята не се бунтува. Ние сме мирни и верни люде под крилото на падишаха, Бог да умножи дните му. Събра се народът, отивахме да четем молитва на мястото, дето ще градим новата черква. Това не са никакви байраци, а са наши църковни знаци.

– Хм – подигна рамена турчинът, – никога преди не е ставало такова нещо. И после, нали ви казах аз еднаж: черква имате, но ето, и втора черква ще правите.

– Султански ферман имаме за новата черква, каймакам ефенди.

Турчинът стана от мястото си, по лицето му се появи червенина:

– Султански ферман имате – зная! Но какви темели сте разкопали там, каква е тая голяма черква за нашия град? Не може тъй, чорбаджилар! Даде ви се малко, а вие много искате. По-малка ще бъде черквата ви, по-малка и да знаете – да не бъде по-висока от десет аршина!

– Започнали сме вече, каймакам ефенди – възрази умолително чорбаджи Аврам.

– Започнали сте без изин. Затуй сега ви се казва. Ако старата черква е малка, с новата ще ви станат две и ви стигат.

Общинарите се върнаха угрижени в общината. Един от чорбаджиите каза:

– Да му пуснем пак нещо в ръката и ще омекне.

– Немаме много пари за раздаване – каза чорбаджи Аврам нетърпеливо.

– Не ни требваха нам – обади се друг от чорбаджиите, – тържества и толкова шум. Събрахме целия народ и хоругвите изнесохме. Рая сме, да не забравяме.

Аврам Неммур продължи:

– Ще подадем нов харзовал в Стамбул и ще чакаме да ни позволят да строим по нашите мерки. Господ знай още колко време ще чакаме и какво ще стане...

Народът бързо се примири и всички тия грижи остави на общинарите.

X

Времето минаваше незабелязано над Преспа – дни, месеци, години се изнизваха неусетно, единият досъщ подобен на другия, в труд и всекидневни грижи, във всекидневните, винаги едни и същи нужди в простия живот на тия люде. Някъде бяха станали революции, съдбоносни преврати, свободният човешки дух отбелязваше епохални завоевания, свободните народи по света се вълнуваха, въодушевени от смели идеали, воюваха храбро за все повече щастие, а тук, в тоя загубен, забравен кът на мрачното царство на султаните, едвам достигаше далечният, замиращ отзвук на отминаващите събития като вълна, която тихо приплисва пустия бряг, тласната от последния порив на стихваща буря по ширните далечини на морето. Заглъхнаха и последните ехтежи на оръдията около далечния Севас-

топол, повехнаха и надеждите на поробените. Минаха две, три, четири години, не се случи нищо изключително в Преспа. Дори и за новата черква едвам-едвам ще се заговори и все по-рядко – години бяха минали в напразни очаквания.

Спокойно, неусетно протекоха тия години и за семейството на Стояна Глаушев. Децата растяха и възмъжаваха, работата в работилницата на Стояна не спираше. Лазар, по-малкият син, ходи да се учи още две години в Охрид и беше сега най-ученият младеж в Преспа, но не беше отвикнал да чука в дюкяна на баща си. Живееха и се трудеха Глаушевци, всеки на определено място и по установен от векове ред. Бащата печелеше хляба, майката се грижеше за къщата, момчетата помагаха на бащата, момичетата – на майката. Всяко нещо идваше на своето си време, както се знаеше от бащи и деди – спокойно, без изненади, по запомнена или усвоена привичка. Всички ставаха рано сутрин и рано лягаха да спят. Всеки вършеше работата, която беше редно да върши според възрастта и мястото си в семейството – вкъщи, в работилницата, за себе си и за цялото семейство. Но людете не са като камъните в планината или като дърветата в гората...

В огнището тлееха главни и Стоян Глаушев седеше там, подпрян на тъкана възглавница до стената. От някое време той се научи да пуши тютюн и сега се бореше с тоя си грях и със страха си от Султана, която му се караше, криеше тютюневата му кесия, лулата му и огнивото. А тъкмо сега беше време да запали една добре натъпкана лула. Току-що бяха вечеряли, имаше време за сън – дълга и предълга беше късната есенна нощ.

Високият железен светилник беше сложен долу, пред огнището. Наоколо бяха насядали с подвити нозе Султана и трите ѝ щерки – по-големите, Манда и Нона, и най-малката, Катерина. Те и четирите плетяха и шиеха безшумно, мълчаливи, усърдни, само Катерина от време на време подигаше глава и въртеше очи на всички страни. Близо до светилника седеше Лазар. Той четеше малка, но дебела книга с корави листове и дървена подвързия с пиринчени закопчалки. Както държеше книгата далеко от очите си, осветен от яркото пламъче на светилника и цял вдаден в четенето – в позата му, в израза на лицето му се долавяше тържественост. Четенето на книгата беше свещенодействие, всички наоколо пазеха тишина и като да очакваха нещо важно и желано.

Встрани от другите седеше Кочо, по-стариям син, и при оскъдната светлина, която проникваше до него на бледи петна, дялкаше и изглаждаше с остро ножче къс дърво, като се пазеше и той да не шуми. Горе в комина подсвирваше есенният вятър, в стаята беше хладно, едвам полъхваше топлинка откъм огнището. Там, близо до огъня, бе се свила котката и тихо мъркаше със затворени очи.

Катерина не можеше спокойно да понася тишината и мълчанието – като че ли всички в стаята бяха се заклели да мълчат. Ту я плашеше шумът на вятъра в комина, очите ѝ пламваха с весел блясък и тя хапеше устни да не избухне в смях. Подкарала бе дванайсетата си година и Султана не ѝ прощаваше нито една волност. Катерина познаваше всеки поглед, всяко движение на баща си и очакваше той да наруши най-сетне тая досадна тишина, но Стоян все се бавеше. Изведнаж тя видя съвсем ясно как се бореше той с желанието си да заговори, да напълни лулата си и вече не можеше да се сдържа – буен, звучен смях изпълни широката стая.

– Що, що те прихванаха пак! – рече строго Султана, без да дигне очи от работата си.

– Що се смейш, мори! – скара се и Стоян, ала и в гласа му, и в погледа му се долавяше трудно прикривана веселост и доволство. – А стани – додаде той със сърдит глас и понеже му се стори, че бе попаднал на подходящ тон, продължи по-смело. – Стани, подай ми тютюна и лулата, пък ето тука, в огнището, има жарче.

Султана го погледна мълчаливо, сетне каза:

– Пак ще усмърдиш стаята.

Позволението беше, значи, дадено и Стоян започна да пълни лулата си.

Лазар внимателно затвори книгата, взе я в скута си, ала мисълта му още не беше тук. Стоян побърза да заговори, да не би това раздвижване изведнаж да спре:

– Кажи нещо, Лазе. Що четеш там...

Всички се ослушаха, дори и Катерина. Лазар беше учен човек. Четеше и можеше вече да говори гръцки. Знаеше и славянско писмо, а като вземеше да пише – сякаш нижеше ситен бисер. И по лицето му се познаваше, че живее повече с душата си, макар да беше още много млад, едва-що бяха подкарали мустаките му – черни и тънки. Той работеше в дюкяна на баща си и работеше с усърдие, ала виждаше се, че чуковете му натежаваха, пък и Стоян го държеше по-свободен. Като се виждаше по-свободен, Лазар се залавяше с някоя книга или търсеше из града някои по-учени люде, за да приказва и да спори с тях като някой книжовник. И Стоян, и Султана, и всички, които го познаваха, бяха решили, че той ще става свещеник. Лазар наистина пееше в черквата, имаше хубав глас като баща си, но никога не отваряше уста да каже какво мислеше да прави. По едно време се заговори и вън между някои люде да замести остарелия вече писар в общината, но Лазар отсече:

– Не е работа за мене. По цел ден и като слуга на общинарите, за осемстотин гроша на година.

– Ами какво бре, сине? – попита баща му, който би се гордял синът му да стане общински писар и да седи там заедно с чорбаджиите.

– Ще видим. Може и да остана при тебе да чукам. Какво, лош ли ти е занаятът?

– Е, ти знайш по-добре. А моят занаят е златен, синко.

Когато Лазар отвореше уста да каже нещо, толкова млад още, всички млъкваха да го слушат. Той сега не бързаше да отговори на баща си и Стоян пак подхвана:

– Да мога, да мога и аз да чета, чини ми се, глава нема да дигна от книгите. Научи ме бре, Лазе, да чета и аз...

Лазар заговори и се виждаше, че не току-така и не тъкмо сега бяха дошли тия мисли в главата му:

– Четох тука за деянията на апостолите. Ходили са во целата земя да проповедват Христовата вера. Борили са се против езичеството, против старите божества и суеверия. Скитали са по море и по суша, гладни и жадни, срещу огън и меч, между разни народи, които са тръгвали след них като стада след овчарите си. Апостоли, вождове народни, философи, учители, а нашият народ, като сирак.

Той млъкна, него го спъваше, измъчваше го някаква неизяснена мисъл, ала изведнаж заговори отново:

– Заправихме черква, но ето, не върви. Четвърта година веке стоят основите ѝ разкопани като зинал гроб. Сриват се и се затрупват, като нищо да не е било, а цел народ бе тръгнал черква да гради там. От султана имаме позволение да градим, но каймакамы-

нът тука не дава, не дава мутесарифинът, валията, що молби, що клетви, що рушвети! Народ сирак сме ние и като не можем сами да си свършим работа, никой нема да ни помогне.

– Докато беше жив Климе Бенков, Бог да го прости, имаше кой да върши църковните работи – каза Султана. – Откакто умре той, сичко спре.

– Климе Бенков, аха – размърда се Стоян. – Силен мъж беше, но млад си отиде, Бог да го прости. Ами и той, докато имаше църковни пари, даваше рушвети, ходи и в Стамбул и се го залъгваха. Харно казва Лазе, ние сме си клети сираци. Е, да има некой от майка роден, да поведе народа...

Лазар потрепна, дигна глава да каже нещо, ала нищо не каза. Нямаше смелост да изрече думите, които сами дойдоха на езика му, да нададе вика, който изеднаж се надигна в гърдите му:

„Аз ще поведа народа, аз, аз!"

Майка му го наблюдаваше внимателно. Тя забеляза, че лицето му леко побледня, но той нищо не каза и Султана пак наведе очи над работата си.

Настана пак мълчание. Пламъчето на светилника започна да трепти, да играе, раздвижиха се бледи сенки и светли петна по стените, по чергите долу и горе по тавана, по лицата на людете наоколо. Султана се огледа за щипците, но не ги видя наблизо и остави пламъчето да трепти, докато спре само. Никой не се реши да продължи разговора. Стоян искаше да заговори и той за апостолите и мъчениците, но не знаеше как да свърже подвизите им с градежа на новата преспанска черква. Би могъл да поговори Лазар още, но в младата му душа още не бе се набрала достатъчно смелост и той гореше в буен порив, без да има сили да му даде воля. Само майка му долавяше какъв огън гореше в

неговата душа и чакаше той сам да заговори един ден, чакаше със смътни надежди и с гордост.

Катерина, малката, наистина не можеше да гледа дълго около себе си такива замислени, мълчаливи люде или пък демон някакъв все ѝ нашепваше да се задиря, да си устройва игри, които смущаваха и сърдеха другите. Тя огледа бързо домашните си, в хубавите ѝ очи заблестяха лукави искри и неочаквано рече:

– Мамо, девойчетата в махалата казват, че скоро ще оженим бате Кочо, а след него и Манда. А, мамо?

Султана дигна към нея мрачен поглед и току я плесна по устата с опакото на ръката си:

– Магарица! Не мислиш какво приказваш.

Манда се наведе ниско над работата си, а Кочо цял пламна, та се виждаше червенината по лицето му и там, в сянката, където седеше. Катерина не бе чула нищо от махленските си другарки, но бе подушила и бе дочула вкъщи, че се готвеше нещо около по-големия ѝ брат и по-голямата ѝ сестра. Тя засегна майка си дълбоко в най-скритите ѝ мисли. Манда навършваше шестнайсет години и бяха идвали вече стройници да я искат, а сама Султана се заглеждаше по девойчетата и си търсеше снаха за Кочо. Време беше да се задомят и Манда, и Кочо, но хаджи Серафимовата внука искаше чрез женитбата на децата си да влезе в най-големите и богати родове в града, за да издигне, да затвърди името на своето семейство, името на Стояна Глаушев, който бе дошъл от село. Тя отклони дошлите вече стройници, не харесваше едно, не харесваше друго и кроеше тайно в ума си какви ли не планове, хвърляше какви ли не мрежи. Манда, Кочо, а след тях и Нона. Полесно ще бъде за Лазара. Ето Божана отсреща, единствената щерка на Климе Бенков, едва-що се е замомила, но отсега още се топи за Лазара. Ами защо идва

толкова често при девойчетата ѝ Ния, едно-единствено дете на Аврама Неммур, толкова хубава и богата?... О, за Лазара ще бъде лесно и най-хубаво. С такава звезда е роден той на челото...

Катето забрави удара, що получи, но някое време не се реши да погледне лицето на майка си. Но как може все така – и хитрото момиче се опита да смекчи гнева на Султана и пак да спечели нейното благоволение. Като нищо да не е било, то обви тънката си ръка около шията на по-младия си брат и с ангелски израз на хубавото си личице, с меден глас попита:

– Бате Лазе, ти нели ще станеш апостол?

– Бре, що дявол е това девойче! – тупна се шумно по коляното Стоян Глаушев и се огледа развеселен.

Намръщеното лице на хаджи Серафимовата внука започна да се разведрява и Стоян побърза да напълни още един път лулата си тая вечер.

XI

Като се запролети тая година и слънцето пекна, Лазар Глаушев забеляза на няколко места из града, че людете се готвеха да градят – де някоя стена, де къщурка или плевня. Дори и у тях, вкъщи, стана дума за градеж – баща му тъкмеше да дигне още една стая към старата къща, та като се ожени по-старият му син, да си има своя отделна стая. Пролетта настъпваше буйна и весела, драго беше човеку да живее и всяка твар се радваше на живота, на топлото слънце, на плодоносната влага по земята. И Лазар Глаушев чувстваше общата радост, ала друг, по-голям огън гореше в сърцето му и сякаш бе събрал в себе си грижите на целия град.

То се знае, обща грижа беше градежът на новата черква, но мина доста време, без да се започне работа, и все по-рядко се споменаваше за черквата. Понякога отеднаж се заприказваше, дори изглеждаше, че скоро ще започне градежът, но при първата още спънка спираха и приказки, и работа. Едва до първата, макар и най-малка спънка стигаше общата воля – народът от векове бе свикнал да живее как да е и в притеснение. Колкото повече душата на Лазар Глаушев се обръщаше към светлината – да бъде просветен, да бъде чист, смел и силен, – толкова повече се гневеше на общото примирение и покорство и се въоръжаваше със смелост да заговори един ден, да стори нещо, да поведе той, Лазар Глаушев, покорния народ. Дотам стигаше в мислите си и се бореше със своята немощ пред големия подвиг, който сам си бе определил. А сега всичко живо се пробуждаше от дългия зимен сън с нови сили.

Лазар заговори най-напред вкъщи, пред домашните си:

– Гледам Йоне Белчев се тъкми къща да прави. И Цане Муцка – додаде той и сетне изеднаж каза: – Ако и тая пролет не започнем черквата, никога нема да я започнем.

– Тъй е, сине, тъй – съгласи се баща му. – Нема кой да ни подкара, ей тъй, с остен да ни подкара.

За няколко седмици Лазар стана като сянка; не спеше по цели нощи и едва ще сложи по два-три залъка в уста. Той реши да говори в старата черква пред целия народ, но пропусна в колебание два празника един след друг. Като че ли това беше много важно – двоумеше се дали да говори от амвона, или от стъпалата на владишкия стол, който беше винаги празен. Много пъти бе чел Апостола в черквата и бе виждал струпаните наоколо богомолци, но и в това беше най-големият

му страх – как ще заговори, когато се обърнат към него стотици очи. Колко пъти бе повтарял в ума си какво ще каже на народа и така дълго се бе готвил за тоя миг, когато ще се изправи в черквата и ще отвори уста, че всичко стана изведнаж и като по чужда воля.

Неделя беше, Лазар пак пожела да чете Апостола и пак му го дадоха, че ясно изричаше всяка дума и за хубавия му глас. Прочете го, ала не се отстрани, както друг път, а остана там, близо до владишкия стол. Тъкмо вече свършваше службата и преди да се рече „Молитва ми, свети отец", Лазар пристъпи и се качи на първото, сетне на второто стъпало пред владишкия стол. Младият момък не беше на себе си, нищо не виждаше, нищо не чуваше, сива мъгла се разстилаше около него и една страшна пустота и тъмнина в ума му.

– Благочестиви християни – започна той с глух глас, дори и сам не чу гласа си, сетне напрегна сили и викна: – Братя!

Усети как настъпи пълна тишина в малката черква – всички го слушаха и нямаше връщане. Запалените свещи наоколо заблестяха ясно, той се загледа в една точка в тъмния ъгъл насреща и думите сами идеха на езика му кой знае откъде:

– Кръстим се и се молим секи Божи празник, но вярата не ни е много голема. Нека ми е простено от стари и млади и от сички тука свещеници, но ще кажа, че вярата ни е слаба. Казано е, че со силна вера сичко ще постигнеш и планина ще преместиш от едно место на друго, а ние оставихме четири години да зеят като отворен гроб основите на новата наша черква, рушат се и се пълнят с вода и кал и гадове секакви се въдят в них!

Дочу се шум и ропот, тогава Лазар се обърна право срещу множеството наоколо, видя ясно обърнатите към него лица и му се стори, че някой искаше да го спре, да му възрази, та продължи с по-силен глас и думите му ехтяха гръмко в отново настъпилата тишина в черквата:

– Кой започва да гради дом с уплаха и трепет, а радостта ни требва да бъде сто пъти по-голема, че сме започнали да градим наша си черква, наш общ, народен дом. Кому вършим зло и от кого ще се боим? Да идем, там, братя, да продължим започнатото и ще изсъхне, ще бъде проклета ръката, която ще се дигне да ни попречи.

Лазар Глаушев каза и други такива думи, за да насърчи преспанци. Като довърши словото си, той се прекръсти с трепереща ръка и слезе от високото стъпало. Надигна се голяма врява и никой не чу последната молитва на свещениците, малцина се сетиха да си вземат нафора, раздвижи се целият народ, що пълнеше черквата, и се струпа към вратата. Като излизаше в притвора на гъста тълпа, някои там, кой ги знае кои бяха, започнаха да се разпореждат и викаха:

– Да вървим сички там, при новата черква! Донесете лопати, копачки! Ще започнем, отново ще започнем! Народе, народе, пръснете се на малки групи, по трима, по петима, немойте сички наеднаж и нека дойдат там двама попове да прочетат набързо молитва. С план, народе, с ум и разум!

Пръснаха се всички из махалите, сетне започнаха да се стичат на малки дружинки към мястото, дето трябваше да се издигне новата черква. Надигали бяха мнозина копачки и лопати и какви ли не оръдия за градеж – кой каквото е намерил, та дори чукове, триони и мистрии, макар да беше още рано да се зидат стени, греди да се подрязват, да се набиват гвоздеи. Издълба се дълбока дупка, сложи се в нея основният ка-

мък, а двама свещеници прочетоха молитва. Сетне всички – мъже, жени, деца – се нахвърлиха да работят нетърпеливо и с голямо въодушевление. Нямаше оръдия за всички и някои ровеха пръстта с голи ръце. Трябваше отново да се разкопаят основите, да се разчистят за градеж. Още преди бяха струпани там камъни, втурнаха се люде и като усърдни мравки ги пренесоха по-близо до изкопите. Зачукаха и каменари с длета и чукове, затракаха коли да пренасят пясък от реката, дървета чак от планината. Майстори -зидари препасаха мешинените си престилки, разпореждаха се важно, още по-голямо беше усърдието на многобройните им доброволни помощници. Тук беше и Стоян Глаушев със синовете си, помагаха и тримата в общата работа, час по час Стоян се оглеждаше горделиво и мърмореше полугласно:

– Работете, работете сега сички... Ако не беше моят Лазе, нищо немаше да излезе. А, какво ще кажеш – подвикна той по едно време на свой познат наблизо. – Хубаво слово каза моят син, а?

– Хубаво, хубаво слово каза, да ти е жив. Златна уста има той.

Стоян поглади с опакото на ръката мустаките си и току се наведе да дигне един може би сто оки тежък камък.

Така вървя работата до късно след пладне и никой не дойде да попречи. Събраха се общинарите, свещениците и другите чорбаджии в общината, повикаха по-главните майстори-строители, повикаха и мнозина от еснафите. По това време нямаше кой да води народа, всички се надпреварваха да приказват, но работата беше обща, всеки мислеше как да помогне и найсетне се тури ред: определи се главен майстор, пресметна се още колко пари да се съберат и още колко материали да се струпат, кой от еснафите с какво да помага. Накрай се каза:

– Ако каймакаминът се опита да попречи, да му се дадат още две или три хиляди гроша. Ако не дава стените на черквата да бъдат по-високи от десет аршина, сградата да влезе три аршина в земята и покривът ѝ да се издигне с други два-три аршина по-висок.

Каймакаминът бе се поразболял тогава и бе поомекнал, та прие с благодарност три хиляди гроша, даде позволение да се гради, но каза:

– Десет аршина, чорбаджилар, не повече. Наложи се да се копае отново – черквата трябваше да влезе с три аршина в земята. Излезе тогава една приказка и се разнесе из целия град:

– Това е знак. Да се знай, че черквата е градена в тъмни, робски времена, в обща неволя.

И пак Лазар Глаушев изрече тия думи.

III ЧАСТ

НАРОД СЕ ПРОБУЖДА

Ветерот вее, Вардар лелее!
На край на село, Вардар на брегот,
ми се собрале малите моми -
песни ми пеят, оро играят.
От песни гласи – танки ветрове -
ветерот вее, Вардар лелее!

Народна песен

Дойде време
да развие трендафило,
трендафило, калемфиро
и раннио бел босилек,
размириса сета земя,
сета земя Румелия:
от Битолско до Прилепско,
от Прилепско до Велешко,
от Велешко до Солунско.
Се разбуди и народот
от сон тежок и темен...

Народна песен

I

Катерина Глаушева събираше като матица девойчетата от махалата, които вече се момееха. Те идваха при нея да поработят заедно, да се посмеят, да попеят, да споделят невинните си тайни. В грубата домашна работа Катерина бързо се уморяваше и отчайваше, макар да беше голяма чистница, но умееше с голямо изкуство да плете кенета, да везе на гергеф, пееше хубаво, беше сладкодумна и дръзка в приказките и шегите си. И беше хубава – дребничка като майка си, но стройна, гъвкава като фиданка. Катерина беше хубава, но още по хубава от нея беше Ния, дъщерята на Аврама Немтур. Евгения Аврамова, с две-три години по-възрастна от Катерина, беше прочута хубавица. Имаше смесена кръв – майка ѝ беше влахкиня или гъркиня и Аврам Немтур навремето я доведе от Лерин. Деветнайсет години тя не му роди дете, сетне роди Евгения и два дни след раждането умря. Аврам не се ожени повторно, макар да беше още млад тогава. Не можеше да забрави жена си и прибра овдовялата си самотна сестра да гледа детето му. Евгения растеше при много нежни грижи, макар без майка, и израсна такава, че еднаж Катерина каза на другите девойчета, техни общи дружки, освободена от завист и ревност:

– Толкова е хубава Ния, че като я гледам понекогаж, хваща ме страх!

Девойчетата притиснаха глава до глава срещу нея, завикаха, зашушукаха с ококорени очи:

– Ами, ами... Ти го каза. И мене ми става същото. Каквото каже, като те погледне, нищо не можеш да ѝ откажеш. Баща ѝ ще я омъжи в Битоля или в Солун, за нея нема мъж в Преспа.

– Е, то не се знай... – отвърна Катето със загадъчна усмивка.

Между Катерина и Ния, край тях двете и в цялата китка от съседски девойки, които дружаха, Божана, щерката на Климент Бенков, беше като невенче, като паричка или теменужка, а пък Стойна Нунева, като магарешки трън, разцъфтял се, корав и бодлив – едра, кокалеста, с твърди коси, с дебел, момчешки глас.

Стоян Глаушев бе докарал в двора си чешма, която шуртеше непрестанно в мраморно корито, и момите седяха най-често край чешмата през дългите летни следобеди под сянката на една круша и на една млада лозница, която се разлистваше буйно по високото си скеле. Тоя следобед Катерина, Ния и Божана седяха сами край чешмата, на рогозка, постлана с шарено веленце. Беше още рано; бялата стена отсреща блестеше ослепително под яркото слънце, дърветата в градината дремеха неподвижни, сънна тишина лежеше над цялата махала, а и тук, под сянката край водата, полъхваше влажна топлина, водата шуртеше от лъскавия чучур меко, приспивно. Момичетата бяха протегнали боси нозе по шарената черга, сложен беше там, на чергата, калайдисан сахан и в него – току-що измити, зеленикавожълти кисели джанки.

– Вземете си – подкани Катерина и сама посегна с два пръста към сливите. – Киселички – намръщи се тя весело, с пълна уста със слюнка. – Имаме и по-хубави, нели ги знайте, ама още не са узрели и са горчиви като отрова. Ами вашите, Ния, тия, дето са едри и жълти като лимони?

Ния плетеше широка дантела с една кука, с проточен показалец, преметна и подхвана с куката няколко бримки и чак след това отговори с гръден глас, като гугутка:

– И те зреят по-късно.

Край рогозката в тревата, която растеше между калдъръма, бяха оставени два чифта налъми и чифт сини платнени чехли с остри муцунки, извезани със сребриста сърма на ситни цветчета и листенца. Вниманието на Катерина бързо се прехвърли от сливите върху малките и кокетни чехли.

– Какви хубави чехли имаш, Ния! Мене никога нема да ми купят такива чехли. Мама ще каже: такива чехли носят кадъните. Наш Лазе би ми купил, но той пък никога нема пари. Се от татко иска, когато му требват.

Ния едва-едва погледна чехлите си:

– Татко ми ги донесе от Битоля.

– Като се омъжа, ще накарам мъжа си да ми купи такива чехли. И ей с такива високи токове – завъртя тъмните си очи Катерина, – та да го бия с них по главата.

Божана се изкикоти звънливо, от сърце, и по бялото ѝ нежно лице, чак до корена на тъмнорусите ѝ коси, се разля прозрачна като леко, алено було руменина, сините ѝ очи се окъпаха в чиста проблясваща влага. Едва след това се изкикоти и Катерина, ситно-ситно, сподавено надувайки разголената си, нежно закръглена гушка. Ния се усмихна само с устните си – алени, меки – и между тях се показаха за минутка седефенобели равни зъби. Катерина се загледа в лицето ѝ, като че ли да погълне с поглед и последния трепет на усмивката ѝ по алените, въздебели и едва-едва издути устни, и тихо рече:

– Като те гледам, прищева ми се воденска калинка – едра, зрела, разпукана.

Внезапно тя протегна шия и целуна Ния по сляпото око – кадифено меко в недоловимата сянка на гъстите ѝ бухнали коси.

– Кате, какво правиш... – присви вежди Ния с лека досада.

– Не ми се сърди...

Катерина се приведе към нея и продължи със сподавен глас:

– Ния, ония двамата пак ли минават пред вашата порта?

– Кои, турчетата ли? Не знам. Не съм ги виждала тия дни.

– Господ да ги убие. Ами ако те грабнат некой ден, Ния... Турци са, може и вкъщи да ти влезат с пищови и ножове. Пази се, Ния!

– Има кой да ме пази. Татко! Той ще ги гръмне с пищов. Затова и леля ме доведе дотука и после ще дойде да ме вземе. Аз не се плаша – как тъй ще ме грабнат!

Едва сега подигна тя очи от дантелата си – малко мижави очи, почти черни в синкавата сянка на дълги лъскави мигли, под доста дебели, леко извити вежди. Катерина и Божана вярваха, че тя не се плаши от двамата млади турци, които почти всеки ден минаваха пред бащината ѝ порта и я търсеха с жадни очи. Ния от нищо не се плашеше – някаква спокойна, дори студена светлина се преливаше в дълбочината на зениците ѝ. Това е – мислеше си Катерина, – Ния от нищо не се бои, не се смущава, не се тревожи, така гледа тя, така говори, така държи главата си, така движи малките си ръце с дълги, заострени пръсти, с розови нокътенца. И пак не беше само това в нейното възмургаво лице – почти бледо и върху него жива и топла сянка на черните ѝ лъскави коси, – в челото ѝ, право и гладко, в правия нос с доста широчки ноздри. Все ти се ще да я погалиш, да докоснеш кадифената ѝ прохладна кожа, да се притиснеш към нея, но ти се боиш от нея, а тя не ти се бои. Катерина би я целувала по сто пъти всеки ден – Ния я примамваше, но и не я допущаше съвсем близо до себе си. Катерина обичаше Божана повече от Ния, но Божана винаги беше готова плячка – кротка, свенлива, покорна, през сините ѝ очи гледаше душата ѝ, светла като цялата ѝ външност, вярна и предана. Катерина понякога я измъчваше, а когато след това почувстваше угризение и винаги онова умиление, което предизвикваха сините очи на Божана, тя я галеше с думи и винаги едни и същи:

– Слънцето ми, звездицата ми! Ти си ми като Зорницата сутрин...

А Ния беше като зряла калинка и ти се иска да я сдъвчеш ведно с корите ѝ, та в горчивината им да усетиш още по-силно сладостта на обилния розов сок. Но тая калинка висеше високо горе, на златен клон, като златната ябълка в приказката.

– Що правите, девойчета? – чу се откъм портата дебелият глас на Стойна Нунева. Тя затропоти с налъмите си по калдъръма, спря се до чешмата, сложи на коритото едната си нога, разголена до коляното, и взе да я мие, като шляпаше във водата с две ръце. – Започнаха горещините, изгорех днеска... Мама легна да поспи, чакай, рекох, да се поразхладя у Глаушевци. – И тя сложи на коритото другата си нога. – Ей, Кате – задудука тя шепнешком, уплашена, – да не има некой от мъжете вкъщи!

– Нема, нема, Стойно. Не бой се, никой нема да види дебелите ти нозе.

Стойна седна на единия край на чергата и проточи мокрите си нозе далече навън. Край нея сега трите девойчета изглеждаха много по-дребнички и крехки. Тя посегна към сливите с мократа си червена шепа и сахана изведнаж се изпразни наполовина.

– Що не си донесе работа, Стойно?

– Днеска цел ден съм прала. Сега ще почивам. Работа ли е вашето... плетете си под сенка чорапи, кенета.. Ние сме осем души вкъщи, по две премени... Докато изтъркаш една мъжка риза – мътната вода ще ти излезе. Търкаш, търкаш, търкаш! Ти, Ния, прала ли си некога?

– Не.

– Кой ще ти пере мъжа, като се омъжиш?

– Сам да се пере.

– Ки-ки-ки-ки! – изкикотиха се сладко Катерина и Божана.

Откъм вътрешността на къщата се чу детски плач, зачуха се и женски гласове.

– У вас, Кате – каза Стойна и лапна две джанки наеднаж, – две сватби за една година. А кога се ожени Кочо и сега дете плаче вкъщи! Сгодихте ли Нона. Сега ти ли си наред или Лазе? Както е тръгнало...

– Ти искаш да е Лазе, а? – изкриви присмехулно вежди Катерина.

– Не. Първо ти. Ти ще излезеш от тая къща, аз ще влеза – отвърна Стойна някак замислена и по нищо не се виждаше, че се шегува.

– Ще требва да поразширим вратите, да дигнем по-високо горните им прагове.

Стойна мълчаливо въздъхна и едва след тая шумна, дълбока въздишка се разкикотиха пак Божана и Катерина, а също и Ния се усмихна, като че ли чак след тая въздишка стана смешна шегата на Катерина.

Неочаквано на портата се показаха Кочо, Лазар и един от калфите в дюкяна. Лазар бе обвил ръце около шиите на другите двама и лицето му се белееше като хартия между техните зачервени лица. Придържан от брата си и калфата, той прескочи с едната си нога високия праг на портата, а другата му нога, лявата, се поклащаше протегната във въздуха. Едновременно с него и те двамата влязоха в двора. Какво се бе случило?

– Мамо, мамо! – писна Катерина.

Ния веднага се изправи, прибрала в ръце дантелата и куката, кълбото конци; възмургавото ѝ лице сякаш още повече потъмня, ноздрите ѝ потрепваха, в очите ѝ се завали дълбоко извътре синкава светлина и тя гледаше Лазара, без да мигне. Божана се отпусна, клюмна на мястото си с отпуснати клепки – страхуваше се да погледне – и колкото беше бяло лицето ѝ, сега побеля още повече ведно с устните, сякаш някой го поля с бяла боя. И Стойна седеше до нея с разкрачени боси нозе, отпуснала големите си ръце в скута, с полуотворена уста и очи, които нищо не виждаха. Катерина се спусна към брата си, сетне към къщи и пак се върна към тримата мъже.

– Мамо, излез по-скоро, мамо! Лазе, Кочо, Лазе... – Като видя момичетата, Лазар се усмихна през мъртвешката бледност на лицето си и се опита да се освободи от ръцете на Кочо и на калфата:

– Нищо, нищо... Кате! Не викай така...

На чардака се показаха Раца, Кочовата невеста, с бебето си на гърди, и Нона – смутени, уплашени от виковете на Катерина, – показа се и Султана и бързо ги изпревари, слезе долу:

– Какво... Ти си се ударил, Лазе... Как си се ударил?

Тогава всички чуха гласа на Кочо:

– Поле си ногата с разтопен бакър.

– Не се плаши, мамо – продума Лазар с отпаднал глас, – не е много... Аз веднага изух обувката, но чорапът остана, не можах...

Султана погледна за миг изгорялата нога на сина си, лицето ѝ се намръщи още повече, тя се извърна и разпореди строго:

– Кате, скоро извикай баба Керана... Кажи ѝ за изгорело. Тръгвай, тръгвай веднага!

Докато се съвзе Катерина и разбра думите на майка си, Стойна Нунева изведнаж скочи на дългите си нозе и се спусна към портата, забравила налъмите си.

– Кате, скоро – повтори Султана и се обърна към тримата мъже: – Влизайте, влизайте вътре...

– Мамо, нема нищо… – продума пак Лазар, лицето му изразяваше непоносима болка.

Влязоха всички вкъщи, а Катерина превърза набързо главата си, надяна оставените край чергата налъми и изтича на улицата. В двора останаха сами Ния и Божана. Те трябваше да си вървят сега, но и двете чакаха. Божана тихо, едва чуто въздъхна. Ния не откъсваше поглед от разтворената врата на къщата отсреща. Тогава и двете чуха ясно гласа на Султана:

– Синко, не е за тебе тоя занаят, не е за тебе…

В двора влезе най-напред Стойна, разбързана, задъхана – тя бе тичала до бабината Керанина къща, – след нея влезе бабата с вързопче в ръце – там тя носеше мехлемите си, – после и Катерина. Стойна избърза до стъпалата на чардака и пак се върна – нетърпелива, развълнувана, сякаш да подкара престарялата баба, която едвам пристъпваше с вързопчето си и се бавеше. Те влязоха и трите вкъщи. Двете момичета стояха вън и чакаха. Скоро излезе Катерина:

– Страшно… Ей такава рана! Не мога да гледам.

– Де е раната? – попита Ния и тъй, с втренчен поглед, без да мигне.

– Тука… отгоре на стъпалото… и пръстите отгоре… Като дръпнаха чорапа… Божанке, тебе ти е лошо. Пийни малко вода.

– Не, не…

Ния попита тихо, нерешително и чакаше отговора със същия втренчен поглед:

– Много ли го боли?

– Как да не го боли, Ния! Но той стиска зъби и мълчи, а от лицето му така тече вода. Баба Керана казва, че ще му мине. Тя имала най-хубав мехлем за изгорело.

– Аз си отивам – каза Ния.

– Сама ли? Нема ли да почакаш леля си? И ти ли, Божанке, ставаш? Що бързате толкова…

Ния надяна сините си чехли и бързо се запъти към портата. Божана също бе станала, но дълго прибираше плетивото си, завиваше го в кърпа, а криеше лицето си.

– Божанке, ти плачеш!… И мене ми се плаче за бате Лазе, но ето, не мога да заплача.

II

През тия две-три години Лазар Глаушев заякна и възмъжа, разхубави се. Остана си тъничък, но поизрасна, рамената му се поразшириха, изправи се и здраво въртеше чуковете в бащината си работилница. Зави дълги, тънки мустачки, широкото му чело блестеше под тъмни коси, винаги сресани на път, между веждите се появиха вдълбали две бръчки, а това беше от книгите, които четеше. Той не отклоняваше от нищо и пред никого погледа си, който понякога изглеждаше остър и дори тежък, може би поради двете бръчки, що ключваха тъмните му вежди. Четеше и препрочиташе много книги – нови и по-стари, славянски, по християнската вяра, и гръцки, и руски, а най-често прелистваше Библията. Като знаеше толкова много и за всяко нещо можеше да каже по някоя дума, стана посмел, по-разговорлив. И може би тъкмо това беше светлината, която сияеше в очите му, по цялото му лице – тая сила, която напираше в младото му тяло, и голямото му знание за вярата, за реда в църквата, за природата и живота, за небето и земята, за разни чужди земи и народи, за цялото отоманско царство, за славяните и гърците, за минало и преминало, голямото му

знание, смелостта му за всичко и душевната му бодрост. Кой ли не желаеше да поприказва с него, да го послуша, но имаше си той една дружинка от млади люде, които го следваха и го слушаха във всичко, искаха да знаят като него, да бъдат смели като него, та дори си пуснаха коси и ги вчесваха като него, окачиха на фесовете си дълги пискюли като неговия, захвърлиха дългите влашки антерии и старовремските бечви и облякоха френски дрехи. Такава млада и силна дружина бяха те с Лазара Глаушев, че от някое време не се знаеше кого слуша повече народът – дали тях, или общината, дето се събираха старите чорбаджии и владишкият наместник.

Те не воюваха с общината, не се бъркаха в църковните ѝ работи. Новата черква се изгради и общината беше залисана да я реди и украсява. Младите нямаха много работа там – да се разправят за икони, кръстове, шандани и кадилници. Те се обърнаха към еснафите, а там беше целият народ. Като се посъживи народът около градежа на новата черква, та дойде време да се надвиват общи спънки и пречки, да се създава общо дело, преживяха се общи скърби и радости – изсязоха наяве тогава много грешки и слабости, видя се, че народът е голяма сила, когато е задружен и сговорен. Народът в Преспа – това, бяха еснафите, а сред преспанските еснафи, както се бяха създали от дълги години, нямаше добър ред и добър закон. Първомайстори и майстори, калфи и чираци – всички работеха премного, ала ползата от труда им не беше пълна и не беше справедливо разпределена за всички. Първомайсторите се дебнеха помежду си, изпреварваха се, пакостяха си, а всеки от тях натискаше калфите и чираците си. Всички виждаха това и го приказваха, но бяха свикнали всеки да дърпа на своя страна, не бяха сговорни, бояха се

един от друг и не съзнаваха, че общата полза е полза за всекиго поотделно.

Като остана Лазар Глаушев година и две в работилницата на баща си, той виждаше как всички са недоволни, как всички се оплакват, макар да кипеше работа от тъмно до тъмно по цялата чаршия. Колеба се и се двоуми някое време – той ли трябваше да мисли и премисля за всички? – преседя два пъти до късни полунощи и написа на един голям лист хартия десет наредби за еснафите в Преспа: всеки еснаф да се сдружи в отделна дружина, за да може с общи сили да се защищават интересите на всички и на всекиго поотделно; да се наредят отделни продавачници, за да може всеки стопанин на работилница да получава най-добра цена за стоката си и да не губи излишно време; кой празник ще се празнува и кой няма да се празнува, за да има повече работни дни и всеки да знае кои му са дните за пълна почивка; как да се държи майсторът към калфите и чираците си, а и те как да се държат към него; как да им плаща, за да получи всеки според труда си; как да се съдят и наказват непокорните, грубите, несговорните. Лазар даде на по-грамотните от младите си другари да препишат тия наредби на други листове, които се разнесоха из цялата чаршия. После се предаде покана до всички първомайстори, майстори и по-стари калфи да се съберат в първия неделен ден, след църковната служба, на общо съвещание в елинското училище, дето беше по-широко. Събраха се всички и ако имаше по-вироглави, които не дойдоха, бяха двама или трима. Това беше началото, а за няколко дни всички еснафи се устроиха според наредбите, които написа Лазар Глаушев. Направи се много нещо, а още по-голяма бе общата радост. Като видяха преспанци общата полза от новия задружен живот,

заговори се за всичко, което беше общо:

– Народът, еснафите, требва да влезат в общината. Та само чорбаджиите ли ще решават и нареждат общите народни и църковни работи?

– Ние не сме гърци, а в Преспа гръцкото училище е първо по уредба. Да се отвори общо, народно училище – и общината да се грижи за уредбата му, а който иска да учи елински – да има и един учител по елински, за по-будните деца.

– И какво е туй – в черквата се пей повеке на елински, а в общината владишкият наместник е грък!

Старците от общината, пък и другите чорбаджии, следяха изпод око младите около Лазара Глаушев и взеха да мърморят, да ръмжат някои, когато се раздвижиха еснафите, но нали и повечето от тях бяха излезли от еснафската среда – те не бяха толкова против новите наредби, колкото се бояха заради чорбаджийството си. Само владишкият наместник беше нащрек. Той събра около себе си неколцина от чорбаджиите и всички власи, започна и по-често да посещава войводата в хукюмата, да отива по-често при владиката в Битоля. Мърмореха чорбаджиите, бледнееше от спотайвана ярост наместникът, а младите около Лазар Глаушев все по-често чукаха на вратата на общинската стая:

– Ваше високопреподобие и вие, почтени чорбаджии и общинари, ние сме млади люде, обичаме през свободното си време да четем книги, да се учим, да водим полезни беседи, но нема де да се събираме, че ставаме все повеке. Тук, долу, под вашата канцелария има една изоставена стая, заключена и стои празна, та само мишки се гонят в нея. Дайте ни благословията си и ключа от тая никому непотребна стая, за да използваме свободното си време в полезни занимания.

Сладкодумен беше Лазар Глаушев, а и някои от синовете и внуците на общинарите бяха в дружината му. Дадоха старите ключа, а младите отвориха стаята, изчистиха я, проветриха я, варосаха стените ѝ, сложиха в средата голяма маса със зелено сукно покрита, наслагаха наоколо столове и пейки, окачиха на стената някаква географска карта, в ъгъла сложиха шкаф с книги. Стаята беше доста широчка, побираше до тридесет-четиридесет души. И един ден, когато наместникът се качваше за общинската стая, видя на вратата на долната стая окачена в рамка бяла хартия и на нея беше написано с големи красиви букви: Народно читалище „Просвета". Наместникът отдавна бе проговорил на преспански, а и в черквата понякога пееше на славянски, прочете надписа и още еднаж го прочете със стиснати зъби.

Читалището се пълнеше все повече с млади люде, започнаха да идват и някои по-стари от еснафлиите, а когато в неделни дни, след църковната служба, Лазар Глаушев или друг някой от по-грамотните младежи държеше беседа – струпваха се в читалищната стая човек до човек, чак и вън, пред вратата, задръстваха стълбата и за общинската стая горе. И някои от старите чорбаджии влизаха понякога да послушат и клатеха глави недоверчиво, макар да чувстваха в сърцата си бодрата сила на младите.

– Те ще ни се качат на главата – казваха горе старците.

– Е, па стари сме, ние ще си отидем, те ще дойдат да ни заместят – ще рече някой примирително.

– Как ще оставим общината в ръцете на вчерашни деца! – викаше Аврам Немтур, който държеше за наместника и колкото повече старееше, ставаше по-упорит и гневлив.

Повикаха еднаж Лазара Глаушев горе в общината да прочете някакво писмо не с елински букви, а на славянски и никой не можеше да го прочете, дори и писарят. Всички се учудиха, като го прочете Лазар бързо и лесно. Като седяха често пъти по цели дни в общината, в разговорите си старците понякога влизаха в спорове по някой текст от светото писание или по църковния ред, та пак повикаха два или три пъти Лазара Глаушев и той все тъй бързо и лесно развързваше споровете им. Викаха го на някои по-важни заседания и смятаха, че с това правят великодушна отстъпка на младите, та повече да не искат. А Лазар Глаушев каза долу на другарите си:

– Те ми отварят вратата, пък аз ще я отворя и на други.

По това време Лазар изгори ногата си с разтопен бакър.

Той прележа вкъщи близо две седмици в болки и мъки въпреки благите мехлеми на баба Керана. После раната започна да се събира и Лазар излизаше на чардака с тояжка. Всеки ден привечер и в неделните дни читалище „Просвета" се пренасяше в дома на Стояна Глаушев. Младежите идеха на групи, седяха при Лазара, той им четеше, поучаваше ги и ги разсмиваше, а те го слушаха и не можеха да се наситят на приказката му. Андрея Бенков, синът на Климента, идваше по два пъти на ден да види ранения си приятел. Катерина невъздържано се гордееше с по-младия си брат и на два пъти събра в двора девойчетата от махалата да му пеят, а Лазар ги слушаше от стаята и се радваше на песните им, на буйния им смях. Стойна Нунева идваше през ден, през два, с големите си налъми, и все търсеше сол назаем, а гледаше да провре чорлавата си глава поне за миг в стаята на Лазара. Дойде да го види и Божана.

Тя влезе в стаята му пребледняла от смущение, макар да бяха съседи и се знаеха още като деца. Лазар ѝ се зарадва, като я видя – бяла, синеока, по нея всичко трептеше от чистота, сякаш бе слязла от някоя икона, дето бяха изписани ангели. Той я накара да седне и тя го попита с потреперващ глас – да скрие смущението си, да оправдае идването си при него:

– Много ли те боли, Лазе?

– Сега по-малко и само като раздвижа ногата. Знайш ли, Божанке, в мъката на тялото душата става по-свободна, дори ще река, че докато тялото се мъчи, душата се радва.

– Не знам – усмихна се виновно Божана. – Когато се убода или порежа, и ме боли, и ми става тъжно.

– А с мене иначе: никога не съм обичал толкова много близките си, приятелите си, никога не съм се радвал толкова много на сека техна грижа към мене; само да дойдат да ме погледнат, и аз им се радвам от сърце. Ето, и ти влезе и като че ли не съм те виждал от години, а ти и Андрея сте ми най-близки, като свои.

Бледото лице на Божана бързо порозовя – разхубави се още повече, разтвори се като цвете под слънчев лъч. Втурна се Катерина и викна от вратата:

– Цело пиле ти е донесла Божанка, пържено! И каквато си е тя майсторка да сготви, така, с очи да го изядеш.

Божана Бенкова стана да си върви и от вратата обърна още еднаж очи към Лазара. Катерина излезе след нея да я изпрати. Лазар остана сам в стаята си и чувстваше как все още го милваше синият поглед на Божана.

Същия ден – двете девойчета, като да бяха се наговорили – лелята на Ния донесе голямо пито, пълно със зрели, едри плодове. Градината на Аврам Нем-

тур беше прочута с дръвчетата си. Ния бе избрала за Лазара най-хубавите плодове от градината на баща си. Няколко дни по-късно дойде и тя – Ния. Беше неделя, тя бе облякла розов копринен малакоф, затъкнала бе в черните си коси ален трендафил и се показа в двора като розово облаче сутрин, преди изгрев слънце, по светналото небе.

Не се бави много, не влезе вкъщи и не попита нищо за Лазар, а само прошари с черните си очи прозорците на Стояновия дом. След като я изпрати, Катерина влезе при брата си, засвятка лукаво с очи:

– Кое ще си избереш: синьото или червеното...

Лазар нищо не отговори. Но Катерина чакаше отговор и продължи предизвикателно:

– И Ния, и Божанчето могат да бъдат хубави по-надийки.

Лазар пак не отговори и гледаше през прозореца към двора, може би подир изчезналото розово облаче.

– Тогава вземи си Стойна. Тя цел живот ще тича като кон, ще ти носи торбите с просфорите по задушница.

– Торбите, а? – намръщи се Лазар и продължи с въздишка: – Поп аз нема да стана, Кате.

– Защо? Мама казва, че ще станеш поп. А преди това требва да се ожениш.

– Поп нема да стана. Не съм достатъчно смирен. Ни поп, ни калугер... Много мисля аз за тукашния живот, а достойният духовник мисли повеке за другия свет, за небето.

Катерина събра пъргавите си устни, подигна рамена. Отговорът му не ѝ беше много ясен. Още при първата си среща с Ния и Божана тя им каза:

– Наш Лазар поп нема да става. Кой го знай що мисли...

III

Новата черква беше за чудо и за приказ. С розов бигорлив камък беше градежа и с препечени тухли – ред камъни, два реда тънки, червени тухли – нашарена, нагиздена като в най-стари времена, с вити прозорци и сводове, с три врати. Едва на края на третата година се сложи на високия ѝ покрив големият железен кръст. Три години я градиха преспанци, с много мъки и пламенна вяра, колко пъти прекъсваха по принуда и отново захващаха – и всеки камък, всяко дърво се пренасяше и слагаше на мястото му с ръце, с любов и с воля да стои здраво там за вечни времена. Сетне преспанци месеци наред идваха да гледат новата черква и не можеха да ѝ се нагледат, да ѝ се нарадват, че беше толкова хубава и беше тяхно дело, постигнато с труд и мъка. Сега те се трудеха да я украсяват, носеха какви ли не дарове – злато, сребро и коприна, и най-бедният донесе чифт чорапи или риза, или дървено масло и восък, а което не беше нужно за черквата, превръщаше се в пари. Донасяха се икони, свещници, кандила, пангари, всеки еснаф подари по една икона на своя светец-покровител за големия иконостас и всеки по-богат дом гледаше да се отсрами достойно, та зограф Томе и синовете му работеха без почивка, и златарите в града също правеха все сребърни кръстове, ръце и нозе и венци за иконите. Няколкото влашки родове, преселници в града – все богати търговци – докараха чак от Беч два билюрени полилеи. Черквата засия в още по-голяма хубост. За освещаването ѝ дойде сам владиката от Битоля – за пръв път идваше той в Преспа, откакто беше Пелагонийски владика. Освети я с името на светаго великомученика Георгия. Той похвали черквата и набожното усърдие на преспанци, каза, че Преспа става

негов любим град и заповяда на наместника си да преведе тия думи на преспанци, които не разбираха езика му. По-късно тая преголяма любов на гръцкия владика донесе много злини на Преспа.

Още много време все за черквата се приказваше и тъкмо тогава някой подсети:

– В Скопие има един чуден иконостас, такъв нема никоя друга черква и ето такъв иконостас требва за нашата черква.

Това беше искра и се запали буен огън от нея. Говори се дълго и предълго, питаше се и се разпитваше, пращаха се наръки и поръки, писаха се и се пратиха писма по близки и далечни места. Най-сетне пристигна в Преспа прочут майстор, на име и презиме Рафаил Клинче, а преди него още долетя и славата му: дървото било като восък в ръцете му. Събраха се общинарите с наместника и епитропите, дойдоха и други от чорбаджиите и някои от еснафите, повикаха и Лазара Глаушев – да има барем един и от младите. Дойде и майсторът в общината и го гледаха с почуда всички събрани там. Особен човек беше той – висок и мършав, с бяло, сухо лице и румени бузи, а още по-румени бяха устните му под дълги, провиснали мустаки; челото му беше изпъкнало, възлесто, а главата му отзад беше сплеснатa, очите му бяха много хубави, големи, тъмни, с дебели, чупнати в ъгъл черни вежди. Беше малко приведен напред, с много дълги, силни ръце, не можеше да се заседи спокойно на едно място и току мотаеше по всички посоки дългите си ръце. Не беше стар човек, нямаше повече от тридесет години, но беше предивременно позастарял и като да тежеше постоянно на рамената му някаква голяма грижа. За обща и още по-голяма почуда пръв заговори не наместникът или някой от чорбаджиите, а той – майсторът:

– Писахте писмо, че искате иконостас. Ами владишки стол и амвон ще искате ли пак аз да ви направя? Тия неща вървят заедно.

Всички помълчаха и сетне наместникът каза:

– Цакай бре, цовек... Цакай първо да се видим, да се упознаем.

Майсторът втренчи зли очи в него, като да се изненада от изкривения му език, и отсече заядливо:

– Нема що да започваме от Адама и Ева. Кажете какво искате от мене, пък аз ще ви кажа що мога и що не мога.

Той изглеждаше сърдит, неспокоен, беше дързък в погледа и в приказката си, та наместникът се опита да го постресне:

– Ами ти, майсторе, ходи ли да видиш черквата? Да не говорим така, на ветъра.

– Бех, видех и премерих каквото ми требва.

Макар някак насила, но той поведе разговора и му даде тон. Всички неусетно заговориха и отговаряха като него, само чорбаджи Аврам Немтур все гледаше да го причака натясно и да го бодне с острия си език.

– Като знайш толкова, майсторе – каза му той и очите му лукаво играеха, – кажи: колко иконостаси си направил досега?

– Два големи и десетина по-малки и много други работи от дърво съм направил. Иначе не бих се наричал майстор.

– То от майстор до майстор има разлика голема – наведе очи с престорено смирение чорбаджи Аврам.

Тогава майстор Рафаил припряно, с треперещи пръсти (пръстите му все потреперваха) затърси в широкия си тъмночервен пояс и извади оттам неголям продълговат вързоп. Бързо, похватно развърза мека копринена кърпа и дигна в ръката си немного по-голям от

една педя дървен кръст, който засия над главите на всички събрани тук.

– Погледни – рече майсторът на чорбаджи Аврама. – Аз го изделах.

Протегнаха се много ръце към кръста, но майстор Рафаил го дигна още по-високо:

– Не е за ръце, ще се изцапа. Не е за ръце, а за очи, който има очи...

Кръстът беше от бледожълто, зеленикаво дърво, тънка и сложна плетеница от всякакви църковни знаци, писмена и фигури и сякаш беше изплетен не от дърво, а от тънки копринени или златни нишки – така прозрачен, лек и сияещ изглеждаше той в ръката на майстора. Сетне майстор Рафаил грижливо го прибра пак в пояса си. Аврам Немтур вече не се обади.

Уговориха майстор Рафаил да направи иконостас заедно с царските двери, владишки трон и амвон за новата черква.

– Кази сега да цуем ти какво искас – рече наместникът.

– Сичко ще бъде от орехово дърво – започна майстор Рафаил Клинче. – Ще ми посочите един добър дърводелец за по-грубата работа. Никой с нищо нема да ме безпокои, докато не свърша сичко докрай. За колко време ще свърша, за две, за три, за пет ли години – не знам. Ако не ми харесате работата, ще струпам сичко накуп и ще го запаля, огън да го гори. Но аз нищо нема да ви покажа, докато сам не го харесам. То се познава кое е за пред люде и кое не е.

– Колко искас за тая работа, майсторе? – попита наместникът.

– Петдесет хиляди гроша.

– О, о! Що е това! – зачуха се гласове.

– Не продавам кон или вол. Не съм джамбазин! – каза сърдито майстор Рафаил Клинче и стана.

Виждаше се, че няма да отстъпи. Наместникът се огледа вляво, огледа се вдясно и приподигна рамена:

– Черквата нема толкова пари.

На свой ред подигна рамена майстор Рафе и пак седна. Чу се шепот, тих говор, сетне се чу ясно гласът на Коли Грета – пръв и най-богат между власите в града:

– От мене и от сички тукашни власи даваме десет хиляди гроша.

– Стом е тъй – каза наместникът, – работата става друга. Да благодарим сицки на Коли Грета и на неговите люде за тая голема помощ. Ето сега, майсторе, нека е хаирлия работата, която запоцваме.

– Хайде, майсторе, целувай ръка – обади се някой.

– Ръка ли? – отвори още по-широко големите си очи майстор Рафе Клинче и продължи: – Не съм слуга никому. Ще се потрудя и ще получа каквото ми се пада. Има и нещо друго – додаде той след късо мълчание.

– И друго ли? – надебели глас наместникът.

– Чужд съм тука и не желая да живея по ханищата. Намерете ми некоя къща, само една стая ми требва и да ми готвят по малко храна. Общината пък – изви поглед нагоре майсторът – ще ми праща секи ден, ама секи ден, по две оки хубаво, силно вино.

Надигна се весела врява. Майстор Рафаил Клинче пак отвори широко големите си очи и негли беше готов да се скара.

– Не мога без вино! – рече той и току въздъхна. – Това ми е проклетията.

Лазар Глаушев, който през цялото време мълчеше и наблюдаваше майстора, сега стана и се обърна към наместника:

– Ако почтеното събрание ми позволи, аз каня негова милост да дойде да живей засега у нас. Има место у дома и ако му е приятно, ще ни бъде гост, докато се настани негде по-добре.

Когато малко по-късно Лазар Глаушев въведе госта в бащиния си двор, първа ги посрещна Катерина. Майстор Клинче много се смути, като видя хубавата девойка.

IV

Лазар още понакуцваше, но от няколко дни отиваше редовно на работа в дюкяна на баща си. Стоян го приемаше без охота – беше му син и трябваше да работи нещо, неприлично беше такъв мъж да стои със скръстени ръце, да ходи из града като безделник. Лазар ставаше рано сутрин, заедно с баща си и Кочо, напрягаше сили да бъде добър казанджия и не беше от телесна слабост – заякна и той, възмъжа, – но работата му в дюкяна не вървеше, както у другите. Все ще забрави нещо, ще прескочи нещо, все той ще се удари, ще се нарани, а ето че си поля и ногата с разтопен бакър и за малко не осакатя. Не му беше дадено да бъде казанджия дори колкото на най-малкото чираче в работилницата, колкото и да беше усърден. Сега Стоян и съвсем не знаеше каква работа да му дава и го пазеше от голямото огнище, като да беше Лазар малко дете. И Кочо се измъчваше като баща си покрай Лазара – помагаше му, въвеждаше го в работата и винаги със страх да не би Лазар да се почувства излишен, ненужен, да не би да стане смешен пред чуждите люде в работилницата. Не му се присмиваше никой, но се виждаше, че по-младият син на майстора не беше човек за работилницата му. С Кочо, по-стария, беше по-иначе. И от баща си по̀ майстор ще излезе. Ето, братя от една майка, от един баща, но... И пръстите на ръката не са еднакви. А кой беше по-учен и по-умен от Лазара Глаушев в цялата чаршия! Това е – бакърът и чуковете са едно, а книгите и църквата, и школото са друго нещо. Всякакви люде идеха при Лазара да им пише писма, да се допитват и съветват с него за какво ли не, да им тълкува светото писание, та дори и сънищата им, а за бакъра и чуковете ръцете му бяха като вдървени.

Катерина каза на майка си, че Лазар не иска да става свещеник. Султана не обърна внимание на думите на бъбривото девойче – какво друго можеше да стане Лазар: казанджия ли, роб на бакъра като баща си? Но и тя от някое време не беше много сигурна в плановете си за своя по-млад син, за своята най-голяма гордост, и дочака сгодна минута, да му заговори:

– Не е ли време, Лазе, да си избереш невеста... Ето моми, от хубави по-хубави, домакинки, от сой, с богатство... и Ния, и Божана, та коя ли мома в Преспа не би се омъжила за ергенин като тебе!

– Аз още не мога да храня жена, деца, майко – усмихна се като на шега Лазар. – Нели виждаш какъв работник съм аз, едва ли заслужавам и хлеба на баща си.

– Що думаш, Лазе!... Що не идеш да поприказваш с наместника, пък иди и при владиката в Битоля. Да те запопят, сине.

– Не съм аз за свещеник, майко. Как да ти кажа по-ясно... човек не сичко може да каже с дума... Не мога да бъда като некои свещеници, то не е занаят, да вади човек хлеба си, да завъди челяд и да я храни с чужди комати, а уж служи на Бога. Не мога да бъда и такъв свещеник, Божи служител, както аз си мисля. Мене друго ме тегли. Искам да направя добро на народа, големо

добро и големи добрини. Да го изведа нашироко и да го науча как да живей. И аз самият искам да излеза някъде нашироко и да живея хубав живот. Да науча и другите, и сички. Ето майстор Рафаил... свободен човек, силен.

– Не ми харесва мене тоя човек, Лазе. Защо го доведе у нас? Кажи му да си намери другаде место. Цела седмица е веке у нас. Пияница. Потаен, гледа като вълк. Мълчи и като не му харесва яденето, оставя ти го така. И много се заглежда в Катето. Ти му кажи да си върви.

– Поканих го и сега не мога да го изпъдя. Ще почакаме, докато си намери друго место. Не го харесваш, защото живей за себе си и както си знай, не държи за никого. Това е хубавото в него, че е свободен и от нищо не се бои. Аз не искам да живея като него, но искам да бъда свободен като него. Да науча и другите да бъдат свободни. Да бъда свещеник, но да бъда свободен. А как ще бъда свободен, когато наместникът ще бъде над мене, владиката ще бъде над мене и ще требва да протегам ръка, за да се храня. Как да ида при наместника, при владиката, когато мисля да дигна целия народ срещу них! Да ги прогоним, те ни са чужди и не ни мислят доброто. Нихната благословия и свещеническият венец, който те ще ми дадат, за мене ще бъде проклятие и синджир на носа. Не мога да ида при них и сам да се вържа.

– Не те разбирам, синко, не ми е ясна приказката ти.

– И на мене не ми е сичко ясно. Човек требва да се учи много и много, докато му стане ясна сека мисъл и да може да я каже с ясна дума. Аз още не съм толкова учен. Само тука нещо трепти – сложи той длан на гърдите си, – нещо трепти в душата ми, напъва. Още повеке трепти, гори, когато виждам как ме слушат другите ми, когато отворихме читалището, когато се събират около мене секакви люде и ме слушат. Да можех да събера около себе си целия народ и да мога да му кажа какво трепти в мене, да го поведа некъде нашироко. Едно знам сигурно, майко, и ми е съвсем ясно: да прогоним фанариотите от училището и народът да се учи в свое училище, на свой език. Фанариотите ни учат по своему, те изкривяват, осакатяват и ума, и езика ни. Те не ни учат на здрава наука, а ни учат как да станем гърци. Те не искат да отворят очите ни, а да ги затворят. И децата се измъчват в училището, като учат на чужд език. Старите училища са по-добри за нас, но в них науката е малко. Колко научих аз при даскал Божина... Друго, ново училище ни е нужно, като елинското, и още по-хубаво, но да бъде наше.

– Ами стани ти даскал, сине. Щом не искаш да се запопиш, стани даскал и учи децата по наше. Кой е пò учен от тебе в Преспа!

– Нели виждаш, майко, аз искам да стана учител на целия народ, а не да събера около себе си двайсетина мърсолковци и да идват бащите им да ми се карат или да отида при чорбаджиите от общината и да ме главят като ратай. За друго мисля аз, мамо: да прогоним и тоя лукав фанариот, наместника. Помниш ли го Климента Бенков? Бог да го прости! Той каза една дума – за гръцките попове и владици ние сме стадо овци, те ни стрижат и мълзят – и това е самата истина. Като дигнахме новата черква, владишкият данък стана още по-голем. Затова ни изпрати владиката сегашния си наместник – да стриже и мълзе по-добре, да ни държи в мрак, да ни заблуждава и да ни прави елини. Ние требва да си имаме наши владици. Ето кое знам аз сигурно, кое ми е ясно. Това е дълъг, дълъг път и не знам докъде води, но като се изкачим на първата височина –

ще го видим по-нататък, като се изкачим още по-високо – ще го видим още по-нататък. Знам аз, че това е нашият път, и ще вървя по него, а да мога сички да поведа след себе си. Това искам аз, майко.

Султана седеше срещу него със загрижено лице. Някога тя направи човек от Стояна Глаушев. Но Стоян Глаушев беше прост селянин и беше лесно с него да го подбутваш и да върви. Сега Лазар ѝ наговори толкова много, като да чете от книга, и какво можеше да му отговори тя, неуката жена? Учен човек, а и той можеше да греши – ето и сам казва: едно ми е ясно, друго не ми е ясно.

– Е, е, майко – усмихна се пак Лазар, – ти не се грижи толкова. Сега аз ще чукам при татко, да не ям незаслужено хлеба му, пък ще видим, ще помислим.

Тя стана, но застарялото ѝ вече лице остана загрижено, не се отрази по него усмивката на любимия син.

– Харно, сине.

Султана тръгна по работата си из къщи. Да, ще видим, ще помислим... Кочовата невеста с Нона и Катерина бяха в градината – събираха сливи и ги цепеха да съхнат за през зимата. Излезе и Лазар. Малкото спеше в люлката си – тихо беше из цялата къща. Султана сви нозе пред огнището, посбута огъня, дигна капака на тенджерата, дето се вареше гозба за вечеря, и пак го сложи. Ослуша се в тихото къкрене на гозбата... Той може да е прав, Лазе, във всичките си тия приказки... Но и тя, неговата майка, знае нещо сигурно и ясно. Той нека се ожени за Божана и ще седне наравно с Андрея в дюкяна на Климе Бенков. Те с Андрея са най-първи другари, ще бъдат и добри ортаци в работата. Нека се ожени – и още по-добре – за Ния, и като пукне старият, Лазе ще остане там стопанин. Аврам Неммур няма друга челяд. Какво има тук да се мисли и премисля?... Пък ако иска сетне Лазе, нека гони наместника.

Още същия ден Султана намери сгода да каже на Катерина:

– Те, твоите посестрими, Ния и Божана, като мислят толкова за бачо ти, що не пратят стройници? Така е редно. Та наш Лазе само них ли ще чака! Още колко други моми, от харни по-харни, има в Преспа, само уста да отворя – прага ми ще протъркат!

Катерина начупи тънките си вежди с престорена сериозност, завъртя очи, сякаш в дълбока размисъл, и попита с гласец на послушно, наивно девойче:

– И двете ли да пратят стройници, мамо? Ами да кажа ли на Стойна чорлавата да прати и тя стройници? Харем ли ще прави наш Лазе, мила майчице?

– Ти, дявол! – огледа се да я цапне с нещо Султана. – Немаш ли ум, проклетнице! Со сичко се шегуваш. Как ще пратят и двете... Ти кажи първо на Ния.

– Тебе, значи, Ния ти харесва повеке за снаха. Ами Лазар дали не си харесва повеке Божана? Е, харно, харно, мамо. Не се сърди. Ще кажа първо на Ния.

Но Катерина не каза нищо нито на Ния, нито на Божана. Старите да не се бъркат много в работата на младите. Старите забравят, че са били млади. Майка ми не харесва майстор Рафаила, не може да го търпи, а той е един чуден човек и такъв огън има в очите му, Господ да го убие!

V

Младите сами нареждаха работите си, пък и работите, им, от друга страна, сами се нареждаха. Когато доведоха Лазара Глаушев с ранена нога вкъщи, майка му каза:

– Не е за тебе тоя занаят, синко.

Ния и Божана бяха в двора и чуха тия думи на Султана. Те разтъжиха още повече Божана – горкият Лазе, как се измъчваше с тоя тежък занаят, ето и ногата си изгорил с разтопен бакър! Това беше всичко и плахата, кротка душица нито помисли да помогне някак на любимия човек, а само страдаше мълчаливо, с голяма обич и може би повече, отколкото Лазар със своята рана. Иначе ги чу, иначе прие в сърцето си Ния тия майчини думи.

Аврам Немтур беше груб, суров човек, не можеше да претърпи нито една дума, която не би била по негова воля, но за Ния сърцето му беше прекалено меко. С груба, сурова ревност пазеше той чорбаджийското си достойнство, правата си, презрително горделив към всички, но за единствената си щерка беше винаги готов на отстъпки. За него нямаше по-хубава и по-умна девойка от Ния. А тя, любимата, единствена щерка, единственото дете, познаваше вече силата си пред баща си, макар все още да се боеше от него.

Още същия ден, когато се изгори Лазар, като се върна привечер баща ѝ от чаршията и седнаха да се хранят, Ния каза:

– Днеска ходих с леля у Катето Глаушева и докат поседехме малко в двора, доведоха брат ѝ Лазар с такава рана на ногата. Изгорил се с бакър.

– Чух – отговори чорбаджи Аврам. – Разчу се из чаршията.

– Брей! – учуди се Ния. – Из целата ли чаршия се разчу? Ами какъв е той, та целата чаршия говори за него?

– Хе, такъв един – умник. Учен човек бил. Слова държи, ходи между еснафите да ги буни, сички млади него зяпат.

– Брей... Ами като е такъв учен и умен – и сестра му как го хвали! – що не го вземете в общината?

– Викаме го понекога. Зелен е още.

Тук Ния се спря – не биваше да се прекалява, колкото и да беше далеко старият ѝ баща от нейните истински планове и намерения. Няколко дни по-късно, като се позабрави тоя разговор, тя намери случай да каже:

– Требва да е много тежък казанджийският занаят, татко.

– Тежък е.

– Затуй стрина Глаушевица, като доведоха сина ѝ, чувам я да вика вкъщи: „Не е за тебе, сине, тоя занаят!“ Пък що не си намери той некаква друга работа – щом е такъв учен, отворен човек, може да стане и търговец, и всичко.

И пак спря Ния дотук. Тя не пропущаше случай да не спомене Лазара Глаушев в разговорите си със стария чорбаджия и сама, неусетно за него, предизвикваше такива случаи. Дълбок кладенец копаеше тя в ронлива пръст – предпазливо, упорито. Не беше много лесно да се приспива хитростта на Аврама Немтур. Но Ния неочаквано стигна до вода.

– Да беше се родила момче, Ния – каза еднаж чорбаджи Аврам.

– Защо, татко?

– Почнах да се уморявам, а нема кой да ме отмени малко поне в работата. Време е да те омъжа, ама не ща кой да е. Не ми се ходи веке, не ми се скита. Но ще обиколя още тая година Прилепско и Тиквешията, пък догодина ще видим. Тая година стана добър афион, не ми се изпуща добрата печалба. Да има тука некой да посреща стоката, да я прибира, та да не става нужда да се връщам по неколко пъти.

– Наистина, тате, стар си веке за такава работа, уморен си. Ами намери некой човек да ти помага.

– Кого да прибереш в пазвата си, а? Каквито са людете днеска... Чуждо – ще те окраде, ще те ограби. А това е стока алтън. Два калъпа да ти скрие – стига му.

Помълчаха те и двамата и Ния като че ли отеднаж се сети:

– Знаеш ли, тате: вземи Лазара Глаушев. Аз не го познавам, виждала съм го един или два пъти, но сестра му как го хвали, как го хвали! Пък нели и ти сам казваш, че бил умен, учен.

– Хм... – понечи да каже нещо чорбаджи Аврам, но млъкна и се замисли.

Два дни по-късно – на третия ден пак беше неделя – лелята на Ния отиде при Султана:

– Нашият, Аврам де, каза ваш Лазар да дойде утре след отпуск у нас. Имал да му говори нещо.

– Ще дойде, как нема да дойде – зарадва се премного Султана, макар да прикри радостта си. И веднага помисли да накара сина си да облече най-хубавите си дрехи за утре, да му извади нова риза от сандъка, та чорбаджи Аврам да го хареса. Кой знай защо го вика... Може да е за Ния. Дай Боже, дай Боже!

Лазар помисли, че старият чорбаджия го вика по общински работи. Или да му напише някое писмо. Не бе влизал никога в двора на Аврама Неммур и се огледа с любопитство: тук, значи, живееше Ния. Целият двор беше обрасъл с дървеса и храсталаци, по средата минава широка пътека, постлана с калдъръм, и по краищата ѝ от двете страни се точеха тесни лехи с цветя. Не минаваха много люде по пътеката – калдъръмът беше обрасъл с трева. В дъното през дървесата се виждаше къщата – на два ката, с чардаци. Тихо беше в тоя широк двор, отдалеч се чуваше шуртенето на мраморната чешма, на едно дръвче цвърчаха врабчета оглушително. От една врата, на долния кат излезе лелята със запретнати ръкави:

– Повели... (тя, изглежда, не можеше да си спомни името му). Горе е... Чака. – Лазар се изкачи по дървената стълба, постлана с тясна купешка пътека, която беше закачена на всяко стъпало с дълга желязна пръчка. Защо не излизаше Ния да го посрещне – те се познаваха добре! Една врата насреща беше отворена, чу се оттам кашлицата на чорбаджи Аврама. Защо се крие Ния? Лазар се спря пред отворената врата и колкото вън беше светло, зелено, слънчево – навътре в стаята беше съвсем тъмно.

– Влез, момче, влез – чу Лазар гласа на стария чорбаджия и едва сега го видя, седнал на широк миндер. – Тука е по-хладно, в тая соба.

Той не покани госта да седне на миндера до него, а му посочи едно столче насреща. Погледна го изпитателно.

– Пушиш ли тютюн?

– Не пуша.

Тогава Аврам Неммур отеднаж заговори на гръцки:

– Нужен ми е един верен човек. Скоро ще замина да събирам афион по Прилепско, Велешко. Ще пращам оттам стоката, а той да седи в дюкяна ми тука, ще прибира каквото му пращам, ще записва. Ще се случи и да продаде нещо от дюкяна. Може да дойде и някой от моите люде в Битоля, в Солун. Да умее да посрещне, да изпрати. И най-вече да е верен човек. Ще му оставя в ръцете дюкяна си, стоката си. За три месеца ще му платя шестстотин гроша, а после ще видим: може да го задържа и за по-нататък. – Той помълча малко и рече: – Помислих за тебе. Какво ще кажеш?

Лазар почака търпеливо, докато свърши Аврам Неммур приказката си, и сетне попита на преспански:

– Стрико Авраме, защо ми говориш на гръчки?

– Как защо ти говоря на гръцки! – проточи устни чорбаджията и мустаците му щръкнаха до носа: – Ти нели си учен? Люде като нас по-добре се разбират на елински.

– Ние си имаме наш език, защо да говорим на чужд?

– Наш, дебелашки език... Елинският е друго нещо – обърна и чорбаджията на преспански.

Лазар едвам се въздържа да не му каже, че той, чорбаджията, приказваше на гръцки наистина дебелашки, грубо, с много грешки.

– Секи треба да тачи майчиния си език, стрико Авраме, какъвто и да е той, а нашият език не е дебелашки и си е хубав за нас.

Старият чорбаджия погледна госта си изкосо. Я го гледай ти него! И кой знай какво се тъкмеше да му рече, но се чуха наблизо бързи леки стъпки, шумолене на фустан и в стаята влезе Ния с широк поднос в ръцете си, цяла облечена в жълта коприна, гологлава, а в косата ѝ беше затъкнато жълто цвете. В широката мрачна стая лумна жълт пламък, затрептя пред очите на Лазара, заслепи ги и той не усети, не видя как си взе сладко от подноса и пи вода от шарена стъклена чаша. Смути го и чернилото по пръстите му от работилницата – не се измиваше лесно тази чернилка, но не знаеше де да скрие ръцете си. Гъст мирис на розово масло го задушаваше. Сега пак стана тъмно в стаята и насреща седеше чорбаджи Аврам Неммур. Да, Ния бе тук, но тя пак се скри някъде. Лазар въздъхна – да си поеме въздух, да освободи гърлото си, сухо и стиснато до болка. Той искаше да отговори на стария чорбаджия дръзко, предизвикателно. Заради езика му, лошия му гръцки език и заради цялата му горделивост.

– Слуга нема да стана никому, стрико Авраме. Аз чукам в дюкяна на баща си редом с последния му калфа, но той ми е баща. Ти си помислил, че и при тебе мога да се главя, но имаш грешка.

Аврам Неммур го гледаше мълчаливо, с омекнал, малко учуден поглед. Сетне погледът му се отклони накъм вратата, дето изчезна Ния, и остана тъй старият чорбаджия някое време замислен.

– Грешка ли, казваш? – продума той като на себе си. – Може би...

Лазар стана. Аврам Неммур не го спря.

Младият човек мина край мраморната чешма в двора, по широката тревиста пътека и вече наближи отворената насреща порта, когато изведнаж от шубрака изскочи Ния, посегна, улови го за ръката и го придръпна встрани – да не ги виждат от къщата в дъното.

– Защо отказа!... Не разбираш ли, не разбираш ли?...

Очите ѝ бяха огромни – тъмни бездни, да го погълнат, – жълтото цвете в косите ѝ блестеше ослепително, ръката ѝ гореше върху ръката му. Той потъваше в тъмнина и блясъци, бореше се да се задържи и глухо отговори:

– Остави ме. Нищо не мога да ти кажа сега... нищо...

Ния пусна ръката му и той пристъпи към отворената порта. Насреща, сред улицата, се бяха спрели двама млади турци, на негова възраст, контешки облечени в сърма и гайтани, в силяхлъците им стърчаха посребрени дръжки на пищови и ножове. Те сякаш и не забелязваха Лазара, а махаха ръце, въртяха очи към Ния – викаха я да излезе при тях. Лазар застана на високия

праг, пребледнял от внезапно избликнал гняв:

– Вървете си по пътя, агалари!

Ния изтича зад него и го прихвана, задъхана от уплаха:

– Върни се! Остави ги! Върни се, ела... Ще те убият!

– Твоя жена ли е, бре? – намигна безсрамно единият от турците. – Хубава жена имаш, твойта мама!

– Върви си по пътя, турчине! – викна Лазар с пресипнал глас. През присвитите клепачи очите му блестяха като върховете на два ножа.

– Остави, Али – промърмори на турски другият турчин и придръпна другаря си за ръката. – Да си вървим. Беля ще стане.

Лазар слезе от високия праг вън, на улицата. Двамата турци отминаха. Той се обърна едва и каза на Ния със сподавен гняв.

– Затвори си портата, ако не искаш да ти влезат.

Тя нищо не отговори. Той дигна очи към нея и веднага ги наведе засрамен.

– Какво става там? – чу се откъм другия край на пътеката гласът на Аврама Немтур. Лазар се отдалечи мълчаливо. Ния го проследи с насълзен, бърз поглед, отдръпна се и блъсна тежката порта, залости я.

– Нио! – чу се по-близо гласът на чорбаджи Аврама.

Ния се спусна към него, но изведнаж се спря, влагата в очите ѝ веднага изсъхна:

– Пак ония беха, татко... турчетата. Той ме спаси, Лазар. Искаха да влезат.

VI

Имаше беседа в читалището и тая неделна утрин и Лазар Глаушев побърза нататък. Бързаше, а би желал да иде някъде да се скрие или да скита из полето, далеко някъде сам. Какво стана с него тая сутрин? Влезе в двора на Аврам Немтур с леко сърце и с радост, че там ще го посрещне Ния, хубава, пременена и, както винаги, когато я гледа, ще се напълни сърцето му със сладост и ще прелива, прелива, цялата му душа ще трепери, а тя – като хубав, буен огън, и привлича, и пари, изгаря. Преди беше по-лесно – ще я срещне с Катето и с другите девойки или ще я погледа от прозореца, ще я види насън и ще се събуди, бързо, винаги толкова бързо. А сега – сега тя бе влязла в него, тя беше в него, тая им среща няма да се свърши никога, няма да мине, той няма да се събуди никога от тоя сън. И защо не се радва сърцето му? Та тя влезе в него ведно с мрачна, черна сянка – не сама и не такава, каквато я виждаше преди и каквато я сънуваше. Турците ли? Не, не! Когато я подозря само за миг, тя го погледна с такава скръб, с такъв укор! Не. Сянката ѝ – това беше Аврам Немтур, баща ѝ. Никога няма да седне с него, никога вече няма да влезе в двора му! Чорбаджи Аврам... точно такъв, какъвто го знаеше, и го видя още по-грозен, още по-отвратителен.

Лазар бързаше. Беседата днес ще държи един от най-младите му другари, за пръв път. Той го насърчи, помогна му, не бива да го оставя сега сам срещу толкова люде. След беседата ще го забъркат – какво ли не питат. В читалището започнаха да идват и по-възрастни, и дори някои от чорбаджиите – питат, разпитват, да видят колко ли знаят младите, щом се силят толкова много. И всички въртят очи към него, най-

вече когато е най-трудно да се отговори. Нека питат – той ще трябва да им разкаже приказката за калугера и шиника, скоро бе я прочел някъде по цариградските вестници, да я чуят всички, но да дойде да я чуе и Аврам Немтур, да дойде и наместникът...

В читалището бе се струпал много народ и пред вратата отвън, и по стълбата за горния кат, тихо беше, всички слушаха беседата. Направиха път на Лазара да влезе, но той се спря до вратата, да не смущава цялото събрание. Младият момък четеше беседата си с глух, изтънял глас, с бледо лице от вълнение и страх. Прошумоля нов лист, той дигна напрегнат, търсещ поглед – сигурно при обръщането на всеки нов лист – и щом съгледа Лазара, който му кимна насърчително, зарадва се и продължи да чете с наякнал глас. Лазар следеше беседата повече заради младия си другар, как ще я прочете докрай, чуваше и свои думи, както бе му помагал, а мисълта му, като чужда, раздвояваше се във вниманието му, отклоняваше се, повличаше го в друга посока.

– ... Лукавият гръцки патрика – звучеше все по-твърдо гласът на младия оратор, – тогава се нарече отец на сички християни и покри с черно платно нашия народ, за да го скрие от очите на победителя. Нема друг народ в новото ти царство, каза той на османския поробител, сички християни са мои духовни чада, едни и същи гърци по вера и народност. Като завоюва султанът Цариград и сички земи наоколо, имаше други, по-големи грижи да реди новата си голема държава и се остави да бъде измамен от фанариотските измамници. За него бе по-лесно да управлява и държи в покорство един народ вместо повеке народи, щом те беха от една вера. И нарече той, както му подсказа лукаво и измамно гръцкият патрика, сички християни румилети – гръцки народ – и земята им нарече Румелия. Името на нашия народ бе заличено и изчезна. Така продължи стотици и стотици години. Но как може да се заличи и изчезне цел народ? Тогава цариградският гръцки патрика, който скри от господаря нашия народ, реши да го унищожи, за да не остане и помен от него. Той впи в него ехидни нокти и безжалостно пиеше кръвта му, късаше снагата му и се готвеше да го погълне. Със зверска ярост се нахвърлиха гръцките духовници – диви вълци в овчи кожи – да преследват и унищожават поробения наш народ – и книгата му, и езика му; и секи спомен за него. И пак фанариотинът си служеше с измамата и лъжата, с отрова и с огън и с меча на завоевателя. В тъмен мрак и в пълно невежество потъна дълбоко нашият народ...

Никой не се помръдваше от струпалите се тук люде, едва някой ще подигне несъзнателно ръка да обърше потеклата по лицето му пот, всички бяха втренчили очи в младия човек, да не пропуснат нито една дума. В стаята беше горещо, задушно и се чуваше тежкото дишане на стотина развълнувани гърди.

– Най-лошото, най-гибелното беше, че се намираха между нашия окаян и злочест народ негови люде, които сами влизаха в устата на звера и беха най-паче между първенците. Вместо да бъдат първенци на народа си, те се отказваха от своето и възлюбваха чуждото, срамуваха се от своето и се гордееха с чуждото. Като беха от първенците и гражданите, повличаха те и простия народ, та немаше по-голем грех от техния грех. Те беха Юди...

– Като Аврам Немтур – сякаш някой гласно изрече това име и Лазар Глаушев продължи в ума си, забравил де се намира:

„Юда! Опита се да ме накара и аз да му говоря на

гръчки! Дебелашки бил езикът ни... Той е готов да предаде на наместника целия народ. Такива са били всички наши Юди. Нема, нема веке, чорбаджи Авраме, нема да успейте вие с наместника и с владиката..."

– Те не успеха да погубят совсем нашия народ – чу Лазар отново гласа на младия си другар, – макар да го държат още в мрак, той веке се пробужда и с голем глас иска своето право. Навред се надига отреченият народ и само нашият край тука е най-надире, само ние в Преспа продължаваме да дремем во фанариотския мъртвешки сън и се оставяме да ни приспиват...

„А, Ния! – мина през мозъка, през гърдите на Лазар тънка, бърза игла. – Гъркиня ли е тя? Майка ѝ била гъркиня или влахкиня... Баща ѝ ще я научи. Не съм я чул досега да говори гръчки... Ох, да бъде, каквато си ще!..."

Той се раздвижи нервно, притисна с гръб стената зад себе си нетърпеливо. Младият оратор привършваще словото си:

– Като знаем как е било, ние ще видим ясно как е сега и как ще бъде утре. Това ви разказахме в нашата беседа, за да си отворите очите и да видите своя враг и грабител, който иска да погуби и телото, и душата ни. Братя, стига търпение! Събудете се сички от вековен сън, упоени и отровени от гръчките фанариоти! В братско единение и с общи сили да си вземем своето и да прогоним от своя дом чуждия враг и изкусител. Стига ни е грабил, стига ни е мамил, стига ни е приспивал со смертна отрова, да излезем сички срещу него с братска любов и сговор. Господ Бог, който не позволи на врага да ни погуби, ще благослови и нашето общо, народно дело. Амин!

Ораторът прибра с трепперещи пръсти листата, на които беше написана беседата му. Людете наоколо мълчаливо се споглеждаха, започнаха да поклащат одобрително глави, да шушукат. Лазар побутна съседа си, тоя се обърна и веднага му стори път и той се провря нататък, към масата, покрита със зелено сукно. Щом го видяха там, изправен до масата и не както други път да се усмихва, преди да почне словото си, а със строго лице и като че ли бе станал по-тънък и по-висок, в стаята и отвън, пред вратата, настана пълна тишина.

– Братя – започна Лазар, но още след първата дума гласът му се пречупи нагоре и звучеше много силно в тая ниска и препълнена с люде стая, – нашият по-млад другар Глигор ни каза хубаво слово и ние му благодарим за труда, който е положил. Ясно е за сички, които имат очи да гледат и уши да слушат, защо сме ние народ окаян и нещастен, народ прост, неук и беден, макар некога да сме били народ славен и могущ, и просветен. Ние требва добре да познаем нашия враг, та да не го оставяме веке да ни граби и мами, защото е много изкусен той в лъжата. Научих една сказка и ще ви я разкажа, тя ще отвори още по-добре очите ви и ще видите още по-ясно кои сме ние и кой е нашият враг и мъчител.

„На едно пазарище в некой си град гледат людете седи на шиник един калугер. Минава един човек и пита калугера:

– Що има под шиника?

– Нищо – отговаря калугерът и върти очи, а брадата му като на козел.

Минава друг човек, пита и той:

– Що има под шиника?

– Нищо нема – отговаря калугерът.

Минават и други люде, питат и те, а калугерът седи, не става и с две ръце натиска шиника. Вижда се, той крие нещо. Както са се спрели там неколцина по-

смели мъже, споглеждат се, разбират се, хвърлят се върху калугера, бутват го на земята, подигат шиника. И какво виждат: лежи там, под шиника, целият наш народ ни жив, ни умрел, едвам диша."

Лазар млъкна. Стотина чифта очи го гледаха, без да трепнат.

– Кажете ми сега вие – дигна отново глас Лазар Глаушев, – кой е калугерът с шиника?

– Наместникът! – викна някой отсреща, преди още да е чул въпроса докрай. Завикаха от всички страни, размахаха ръце, някои от седналите наскачаха от местата си. – Патрикатa, патрикатa, фанариотът, сички фанариоти!

Размърдаха се всички, дигна се шум и врява.

– Днеска нема да ви говоря повеке – извика Лазар. – Ще кажа пак, който е слеп, нема да види, който е глух, нема да чуе.

Като се спираше тук и там да отговори на някой въпрос, да изслуша някого, Лазар се запъти към вратата. Най-сетне мина през шумната, възбудена навалица, която му препречваше пътя на всяка стъпка, и излезе вън. Беше много уморен, а бе говорил само десетина минути. Въздъхна дълбоко, сякаш да отхвърли от рамената си смазващо бреме, и повлече по улицата натежалите си нозе. Не беше отминал нито десетина стъпки, и чу отдире си гласа на Андрея Бенков:

– Лазе, почакай. Към къщи ли?

– Да.

Тръгнаха заедно. Мълчаха и двамата. Едва като свиха по друга улица, Андрея попита:

– Да не ти се е случило нещо? – Той не получи никакъв отговор и продължи: – Никога не съм те виждал такъв... като болен или си нещо много угрижен.

Лазар сви устни с горчива досада: не питай. Като свиха малко по-нататък, по тяхната улица, Андрея каза:

– Да се отбием у нас, искаш ли?

В двора ги посрещна Бенковица. Рано овдовяла, тя беше още бодра жена, стамна, приветлива. Тя не беше забравила мъжа си, Климента Бенков, но тук бяха двете ѝ деца, имаше за кого да живее и само чистата, прозрачна бледност на повехналото ѝ лице, рано побелелите коси под черната шамия бяха постоянният белег на вдовишката ѝ скръб, вече уталожена, заключена в сърцето. Имаше сини, кротки очи, които бе дала и на децата си, клепачите ѝ бяха зачервени – види се, скришом си поплакваше.

Наближаваше пладне, горещо беше вече и в градината, цяла напечена от слънцето, та двамата млади люде седнаха на чардака, дето беше по-хладно. Излезе да ги поздрави и Божана. Лазар срещна преданите ѝ очи с изведнаж бликнала радост, а минута преди това, когато дори бе влязъл в дома ѝ, той не се сещаше за нея. Тя се наведе над ухото на брата си, пошушна му нещо. Лазар спря за миг поглед върху бялата ѝ тънка шия, върху дебелите, тежки плитки, дребното ѝ лице беше порозовяло в радостна усмивка.

– Харно, харно – усмихна се и Андрея.

Те двамата, братът и сестрата, си приличаха като близнаци – същите очи, същите коси, същата бледа, нежна кожа на дребните им лица: но той беше мъж, тя беше жена, в нея всичко беше много нежно, много женствено, докато същата тая външност у Андрея носеше всички белези на мъжественост. И той беше кротък, свенлив като нея и още повече като майка си, но и в погледа, и в гласа му, в кокалестите, доста едри ръце се виждаше мъжка твърдост.

Божана донесе ракия и кафе – Лазар никога не бе

я виждал толкова весела и пъргава, гледаше я малко учуден и чувстваше как нейната веселост го облъхваше като освежителна струя. И там, вътре в тая винаги тиха къща, младата девойка внасяше необикновено оживление, гласът ѝ се чуваше непрекъснато. Като останаха сами, Андрея каза на приятеля си:

– Мама и Божана са решили да останеш да обедваш с нас. Приготвили са хубав обед.

Лазар веднага се съгласи – добре му беше тук, при тия люде, но додаде:

– Ще ме чакат вкъщи.

– Ще прескоча да им обадя.

– Почакай, има време. Да ти кажа какво ми се случи днеска – започна отведнаж Лазар, нетърпеливо, по-скоро да отмахне, да се освободи от яднатa мъка, която го угнетяваше след срещата му с чорбаджи Аврама. – Ходих тая сутрин у Аврама Неттур. Той ме повика. И знайш ли: говори ми на гръчки. Послушах го, послушах го и му казвам: защо да не си говорим на нашенски? Е, казва, ние, по̀ такивато люде, требва да си говорим на гръчки: нашият език е дебелашки.

– Той открай време държи гръчка страна. Наместникът пък съвсем го повлече.

– Лукавият го влече него. И после, опита се да ме глави калфа.

– Калфа ли?

– Калфа или, да речем, писар. Да седя в дюкяна му, да приемам стоката, която ще праща от Тиквеш, да я записвам и прочее. Имал доверие в мене. Станах и си отидох, разбира се.

В сините замислени очи на Андрея се отразяваше облянатa в слънчев блясък зеленина на градината отсреща. След малко той каза:

– Нему наистина му требва човек в дюкяна. Но той е имал и друга некаква цел. Не знам каква, той е много скрит, потаен човек. Може би, за да те привлече на нихна страна. Те с наместника се боят от тебе.

– Предател. Такива като него са по-опасни и от фанариотите.

– Не толкова, Лазе. Наместникът е най-опасен за нас. Той е изпратен тук, за да крепи гърцизма, за да ни погърчи сички. Спомням си, баща ми, Бог да го прости, разправяше, че още когато е дошъл наместникът в Преспа, преструвал се, че не разбира нашенски, за да накара и другите да говорят гръчки! И се така, стъпка по стъпка. Той се опита и тебе да привлече тогава. И се успя да направи нещо, откакто е в Преспа. Преди него вървело как да е. Сега е друго. Сега в Преспа имаме гръчка партия, която работи. Наместникът, Аврам Неттур, още двама-трима там от чорбаджиите и сички власи. В елинското училище имаме трима учители, които си знаят работата добре, и в черквата редът некак се промени. Аслъ тая черква привлече най-напред вниманието на битолския фанариот. Миналата неделя едни наши роднини кръстили детето си Зоя. Къде преди такива люде да кръщават децата си с такива гръчки имена! И къде по-рано дори и Аврам Неттур ще ти заговори на гръчки!

– Да, да.

– Хубава беше днеска приказката за калугера и шиника. Ще падне на место.

– Нели? Така си мисля аз, Андрея: най-напред народът да влезе в общината, народът, еснафите. Сетне ще изгоним фанариотите от черквата. Ще се откажем от патриката, както по много други места. Ще ги изгоним от черквата. Ще ги изгоним и от училището.

Седнаха да обядват на чардака.

– Отдавна не си идвал на гости, Лазаре – каза Бенковица. – Още преди да се нараниш.

– Както виждате, не се отказвам – засмя се той. – И когато ме каните, и когато не ме каните.

– Ами как, Лазе... ти си като наш.

Божана сияеше, цяла трепереше от радост, едва сложи два-три залъка в устата си. Лазар седеше срещу нея, толкова близо, и струваше ѝ се, че нямаше вече да си отиде, да се отдалечи, така ласкаво я поглеждаше отсреща. Неговият поглед никога не лъжеше. Наистина не лъже неговият поглед. Лазар беше доволен, беше щастлив сред тия добри, кротки люде, които го обичаха. близо до това прекрасно, чисто и нежно девойче, което копнееше за него с цялото си сърце. Той се ослушваше в себе си по-смело и вече по-рядко – да, онова, другото, беше още там, вътре, но приспано и дано не се събуди никога. Добре е така, наоколо всичко е хубаво и тия мили, хубави лица, и топлият блясък на летния ден, задрямалата градина – неговите очи не лъжеха. На трапезата сложиха едри зрели плодове, току-що измити със студена вода. Лазар посегна свободно – тук нямаше, от кого да крие начерненит си пръсти, както се опита да ги скрие от Ния. Свежият благоуханен сок на плода се разля сладостно по цялото му тяло.

Лазар и Андрея останаха пак сами на чардака.

– Слушай, Лазе – започна Андрея и се чувстваше как тежи, както винаги, всяка негова дума, обмислена, честна, – ти ми си като брат. Още откакто се нарани, мисля за това, говорил съм и с мама, а сега ще ти кажа и тебе: бащиният ти занаят не е за твоите ръце, ти нема да станеш казанджия. И мене много не ми върви, Лазе. Татко, Бог да го прости, ми остави добра работа, само да я подкара човек, но аз немам смелост. Не да лъжа, не да крада, но ти знайш какъв беше баща ми – ще преброди три каази, нема да спи, нема да яде и ще намери добра стока на добра цена. Аз съм друг човек. Залавям се за сичко, колебая се, боя се. Крадат ме и ме лъжат, не мога да държа за своето, както требва. Отдавна мисля, сичко съм премислил и ще ти кажа: ела да работим заедно. Двамата ще вършим по-добра работа. Ти си по-куражлия от мене и по-работлив си от мене. Като братя сме живели досега, като братя и ще работим заедно. Каквото спечелим, ще го делим пак като братя. Чакай, чакай, после ще ми отговориш. Ти нищо нема да ми вземеш, моето си остава мое, но каква полза от капитал, с който не се работи. Ще работим заедно и не се знай кой кому ще помага повеке. Кажи сега ти, да те чуя.

– Да поговоря с нашите... – продума колебливо Лазар. – Да ми дадат, ако могат, некоя пара, та да влеза като ортак според това, което ще внеса в общата работа.

– Лазе, сега немаме нужда от повеке капитал. Аз имам около осемдесет хиляди гроша и никога не ги разработвам сичките тия пари. Не успевам. Ако сега разработим заедно тия пари, това ни стига. По-нататък, живот и здраве, ще видим какво още можем да сторим. А нашата работа е добра, Лазе. Арнаутлукът нататък е вечно гладен, стига да имаш стока за продаване, а и Солун сичко гълта.

– Но как така, наготово да дойда...

– Не е наготово, Лазе. Ще работим и двамата. Нели виждаш какво е, аз сичко ти казах. С тебе крила ще ми израснат.

– Добре – каза отеднаж Лазар. – Има само едно, и аз няма да отстъпя от него: ако даде Бог да спечелим, ти ще вземеш три дела, аз ще взема един дел.

– Хм... Защо?

– Вие сте трима, аз съм сам. Ще работим с ваши пари. Не, не! От това нема да отстъпя. И без това, така и ме прибираш, от братство.

Погледнаха се и двамата мълчаливо, със засмени очи и едно и също име тежеше на устните им: Божана.

„Тя ще се омъжи за тебе и ти ще ми станеш истински брат" – казваха очите на Андрея Бенков.

„Тя ще стане моя жена и ние ще бъдем истински братя." – казваха очите на Лазар Глаушев.

VII

Лазар Глаушев излезе от двора на Бенкови скоро следобед. По стихналата улица не се виждаше жива душа. Лазар бързо я прекоси и влезе в техния двор. Тихо беше и тук, и над целия град в ранните часове на горещото лятно следпладне. Дори птичка не се обаждаше откъм градината в сънната тишина, която поглъщаше и монотонното шуртене на чешмата в двора. Вкъщи сигурно всички спяха по стаите си, отдали се на следобедната неделна почивка. Той се приближи към стъпалата на чардака и се спря – да не тропоти, нека почиват. Откъм вътрешността на къщата се чуваше тиха приспивна песен – снаха му Кочовица приспиваше детето си и себе си: ту подхващаше, ту прекъсваше песента, повтаряше я сънливо:

Нани, нанiiii...
Дойди, сонче, от планина,
дойди, сонче...

Лазар сви по дължината на къщата – на горния край, откъм градината, баща му още преди време построи отделна стая, служеше им за лятна кухня, а сега бяха я понаредили и там временно живееше майстор Рафаил Клинче. Лазар пристъпваше бавно край къщата, колебаеше се дали да отиде при майстора. Едно далечно неясно смущение, неясно преди малко, сега все по-властно обхващаше душата му. Той пак се спря близо до стаята на майстора, но не се виждаше нито вратата ѝ, обърната към градината, нито единственият ѝ прозорец. Лазар излезе от гостолюбивия дом на приятеля си възрадван, облекчен, сит душевно и телесно, а сега отново се пробуждаше приспаната горчива, тревожна мъка. Бързо се заличиха в паметта му, пред погледа му топлите майчински думи на Бенковица, светлият, прекрасен образ на Божана, заглъхна и бодрият, пропит с обич, глас на Андрея. Те седяха и четиримата около трапезата, беше му леко и радостно, и четиримата бяха доволни, щастливи – едва преди няколко минути, а сега изглеждаше кой знай кога е било. Най-напред се надигна, като кипнала отрова, горчилката от обидата на чорбаджи Аврама Неммур, а след нея растеше, напъваше да пръсне гърдите му другото, по-важното. И наеднаж се разтвори с остра болка цялата рана, от край до край, кървава, огнена и сладка с болката си: Ния. Образът ѝ изпълни погледа му, ярък, близо пред него – да я докосне с ръка, очите ѝ, възмургавото ѝ лице, косите ѝ, тънката, разголена шия и цялата в жълти пламъци – жълтата копринена дреха и цветето в косите ѝ като блеснала звезда през черен облак. Лазар машинално избърса с две ръце потеклата по лицето му пот и сякаш да заличи от погледа си това ослепително видение, той прошепна като изплашено дете:

– Спаси ме, Господи, помилуй ме... – Наблизо, сякаш в ухото му, той чу познат глас – глух, почти ше-

пот, но дълбок, страстен и напиращ с голяма сила да преодолее нещо, да прониже:

– Вервай... Вервай! Сичко ще дам, не се боя от нищо!...

Лазар се стресна в уплаха – да не би някой да открие, да види какво ставаше с него. Това беше гласът на майстор Рафаил, при него имаше и други люде – и Лазар понечи да се върне, но в същия миг неочаквано иззад ъгъла изскочи сестра му Катерина. Изненадана, изплашена до ужас, тя се вкамени на мястото си. Сякаш бягайки от някого, смутена, зачервена, с разчорлени коси, а лицето ѝ като да се обля в алена кръв. В ръцете си държеше два сахана и тънка кърпа – всеки миг да ги изпусне. Но веднага се овладя, погледът ѝ се съсредоточи. Тя бе помислила, че брат ѝ подслушваше, но видя, че той беше разсеян и твърде зает с някакви свои грижи, и нищо не бе чул, нищо не подозираше.

– Дойдох да прибера съдовете от обеда на майстора. Требва да ги измия.

И отмина – дори и това ѝ обяснение беше излишно.

Майстор Рафаил живееше в тая отстранена стая и му носеха там да се храни. Лазар не знаеше, че Султана не даваше да влизат в стаята на майстора ни снаха ѝ Кочовица, ни Нона и още по-малко Катерина. И не забеляза нищо нередно в това внезапно появяване на по-малката си сестра, която всеки ден миеше съдовете.

Майстор Рафаил го посрещна със зъл, недоверчив поглед и за миг-два като че ли очакваше нещо от него, самият готов да се нахвърли, ако бъде нападнат.

– Влез, влез – каза той по-спокойно, ала със същия враждебен поглед.

Лазар влезе при художника и започна разговор някак машинално, с раздвоено внимание. В ъглите на стаята и на една ниска масичка, дори на рогозката, дето майсторът постилаше леглото си, бяха наслагани в безредие резбарски сечива, издялани и изгладени дъски и дървета от различни големини, разни довършени и недовършени дървени фигури, кръстове: това бяха части на иконостаса, който някой ден ще бъде сглобен. Лазар огледа стаята с разсеян поглед, но майстор Рафаил отеднаж се спусна и бързо покри с една черга наредените дървета в единия ъгъл – до тях, види се, не биваше да се докосва чужд поглед. Сетне се върна към ниската масичка, седна на едно столче и подхвана прекъснатата работа. Той като че ли забрави Лазара. Между сечивата, стърготините и разните дървени късове по масата се виждаше доста голяма, поочукана пръстена кана. Резбарят остави в скута си дъсчицата, която току-що започна да дълбае, посегна нервно, нетърпеливо с разголените си ръце и надигна каната, в която се проплакна течност, гълтна жадно няколко глътки и сложи каната на мястото ѝ. Разнесе се остър, възкисел мирис на вино. Лазар се усмихна повече на тоя мирис, който долови, като че ли откри някаква дяволия на резбаря, и ето че се връщаше към действителността, откъсваше се от мъчителния смут в душата си. Не, той няма да си отиде, макар че художникът никак не се зарадва на посещението му. Няма да си отиде, като че ли вън, в тишината на заглъхналия двор, го очакваше някаква опасност.

– Общинарите и днес не са те забравили. Пратили са ти винце.

Рафаил Клинче изръмжа, без да бърза и без да дига глава от работата си:

– Това сам си го купих. Фарисеи! В празник не ми пращат.

Друг път Лазар не би седнал тук да приказва с тоя сприхав и навъсен човек, а сега стои и бъбри, със страх да не би разговорът да се прекъсне:

– Не бива да работиш в празник. Пък и работата ти е църковна.

Майсторът се съживи. Сложи на масата голата си ръка, потреперваща, с изпъкнали сини жили:

– Това не са твоите сахани и тенджери, момче! Станеш сутрин – чукаш. Стъмни се – отиваш да спиш. Сутринта пак. Спираш и започваш, откъдето си спрял. Во вашата работа само ръцете работят. Се същото и не мислиш какво работиш. Това е друго: работя, когато ми дойде отвътре, та празник ли е, делник ли е – не искам да знам. Аз и нощно време ставам, когато ми дойде и вземе съня от очите ми.

– И в нашия занаят има майстори. И те като тебе дълбаят, режат, извиват изкусно бакъра. Баща ми...

– Има – прекъсна го Рафе Клинче, – има во секи занаят, то се знай. Но колко са те... майсторите не растат под плет и над плет. И от занаят до занаят има разлика.

Лазар помълча малко и сетне каза:

– Ами виното, не разбирам, то пък защо ти е секи ден... Замайва главата и не ти ли пречи?

Резбарят скочи – докосна го на болно място. Готов да се защитава, в тъмните му очи се появи същият зъл пламък.

– Какво ще ме съдиш ти за виното! Знам и аз... А ти и никой друг не знай, което аз повеке знам. Виното е масло в светилника и човек вижда по-ясно. Господ го създал наравно с хлеба, който храни тялото, а виното е огън в сърцето и дава крила на ума. То е като севдата... ти имаш ли севда към некое девойче? Ако немаш, нема и да ме разбереш. От виното човек гори и става

силен, безстрашен. Без огън нищо не става и самото Божие слънце е огън.

Резбарят почака една минутка отговор, сетне като напук някому надигна с две ръце каната. Пи жадно, сложи каната пак на масата, обърса с ръка мустаците си.

– Аз не съм се напивал никога – каза Лазар.

– Ще живейш сто години – разтегли устни презрително майстор Рафаил.

– Ще живея, колкото Бог ми е отредил, но с виното, с ракията човек се убива. Който пие, обезумява, виното влиза като бяс в човека. Имаме двама-трима пияници в Преспа, ти може би не си ги виждал, живеят като скотове. И лудият бяга от пияния.

– Е-е-е! – сбърчи цялото си лице с досада майстор Рафе. – Като че ли чувам баба си. Тя едно време така ми баеше. Аз пия, за да работя. Погледът ми се избистря, ръката ми става по-яка, а тука – блъсна той юмрук в гърдите си, – гори и те кара, не те оставя да задремеш. Какво, като убива? Може и да убива! Не ми трябва животът, да треперя над него. Да ти кажа: лежи по цел ден на гръб, а нощем се обръщай ничком и само това, и ще живейш сто години.

Резбарят се нахвърли върху работата си, нагли да излее гнева си за нещо. Така някое време, сетне се поуспокои и най-напред се успокоиха ръцете му.

– Знайш ли какво правя сега? – попита той, без да дигне глава, и не дочака отговор: – Един малък иконостас за майка ти. Ще го направя хубав, за да я умилостивя, че ме пъди от тука!

Той говореше тихо, кротко, но се ослушваше – какъв отговор ще получи.

– Тежи им работата – рече Лазар. – Се требва и за тебе да се грижат, нели...

– Ами те са четири жени вкъщи – отвърна все тъй кротко резбарят.

– Аз ти казах тогава, когато дойде: тука ще си временно, докато си намериш друго место.

– Е харно, де! – кипна отеднаж резбарят и Лазар се учуди защо се гневи толкова. – Ще си отида, скоро ще си отида!

– Така и казахме, като дойде. Защо се лютиш?

Майстор Рафе удари с двата си юмрука по масата, та подскочи дори и каната:

– Аз си знам, аз си знам! Да не би да искаш да ти кажа защо!

„Луд човек, наистина луд." И Лазар се обърна да си върви, но се спря до вратата и рече:

– Гледай да си намериш друго место, мина доста време, нема защо да се лютиш. Майка ми не може да ти слугува повеке.

– Е, така, така – опули очи резбарят, – не съм ѝ нито син, нито... зет. Луд човек съм аз, нели, луд и пияница. – Гласът му затрепера, задави се, очите му плувнаха във влага и той хвърли напред разголените си ръце с отчаяние и ярост: – Луд! А тия ръце са златни, златни! Ех...

Лазар го погледна учуден: „И той си има некаква мъка..." Опита се да го успокои:

– Немой така, майстор Рафе. Ние не те пъдим, но мама се стеснява и ние не сме свикнали с чужд човек вкъщи.

Художникът подсмъркна, преглътна сълзите си, за миг като че искаше да каже още нещо, но тръсна глава и се наведе мълчаливо над работата си.

Лазар отиде и седна на камъка до чешмата, дето жените слагаха прането. Той искаше да задържи мисълта си около художника, със страх да не би да дойдат другите му мисли, за самия него. А те се надигаха вече като бързи стоглави змии с огнени езици из дълбините на съзнанието му. Той се бранеше в нарастваща тревога и викаше в паметта си срещу тях. Дръзките думи на майстор Рафаила, изправяше срещу тях образа му с неговите потни разчорлени коси и безумни, зли и тъжни очи. Тогава изеднаж му дойде наум, че имаше някаква връзка между гневните словесни изблици на майстора, отчаянието му, сълзите му накрая и Катерина. Едва сега видя той по-ясно сестра си с двата сахана и кърпата в ръце, смущението, уплахата ѝ. С майстора се занимаваше майка му, а Катерина не се залавяше за работа с особена охота и сега сама... била да вземе саханите, да ги умие, сега, когато всички в къщи са се изпокрили по стаите от горещината. Трябваше най-сетне да се вземат мерки. Но трябва да се вземат, ако всички искат. Ако Ния не беше дъщеря на Аврама Неммур, ако беше на мястото на Божанка. Не, не! С какво е по-лоша Божана...

Чу се шум от боси нозе. Лазар скочи. На чардака, който сега беше цял в сянка, бе излязла майка му. Той бързо прекоси двора и седнаха двамата на миндера край стената.

– Аз те чаках, ти...

– Задържаха ме у Бенковци, не можех да им откажа.

– Знам – продума през зъби Султана със скрито недоволство. – Ти кажи за Неммура.

– Какво да ти кажа, мамо. Иска да ме глави калфа в дюкяна си. Аз му отказах.

– Само това ли? Ти кажи ми сичко, сичко. Как тъй за калфа!

– Ами тъй, да седя в дюкяна му, докато събира афион. Ще праща стоката, аз ще я прибирам и това...

– Не е това, сине – стисна устни и поклати глава Султана, – не е това. Такъв човек като тебе не му требва за калфа. Не се ли сещаш? Чорбаджи Аврам иска да те вземе при себе си с други мисли. Той иска да те направи зет, да ти даде Ния, ако му харесаш. Ти защо му отказа, синко?

– Това са други работи, мамо. Зет аз нема да му стана и да ме иска. Ние сме един срещу друг.

– Ти си такъв умен, а бегаш от късмета си. Немой, Лазе. Чорбаджи Аврам е, може да се каже, най-богатият човек в Преспа и Ния му е единствено дете. Той е стар и един ден ти ще вземеш сичко в ръцете си. Малко ли е това, какво повеке може да иска човек? А Ния каква е – първа хубавица в Преспа – и те иска девойчето, аз знам.

Султана увещаваше сина си, в гласа ѝ прозвучаваше дори молба, но очите ѝ го гледаха строго. Да беше Стоян на негово място или Лазар да беше по-друг човек, или да беше мъничък, както някога, тя би говорила по-иначе с него или, както някога, би запретнала ризичката му. Господ му изпращаше най-голямо щастие – най-хубавата мома и пашовско богатство, – а той го отритваше, та чак и Бога да разгневи. О, тя няма да го остави тъй, няма да позволи да рухнат най-хубавите ѝ планове тъкмо за него, за най-любимото ѝ дете!

– Пък кой знай – подхвърли тя и гледаше сина си, без да мигне, – може би Ния да не ти харесва, колкото и да е хубава.

Лазар изви глава, да скрие червенината по лицето си.

Султана дебнеше зорко всяко негово движение, всяка промяна по лицето му, в погледа му. В очите ѝ проблесна радост, като да беше ловец, който вижда в мрежата си богат лов. И каза с великодушен, съчувствен тон, а всъщност – да затегне още повече своята примка:

– Може, може да не ти харесва девойчето... И цветята, дето са цветя, от хубави по-хубави, едно ти харесва повеке, друго по-малко. Но ти ще свикнеш с нея, сине.

Лазар се раздвижи нервно, за да се освободи от стеснението, което го потискаше. Султана беше нащрек, тя предчувстваше отговора му и побърза да го изпревари, да го отклони, като смяташе, че той упорства в грешката си от мъжко честолюбие:

– Ти само кажи, сине, аз сичко ще наредя, макар че си отказал на чорбаджи Аврама. Аз с Ния – приведе се и му прошепна тя лукаво, – знам как те иска тя, а той, старият, колкото и да си го ядосал днеска, на нея нищо не може да ѝ откаже.

Лазар скочи и в избухването си издаде цялата си мъка:

– Въртиш ме като на ръжен, майко!

– Ау, сине, що говориш!...

– Каквото и да е, аз нема да стана зет на Аврама Немтур. Той е народен предател и изедник, а аз държа за народа и сто пъти повеке, отколкото за себе си. Какво ще кажат другарите ми, като ги уча секи ден едно, а ще отида да се поклоня и да целуна ръка на Аврама Немтур! Нема да се опозоря аз пред цела Преспа, ако ще чорбаджи Аврам да ме качи на златна кочия! Не искам и никак не мисля за богатството му. Ти не разбираш, майко, не знайш кое е истинското и най-големо богатство за човека. Другарите ми ме слушат, целият народ, сички ме слушат, като говоря, но и сички гледат какво правя. И пак не е само това – кой какво ще рече, – ами аз искам да бъда добър, чист човек.

Султана беше много горда с Лазара, който изли-

заше все по-напред между всичките мъже в Преспа, и както чуваше и по своему разбираше, делеше мегдан с най-силните между тях. Тя почти се бе примирила с мисълта, че той няма да стане свещеник или учител, и какво, щом ще застане един ден пръв в целия град. И ето, ако се ожени за Ния... С поласкано майчинско честолюбие тя реши да спре засега дотук. Но само засега. Той, милият, гледа само на една страна и не вижда как тя, неговата майка, ще му помогне с един скок да излезе пред всички други. Колкото и да е умен – дете е още той, нейният Лазе. Нека мисли той повече за народа, тя пък мисли повече за него самия и само за неговото добро. Чорбаджи Аврамовата щерка го иска, а и той я иска, вижда се. Другото е лесно. Тя млъкна, но няма да остави да загасне огънят, който утре или вдругиден пак ще раздуха; тя знаеше благотворната сила и на горчивите лекове и защо ще жали детето си, което трябваше да оздравее съвсем от младежката си незрелост! Ставайки от миндера, Султана каза негли повече на себе си:

– Сирота Ния... Тя ще се погуби по тебе, Лазе!

Тя погледна сина си: ударът ѝ бе сполучил. И каквато беше вече леко приведена от годините и от непрестанна работа из къщи, тя пристъпи към него, протегна ръка и го погали по лицето, каквото беше сега – измъчено, разтъжено тъкмо от нейния удар.

– Ех, майко... – дръпна се Лазар, пак да скрие лицето си, не му стигаше и въздух, а тя помисли, че иска да избегне милувката ѝ.

– Огън да ни гори нас, майките, сине... Едно знайме ние, едно мислим: децата.

Сега изведнъж я бодна другата ѝ грижа – Катерина.

– Каза ли на оня вещер, майстора, да си търси друго место?

– Казах му. Обеща да си отиде.

Лазар премълча, че бе видял Катерина да излиза от стаята на майстор Рафе. Би предизвикал цяла буря над главата на неразумната си сестра, а не знаеше как да я съди за връзките ѝ с художника и кое беше по-добре за нея – да се омъжи ли за него или да я принудят да не го среща повече. Струваше му се, че имаше нещо общо в съдбата им сега и не му даваше сърце да предизвика майка си да излее върху нея своя опасен гняв.

– Султано, Султано... – чу се откъм къщи гласът на Стояна Глаушев.

– Ида, ида! Кафе ще иска, наспал се е. И ще те кара сега да му четеш Софрониего – запъти се нататък Султана.

Това ставаше всеки празничен следобед, когато Лазар беше вкъщи. Като си поспиваше доста продължително след ситния празничен обед, Стоян Глаушев искаше да му направят кафе – придобил бе чорбаджийски навици – и викаше Лазара да му чете от Софрониего. Чете му и тоя път Лазар – вън, на чардака. Дойде, приседна там да послуша, и Султана. Горещината прегаряше, сенките се удължаваха, подухваше ветрец, откъм градината едва-едва полъхваше прохлада и мирис на зрели плодове. При всяка пауза през време на четенето, когато Лазар поспираше да си поеме дъх или да обърне нова страница, Стоян повтаряше:

– Ай, Господи, ай, Господи...

Бяха забелязали домашните му, че колкото старееше, ставаше по-набожен – не пропущаше празнична служба в черквата, повтаряше лошо запомнени молитви, кланяше се и се кръстеше по всяко време пред иконостаса и понякога унесен, като да губеше себе си. От някое време споменаваше за Божигроб, да отидат със Султана на хаджилък:

– Като сме внуци се на хаджии, да станем и ние с тебе хаджии, жено...

– Да не е много лесно, а? – отвръщаше Султана меко, и тя самата блазнена от такова желание. – Ще ни са нужни до десет хиляди гроша да отидем на Божигроб. Нели знам...

– Е, много пари, много. Ама ще видим по-нататък, да наредим децата. Може и да съберем ние с тебе десет хиляди гроша по-нататък – казваше той, блажено замечтан.

Щом свърши четенето, Лазар затвори книгата. Стоян се прекръсти, а лицето му, придобило цвета на бакъра от огъня на голямото огнище в работилницата, почти недокоснато от годините, беше озарено от тих, набожен възторг:

– Сладки Божи думи! Ай, Господи...

Те бяха сами, тримата, на чардака и Лазар изеднаж каза:

– Татко, можеш ли да ми дадеш до пет-шест хиляди гроша?

Стоян подигна вежди:

– Немам, сине. Защо ти са толкова пари?

Лазар помълча малко. Загледа се в него изненадана и Султана. Сетне той каза:

– Днес говорихме с Андрея Бенков да станем ортаци в неговата работа. Той не търси пари от моя страна, само да работим заедно, с неговия капитал, но аз не искам да влеза без нищо...

– Ами харно, много харно, Лазе! – развика се Стоян и отеднаж като че ли проплака: – Но ето, немам толкова пари... Охарчихме се за сватбата на Манда, веднага, след некой месец, ще правим и друга сватба, за Нона, а колко имаме там, жено, в сандъка – обърна се той към Султана, като сви вежди в напрежение да си спомни, – не са повеке от три хиляди гроша?

– Толкова – отговори Султана глухо.

– Ами, Лазе – съживи се отново Стоян, – щом те вика Андрея и без нищо от твоя страна, ти пък що? По-харно – здраве? Казанджия ти нема да станеш, синко. И двамата с Андрея сте млади, ще работите, ще има и за него, и за тебе. За тебе по-малко, да речем.

Султана мълчеше, загледана пред себе си, а те и двамата чакаха какво ще каже тя. Неочаквано за нея се появи нова опасност за плановете ѝ, но тя и преди си бе мислила за Лазара: ако не може за Ния, тогава – за Божана. То се знае, тя предпочиташе Ния и се опита да отклони, да сложи настрана другата възможност, поне временно:

– Знай си работата Бенковица.

– Бенковица нищо не ми е казвала, мамо. Ние с Андрея сме като братя, ти знайш.

– Хм. Тя го е подучила. Искат те за Божана, това е.

– Хе! – викна Стоян. – Много харно! Божана – девойче като капка. На ръце ще те носи тя, старо! Чудо девойче е тя.

– Ех -стисна устни и се полюшна Султана, – добро девойче е, хубаво. Ама може да има още по-добро, още по-хубаво.

Замълчаха и тримата.

VIII

Приказката на Лазар Глаушев за калугера и шиника се разнесе из целия град. Людете разбираха по-лесно такава ясна дума. Приказката попадна в съзнанието на повечето преспанци като ярък лъч. Поясни-

ха се и отдавна затъмнени спомени, припомняха се по-нови случки, които бяха отминали и биха били скоро забравени, а всички виждаха с прояснени очи какво беше днес: на една страна те, народът, които носеха едни и същи имена, говореха на един и същ език, еднакво мислеха, еднакво знаеха, еднакво живееха във всичко, и срещу тях – чуждият наместник, владиката и далечният патрика, пришълците власи и неколцина като Аврама Немтур.

Пък, те всички под шиника, и калугерът седнал на него. Повече нямаше да бъде така. Шиникът беше дигнат.

Но в живота на тоя град, на тия люде нищо не идваше, не ставаше бързо и буйно. Всяко нещо преживяваше своето време. Повече от четири века тия люде бяха се учили на търпение, на тих, прост живот, с хляб и вода хранеха тялото си, имаха само една здрава опора – земята, над която се трудеха. Те живееха с всички вечни болки на сърцето, не беше заглъхнал в тях и вечният човешки копнеж за щастие и радост, но тъй – ничком на земята, потъмнели като нея, безименни, покорни роби. Векове бяха минали и нищо велико не бе се случило в живота на тия люде, на целия този народ. Раждаха се и умираха, заравяха умрелите в земята и не оставаше никакъв спомен от тях. Векове бяха минали без следа. Едва-едва някой от тия бедни, прости люде ще надигне глава да погледне, да се покаже над хилядите покорно сведени глави през петдесет, през сто или повече години. Те мереха и помнеха времето през цели векове според бедствията и епидемиите, които ги сполетяваха и в които гинеха като нищожните твари, що пълзят по земята. Сега наставаше ново време. Робите се ослушваха и чуваха все по-ясно наближаващи, съдбоносни стъпки. Идеше ново време, ала малцина бяха, които ставаха да го посрещнат, отваряха очи да го видят, надигаха глас да го приветстват. Иде, иде – шепнеха хилядите долу, ослушваха се, чакаха и робският страх беше по-силен от радостта на душите, които предчувстваха своето освобождение. Така бяха живели те от векове, но вече се пробуждаха, борбата вече започваше, макар все още в робски страх. Идеше ново време за всички...

С настъпването на лятото читалището в Преспа започна да пустее, а щом започна жътва и полската работа влезе в разгара си, никой не влизаше в ниската задушна стая освен Лазар Глаушев, който бе вградил сянката си там. Още като започнаха да се режат афионите, пустееше и чаршията, и дворищата, и улиците, та дори и двете черкви, дето сега влизаха само свещениците, някои престарели люде или пък някои набързо да кръстят новородено, да опеят покойник. Целият град се обърна към полето през това работно време. Почти всеки дом имаше по някое късче земя – нива, лозе, ливада; някои имаха и повече, а неколцина от чорбаджиите имаха и цели чифлици по околните села. Които пък нямаха свое, отиваха аргати по чуждото. Събираше се хлябът за през цялата година. Още по тъмно се точеха върволици по криволичещите пътища към полето, стихваха дворовете и улиците, много от дюкяните в чаршията оставаха затворени. И в общината старците не се събираха толкова често. Ще мине някой, ще се отбие по навик или от преголяма ревност, но скоро няма да дойде пак, да слуша оплакванията на наместника от самотията му, от горещините и досадата му. Наместникът седеше там – нямаше къде да иде и какво да върши в това работно време, – седеше сам в прохладната общинска стая, че дори и писарят, и общинският слуга бяха отишли да жънат, да връз-

ват снопи. Понякога той дочуваше стъпки долу, в читалището, и знаеше, че това е Лазар Глаушев. Наместникът се боеше от младия човек, макар досега те никога да не бяха си разменяли думи на открита вражда. Заслушан понякога в стъпките му в тишината на запустялата общинска сграда, архимандритът намисли да го обезоръжи някак, да покори тоя опасен младеж, да го обърне към себе си и сега беше най-сгодно време, докато можеха да се срещат сами, между четири очи. Един ден той слезе долу, като че ли от любопитство – никога не беше влизал в читалището. Поздрави с кротост, с подчертана почтителност. И се учуди, когато Лазар отговори на гръцки на поздравите му, покани го да седне.

Лазар бе дигнал зелената покривка от голямата маса и бе струпал там всички читалищни книги, около двеста-триста тома, да ги поизчисти и подреди. Много от тях бяха на руски език. Пращаха ги от Русия за читалищата народни люде, които живееха или бяха отишли да се учат в Одеса, Москва и в други руски градове. Сложена бе на масата и една голяма купчина вестници – български, гръцки, турски. Наместникът и на това се учуди, като видя и гръцки вестници в това вражеско свърталище. Стори му се, че това, което бе намислил, може би няма да бъде толкова трудно да се постигне.

– Вие често идвате тук, кир Лазаре.

– Да. Когато нямам друга работа. Сега ние в чаршията нямаме много нещо да вършим. Людете са на полето. Дори и аз ходих няколко дни на жътва – усмихна се младият човек.

Наместникът се радваше, че Лазар Глаушев говори доста добре гръцки. И би помислил човек, че гъркът продължи разговора с искрено доброжелателство:

– Защо не се качвате някога горе, при мене... сам съм по цял ден.

– Идвам за малко тук и все има какво да се свърши или да прочете нещо човек. Намислил съм да варосам стените, полека-лека, за няколко дни. Сега е удобно, като никой не идва. Ще светне тук, а нали е читалище!

– О, браво! Такива люде са нужни на тоя поизостанал народ. Има какво да си поприказваме ние с вас, кир Лазаре.

– Има, ваше високопреподобие.

– Нали еднакво мислим доброто на тоя народ и му служим.

– А, не, преподобни отче – отговори учтиво, но твърдо Лазар. – Ние не мислим еднакво с вас и не служим на едно и също нещо.

– Как – подигна и вежди, и рамена наместникът, – нали сме християни и нали тоя народ е християнски? Какво друго може да ни дели? Всички ние сме чада на един и същ баща – това, което може да ни дели, не е толкова важно. Ние му отдаваме по-голямо значение, отколкото заслужава. Заради него забравяме най-важното – единството ни, братството ни в общата християнска вяра и църква. И вършим непростим грях и отегчаваме още повече бремето, с което ни е наказал справедливият наш небесен баща за минали наши грехове, като ни е оставил под иго на неверници.

Лазар избърса с кърпа ръцете си и седна срещу него, на другата страна на масата. Дигна срещу него лице и погледна открито, смело:

– Да, ваше високопреподобие, прави думи, свети думи. Но понякога човек взема думите на истината, за да покрие с тях една неистина. Вие вземате думите на една истина, за да си послужите с тях като с оръ-

жие във ваша полза. Вие и ние: гърци и българи. Говоря за вас – гръцките духовници по нашите места. Вие сте християни, но сте и гърци. А от нас искате да бъдем само добри християни, верни чада на църквата, която е ваша, но не и наша. Да бъдем християни заедно с вас като вас, във вашата църква, във вашето училище, да говорим на гръцки език, защото всичко е в ръцете ви. Да бъдем християни, а да бъдем и славяни, българи, както вие сте гърци, това според вас не е важно, да го изоставим, да го забравим. Ето истината, преподобни отче, ето и лъжата, която искате да прикриете и вие, и всички като вас, да я прикриете с една истина. Светата християнска истина и лъжата, с която искате да ни погубите. Аз ви говоря направо, няма какво да крия, но бихте ли могли и вие да кажете, че нищо не криете от мене?

– Няма да скрия нищо и аз, кир Лазаре – каза с дълбок глас наместникът и се облегна с лакти на масата, да се приближи повече към младия човек. – Вярно е, че ние, гръцките духовници, искаме да ви привлечем към нас, да станете и вие като нас гърци. Вие сте прост, груб народ, овчари, орачи, занаятчии, а на наша страна са всички предимства. Вие трябва да дойдете при нас, а не ние при вас. Ние запазихме всичко наше от миналото. А вие всичко загубихте, пък и нямаше какво много да губите. Погледнете де сме ние с нашето минало, с нашата слава, с нашия език и сега още с нашата патриаршия, която е вселенска, с богатствата ни, с науката ни, та имаме и наша държава отново и от нея ще израсне величието на някогашна Византия. А вие? Запазили сте само грубия си език. Нищо друго. Затова вие ще дойдете при нас и ще станем многоброен народ. Това е за ваше добро и затова ви призоваваме в името на Христовата вяра и църква. Вие нищо няма

да загубите, а ще се издигнете до величието на стара Елада. Остава ви само една стъпка, щом сме вече едно по вяра и чада на една и съща църква. Ето и аз ви казах всичко, кир Лазаре – дръпна се назад наместникът с чувство, че събеседникът му няма какво да възрази.

А Лазар едвам го дочака да довърши:

– Късно е вече, отец, но не за нас, а за вас. Тая ваша проповед би заблудила мнозина, но преди повече от двайсет-трийсет години. Нашият народ е вече буден, с нищо не ще успеете да го примамите. Вие загубихте и всички ваши предимства, а преди това бяхте загубили всички свои християнски достойнства. Вие дойдохте като вълци при нас, а едва ли сте по-добри и към собствения си народ. Опитахте се да хвърлите черно було върху нашето минало, унищожихте книгите ни, отричахте народното ни име. Прости сме, груби, бедни, защото паднахме в тежка беда, а вие дойдохте да я увеличите повече. Ние не ви вярваме и ви мразим. Вие и сами виждате, че всичко сте загубили и сега идвате към нас в името на Христа. Ще ви намразим още повече заради вашето лицемерие. Науката не е само ваша и ние ще я придобием и за себе си. Няма да дойдем при вас, а ще се върнем към себе си. И ние сме създадени от Бога и имаме право да живеем. Ще вървим към Христа по свой път и нашият път е по-прав, по-хубав от вашия. Ще изградим своя народна църква, за да говорим с Бога на наш език и да възкръсне с нея и нашето народно име. Погледнете тия книги! Те ще стават все повече. Между тях има и наши, и руски, и сръбски – ние, славяните, сме много милиони. Вие сте като просено зърно спрямо това, което сме ние и което ще станем утре. Не можете да ни съблазните с нищо ваше, ние ще се наситим и ще растем със собствената си кръв. Ние сме по-справедливи от вас: почитаме всичко гръц-

ко, с което наистина може да се гордеете, ще се поучим и ние от него. Научих езика ви и ви говоря сега на него, чета ваши книги. Но говоря на вашия език и чета по своя воля и никога няма да го нарека свой, както искате вие. Будни сме вече и крадецът не ще успее да ни ограби. Виждаме се голи и боси – ще се облечем. Виждаме се в тъмно – ще запалим светилници да ни светят. С вашия народ можем да се разберем добре, но вие ни пречите. Вие, гръцките духовници. Вие искате да ни погълнете, да ни унищожите. Кой изпрати в цариградските тъмници двамата Миладиновци? Те умряха там и двамата. Но – въздъхна издълбоко Лазар, – ние ще се браним. Ние вече точим оръжието си, преподобни отче.

– Ние ще ви го отнемем.

– Не. Късно е вече.

– Ах, как се заблуждавате, кир Лазаре! И аз живея сред тоя народ. Колцина са такива като вас сред това безсловесно стадо? Вие оставете него на овчарите му, а помислете за себе си, още не е късно. Едно време, когато бяхте по-малък, бях наумил хубави работи за вас, но Климент Бенков ви грабна от ръцете ми, за ваше нещастие. Можехте да станете голям човек, а сега сте казанджия. О, и сега не е късно, само не отблъсквайте ръката, която може да ви се подаде. Затова и дойдох при вас, кир Лазаре. Пътят към Атина, а това ще рече, към най-хубаво бъдеще, е още отворен за вас и не се отклонявайте по криви пътища, дето ви очакват само изпитания и нещастия. Не се убивайте сам, млади човече.

– Ще ви отговоря с Божията мъдрост, и то на славянски: „Не о хлебя единомъ живъ будетъ человъкъ.“ Нали знаете как е това на гръцки? Аз не се плаша, ако ми е отредено да живея в бедност и мъка. Който веднаж е вкусил от духовна храна и е изпитал нейната сладост, той вечно жадува за нея и я търси. С това, което върша сега, аз храня душата си.

Наместникът бавно се изправи. Сините му очи бяха потъмнели и мрачно проблясваха. Стана и Лазар. Наместникът каза:

– Дойдох, за да станем приятели.

– Люде като вас ни стават приятели не когато идват, а когато си отиват. Напуснете нашия дом, идете си във вашия. Тогава можем да станем приятели.

– Тук е наша земя и няма да си отидем. Преди тук е била Византия, сега е Румелия, което значи гръцка земя. Само такива като вас, момко, бунтуват и тревожат мирния народ, но ние ще намерим начин да ви обуздаем.

– Преди малко се опитахме да бъдем искрени като християни, сега вие сте още повече искрен като враг. Ала не можете да ме заблудите, зная всичките ви грехове, преподобни отче.

– Искате да ме прогоните оттук?

– Да. Ще ви прогоним. Не сте дошли за добро между нас. Тук сте чужд, идете си във вашата земя. Това искаме ние: да си вървите. И вие, и вашият владика, и всички като вас.

Наместникът се загледа в него мълчаливо, като обмисляше какво да му каже, и сетне тихо продума, с доброжелателен тон, а очите му гледаха остро:

– Млади момко, не дърпайте дявола за опашката.

Той се обърна и, без да бърза, си излезе. Лазар го проследи с поглед и видя как изчезна подрасникът му зад вратата. Сега те двамата бяха съвсем наясно.

Радостно, бодро вълнение и прояснение почувства в себе си Лазар Глаушев след тая неочаквана среща. През време на разговора му с архимандрита на няколко

пъти се преплетоха в мисълта му имената на чорбаджи Аврам и Ния. Сякаш и те бяха тук заедно с наместника. И както беше чудно появяването на фанариотина в тая стая, така изглеждаше чудно и тяхното присъствие между тия стени, дето кънтяха бунтовни слова, близо до тия книги, които криеха в себе си друг, чужд за тях свят. Те бяха чужди тук, както и тоя чужденец. Той си излезе като враг, както и бе дошъл, излязоха си и те заедно с него. Лазар остана, скоро ще се върнат тук другарите му и всички, които се събираха около него с жадни души. Врагът остана вън от тоя праг, коварството му беше изобличено, борбата срещу него започваше открито. Врагът – наместникът, Аврам Неттур.

– Ние сме срещу вас, ние сички!

А де беше хубавата щерка на чорбаджи Аврама, де беше Ния?

„Тя нищо не ми е направила...“ – защитаваше я Лазар, защитаваше я от себе си. И гласно промълви в празната читалищна стая:

– Не искам да мисля повеке за нея, не искам... Тя е дъщеря на Аврам Неттур!

Струваше му се, че тя бе останала там, зад вратата, стоеше там и го чакаше.

В борческото му въодушевление имаше една сянка – жива сянка, която постоянно менеше цвета си и по-трудна беше борбата с нея.

* * *

Летните дни и седмици бавно се претъркулваха като колелата на тежка кола – претоварената кола на лятото. Вечер преспанци се връщаха от полето капнали от умора, напечени от слънцето, прашни, с изподраскани боси нозе, а с тях нахлуваше в града тежкият дъх на зрялото лято. Но всички тия усърдни работници бяха доволни в умората си – годината беше добра, обилна. Докато жънеха и вършееха, царевиците растяха все по-високо, пущаха кафяви копринени пискюли, бостаните сочно се зеленееха, по лозите увисваха и едрееха синкавозеленикави гроздове. И за афионите тая година беше добра, случиха се сухи дни, когато ги режеха в началото на лятото, не рукна внезапен дъжд да умие драгоценния катран.

Не се сдържа и тая година Аврам Неттур, макар да казваше, че е стар вече, като дойде време, обърна приказката си:

– Още тоя път. Афионът и тая година е много добър, изпечен, не ми се иска да го изпусна. Тоя път ще пращам стоката оттам, нема да се връщам, докато не свърша, да не се трепам по пътищата.

Ходи той, както всяка година, по Прилепско, Тиквешко и Велешко, започнаха преди него да пристигат товари – пълни сандъци с гъст, лепкав афионен катран, стиснати на калъпи и на тежки питки, облепени с афионови листа, – доведе и той самият цял керван от натоварени коне, магарета и катъри, а след него пристигнаха още много товари. Сега не можеше да се мине край дюкяна му от тежкия, сладникав и упойващ мирис на отрупания афион. Едва след като се върна в Преспа, започна да купува и от тукашния афион и казваше, за да подбива цената му:

– Събрах веке много и къде по-хубав; нашият е постен. Но, хайде, ще взема и твоя, щом си го донесъл. Казвай колко ще му искаш, но не отивай много нагоре, че го вземам за хатър.

Така той говореше всяка година, знаеха преспан-

ци, но му даваха афиона си на по-ниска цена – пуст да остане, дано да го отрови! Така беше и тая година, нищо не се промени.

Султана Глаушева попита чорбаджи Аврамовата сестра:

– Намери ли си чорбаджията човек за дюкяна?

– Има си той люде, сестро Стоянице. И кой смей да вземе от него и едно нокте каквото и да е! Сичко мери и тегли, сичко знай той до влакно.

Султана преглътна горчивата си слюнка и нищо повече не попита. Нямаше и защо да пита – явно беше, чорбаджи Аврам бе викал нейния Лазар не да му пази той стоката.

Лазар стоя още някое време в работилницата на баща си, а като започнаха людете да разчистват и изравняват харманите за нова вършитба, дойде Андрея Бенков и пак му заговори за тяхното сдружение. Лазар махна с ръка, сякаш отстраняваше някаква последна пречка, и се съгласи без повече думи. Той бе имал доста време да премисли всичко по това сдружение, което беше малко чуден и необикновен израз на приятелство и преданост. Та Андрея Бенков му предлагаше да дели с него богатството си! Всички подозираха, че той искаше да обвърже Лазара като свой бъдещ зет, по внушение може би на майка си и сестра си, но Лазар вярваше и знаеше, че Андрея го кани за свой съдружник само от прекомерна привързаност към него. Той прие тоя дар, защото можеше да отговори със същата обич и привързаност. И бе решил да не се възползва докрай от добрината на приятеля си. Той ще вложи всичките си сили в общата работа и каквито и да са печалбите им, ще вземе най-малка част. Андрея не можеше да бъде сторйник и сводник на сестра си. Той знаеше чувствата ѝ към Лазара и как би се радвал да се оженят те двама-

та, но с нищо не се намесваше в отношенията им. Той наистина имаше нужда от другар в работата си и кого другиго би избрал освен Лазара Глаушев, комуто би се доверил и с когото би делил братски и добро, и зло? Но най-вече неговото нежно и обичливо сърце, което невинаги имаше достатъчно вяра в себе си и беше изпълнено с възхищение от Лазара, се нуждаеше от дружбата му, както беше от най-ранната им възраст. Не, Лазар не се смущаваше от тоя голям дар и му се радваше безкористно. Той не беше никак загрижен за бъдещето си – можеше до края на живота си да чука в бащиния си дюкян като обикновен калфа. Ако искаше да тури по-добър и по-сигурен ред в живота си, то беше повече заради другите – свои и чужди, – най-вече заради майка си, която не можеше да се примири със сегашното му положение. Тя не искаше да остане той на бащиния си занаят, дори и да не беше по-лош майстор от баща си и от Кочо, който пък тъкмо за това беше благословен – да наследи стария в занаята и да го надмине.

И все пак Лазар се боеше малко от тая нова връзка с приятеля си и дома му. Той не можеше да влезе сега отново в тоя дом със свободно сърце. Подхвърляха му други люде, казваха му го открито, а и сам виждаше, че така се подготвяше женитбата му с Божана Бенкова. Можеше да дойде ден, когато би се видял принуден и сам да заговори за тая женитба и да я реши. Той се боеше от тоя ден. Впрочем това не беше страх или нежелание, или наложена обвързаност – това беше една чужда власт в сърцето му. През последните един-два месеца той не бе виждал Ния. Отклоняваше всеки опит на майка си и на Катерина да му заговорят за нея. Те, изглежда, бяха подучили еднаж снаха му Кочовица, която иначе беше сдържана жена, но се изпусна и каза тъкмо на трапеза, когато бяха събрани всички домашни:

– Ния казала, че в Преспа имало само един ергенин, за когото би се омъжила. Питали я кой е той, а тя – нищо. Пък нели сички знаят...

По пламналото лице на Лазара се изписа такава мъка от смущение и от гняв към снахата, към която винаги бе се отнасял с обич и почит, че всички на трапезата наведоха очи, а Раца Кочовица, като видя грешката си, се разплака.

Тая нова случка подлюти наново раната му след толкова време, но Лазар пак скоро се поуспокои. Името и споменът за Ния, всички спомени от нея покрай дружбата ѝ с Катерина, пробуждаха в него само гняв и мъка и понякога скръбно примирение за нещо, което е загубено и трябвало да бъде загубено. С тоя гняв Лазар я прогонваше от мислите си и успяваше да я прогони, успокояваше се за известно време, докато неочаквано почувстваше някой път, че тя оставаше там, в сърцето му. Най-често Лазар се залъгваше, че гневът му е истинското и единствено негово чувство към чорбаджи Аврамовата щерка, но то беше само една болезнена кора по младото му, пламенно и жадно сърце.

Не се залъгваше той с нищо, когато виждаше Божана, беше близо до нея, чуваше гласа ѝ, радваше се на нейната чиста, смирена хубост. Близо до нея Лазар се чувстваше наистина щастлив и свободен. Но като болно тяло, щом излезе от дълбочината на целебни води, отново се превива под бремето на недъзите си – така и той, щом излезеше от чистия, светъл кръг на погледа ѝ, виждаше се пак сам с тая дълбаеща тежест в сърцето. Божана нямаше никаква власт над него или дотолкова беше силата на нейния чар, че щом изчезнеше отпред очите му, той почти я забравяше. Когато забеляза това, Лазар започна сам да я търси по-често, доколкото му позволяваше приличието и като най-близък приятел на нейния брат. Така той и даде съгласието си за обща работа с Андрея и сякаш нетолкова за своя полза, колкото заради успокоителния, целебния поглед на Божана, заради добрината на брата и още повече, за да се възпротиви, за да се изтръгне от опасната власт на чорбаджи Аврамовата щерка. Домашните му се радваха – така той попадаше на по-подходящо за себе си поприще – и брат му Кочо само тъй, от братска обич и за да го насърчи, му рече:

– Пък ти, Лазе, когато поискаш, ще се върнеш пак в нашия дюкян.

Не се радваше само Султана, майка му; тя с нищо не му попречи, нито с една дума – в края на краищата Лазе отиваше към по-добро, ставаше търговец, житар, – но повече за това, че по тия дни тя беше позагубила надежда да вземе за снаха чорбаджи Аврамовата дъщеря. Ния не стъпваше в двора ѝ, не търсеше, както преди, Катерина и никаква вест не идваше откъм двора на Аврама Неммур. „Така е – каза си Султана, – щом човек сам бега от късмета си. Но ще видим, ще видим – нека сега така да върви. Най-сетне и Божана Бенкова не е коя да е и ако не може за Ния – на първо место след нея иде Божана и по род, и по богатство, и по хубост. Да не се възгордева толкова чорбаджи Аврамовата... Сега може и да се поуплаши. Ще видим, ще видим...“ Султана няма да спи, ще си отваря очите. По същото време се случи и друго нещо, което я поразвесели и я освободи от ядовете ѝ за Катерина: майстор Рафаил дигна вещите си и отиде да живее в друга къща. Пак на същата улица, няколко порти по-надолу.

– Не отиде много далеко проклетникът – рече Султана, – но нели нема да влиза повеке в двора ми...

Майстор Рафе не успя да довърши иконостаса,

който бе наумил да ѝ подари. Като прибираше вещите си, разтъжен до сълзи, прибра и недовършения иконостас, та с него намери да се поутеши:

– Той е пак за нея, за старата вещица. Ще ѝ го дам аз един ден, а може и тъща да ми стане дотогава.

IX

Лазар Глаушев се отдаде на новата си работа с голямо усърдие. Най-напред те тръгнаха с Андрея да закупуват заедно храни – новият търговец да свикне и да улови изкуството на новия си занаят. Те ходеха по чифлиците из околията, които бяха почти всички турски, а тайно купуваха от селяните крепостници, което те бяха успели да скрият от господарите си. Някои от селяните имаха и те някое късче своя земя, но те криеха от очите на господарите и това, което раждаха собствените им нивици. През два, през три дни ту Андрея, ту Лазар водеха към града кервани от натоварени коли и хамбарите на Андрея бързо се пълнеха. После Лазар, като се научи да бръква дълбоко във вреците и по тежестта на шепата си или още на око да познава качеството на пшеницата, ръжта или ечемика, да се пазари с алчните агалари и кехаи, да се мушка скришом в селските дворища – тръгна и сам по селата, та двамата с Андрея да обиколят по-бързо околията, да изпреварят другите житари. Той дори навлезе в една съседна околия и докара керван от дванайсет коли с пшеница, като бе ударил цената с три пари по-долу. Андрея се радваше на усърдието му и на успехите му:

– Нели ти казах, Лазе, добре ще върви...

Не бяха още привършили – какво ли нямаше за привършване и около закупената храна, и по сметките, – Лазар почна един ден, а се виждаше, че се бори със себе си:

– Андрея, аз... мене и сега се там ме тегли... Чувам ония в общината пак готвят нещо около елинското училище.

– Върви, не оставяй народните работи. Ти си като баща ми, Лазе...

Време беше да отворят училището за новата учебна година и някои от общинарите бяха се похвалили из града: наместникът получи известие, че ще дойдат трима нови учители и били от Мора, чисти гърци, много учени люде, сам владиката наредил работата с тях. Лазар отиде да намери хаджи Захария Мирчев, а той беше от ония чорбаджии в общината, които клоняха към младите. Разпита го Лазар и научи всичко за новите кроежи на наместника. Старият хаджия каза накрая:

– Подписахме писмо, ще им плащаме по шест хиляди гроша за една година. Ама то е добро, че идват такива учени люде в Преспа.

– Те не идват тук за наука, дедо хаджи. Чак от Мора тръгнали, и тия големи грижи на наместника, на владиката... Но най-лошото е, че и такива умни люде като тебе не се сещат що ни крои наместникът. Гърци иска да ни прави той, дедо хаджи, а вие му помагате, харчите народните пари и свои давате, та с нашии камъни по нашите глави.

– Е, харно, ама какво да правим, ами вие, младите, какво правите?

– Слушай, дедо хаджи: ти кажи сега, в неделя, в общината да повикат и некои от нас, и некои от еснафа. Кажи: много пари ще се харчат, да видим и те що мислят, да е съгласен целият народ. Ти побързай и да

си пратиш при нас слугата или писаря. И гледай така да стане, та да не става нужда да чупим вратата, за да влезем. Не е ли право, дедо хаджи, като е за народни работи, да се пита и народът? Каквото кажат наместникът и Аврам Немтур, това и става. Вие сте добри люде, слушате ги и така ви лъжат, че не се сещате накъде ни водят. Ти направи това в неделя и ще направиш голямо народно добро.

Лазар Глаушев сам ходи из чаршията, едва ли не от дюкян на дюкян, и нареди за следващата неделя голямо събрание. Покани да дойдат всички първомайстори и всеки друг, който милее за народ, за школо и църква. И никога преди не се е събирал толкова народ в преспанското читалище, както тая неделя. Започна да прииждa още преди да свърши църковната служба. По своя и не по своя воля тоя ден Лазар Глаушев започна открито борбата на преспанци срещу фанариотската партия в Преспа.

Да беше започнал по-смирено, всичко би се свършило по-иначе, а той като се изправи до масата и като видя срещу себе си толкова народ – един до друг в стаята, струпали се бяха и вън, в ходника и по стълбите, дочуваха се гласове чак от улицата, – като видя толкова очи, вперени в него, дойдоха на устата му думи, които паднаха сред народа като пламтящи главни, та се запали целият народ. Види се, в него и във всекиго от тия люде бе се набрало доста гориво и пламна отведнаж.

– Народе! – викна Лазар с такъв глас, като че ли искаше да го чуят тъкмо ония, които стояха чак на улицата и като не знаеха, че започваше, дигаха врява. Премина шепот из цялата стая, разля се вън, веднага настана пълна тишина, а Лазар Глаушев викна още по-високо: – Народе! Не сме се събрали тук днес за беседи и разговори, за ука и поука. Днес искаме ние своето право! Стига са ни наричали стадо и овци безумни, наричат ни, а и ние сме си досущ като стадо. Ключът на черквата ни е в ръцете на един чужденец. Чакаме той да ни отвори и ние влизаме. Общинската кесия е пак в негови ръце, той бърка в нея и пребърква. Ами откъде дойде той, кой го покани, кой ни го изпрати и стои тука години, а ние вървим след него като стадо от безумни овци. Е, стига де! Дай ти, човече, ключа на нашата народна черква да си бъде в наши ръце, дай да погледнем в кесията народна що влиза и що излиза!

Някой гласно проговори:

– Калугерът...

– Шиникът, шиникът! – викна друг някъде откъм вратата. Неколцина тук и там из навалицата високо се изсмяха, а Лазар, спрял за минутка, подхвана:

– Не смех, а сълзи за тоя вековен мъченик под шиника, сълзи и горки ридания, братя мои! И ние тука, в Преспа, седим и се свиваме под шиник, а на главата ни седи чужд човек...

– Калугер...

– Наместникът! Наместникът! – чуха се много гласове и насмешливи, и още повече гневни.

Лазар пак спря, позамисли се за минутка и сетне заговори по-спокойно:

– Имаме църковна община, там седят десетмина почтени стари люде и решават за черква, за училище, за сички народни работи. Но има там и друг един, чужд човек, който реди сичко по своему, и другите го слушат покорно. Така стават грешки след грешки, защото чуждият тегли само на своя страна. Ако взема сега да ви заговоря на гръчки език, никой от вас нищо нема да разбере. А в черквата ни се пей повеке на гръчки и никой нищо не разбира. Имаме едно старо учили-

ще на наш език, но за него никой не се грижи. Имаме друго училище на елински език и сички грижи и попечения са за него. То е народно, защото за него само се харчат народни пари. Народно е по парите, а не и по науката в него. Както се научаваме, сега се чакат да дойдат нови учители за елинското училище и за секи един от них ще се плаща по шест хиляди гроша годишно. Ами защо се дават толкова народни пари, щом това училище не е народно? Там не се учи на наш език, а на елински и децата нищо не разбират. Не се учи наша наука, а елинска и децата нищо не могат да научат. В черквата да се пей на наш език, в училището народно да се учи на наш език. Пращат ни се учители от Мора, а ние искаме наши учители. Има от добри по-добри, ще поканим двама ли, трима ли и те ще дойдат. Те са наши, а тия от Мора не са наши. Ние не сме елини. Ако горе, в общината – посочи Лазар тавана, – седеха други люде, които да милеят повеке за своето, а по-малко за чуждото, грешките щеха да бъдат по-малко, а народополезните дела щеха да бъдат повеке. Горе требва да седнат пò народни люде.

– Горе седят чорбаджии и фанариоти! – чу се дрезгав глас. – Народни изедници!

Лазар направи знак за тишина и продължи:

– Събрахме се да видим каква е народната воля. Горе са десеттина люде, тука е целият народ. Който не е дошъл тука днес, пратил е вас. А който не е дошъл, защото не милей за народните работи, него нема и да питаме. Народе, братя! Тука, в Преспа, нема друга християнска народност освен неколцина власи. Така ли е?

– Така е! – глухо избухна хор от много гласове в ниската стая. – Така е! – чуха се като ехо други гласове откъм ходника и стълбата.

– Тука, в Преспа... – едва-що започна пак Лазар и млъкна. Людете по стълбата бяха се размърдали шумно, чуваха се сърдити подвиквания и сетне гласът на общинския слуга:

– Дайте път, бре! Пуснете ме да мина. Пращат ме общинарите. Викат го да дойде горе Лазара Глаушев. Дръпни се, бре! – Слугата се отчая, види се, да си пробива път през навалицата и щом стигна докъм средата на стълбата, наведе се да погледне през вратата насреща и Лазар го видя как му прави знаци с глава, с ръце: – Лазаре, Лазе... Викат те горе, общинарите те викат. Ама веднага...

– Сега ще дойда – отговори Глаушев. Като настана пак тишина, той каза със силен, пронизващ глас, какъвто ставаше гласът му, когато се вълнуваше и гневеше: – Викат ме горе и ще отида. Ще отида от ваше име. И ще кажа горе: чест и почит към вас, старци, но тука требва да влезат и народни люде, еснафи и по-бедни, пък и некои по-млади. Общината е народна, а не само на старите и чорбаджиите. Ще кажа още: народът иска в черквите да се пей само на негов език, народът иска в училището да се учи на негов език, учителите да бъдат негови, а не чужди. И ще кажа още: ако вие не сте съгласни с народа, и народът нема да е съгласен с вас и ще ви остави и нема да ви слуша. Кажете сега вие, братя, да отида ли горе или желаете да не отивам. Каквото кажете вие, това ще направя.

Навалицата се раздвижи, зашумя, завика:

– Иди... иди! Кажи им, Лазе... Иди! Да знаят... Народът...

– Е, харно – пререза с острия си глас Лазар, – ще ида, но сам нема да ида, за да знаят горе, че не съм сам. Да дойдат с мене десетина души от еснафите, по-познати люде, ето, като майстор Алекса Кочов,

майстор Петре Момев... Кажете де, кажете още кои?

– Андрея Бенков, Андрея...

– Йоне Чакал!

– Не, не... Оставете... аз не съм за такава работа. – Върви, върви! Ето майстор Борис Мутафчия!

– Димо Пърлев!

– Мирче Гребенар?!

– Майстор Марко Чукчук!

Като чу десетина имена, Лазар се запъти срещу навалицата, която се натискаше към двете стени, едва-едва се разцепи и се отвори тясна пътека накъм вратата. Той се изкачи по стълбата, следван от десетмината избрани граждани, а от всички страни им подвикваха:

– Вървете... Кажете им... Не ги искаме! Народът...

На горния кат глъчката на множеството долу се чуваше като подземно бучение. Лазар отвори вратата на общинската канцелария, влезе вътре, поздрави почтително. Като се обърна да стори път на десетмината си другари, видя, че след тях вървяха на широка, провлечена по стълбите опашка и други люде и всички събрани долу. Лазар не затвори вратата и остана там, а народът се струпа и се изправи на отворената врата като стена. Застанал там, за да го чуват и в стаята, и вън, той посочи другарите си и се усмихна:

– По стар нашенски обичай, когато некой поканен доведе и други гости, сметат се и те за поканени и драги гости.

Архимандритът, седнал в ъгъла срещу вратата, беше толкова побледнял, че бялото му чело сега изглеждаше зеленикаво, а бледността на бузите му проличаваше през космите на брадата му. От лявата му страна седеше чорбаджи Аврам Неммтур и бе се навъсил страшно, та се виждаха не очи, а само дебелите му вежди. Други общинари седяха неподвижно по миндерите наоколо, наредени като купчинки край стените с празничните си кюркове и фесове, с броениците и чибуците си, а между тях бяха като чужди двамата стари свещеници, също общинари, в черните си раса и високи, попски шапки. Само хаджи Захария Мирчев се въртеше неспокойно на мястото си – види се, той бе казал да повикат Лазара Глаушев, а бе излязло сега друго, което и той не е очаквал.

– Ние казахме да дойдеш сам – чу се гласът на чорбаджи Аврама, а той нито се помръдна и гледаше Лазара с веждите си.

Лазар стоеше срещу него височък, строен и хубав, свалил си бе, както беше по новому, феса и широкото му чело се белееше твърдо и упорито, а в ъглите на устата му, под тънките мустаки, се криеше малко присмехулна усмивка. Той каза:

– Ако ме викате, както и други път сте ме викали, да прочета некое писмо или да напиша нещо, смятайте, че съм дошъл сам, а тия люде тука са дошли по свои причини. Но ако ме викате по некоя по-важна народна работа, тогава ще ви кажа, че аз сам не съм нищо и ето народът иска да чуе какво се говори и мисли тука за неговите работи. Сторете место, почтени чорбаджии и старци, и на тия десетмина мъже да седнат между вас. Те са се честни люде от еснафите, майстори и първомайстори, и са люде избрани, защото народът ги праща при вас. Ще ви кажа и друго: повикахте ме да дойда сам, а пък аз доведох и тия люде. Но ако не бехте ме повикали, ние и сами щехме да дойдем тука. Така реши и ни възложи целият тоя народ, дето е събран вън и долу чак по улицата.

Лазар се обърна към десетмината си другари и посочи с ръка миндерите наоколо:

– Идете, седнете. Тука сме сички наши, преспанци, освен негово високопреподобие...

Десетмината граждани бяха доста смутени, но неколцина от по-старите отидоха и насядаха по миндерите, отидоха и другите, а до вратата останаха прави само Лазар и Андрея Бенков. Така и желаеше Лазар – да е по-близо до отворената врата и като говореше, колкото се обръщаше към общинарите в стаята, повече се обръщаше към струпалия се вън народ. А вън се събираше все повече народ – види се, бе се разчуло из града, че в общината стават важни работи.

Настана мълчание. Само отвън и някак издълбоко се чуваше глухо, проточено ръмжене:

– Уууу...

Лазар Глаушев, когото бяха повикали, чакаше. Чакаха и тия, които го повикаха, пък редно беше те да почнат. Най-сетне почна пак чорбаджи Аврам Немтур и пак тъй гледаше с дебелите си вежди.

– За сколията те повикахме – каза той и не спомена името на Лазара, но се знаеше, че говореше на него. – Време е да я отворим и тая година и мислихме, премислихме и наредихме тая година да бъде по-добре от миналата и от сека друга година досега. Повикахме те да те попитаме дали си съгласен да станеш даскал в тая сколия, общинската. Ти ще учиш децата на славянски. Ние и плата ти секохме, пет хиляди гроша за година. Ти чу нас, сега да чуем ние ти какво ще кажеш.

Лазар бе се загледал в отсрещната стена и като че ли не го чуваше. „Так-так-так" – почукваха броениците на старците наоколо. Вън всички бяха спотаили дъх и чакаха с опулени очи в Лазара. „Уууу" – навлизаше на струи и се разливаше в тишината глухата врява откъм улицата. Най-напред Лазар поклати глава, без да откъсне поглед от стената, но веднага се съживи и обърна лице не към чорбаджи Аврама, а към наместника.

– Не – рече той и повтори: – Не. Учител нема да стана. Чудно ми е защо сега ме каните, а не ме поканихте по-рано за учител. Чудно ми е, но и не ми е много чудно. Прощавайте, ама ще ви кажа: вие сте наумили да ми сложите оглавник на врата.

– Не думай така, Лазе! – изправи се отсреща хаджи Захари Мирчев. – Като чух да говорят за тебе тука, душата ми се възрадва. Ето и наместникът те похвали, и всички. Учен човек си и си наш, тукашен, ще учиш децата на наш език. И платата ти е добра – пет хиляди гроша за една година. По-харно – здраве, ами целувай ръка и кажи хаирлия да е.

– Дедо хаджи – отвърна Лазар, – благодарен съм за добрите думи и похвали. Но като сте наумили да правите учител и сте ми секли такава голема плата от грижи за училището ли е или е от грижа за мене? Не ще е ни едното, ни другото. На новак доктор пари не се дават. Но щом сте решили тая година училището да е по-добро, нема да търсите и учители като мене – аз не съм бил досега учител. Има нещо друго...

– Чакай – прекъсна го чорбаджи Аврам, – не бързай. Ще дойдат тука и други, по-добри даскали, пък ти ще се учиш от них, каквото не знайш. Те са трима и ти един – четирима.

– А кои са те? Какви са? Кой ви ги препоручи?

– Наместникът – пак се обади хаджи Захария. – И владиката!

– Каква плата им секохте на них?

– Ами по шест хиляди гроша. Те нели идват тука на чуждо место... Чак от Мора ще дойдат.

– Аха, от Мора – дигна вежди Лазар Глаушев. – Е, чух защо сте ме викали и съм ви благодарен, но сега пък

вие чуйте защо сме дошли ние при вас. Като се прави нещо по народните работи, било за черква, било за училище и каквото и да е, отсега нататък вие ще го пишете черно на бело, а отдолу секи еснаф ще сложи печата си. Каквото и да е, може и со златно перо да е написано, щом не е закрепено с еснафските печати – нема никаква сила. Ами така е, почтени старци и чорбаджии – не ми се сърдете. За нова сграда на елинското училище – народни пари; за нови учители, трима по шест хиляди гроша – пак народни пари. Народът ги дава, пангарите в черквата секи празник се пълнят с пари, но вие, честни и умни люде, требва да знаете дали той е съгласен да ги харчите и как да ги харчите тия пари. Не се ли боите– некой може да ви каже, че харчите народните пари на своя глава. Има и нещо друго: за да не стават грешки и да има съгласие, тука требва да влезат и добри, честни люде като тия майстори и първомайстори, а не само чорбаджии. Народът в Преспа иска да си избере нова община, пък вие найдобре знаете, казано е: глас народен, глас Божи. А който се отдели от народа, ще остане сам и никой нема да го слуша.

– Ами тебе кой те слуша, бре – започна чорбаджи Аврам бавно, издълбоко и като повишаваше гласа си, бавно се изправи, – кой те слуша тебе, бре, мърсолко! Какво си застанал там, редиш и разпореждаш, де се намираш ти... Вън! Излизай вън! – кресна изведнаж Немтур и целият се наду с лице, с врат, пламна, зачерви се, та дори посиня.

Той продължи да вика, размахваше късите си дебели ръце, пискюлът на феса му отскачаше право нагоре, ала гласът му се удави, изчезна в буйна гръмка вълна от многогласи викове и тропот. Навалицата отвън викаше, ревеше и напираше да влезе в стаята:

– Не ви искаме. Изедници! Чорбаджии! Народът... Излизайте, вие излизайте вън!

Лазар се обърна с разперени ръце към навалицата да я спре, да я успокои. Викаше и той с изплашено лице, но и неговият глас не се чуваше. Наскачаха и старците, и новите им гости, някои отидоха да успокояват, да молят чорбаджи Аврама, други двама-трима не смееха и да се помръднат от местата си. Само наместникът продължаваше да седи в ъгъла и да не беше бледнината на лицето му, би помислил човек, че нищо не чува, нищо не вижда. Най-сетне утихна страшният рев, отдръпна се, изля се надолу по стълбата вън на улицата. Лазар Глаушев се обърна пак към старците, а по бледото му чело и по лицето му бе рукнала пот на едри капки. Както се бяха раздвижили общинарите из стаята, спряха се да го чуят:

– Ето, сами виждате какво е. Какво повеке да ви кажа? Днес е неделя. Ще се разгласи и до другата неделя ще се избере нова община. Така иска целият народ и никой не може да го спре. Хайде, ние да си вървим – обърна се той към десетмината си другари и те го последваха, тропайки по дъските с подкованите си кондури.

Скоро навън всичко утихна. Тихо беше в общинската стая. И както се бе спрял там, сред стаята, с наведена глава, умислен, хаджи Захари Мирчев продума:

– Щом не ни искат...

Никой не му отговори.

X

В новата община влязоха Андрея Бенков и четирима други от еснафите, останаха също хаджи Захари Мирчев и друг един от старите чорбаджии, двама от

свещениците и наместникът. Избраха се трима от по-младите да се грижат за училището – тук влезе и Лазар Глаушев, избраха се и трима епитропи за черквите и кой знай как стана – за епитроп се избра и влахът Грета. Успокои се Преспа и народът се радваше, но за късо време.

Най-напред се почна пак с елинското училище. Новите общинари накараха наместникът да пише писмо до тримата елински учители, които се очакваха, да не идват в Преспа, а в същото време Лазар Глаушев, от името на училищното настоятелство, написа писма и ги разпрати по всички градове, дето имаше уредени български училища, до неколцина прочути учители и просветители и молеше трогателно да изпратят двама или трима добре подготвени учители за училището в Преспа. Наместникът се позабави да изпрати писмо и новите елински учители в това време пристигнаха. Те дойдоха само двама – третият се отказал. Като видяха и те, двамата, че народът не ги желае, разколебаха се, уплашиха се, но наместникът сполучи да задържи единия, а другият си отиде. Лазар нямаше отговор на писмата си, а не се и знаеше какъв отговор ще получи, та се реши в общината да остане временно елинският учител, за да не стои училището затворено. Лазар Глаушев каза, а и всички от общината и настоятелството одобриха думите му:

– За истинската наука нема разлика българска ли е или елинска. Ние не даваме нашето училище да бъде елинско, както досега, но в него може да се учи за некое време и елински, само да не стои затворено.

Назначиха за учител и Тодора Божинов, който бе заместил баща си, стария даскал Божин, и събираше като него у дома си трийсетина деца, а сега ставаше учител в общинското училище: той да учи по-малките ученици на български и славянски, а елинският да учи по-големите и на елински.

Не мина всичко туй без разправии и смущения, но най-сетне се нареди така, понеже не можеше да се нареди по-добре.

Дойде ред и за черквите, най-вече за новата черква. Наместникът понамали да се пее на гръцки, а сами свещениците още повече намалиха, но евангелието и най-важните песнопения в църковната служба се пееха пак на гръцки. Омразата срещу фанариотите беше много нараснала и народът не можеше да търпи повече, но наместникът заплашваше:

– Как можете вие така! Владиката ще ви анатемоса, патриката ще ви прокълне!

Страхът в сърцето на народа още не беше изчезнал и людете не се решаваха да дадат пълна воля на чувствата си, колкото и да им беше омразен владишкият наместник и гласът му в черквата. А един ден неочаквано пристигна в Преспа и самият владика. Той извърши тържествена служба в новата черква, ходи при каймакамина, сетне събра в общината всички по-първи люде. Говореше кротко и смирено, за да позамае недоволния народ, но и заплаши непокорните, като каза все тъй кротко и смирено:

– Нашият баща, султанът, признава само една християнска черква и който се дели от нея и се бунтува срещу нея, бунтува се и срещу него, срещу нашия господар и баща.

Настана голямо смущение сред всички събрани там и най-вече от тия последни думи на владиката. Тогава стана Лазар Глаушев и отговори:

– Ние не се бунтуваме срещу султана, Бог да умножи годините му, а искаме своето право. Ние не сме гърци и наше право е в черквата ни да се пее и служи на

наш език, черквата ни и всичките ни народни работи да се редят от наши люде. Ако не можем, владико свети, да се разберем като християни, по християнски с тия, които ни пречат и се месят в народните ни работи, тогава ще дигнем глас и молба покорна към нашия милостив баща султана. Той е справедлив и ще чуе народния глас и молбата народна.

Владиката му отговори само с поглед, после каза, че бил много уморен и помоли да го оставят сам, но още докато излизаха другите, той задържа при себе си наместника, чорбаджи Аврама и влаха Грета. Тия люде стояха сами, затворени в общинската канцелария, може би два часа време. Какво си бяха говорили, стана ясно още на другия ден, след като си замина владиката. Тоя път събра общинарите, епитропите и училищните настоятели наместникът и той пръв заговори:

– Някои тука взеха да делят черквата – наша била, ваша била. Тя пък е Божи дом и дом на всички християни. Ние вършим грях, като влизаме в такива разпри и дяволът се радва. Ето сега и тукашните власи дигат глас и дано да се вразумим, като видим, че разпрата нараства и че от нея няма за никого полза. Кажи сега кир Грета, какво имаш да ни кажеш.

Стана влахът Грета и заговори засмян, като че ли с най-добра воля:

– Щом става дума чия е новата черква в Преспа ние, власите, ще кажем, че тя е и наша. Ние досега мълчахме, понеже не искахме да засилваме кавгата, но си помислихме и си рекохме, че ако се намесим ние, може по-бързо да ѝ се тури край. За тая черква в Преспа и ние сме дали цела капа алтъни, сички знаят и е записано на книга. Ние сме малко в Преспа, но сме дали повеке. И сега щом едни казват, че тая черква била нихна, и ние ще кажем, че е наша. Те казват в черквата да се пей на славянски, ние казваме, да се пей на гръчки, че гръчки разбираме по-добре. Затова ние, власите, казваме: черквата е и ваша, и наша, тя е Божия. В нея досега се пей и на славянски, и на гръчки. За да не се караме, нека и отсега нататък да се пей и на славянски, и на гръчки. Така е най-хубаво и нема да има никаква кавга между нас.

Наместникът, който беше повече мълчалив човек и не приказваше много, сега побърза пак той да се обади пръв и, както винаги, на гръцки:

– С устата на кир Грета говори ангел, когото ни праща сам Господ, за да ни вразуми и усмири. Право е и власите да казват, че новата черква е тяхна. Те дадоха много пари за тая черква. По-старите знаят, че ако не бяха власите навремето да помогнат, черквата и досега нямаше да бъде изградена. Това е записано в книгите на общината, записано е и колко пари дадоха те. Викаме наша е, ваша е и да вземем да я делим, ще трябва да я разделим на две и три части. Срамота е и грехота е да сърдим Бога. Черквата е първо Божия и после на всички християни. И няма защо да разтуряме досегашния ред в нея. Няма и защо да се разправяме повече, да радваме дявола и да сърдим Бога.

Виждаше се, че Лазар Глаушев едвам се задържаше на мястото си, докато слушаше наместника и кир Грета. Сега той изведнаж скочи, но държеше здраво юздите на гнева си:

– Че има дявол в тая наша разпра, а не ангел Божи, сега се виде съвсем ясно. Дошъл е дявол да ни изкушава и подмамва, но е облекъл ангелски одежди, лицето си е преправил и гласът му е сладък, кротък, а рогата му се виждат ей такива големи. Какво говориш ти, кир Грета? Кои сте и колцина сте вие, власите, в Преспа? Дойдохте в града, бехте в голема неволя и ние ви

приехме като християни и братя. Добре се спогаждахме досега и вие не можехте да се оплачете от нас. Като се правеше новата черква, и вие помогнахте, дадохте каквото можахте при вашето богатство, което спечелихте тука, в нашия град. Дадохте за черквата, в която кръщавате и опевате. Но за това ли дадохте тогава, за да я делите сега с нас? Ние сме тука и живейме в тоя град от памтивека, от деди и прадеди на своето место сме си, а вие дойдохте като гости, гости си останахте и колко люде сте вие, кир Грета? Пуснахме ви до прага, а вие на къта се настанявате и нашата бащина и дедова къща искате да делите с нас. Не, кир Грета, не слушайте вие какво ви шепоти дяволът и какво ви учи. Не излизайте против цел народ, който ви прие в къщата си като братя свои. И ще ти кажа, че вие, неколцината власи в Преспа, нема и никак да ни уплашите, а можете да ни станете омразни. Вземи си думите назад, кир Грета!

Така говориха още дълго, най-вече Лазар Глаушев и Грета, повтаряха едно и също, но гласът на единия надвишаваше гласа на другия, докато започнаха да викат с все сила и не подбираха много думите си.

– Прибрали сме змия в пазвата си! – викна Лазар с отвращение.

Другият се държеше като по-силен, но гласът му остро писукаше и дотолкова се вдаде той в разправията, че в поваления си преспански език бъркаше и влашки думи:

– Ние не сме змия, ти си змия! Къде си ни прибрал ти, не в бащината си къща! И тук е турско царство, а ние сме поданици на падишаха. Вие сте рая! Да мълчиш ти, че тука не е ваше царство. Ще се оплачем на каймакам ефенди...

Като започна да обръща натам приказката си

влахът, някои от людете там се поуплашиха, а той още повече се засили и кресна:

– Ние ще дигнеме давия срещу вас!

Наскачаха всички и викаха един през друг. Наместникът сега пак мълчеше със спокойно лице и само по очите му можеше да се познае, че беше доволен. А дори и старият хаджи Захария Мирчев се изправи срещу влаха:

– Срещу кого ще дигаш ти давия, Грета, срещу целия народ ли? Стар човек си, мисли какво говориш, помисли на какъв край може да излезе такава разпра. Не мога и аз да търпя повеке приказките ти. Ако посегнете на черквата ни, ще се дигнем сички против вас.

Грета се видя нападнат от всички страни и за да скрие уплахата си, стана и напусна сърдит общинската стая.

* * *

Тая случка в общината не смути много преспанци и те дори се присмиваха на власите, като ги виждаха да се събират и да си шушукат възбудени и загрижени. Изглеждаше, че те не всички бяха на ума на Грета, но и това се знаеше, че те не се деляха и винаги излизаха съгласни помежду си. Повече като на шега вървя няколко дни и целият град се смая, когато дойдоха двама заптии, взеха Лазара Глаушев и го отведоха в затвора. След общото смайване дойде обща уплаха. Лазар стоя затворен два дни и като дочу каймакаминът, че народът се съвзема и се готви да защити невинния затворник, повика наместника и всички общинари, до-

ведоха при него и затворника.

– А бре, чорбаджилар – започна каймакаминът, – какво е това от вас, какви са тия кавги и гюрултии... Аз нали ви казах още навремето, не ви трябва нова черква... Предаде ми се харзовал от влашкия милет в Преспа, оплаква се и давия дига. Защо не се молите заедно в черквата, нали всички сте християни? Де да видя сега какво ще кажете. Владишкият милет иска дял от черквата, кажете сега кой му дава и кой не му дава. Кажи ти, папаз ефенди – обърна се той към наместника, – тебе да чуем най-напред.

Гласът на владишкия наместник прозвуча кротко, дори и тъжно в голямата, пълна с люде стая. Говореше и той на турски, а гласът му говореше някак отделно:

– Не одобрявам аз, каймакам ефенди, постъпката на влашкия народ в Преспа. Не одобрявам и поведението на другата страна. Грехота е да се дели черква, тя е Божи дом и принадлежи на всички християни. Щом сме дошли при тебе, каймакам ефенди, помогни ти със своята мъдрост и със своята власт да се тури по-скоро край на тая кавга. Да си остане всичко, както е било досега, да не се разваля досегашният ред в черквата, да си остане тя само дом Божи и общ дом на всички християни. Повече аз няма какво да кажа.

Щом млъкна наместникът, започна Грета:

– Каймакам ефенди, което каза наместникът, това ще кажем и ние, власите. Не искаме да делим черквата, а да не се разтуря досегашният ред в нея. Но като казват едни, че черквата била тяхна, че я градили със свои пари, ще кажем и ние, че е наша, че и ние давахме пари за нея. Това е, каймакам ефенди, и каквото кажеш ти, това ще бъде.

Лазар Глаушев стоеше до вратата, дето го ос-

тави заптието, което го доведе от затвора, и само той стоеше прав. Всички видяха, че той се готвеше да говори – очите му и цялото му лице вече говореше, – но като млъкна Грета и Лазар понечи да отвори уста, каймакаминът дигна ръка към него и каза строго:

– Ти ще мълчиш. Тука има по-стари люде от тебе, те ще говорят. Ти ще разпалиш повече огъня, а не да го угасиш. Такова оплакване има против тебе.

– Няма янгън в нашата черква, каймакам ефенди – отговори Лазар. – Има крадци, влезли са да я ограбят. Ние те молим...

– Мълчи! Сус!

– ... да ни помогнеш, да ги прогоним.

– Ще те пратя веднага назад в хапсаната! – викна турчинът. – А-а, виждам аз какъв човек си ти!

Лазар подигна рамена. Тогава побърза да се обади хаджи Захария, който също говореше добре на турски:

– Каймакам ефенди, не знам какво са писали в харзовала си тия люде – колко са те, няма и стотина души в цяла Преспа, – но ще разкажа една малка приказка и ясно ще видиш каква е тая наша кавга с тях.

Каймакаминът се обърна към стария хаджия и лицето му се проясни от несдържано любопитство. Хаджи Захария Мирчев приличаше на библейски човек, с дълга бяла брада и бели вежди, като заснежени стрехи над очите му, дълги бели коси се спущаха изпод плиткия му калпак, а лицето му беше безкръвно и прозрачно. Той улови с цяла шепа брадата си, а и пръстите му сякаш бяха безплътни, и продължи бавно, спокойно:

– Някъде по Анадола имало малък град и правоверните там решили да дигнат нова джамия. Запретнали се те всички и камък по камък изградили хубава джамия. Докато я градили, помагали и неколцина цигани, разпънали там край града катуните си. Нали и те

вярват в пророка, оставили ги да помагат. Като чул валията от вилаетския град за новата джамия, отишъл да я види Така се случило – людете били по работата си, – когато валията спрял кочията си пред новата джамия, наоколо нямало никого и само един от циганите се навъртал, та надничал по дворовете. Щом видял валията, дрипавият циганин се приближил и попитал кочияша, но така, че да го чуе и валията:

– Харесва ли ти нашата джамия!

– Ваша джамия ли?-учудил се кочияшът, а валията слуша разговора им и мълчи, да чуе докъде ще стигне циганията на циганина.

– Наша, ами! – продължил циганинът да се хвали. – Тук ние градихме всички цигани и циганките, а циганчетата носиха вар.

Валията бил мъдър човек и казал на гавазина си:

– Вземи камшика и нашибай добре тоя безсрамник, та да посинеят още повече циганските му меса...

– Горе-долу, каймакам ефенди, такава е нашата работа – завърши приказката си хаджи Захария Мирчев.

– Ние не сме цигани! – размаха ръце Грета. – А вие всички сте бунтовници!

– Виждам аз – поглади брадата си турчинът, а в тъмните му очи блестяха весели искри, – виждам, не ще се разберете вие лесно. Нека подаде и другата страна харзовал, пък ще видим после.

Той стана. Станаха всички. В шума, като се раздвижиха всички тия люде, пак се чу гласът на Лазар Глаушев:

– Каймакам ефенди, ние нема какво да делим с тия люде. Ще им върнем каквото са дали, а те нека си направят своя, влашка черква.

– Слушайте всички и запомнете – каза турчинът, без да го погледне, и само го посочи с ръка: – Забранявам на тоя човек да се меси в църковните ви работи. Сега го пускам, но ако го затворя още еднаж в хапсаната – проточи той глас, сетне бързо отсече, – няма да излезе лесно.

Най-напред излезе наместникът, като направи учтиво темане на каймакамина, след него излязоха и всички останали. Каймакаминът пристъпи да ги погледне през прозореца и не скри сега радостната си усмивка: гяурите се караха и техните кавги пълнеха с грошове джобовете му. Пък и падишахът можеше да спи така по-рахат.

IV ЧАСТ

КОРЕНИ И ГРАНКИ

Сеймен шетаф три години,
тебе нищо не ти рекоф,
ама сега ke ти речам:
да ѝ кажеш на золва ти
да ми чува две яболки,
що ги крие во пазува,
що ги роса не росила,
що ги сонце не видело,
що ги ветър не повеял,
що ги очи не видели,
що ги рака не фатила.

Народна песен

– Даваш ли, даваш, балканджи Йово,
убава Яна на турцка вера?
– Море, войводо, глава си давам,
Яна не давам на турцка вера...

Народна песен

I

За сватбата на Нона къщата на Стоян Глаушев се напълни с люде. Това беше повече заради Лазара, от почит към него. Стоян и Султана нямаха много роднини в Преспа. От село дойдоха само Благуна и една от дъщерите ѝ – само тя, Благуна, не изоставяше брата си, който някога бе напуснал родната къща и се отдели от всичките си роднини. Дошъл бе на сватбата и един от братовчедите на Стояна – също и той прелетял в града преди години. Братовчедът донесе гайдата си, та веселеше цялата сватба. Той не се уморяваше да свири и беше майстор, но дотягаше на гражданите да слушат все бръмченето на гайдата му и често обръщаха на песни. Пееха младите, но пееха и по-старите, какви ли не песни нямаше да се повесели човек, а още повече да потъжи, да излее набрана, стара мъка в сърцето. Пък и нито един сватбен обичай не се извършваше без песни – за всяко нещо, за всеки важен час в живота на човека бяха наредени песни.

Женската сватба започва още в началото на седмицата и повече минава в грижи и приготовления, в невесели прощални обичаи и знаци или в такива, които говорят и показват какво бреме очаква младата девойка, след като се раздели от майчино и бащино крило, след като се откъсне от венеца на дружките си весели и влезе в чужда къща при свекърва, при зълви и девери, при стопани, дето ще преглъща горчиви сълзи – чужда между свои, – ще се покорява, ще слугува, ще люлее люлки и ще погребе късове от сърцето си. Дано стопанинът ѝ бъде ясно слънце за нея, да бъде и тя достойна стопанка и дано Господ я благослови с рожби мили и премили. Веселбата започва едва в съботата срещу неделя, продължава до някое време през нощта и малко нещо на другия ден, неделята, докато дойдат сватовете на младоженеца, за да отведат капналата от умора и обляна в сълзи невеста в черквата и оттам – в новия ѝ дом. Тъкмо тя най-малко се радва на сватбата си. Ех, женско чедо! Знае ли то какво го чака, щом излезе от бащиния си дом?

Стоян Глаушев сложи голяма трапеза – не можеше да не почете той всичките си приятели и най-вече еснафа си, близките на младоженеца, приятелите на Лазара, на Кочо, дружките на Нона и Катерина, близките на омъжената си щерка Манда и на снаха си Ко-

човица, съседите си. Срамно и обидно е да пренебрегнеш, макар и неволно, някого, да не го почетеш според както му се пада по роднинство и по име, по приятелство и по дружба. Октомврийските нощи все още не бяха много хладни и трапезата за мъжете сложиха на двора, само жените останаха да вечерят по стаите и на чардака, а младите пък бяха навсякъде. По двора светеха пет-шест фенера с лоени свещи, а негли повече осветяваха трапезата едрите ярки звезди, които бяха слезли от черните дълбини на небето да погледат сватбата. Сетне, като минаха и трите сватбени гозби – четвърта даваха само богатите или които нямаха голяма челяд, – сватбарите се раздвижиха и по трапезите останаха само по-старите, които си дояждаха и си допиваха безкрай. Някой каза, че му било хладно, и не за това, ами за свое удоволствие и от голяма веселба неколцина младежи разтарашуваха плевнята и дърварника на Стояна Глаушев, струпаха сред двора дърва и съчки, запалиха буен огън. Звездите се дръпнаха високо горе в небесните тъмнини, нощта сключи черен свод над Стояновия двор, високият пламък бясно се дърпаше и мяташе да се откъсне от земята и всичко наоколо затрептя, заигра в лудо безредие от светлини и сенки. По стаите останаха само няколко бабички да си преразказват безкрайни истории, без да се слушат една друга, и на трапезата в двора останаха само някои от по-старите мъже, които надигаха все по-усърдно шарените гърнета с вино разгорещени и улисани, забравили де са и кога са дошли, а всички други сватбари се събраха около огъня или ходеха из двора сити и развеселени.

Изправи се край огъня и гайдарят, пак изписка гайдата, бръмна издебело и вече не спря дългото ручило, пророниха се ситни, плачливи звуци, изсипаха се пак, докато се залюляха и оплетоха в игрива хороводна песен. Младите се заоглеждаха, споглеждаха се и едвам задържаха на устните си бликнал от сърцето смях. Смешна беше надутата гайда, огромна под мишницата на гайдаря, и ручилото ѝ, проточено кой знае докъде зад рамото му, смешен беше гайдарят, разкривил и ръце, и нозе, обхванал гайдата, като да се бореше с нея, въртеше и мяташе глава с изблещени очи и издути бузи, в очите на всички наоколо играеха буйните пламъци на огъня и така смешно се кривяха и чупеха лицата им! Тук и там се клатушкаха и размахваха ръце неколцина пияни мъже, напила се бе кой знае как и една от жените, какви ли не думи се чуваха в общата весела глъчка, всеки бе освободил развеселеното си сърце и още повече бе развързал езика си. Най-весел от всички беше домакинът Стоян Глаушев и той насърчаваше всички да пият още вино, да пеят и да викат, да се радват и лудуват. На едната страна на огъня се завъртя мъжко хоро, на другата тропаха моми и невести с немирни очи и пламнали бузи. Дори Кочо, какъвто беше тих и мълчалив, отиде и донесе цял наръч дърва и ги хвърли в огъня, та се дигна и се блъсна нагоре в тъмнината облак от искри.

Лазар ходеше между гостите, всекиму ще каже по някоя приветлива дума, подхвърляше закачки на младите, наливаше вино в изпразнените гърнета и панички, подвикваше на доброволните прислужници – все негови другари от читалището, препасани с шарени сватбени престилки – да не забравят никого от гостите.

– Ами вие какво там, сами като кукувички – съгледа той скрити в сянка Божана Бенкова и сестра си Катерина.

– Нищо. Стоим си тука. Гледаме хорото.

Лазар се спря при двете момичета. Той бе забелязал, че Катерина тая вечер беше не по нрава си тиха, замислена, тъжна. Такава промяна можеше и да не се забележи у другиго, но личеше у Катерина – всякога толкова весела и закачлива, дори невъздържана в лудориите си и сега, когато от едва-две години се момееше. „Това е заради майстор Рафе" – помисли си Лазар. Всички вкъщи казаха да поканят и него на сватбата, само Султана отсече:

– Не!

– Самотен човек, майко, чужд; да се събере и той с люде, да се повесели. Толкова време живее у нас...

– Не, не, Лазе. Нема работа той в двора ми. И какъв ми е той, та да го каня на сватба!

Султана подозираше, че Катерина е в някаква непозволена връзка с резбаря, че той я примамва и тя бдеше над щерка си с очи и нокти. Откакто Рафе Клинче излезе от къщата ѝ, тя не даваше на щерка си нито да надзърне сама вън от портата. Всички други вкъщи бяха оставили тя да се грижи за Катерина и приемаха прекалената ѝ строгост спрямо девойчето, което и у тях предизвикваше някакво безпокойство – то беше толкова буйно и непокорно. Ето и сега настроението на Катерина изведнаж се пречупи, тя се втурна, улови се на хорото и го дръпна след себе си.

– Хайде, Кате, пък и на твоята сватба! – подвикна някой.

– Скоро, скоро – побърза да отвърне тя и се изкикоти късо, предизвикателно.

Лазар и Божана останаха сами и гледаха след нея разсеяно – мислите им бяха другаде. Лазар продума:

– Улови се и ти на хорото, Божано...

– Не ми се играй. Уморена съм малко.

И защото мислеха един за друг, те не смееха да се погледнат. Не биваше да стоят сами тук, в сянката, из града вече ги одумваха, но не можеха да се разделят. Лазар чувстваше нежното девойче толкова близо до себе си, само да приподигне ръка и ще се докосне до него, и тих, сладостен трепет изпълваше гърдите му. Винаги така, когато тя биваше близо до него. Вътре в него бликаше и се изливаше извор, а нейният светъл, ласкав поглед проникваше като слънчев лъч дълбоко в избистрената струя; край нея беше спокойно и радостно, тя отстраняваше всички грижи и тревожни мисли, като светилник в тъмна стая, усмиряваше сърцето, което се блъска и мъчи. И нейната обич беше като светлина, която огрява душата и нищо не иска, с нищо не дотяга, за нищо не моли ни с поглед, ни с дума, не чака, не заплашва. Аз съм тук и те обичам – може би си мислеше тя сега, едва привела глава под тежестта на косите си, които сега, в сянката, изглеждаха тъмни и още по-буйни над челото ѝ, което грееше в здрача като гладък драгоценен мрамор.

Лазар пожела да докосне с пламналата си ръка тия гъсти буйни коси и какви ли бяха те меки и прохладни, ала ръката му остана да виси неподвижна, той чувстваше само парещ огън по дланите си. Не поиска да се защити той, – как би дигнал ръка да погали девойката, сестрата на най-близкия си приятел, пред толкова люде, които можеха да го забележат! А тя беше толкова близо в мрака и Лазар чувстваше дори мислите ѝ: аз съм тук, до тебе, и те обичам.

– Божано...

– Кажи, Лазе.

Да можеше да види тя сега лицето му – беше изведнаж побеляло ведно с устните му. Как се уплаши той от думите, които сами дойдоха на езика му, но не ги изрече! Уплаши се той не от думите си, а от друга-

та, която не беше тук. Другата – Ния...

Катерина се върна пак при тях, пак повехнала и разтъжена.

– Не ми се играй.

– Е, поиграйте, поиграйте, сватба е – промърмори Лазар и се отдалечи, побягна, засрамен от Божана и сам от себе си.

Той пак тръгна между гостите, неколцина пийнали сватове го накараха да изпие пълна паничка вино, трябваше да стои между тия люде, да приказва и да кани, да се усмихва любезно, а усмивката беше като маска на лицето му. Внезапно – едва ли бяха минали двайсетина минути – сред общата врява и дудукането на гайдата се чу остър писък и Лазар позна гласа на Катерина. Той се спусна нататък, момичетата бяха пак там, но Божана лежеше на земята с приподвити колена, както е била отведнаж покосена. Катерина се мъчеше да ѝ помогне, забъркана и уплашена. От устата на Божана бе потекла кръв – малка черна струя, – лицето ѝ се белееше като грудка сняг в мрака, със затворени очи, като мъртво. Лазар се отпусна на едно коляно край нея, не знаеше как да ѝ помогне и само повтаряше името ѝ, да я пробуди от смъртния унес, да върне, да задържи душата ѝ. Струпали се бяха и други люде наоколо. Катерина се изправи и рече, за да защити приятелката си от лошите предположения, които се шушукаха:

– Удари се, като падна. Кръвта е от устата ѝ, удари се.

Притича и Андрея разтреперан и съвсем загуби сили, като видя кръвта по лицето на сестра си.

– Вкъщи, Лазе, вкъщи, вкъщи... – повтаряше той протягаше ръце, сякаш да покаже, че сам нищо не можеше да стори.

Лазар мушна едната си ръка под главата на Божана, а другата под присвитите ѝ колена и я дигна. Колко лека беше тя, като дете! Главата ѝ безпомощно се облегна на гърдите му. Той се запъти бързо към портата и след него долетя тихият сподавен плач на Бенковица:

– Какво стана с детето ми... Боже!

Като прекосяваше улицата, той погледна пребледнялото лице на Божана, което бе станало още помалко, и видя очите ѝ широко отворени и тъмни в нощния мрак.

– Ти ли си, Лазе... – прошепна тя.

– Не се плаши, Божанке, нищо ти нема. Само ти прилоша малко.

-Не се плаша, Лазе... Не се плаша... – Стори му се, че тя се усмихваше.

Сложи я на леглото ѝ. Катерина побърза да донесе светлина. Бенковица избърса с мокра кърпа кръвта по лицето на Божана и под нежната ѝ брадичка. Лазар и Андрея излязоха вън на чардака. На хоризонта отсреща месечината бе дигнала сребърното си ветрило, а все още криеше лице зад планината, която се бе изправила като черна стена далеч оттатък града. Откъм Глаушевия двор се дочуваше глуха врява, гайдата бе млъкнала. Двамата мъже мълчаха. Андрея свиваше цигара, но все не успяваше да я свие и запали. Сетне продума:

– Ти знайш ли от каква болест умре баща ми?

– Немой, Андрея, остави това... Ще ѝ мине.

Откъм вратата се дочу гласът на Катерина:

– Вика ви и двамата.

Като се приближиха двамата мъже, Катерина тихо додаде:

– Пак повърна кръв.

Влязоха при болната. Косите ѝ върху възглавницата бяха събрали всичкия блясък на светилника в стаята. Покривката беше придръпната към лицето ѝ, а то като да беше се стопило, с побелели устни, между тежкият златен венец на косите ѝ, и само челото ѝ ярко се белееше влажно и твърдо. Тя обърна очи към Лазара – огромни потъмнели от уплаха и жажда, блясъкът им беше угаснал и бяха се отворили две сини дълбини.

– Ще умра... Лазе – промълви тя едвам чуто, забравила майка си, брата си, и пак повтори името му, по-тихо, само с побелелите си устни: – Лазе...

Лазар пое дъх издълбоко, зачерви се, жилите по слепите му очи набъбнаха на синкави възли.

– Нема да умреш – потрепера гласът му, но сетне стана плътен и звучен: – Като оздравейш... ето тука е майка ти, Андрея... Като оздравейш, ще те поискам да ми станеш невеста.

Никой не отговори на тия думи. Само в очите на Божана просияха издълбоко светлини, но това бяха сълзи.

Малко по-късно, когато Лазар и Катерина се връщаха у дома си, тя придръпна брата си за ръкава:

– Наистина ли, Лазе! Ще се ожениш ли за Божана?

Лазар отговори:

-Да.

Сватбарите бяха забравили случката и само неколцина попитаха за Божана. Гайдата бръмчеше на дудука, двете хорà край огъня се въртяха. Мина още доста време, а никой не си отиваше. Стоян Глаушев, вече пиян, обхванал шиите на двама от новите си сватове, се развика сред двора:

– Хайде, момчета, къде сте, донесете вино! Сватовете ни изпозаспаха. Вино, деца!

Той се полюшна, излезе напред, улови единия от сватовете за ръката, размаха другата си ръка, поведе хоро:

Дафино, вино, ей,
цървено вино, ей!
Момчето ти е заспало...

Люшкаше се, кривеше се цял под такта на песента, гласът му звучеше силен и чист, той все още пееше хубаво. Наловиха се и други на хорото му. Разтичаха се младите прислужници, закипя току-що наточеното вино в каните и паниците, съживи се цялата сватба, Стоян Глаушев извиваше глас:

Момчето ти е заспало
на Каракамен планина,
на сува рида без вода.
Поминале клети айдути,
гунчето му го украле...

– Жено, жено, къде си! – прекъсна песента си Стоян, но продължаваше да се люлее и да маха ръка начело на хорото. – Ела, Султано, къде си, ела да се уловиш на хорото ми!

Той не можеше нищо да върши без Султана, дори когато беше пиян от вино и от радост. А може би и се досещаше някак, че бе прекалил с виното, та викаше жена си да замеси и нея в лудориите си, за да не може да му се кара после. Но Султана не се обаждаше.

Влезе пазвантинът и се изправи сред двора с дългата си тояга, а наоколо бързо започна да стихва веселата глъчка. Турчинът рече изтежко:

– Стига веке, чорбаджилар. Нема цела нощ да ви-

кате! Стига сватба.

Поканиха го да седне да хапне нещо, но той отказа и си излезе. Пресече се като с нож веселбата и сватбарите започнаха да се разотиват. Пълната месечина бе се дигнала над покривите, над върховете на дърветата и блестеше като калайдисана тепсия. Черният свод над Глаушевия двор бе изчезнал, бледи и далечни трептяха звездите по ведрото октомврийско небе, жаравата сред двора тихо светлееше, едвам мъждукаха в лунния блясък фенерите по двора. Всичко се преобрази – и людете, които се събираха на групи, за да се сбогуват с гостолюбивите стопани, сега изглеждаха по-други и като преоблечени в други дрехи, с посребрени от луната гайтани по рамената и по всички ръбове. Дворът скоро опустя. Лазар отиде да заключи портата и тъкмо посегна с големия ключ – някой бутна едната ѝ пола и се блъсна в него Катерина, като да хвърли върху него някакъв вихър, задъхана, разчорлена.

– Къде беше? – попита Лазар изненадан и уплашен, но гласът му веднага се пречупи: – Пак ли при Божана?

По лицето на Катерина нямаше нито капчица кръв и още повече сега срещу месечината. Тя гледаше брат си като безумна с тъмните си очи, които блестяха студено и остро, широко отворени. Той попита отново и пак потрепна тревога в гласа му:

– Къде беше?

Катерина отговори тихо, с остър шепот и като че беше готова да се брани със зъби и нокти:

– При майстора бех. При Рафе.

Откъм къщата се чу гласът на Султана:

– Катерино? Де си мори, Катерино!

– Чуя, мамо! Тука съм, с бате Лазе – отговори девойката и не откъсваше очи от брата си. Сетне бързо, машинално пооправи косите, дрехите си и се втурна към къщи.

II

Сватбите бяха най-желаните тържества и веселби, когато тия люде, живели от векове в робство и всякакви насилия, освобождаваха, доколкото можеха, сърцата си да вкусят по-буйни радости и удоволствия. И пак страхът никога не изчезваше напълно от тия робски сърца – страх дори и от голяма радост, колкото чиста и невинна да беше тя. Само понякога, само някои по-силни люде или по-лекомислени утоляваха тая вечна жажда на човешкото сърце да тупти буйно и свободно в смели, парещи като огън желания, в безоглядни увлечения. Страхът сковаваше, тежаха и веригите на доброволно приети закони и на узаконени, наследени от векове обичаи и схващания, пък и предразсъдъци за ред, за обноска, за почтеност и житейска мъдрост. Срещу тях и тяхното бреме помагаше силата на копнежа, помагаше и виното. А по сватбите виното се разливаше в изобилие и в най-бедния дом. Веселяха се людете и по големите празници, особено през зимата, но на сватба всички трябваше да бъдат весели и всеки можеше да полудува, да пийне повечко, да поприказва по-дръзко. Сватбата беше тържество на най-пламенните желания на човешкото сърце и за тия потиснати, поробени люде...

На другата сутрин в двора на Стояна Глаушев беше тихо. Султана се разпореждаше да се поразчистят къщата и дворът от снощната бъркотия. Още рано дойде да помага Стойна Нунева, усърдно шеташе и Кочовица, и Благуна с щерката си, и Катерина, та и

разтъжената младоженка. Помагаха и Кочо, и Лазар, само Стоян отиде в черква, малко гузен от снощното си пиянство. Дойдоха люде да честитят едва след отпуск черква и вече всичко беше сложено пак в ред и в къщата, и по двора, домашните бяха успели да облекат празничните си дрехи. На обеда имаха само неколцина гости, обядваха набързо и много съжаляваше за това Стойна, която успя да седне на трапезата до Лазар и само блещеше очи в него, та дори забравяше да се храни, колкото и да беше лакома. Султана потискаше гнева си, като виждаше как се унася рошавата девойка по сина ѝ – сватба беше и не биваше тъкмо сега да се кара на чуждата мома, която не умееше сама да се сдържа. Султана беше по-търпелива и към Стояна, макар все пак да намери случай да му каже насаме:

– Гледай довечера, като отидем у сватовете, да не станеш пак за резил като снощи. Не се наливай толкова с вино, не ти прилича.

Скоро след обеда започнаха отново да идват люде, особено жени – да разгледат рухото на младоженката. Стояновият братовчед седна край чешмата в двора и наду гайдата си. Сега къщата и дворът бързо се изпълниха със сватбари.

Лазар се остави да го повлече общата залисия. Тая нощ не спа повече от час или два, беше уморен, но не искаше да се застоява на едно място и все ходеше между людете – боеше се да остане сам. През цялата безсънна нощ той се бори с мислите си за Катерина и за самия себе. Нощното приключение на най-малката му сестра засегна чувството му за нравственост, за чест, за ред, честолюбието му и братската му ревност, боеше се за Катерина, за майка си, за цялото семейство, не знаеше дали да скрие пак лекомислената постъпка на девойката и докъде бе стигнала тя, как би могъл да я предпази, или вече да я спасява. Заключението му беше едно и също: Катерина би могла да се омъжи за резбаря, ако работата бе стигнала дотам. Тогава той се блъсваше в един и същ въпрос: ами мама? Но зад тая грижа за Катерина повече криеше тревогата си лично за себе си. Той обеща да се ожени за Божана, тя беше вече негова годеница; знаеше, че ще бъде щастлив с нея, с това добро, кротко, умно и хубаво девойче. Решението му не дойде изведнаж, случайно или по прищявка. Мислил бе често за Божана, обичаше я. Свързан беше и с Андрея, с цялото семейство – старата им дружба, общата им работа – и сега всичко туй се затвърдяваше, узаконяваше, той ставаше член на това семейство, сред което винаги намираше обич и привързаност. Но дали бе изрекъл обещанието си пред Божана от все сърце, свободно? Не го ли изрече прибързано, – от жал към болната девойка, не беше ли някъде скрито в съзнанието си, убеден, че тя няма да живее още дълго, та искаше да я утеши, да я зарадва в голямата ѝ скръб и отчаяние? Знаеше колко много го обича тя, но неговата обич към нея стигаше само дотам: да я утеши, да я успокои в мъката ѝ, в страха ѝ, да ѝ помогне и с най-голяма жертва от своя страна. Той вярваше, че тя наистина ще му бъде мила невеста, обичаше я, желаеше я, нежна и хубава, и все пак не беше това обич, която да изпълва сърцето догоре. Имаше едно кътче в неговото сърце, заето от другата, и той не можеше да я прогони оттам. Едно кътче, но то като болка обхващаше, владееше цялото му същество. Не бе я виждал отдавна, а не можеше да я забрави. Той не можеше честно и почтено да се свърже с Божана, щом мислеше толкова много за друга девойка, за Ния, и тъкмо нея ли трябваше да мами, нея – Божана, – това чисто и доверчиво девойче, да я мами той, Лазар! Не, той не я измами сно-

щи – от обич и жал към Божана в оня час бе забравил другата. Вярваше и сега, че ще я забрави, вярваше...

Пред портата спря кола с два коня, в двора нахълтаха шумно млади люде – зетьови пратеници – да вземат чеиза на младоженката. Лазар отиде да помага да изнасят и товарят. Колата пак потегли, претоварена, покрита с нова вълнена черга, та шарките ѝ ярко пламтяха на слънцето. Дворът и къщата се изпълниха с още повече люде, наближаваше време да дойдат кумове и сватове да отведат невестата. Тя стоеше затворена в една от стаите, пременена вече, с тежък венец на главата, и плачеше толкова много, че шумната дружина девойчета, които бяха при нея, непрестанно надигаха викове, пееха песни, кикотеха се пресилено, за да я успокояват и развличат. Най-сетне дойдоха да я отведат – младоженецът с всичките си свати и сватове. В двора сега свиреха две гайди, свиреха тъжно, на раздяла.

Имаше един старовремски обичай, шумен и весел, та се насъбраха люде да гледат как ще се изпълни. Дойде да погледа и Лазар заедно с други младежи, които все около него се навъртаха. Деверите и всички другари на младоженеца се струпаха пред стаята, дето беше младоженката с другарките си, а вратата беше здраво затворена. Започнаха да тропат, да блъскат с юмруци, с колена:

– Отворете, отворете! Дошли сме да си вземем невестата. Отворете!

Чуха се дружни момински викове иззад вратата:

– Нема да ви отворим! Не ви даваме невестата!

И пак тропот и блъскане – вратата започна да пропуква:

– Отворете!

– Нема да ви отворим!

Най-сетне вратата едва-едва се открехна. Протегнаха се една през друга отворени шепи:

– Дайте откуп!

Зачу се звънтеж на монети, шепите се затвориха и се дръпнаха назад, но пак се показаха още повече отворени, момичетата пак нададоха викове:

– Малко е, малко е! Дайте още! Не се дава лесно такава хубава невеста.

Пак се чу звънтеж на пари, вратата се отвори широко, деверите влязоха да изведат невестата.

Между пъстрата купчина моми и булки, които обграждаха младоженката, Лазар неочаквано видя Ния. Той не се помръдна от мястото си между развеселената тълпа, побутваха го, блъскаха се в него, някой и като че ли му заговори нещо, а той виждаше само нея и чуваше как се блъска сърцето му, кънтеше сякаш цялото му тяло при всеки удар. Тя също го гледаше и очите ѝ говореха с нечут глас. Лицето ѝ беше поувехнало, като да е боледувала наскоро. В погледа ѝ нямаше нито сянка от нейната макар и сдържана надменност, очите ѝ молеха с тъга, но бяха открити, избистрени от непоколебима решителност в молбата и в тъгата ѝ. В тия няколко дълги мигове, докато погледите им бяха се слели един в друг, Лазар я обичаше с цялото си същество, забравил бе всичко друго, виждаше само нея. Сега тя можеше да изтръгне, да вземе от сърцето му всяко обещание, всяка клетва. Не бе я виждал отдавна, от дълги месеци, струваше му се понякога, че я забравя, че бе потиснал и надвил слабостта си към нея, сладостното учудване и възхищение от хубостта ѝ; че бе пречупил замайващата сила, която се излъчваше от нея и държеше като с ръка сърцето му, топла и нежна ръка, но непреодолимо силна. Той бе се лъгал. Едва бе успял да покрие, да потисне всичко това под някаква

тънка, крехка покривка, чуплива като тъничък ледец през тревожните предпролетни нощи, който се стопява още под първите слънчеви лъчи, както сега под нейния открит, бистър поглед.

Някой го дръпна за ръката, чуха се гласове, смях:

– Лазаре... И ти ли не даваш да ти отведат сестричката? Как си застанал тука...

С мъка се откъснаха един от друг погледите им. Лазар се сепна. Шумът наоколо нахлу в ушите му, на няколко стъпки пред себе си видя Нона, поела с вдървени ръце двете шарени кърпи, с които я водеха двама от деверите. Тя бавно пристъпваше, отпуснала зачервени клепки, по страните ѝ блестяха сълзи, а големият венец на главата ѝ от късни, есенни цветя я натискаше, сякаш да я превие под своята тежест. Стана му тъжно за Нона, която напущаше бащиния си дом, и той ѝ се усмихна, да я успокои, да я насърчи, ала тя не подигна клепки да го погледне.

Като излезе на двора и вече сватбарите се отправиха към широко разтворената порта, на път за черквата, Лазар се огледа, отговаряше разсеяно на тия, които го заговаряха, и търсеше с очи Ния. Най-сетне я съгледа – и тя също търсеше с поглед из пъстрата тълпа, въртеше очи, бързо, неспокойно. До нея стоеше старата ѝ леля, нещо ѝ говореше тихо, но живо, припряно, като да ѝ се караше, а Ния едва ли я чуваше. Сетне тя тръгна с леля си и Лазар вече не я видя...

На излизане от черквата след венчавката, докато сватбарите още не бяха се подредили да вървят към зетьовата къща – първо мъжете и след тях жените, както ставаше винаги, – Катерина, нетърпелива и обладана от желание да улесни и засили връзката между брата си и Ния, издебна го и го придръпна настрана:

– Виде ли Ния? Нарочно дошла, макар неканена.

Избегала от къщи, баща ѝ не я пускал. Той не я пуска у нас. Дошла само да те види. Сватба е, нема да се забележи. Леле, Лазе, да знайш колко много те иска! И каква е, като царица между сички моми. Лазе, само да кажеш, че и ти я искаш, тя е готова да побегне по тебе, ако баща ѝ не се съгласи да ти я даде.

– Не ми говори за това – опита се да я отклони Лазар, но после някак против волята си додаде: – Ти така си мислиш.

– Не, Лазе – повиши неусетно глас Катерина. – Тя мене, като пред изповедник, сичко ми каза, колкото и да е мълчалива. Тя...

– Нели знайш, аз съм веке сгоден за Божана – пресъсна я Лазар. – Върви сега там, при жените. Сама остана тука...

– Ама, Лазе – улови го тя за ръката и шепнеше в ухото му, приподигайки се на пръсти: – Ти снощи с Божана... от жал и... Божана е толкова болна.

– Аз обещах да се оженя за Божана. Можеш да кажеш на Ния, ако... Но върви, върви, само ти си тука, между мъжете. Върви – побутна я той.

Навел глава, заслушан в себе си, той си мислеше:

„Това е, което мога и трябва да отговоря: аз обещах. Ако ще... ако ще, цел казан огън и катран да ври в мене." И той пак дигна глава, с твърд поглед, а лицето му беше побледняло, като слана да го бе попарила.

III

Тая година първият сняг падна много по-рано, далеч преди Божик, и опитни люде предсказваха, че зимата ще бъде дълга и люта. Поуплаши се народът, но и нямаше защо да се плаши толкова – годината беше доб-

ра откъм родитба и плод, а колко му трябва на човека да преживее: да има залък хляб и малко огнец, а друго и не му трябва толкова, може и без него. То се знае – добре е да има какво да дигнеш поне с върха на дървената лъжица, да залъжеш сухия залък, но като няма – няма, или колкото има – толкова. Без хляб и вода човек не може да живее, а без другото може да живее. Пък и греховно е да живееш в излишество и да си угаждаш прекалено, колкото иначе да е стръвно и ненаситно човешкото черво.

Но людете по Арнаутлука се бяха уплашили повече. Там земята е суха и безплодна, планина и камък, та като се случи лошо време, людете се боят да не останат без залък хляб, без троха качамак и дават чисто злато за преспанска или вардарска пшеница – всяко зърно налято, изпечено и тежко като дренка. Като се заприказва, че иде тежка зима и падна първият сняг, Андрея Бенков и всички житари в Преспа получиха вест от битолските търговци да пращат там, колкото имат жито, царевка и каквато имат храна, че оттам, от Битоля, тръгваха керваните за Корча, за Елбасан и по целия Арнаутлук. Цените бяха добри. Андрея и Лазар изпратиха за Битоля последните натоварени коли, слугата и циганите хамали, които товариха дни наред, преметоха изпразнените хамбари – да бъдат готови за догодина. Сетне и сам Андрея замина за Битоля, бави се там няколко дни и се върна развеселен:

– Сладко нещо е търговията, Лазе, като се случи добър късмет. А като се работи с ум и разум, късметът не бега от човека.

– Сека работа е сладка, щом носи плод и сполука. Попитай баща ми – усмихна се Лазар, – той песен ще ти запей за чуковете си.

– В търговията човек требва да има смелост. И здраво око. Ти имаш смелост, Лазе. Аз се плаша повеке и не хващам работата нашироко.

Те седяха сами в преградения ъгъл на широкия дюкян край мангал с разгорени дървени въглища, от който едвам-едвам полъхваше топлинка. Беше на два дни след Свети Спиридон чудотворец, времето беше кишаво и влагата лепнеше като студена мокра кърпа по ръцете, по лицата и разголените шии. Първият ранен сняг отдавна бе се дигнал, стоеше само по планините разпокъсано, надупчено от върхове и канари бяло покривало, но от няколко дни небето пак се сключи над Преспа, увисна като препълнена цедилка, цяло в един тежък, сивобелезникав снежен облак между планините. Тая сутрин прехвърчаха снежинки, появяваха се като че ли от въздуха, премятаха се и бързо чезнеха в рядката кал по лъсналия калдъръм. По улиците се мяркаха редки минувачи, всички се бяха прибрали край тлеещите мангали по дюкяните. само откъм чаршията на казанджиите и железарите се дочуваше един общ звук, металически звънък, и през него като едър летен дъжд се чуваха припрените удари на широкочелите чукове откъм папукчийската чаршия, която беше по-близо. В тия чаршии сега, преди Божик, кипеше работа. Двамата приятели мълчаливо грееха някое време ръце на покритата с бяла пепел купчинка жар, от цигарата, между пожълтелите пръсти на Андрея се точеше и къдреше синя лента пушек. Той смукна няколко пъти с проточени устни, сложи цигарата на крайчеца на пръстения мангал и посегна към малкия сандък край стената, дето бяха тефтерите и се събираха парите от всекидневната продажба. От струнената торба извади големия и малкия тефтер, пиринчения дивит. Като си плюнчеше пръстите, той каза:

– Тая година свършихме рано... Не помня толкова

рано да е свършвал и татко ми, Бог да го прости. Продавали сме чак до ново, а сега зърно не остана. Ето сега, Лазе, да видиш, що сме дали, що сме взели... – И той поднесе, както бе го разтворил, големия тефтер към Лазара. Но Лазар махна с ръка:

– Какво ще гледам. Какво ще гледам тефтерите, добре ги редиш, като баш кятипин.

– Не... само да знайш, да видиш как е вървело...

Лазар поклати глава с присвити вежди – досещаше се накъде ще избие работата. Андрея продължи с предпазлива стеснителност:

– Ти знайш какво купихме и как продадохме, тука сичко е записано, кирии, хамали, сичко... Остават ни чиста печалба деветдесет и седем лири и неколко гроша.

Той остави върху сандъчето разтворения тефтер, по бялото му лице се появи бледа руменина. Сетне се разбърза, извади от пазвата си малка платнена кесийка, изсипа върху протърканата черга на миндерчето, дето седяха двамата, купчинка златни монети, някак зад мангала, та да не може да види човек отвън, откъм улицата.

– Тука са сичките. Половината са твои, половината са мои. Преброй си четирийсет и осем лири и половина, Лазе. Останалите неколко гроша...

Лазар се дръпна малко и го гледаше с присвити очи, хитро засмени:

– Ти наистина ортак ме правиш, а?

– Братски работихме, Лазе, братски ще делим. Лазар стоя още една минутка тъй, като да се боеше да не го улови някой за шията, очите му престанаха да се смеят, сетне се наведе, преброи петнайсет лири и ги дръпна към себе си.

– Вземам петнайсет лири. Прибери си другите.

Мене и тия ми са много. Да бех при баща си, немаше да изкарам толкова пари и цела година да бех чукал там. Татко ще се зарадва, като му дам сега десет лири от тия... Нели ме храни! Другите пет лири ще задържа за себе си, нели съм търговец, а? Да тропа и моята кесия.

– Лазе...

– Ни дума повеке.

– Прибери си каквото ти се пада. От сърце...

– Ще ти върна и тия! Ще си отида!

– Е, харно. Останалата част от твоя дел ще ти я запиша като твой капитал.

– Премного ми е това, което вземам. Но ще го взема, като те виждам какъв си. Нито аспра повеке нема да взема и нищо нема да записваш, че ще си отида и нема да ме видиш веке в дюкяна си. Ти знайш, и аз знам. И знам по-добре от тебе какво ми се пада. Малко ли е, че ме прибра в дюкяна си и сега делиш печалбата си с мене? Прибери си тия пари, ето и аз ще прибера петнайсет лири и... Нито дума повеке. Догодина, живот и здраве, пак ще поработим.

Същия ден вечерта, както бяха събрани Глаушевци в голямата стая с огнището, Лазар рече на баща си:

– Дай си, татко, шепата.

– Е, що – протегна ръка Стоян, а очите му засвяткаха детински лукаво. Той очакваше някаква закачка и винаги беше склонен, вече и на тая си възраст, да подхване всяка весела игра или шега.

Лазар изсипа в ръката му десет златни лири:

– Потъркай си брадата с них, татко. Това са първите пари, които внасям вкъщи.

Очите на Стояна плувнаха във влага от радост – не за парите, а заради Лазар, който ги бе спечелил. Стоян разтърка брадата си с лирите и от сърце изрече благословията си:

– Да се умножат, сине, колкото са космите на брадата ми! Хаирлия да е сефтето ти! Вземи, жено, прибери ги в ковчега.

Султана седеше на колена пред огнището и бъркаше каша в медна тава. Едва сега се обърна тя през рамо да погледне, макар да чу разговора на мъжете и звъна на лирите. И каза пренебрежително, види се, не се радваше на първата печалба на Лазара:

– Прибери ги негде, докато свърша с вечерята. После, като седнаха да вечерят и хапнаха по няколко залъка, тя попита сина си:

– Е, какви са тия десет лири?

– Това можах да изкарам, майко, тая година.

– Само толкова ли... Нали сте ортаци. Купихте и продадохте много стока, както сам казваше, а само това ли ви е кярът?

– Кярът е по-голем, но аз взех само това, което ми се пада.

Дойде ѝ да му каже: „Ти, значи, не искаше да останеш калфа на чорбаджи Аврама, а стана калфа на Андрея Бенков." Но как би му казала такова нещо, макар да беше това самата истина! Султана сложи нов камък върху сърцето си, както ги нареждаше един върху друг от някое време. Нека тъй да бъде сега-засега. От друга страна, тя беше доволна от отговора му – Лазар още не беше се свързал с Бенковци, не беше станал ортак с Андрея като бъдещ мъж на Божана, казани бяха само думи, а което е казано вчера – утре може съвсем иначе да изглежда, утре може и съвсем да не се споменава. Изведнаж тя усети страх: думата на Лазар не беше като всяка дума. Никога не бе го чувала да лъже, да изрича празни думи, които изгасват и изчезват още във въздуха. Той бе дал дума на Бенковци и ще я изпълни. Как ще попречи тя, как ще попречи... Да беше

Божана поне здрава. Кротко девойче, хубаво, от добър сой. И затуй бе омекнала Султана, затуй не попречи. Е, харно, ама харното е дотука – оттука натам иде само лошо. Божана е болна от бащината ѝ болест – то се вижда, колкото и да крият, колкото и да се залъгват. Наистина, тя стана от леглото и се съвзе, но докога? Лицето ѝ – без кръв, говори, като да мяука гладно коте. Ами здравето на човека отвън се познава. Може и да не е така, но като се съберат мъж и жена, събират се век да векуват, за къща, за деца. Лазар – кой го знай що и как... А защо е тя тука, майка му, да види да премисли по-добре! Колкото и да е умен, млад е още той и е мъж. Мъжът, като е за жена, слабо нещо е, лесно се предава и обърква.

– Хубава каша си направила, жено, ама тебе нещо не ти се услажда много – каза Стоян и лакомо, шумно облиза пръстите си.

Султана като да се върна отнякъде, хапна набързо още един-два залъка и стана по някаква работа, а мислите ѝ – подир нея, пък и сама им се предаваше... Не бива да оставя тя работата с Божана Бенкова да стане непоправима. Нали си знаеше какъв е Лазар, щом застане на едно място. Обича тя девойчето, жално ѝ е за него, сиротото, ама тук не е до жал и до обич. Колкото и да е добро, милозливо дете и хубаво, може да влезе като огън в къщата ѝ. Утре то може две къщи да почерни, но като почерни Климе Бенков своята къща, тя няма да остави щерка му да почерни и нейната. Е, може и да не е съвсем така, но с огън не се играе. Малко ли такива случки има? Не, тя ще запази своя Лазе, ще застане между него и Божана, докато е още време. Той е упорит и силен, но тя ще го покори, ще надвие силата му и пак с женска сила. Само с женска сила може да се надвие мъжката сила и упоритост, тя е като вода-

та за огъня. Султана ходеше из къщи, залавяйки се за една или друга работа по навик, а пред очите ѝ – все Лазар и Божана, докато се изправи там, от другата му страна, и Ния, а редом с нея Божана започна да бледнее и да чезне като Зорницата при изгрев на зората. И понеже мислите на Султана сега бяха така насочени, тя не виждаше хубостта на двете момичета, не виждаше и нищо друго да мери и сравнява, а само туй – колко здрава и бодра изглеждаше Ния и колко бледа и крехка изглеждаше Божана, да те е страх да я докоснеш и все да те е страх да не би да ѝ се случи нещо.

На другия ден Султана каза на Катерина, ама никой друг да не чуе:

– Какво, вие с Ния веке не се срещате, не си ходите.

– Ами тя не идва... кой я знай – послъга Катерина, а и двете с майка си знаеха защо не идваше у тях Ния, както преди.

– Не съм виждала отдавна и тетка ѝ – рече Султана уж току-така.

Тъмните очи на Катерина светнаха лукаво: майка ѝ никога не бе дружила с лелята на Ния... Ха, да видим какво ще излезе!

– Ами иди да я видиш, мамо. Тя, май, била нещо болна.

Лелята на Ния все си беше болнава и повече от дебелина, боляха я нозете – не можеха да издържат мършата ѝ, тя все охкаше и се оплакваше, но каква болест беше това!

– Ще ида да я видя утре. Стар човек е. Со старите люде сичко може да се случи.

Катерина сега пък клонеше повече към Божана, но се виждаше, че майка ѝ крои нещо за Ния, и тъй, от любопитство и от дяволия, намисли да улесни старата. Тя изтича при Ния и съобщи на дружката си, че майка ѝ се кани да ги посети днес-утре, да види лелята – чула, че била болна. С хитра усмивка на алените си немирни устни Катерина добави и не сваляше очи от дружката си:

– Мама ще дойде за тетка ти, но повеке май тебе иска да види, с тебе да си поговори.

Ния кимна мълчаливо. През кадифено меката, топла мургавина на лицето ѝ изби руменина и Катерина не се сдържа – притисна жадно устни върху бузата ѝ, вдъхвайки с разширени ноздри сладостното ухание на това младо красиво лице. Ния я гледаше и като че ли не я виждаше. Тъмният ѝ поглед тежеше от мисъл и тъга, но тя не искаше да издаде с дума вълнението си сега, когато майката на Лазара сама я търсеше, и каквато беше Султана Глаушевица, нямаше да дойде за празни думи и разговори.

IV

Султана се поприбра, попристегна се с по-ново, с по-здраво, превърза се с нова бечка шамия с ресни – не беше празник и не беше кой знай колко далеко, но не биваше да се влиза в двора на чорбаджи Аврама как да е. Когато идваше преди по-често, чорбаджийската щерка я виждаше всякак вкъщи – и боса, и с по-вехто, – но сега беше друго, пък можеше да се случи и чорбаджията да я завари в къщата си.

Тоя ден беше доста студено, духаше лют, остър ветрец, замръзналият сняг хрупеше и скърцаше, улицата беше пуста надолу и Султана се зарадва, че никой не я срещна, никой не я видя, когато влезе в портата на чорбаджи Аврама. А тук още от портата се виж-

даше, че я очакваха. Пътеката през двора, чак до къщата отсреща, беше грижливо пометена от сухия нов снежец, който попръскваше тая сутрин. Преди още да стигне Султана до чешмата – обкована по ръбовете на мраморното корито и чак до пиринчения чучур с прозрачни, сребристосинкави ледени витки и висулки, – горе на чардака се показа Ния. Султана уж разглеждаше чешмата, а Ния се спусна по широката дървена стълба и се показа долу, в трема:

– Повели, стрино Султано.

Ния беше облечена в дълъг надиплен фустан, още нов на широки по четири пръста ивици кафяво и медено, а между тях – зелена чертичка, колкото гайтан, в салтамарка от тъмнозелено кадифе с бели, пухкави кожи по краищата, около шията. Султана забеляза, че Ния беше поотслабнала, побледняла или може би снегът по двора озаряваше с белия си студен сяй смуглото ѝ лице, но очите ѝ изглеждаха съвсем черни, бляскави, каквито си бяха малко примижали, като че ли тя нарочно присвиваше клепки с дългите мигли. Девойката пристъпи, целуна ръка на гостенката и Султана усети в закоравялата си премръзнала длан меката и топла ръчица.

– Дойдох да видя тетка ти, казаха ми била нещо немощна... Ех, стари сме веке ние с нея.

Излезе на чардака да я посрещне и лелята, облечена в два кюрка, по-широка, отколкото висока, и захленчи, както винаги:

– Не ме бива, Султано... Тия пусти нозе... Влязоха в добре затоплена стая с огнище, а в средата – лъснат меден мангал с цял куп жар, пробляскваща ярко през тънка мрежица бяла пепел. Хубав килим „походи-поседи“ покриваше половината под, а по другата половина, към огнището, бяха наслагали ястъци, постлани с дебели меки ямболии, и край стените – пъстри, тъкани възглавници. Поканиха гостенката да седне там горе. Ния премести по-близо до нея мангала. Докато двете стари жени побъбриха и се пооплакаха, Ния донесе топла подсладена ракия и кафе. После лелята се разшава, запухтя, трябвало да погледне в мутвака гозбата за обед, излезе и като че ли стаята се изпразни. Ния присви нозе върху пухкавата ямболия срещу Султана, с бял вълнен чорап в ръце – да поплете, неприлично беше да седи без работа делничен ден.

– За татко ти ли? – попита Султана.

– За татко. Плета му ги за Божик. Той се бели чорапи носи.

Султана я гледаше и обмисляше как да започне разговора за най-важното, за което бе дошла. Ния чакаше и се виждаше, че бе наредила да останат сами. Очите на Султана се радваха на хубавата и спретната девойка и мисълта ѝ неусетно отиде на друга страна. Тя, хаджи Серафимовата внука, някога бе се виждала в най-смелите си момински мечти ето досъщ такава, като Ния, хубава, млада, горда и свободна. Родила се бе в коприна и злато, да не познае никога ни грижа, ни яд, ни страх, щастливо, галено чедо на стар, богат род, живеяла би като царкиня – та девойката идва на света само за радост, за хубост, за обич. Тя е светлина в къщата, буди нежност в сърцето и чисти мисли, спира на устата грубата дума. За такова щастие бе мечтала Султана – да бъде жива радост между своите, желана и обичана. А какво стана с нея, като осиротя още невръстно дете... Живот човешки! Може би защото изгоря в мъка и неволя младостта ѝ, та и после, когато се родиха децата ѝ, къщата ѝ се изпълни с люде, млади и весели, съживи се тая запустяла къща, влезе в нея благодат, тя и тогава не преживя нито една

своя радост с пълно, цяло сърце. Може би сега да влезе това девойче в дома ѝ, като невеста на най-любимия от децата ѝ, ще се зарадва и тя на своята оплакана и непрежалена младост.

– Ния, чедо, отдавна не си идвала у нас, та се поразтъжих за тебе.

Петте куки в бялата прежда заблестяха бързо-бързо между тънките пъргави пръсти на девойката. Гъста червенина се разля по цялото ѝ лице, обагри нежния пух на белите кожи по дрешката ѝ. Едвам задържа отговора си – как можеше да каже тя това, което искаше да каже тъкмо на тая стара жена, Лазевата майка! Нека старата сама да се досети.

– У нас сички те милуват, Нио – опитваше Султана почвата предпазливо, преди да стъпи направо. – Но може би не те тегли много към нас?

– Тегли ме, стрино Султано, драго ми е да дойда, но се боя.

– Боиш се? От кого, сине? – пристъпваше бързо и смело Султана, търсеше отговора, който искаше да получи.

– Като река да дойда, може некой да ми затвори портата ви и да остана на улицата – усмихна се девойката, привела лице над плетивото.

– Кой, сине?

Ния дигна очи към нея:

– Лазар.

Султана не я погледна, за да не я смути и подплаши в смелостта ѝ. Тя каза, топлейки набръчканите си ръце на мангала:

– Аз съм му майка, отгледала съм го, Нио, и най-добре знам какво е в сърцето му. Нема да ти затвори портата ни той, ами повеке заради баща ти. Нещо се противят те двамата в общината и такива са мъже-

те. Като тръгнат един срещу друг, могат да прегазят и каквото им е най-мило. На жената не прилега да е много горделива, когато я тегли сърце към некого, а тя требва да познава и силата си. Не знам дали нема да ми се присмееш... – поколеба се за последен път Султана, но ясно се виждаше по лицето на момичето как приемаше то думите ѝ; тя се приведе към него решително, докосна с върха на коравите си пръсти присвитите му колена: – Да си говорим като майка и щерка, мила ми си като моите родни щерки, Нио, отвори си сърцето пред мене: искаш ли го ти моя Лазе?

– Да – отпусна плетивото в скута си Ния, гърлото ѝ беше пресъхнало, гласът ѝ прозвуча глухо, макар да дойде от дълбочината на гърдите ѝ. Но тя дигна лице, очите ѝ горяха дълбоко извътре... – Да. Само той и никой друг... – Сетне двете тъмни зеници заплamтяха по-меко, станаха сякаш по-големи, заляха се с обилна чиста влага. Девойката додаде с неизразима горест: – А той, а той?... Научих, че се сгодил за Божана. Обещал да я вземе.

Султана сложи длан на коляното ѝ, да я погали:

– Нийо, чедо... Сега веке ние с тебе ще се разберем. Ти не се тревожи. И той те иска, знай го от мене, сгодил се, така ли стават тия работи! Аз го познавам най-добре, а нему, милия, сичко му личи по лицето. Нели го виждам и съм говорила с него за тебе. Мъчи се той, ходи из двора, по цели нощи не спи. Не е за народните работи или за друга некаква работа. Там той е силен, там мъжете са силни, като има с кого да се борят и да надвиват. И яденето им е сладко, и сънят им е здрав, колкото и да са се вдали. Такива са те. Моят Лазе се мъчи. Душата му се мъчи. Верно е, обещал да се ожени за Божана. Ами защо не се радва? Никой не го е накарал насила. Аз стоя нощем пред вратата му и се е

пред очите ми. Казал е на Божана от жал за нея. А сърцето му към тебе го тегли. Ето защо се мъчи. Ти, като си чула за Божана, уплашила си се. Ами ние с Бенковци ни дарове сме разменили, ни нищо. Казал е само Лазе. А ти… бегаш. Не си знайш силата. Да те вижда по-често, нема да те забрави никога. Да знай, че го чакаш, при тебе ще дойде. Не ще устои мъж на твоята хубост, Нийо. Моят Лазе – заради баща ти, заради народните работи, заради людете. А ти си друго нещо. Там нема упоритост, нема сила, сичко от сърцето иде. Излизай по-често пред очите му.

– Той знай – промълви девойчето.

– Знай, но ти нищо не си му показала, с нищо не си го притеглила. Той само знай. Накарай и баща си да се преклони малко. Ти си му едничка. Да не върви се срещу моя Лазе. Баща ти е, кажи му като на мене: само Лазе и никой друг. Дожалело му за Божана – казал една дума и не иска да я върне; смразил се с баща ти – не иска да преклони глава. Народните работи – е, пък те двамата с баща ти да не се пречкат толкова. Ти виждаш какво можеш – опитай се. Не бегай, не се плаши. Наистина сине, нема по-голема сила от женската хубост.

Белият чорап и петте лъскави куки отдавна лежаха в скута на Ния. Очите ѝ сияеха в надежда. Тя каза:

– Ще те послушам. Каквото ми кажеш.

– Идвай по-често у нас. Не си ни чужда, Катерина ти е първа другарка.

– Ще идвам.

– Кажи на баща си да знай за Лазе.

– Ще му кажа.

– После ти сама ще видиш какво ще стане и сама ще знайш какво да правиш по-нататък.

Ния се пресегна, сграбчи с две ръце ръката ѝ, целуна я, притисна я на пламналото си лице в изблик на радост. С другата си ръка Султана погали тъмните ѝ коси – лъскави, възтвърди, като сурова коприна.

Нямаше какво повече да си кажат. Ния изпрати Султана чак до портата.

V

Тоя Божик Стоян Глаушев за пръв път облече дълъг кюрк от тъмносиньо сукно. Радваше се като дете на тая дреха, която носеха само по-заможните люде и чорбаджиите. Като го накара Султана да облече такъв кюрк, искаше тя да заличи всяка следа от селския му произход, макар Стоян и под кюрка да си остана такъв, какъвто си беше създаден. Иначе той не би се радвал така невъздържано на новата си градска дреха.

На първия ден на Божик черквата пусна, както винаги на тоя ден, рано, още в зори. Стоян и двамата му синове се прибраха вкъщи и докато чакаха да бъде сложен божикният обед, поднесоха им жените печени врабчета и крехки меса – да се облажат за пръв път след дългите пости. Скоро жените сложиха и обеда – днес рано се обядваше, от нетърпение след дългите божикни пости, а трябваше мъжете да посетят тоя ден всички роднини и по-близки приятели, дори и по-старите калфи от дюкяна, както беше по стар обичай. Весел и шумен, Стоян седна да обядва с новия си кюрк и едвам го накараха да го съблече.

След обеда Стоян Глаушев отново поведе синовете си и влязоха най-напред у Бенкови насреща. Първа излезе да ги посрещне Божана, още на чардака.

– Ха за много години – викна Стоян. – Ама чакай, ти днеска си и именница. Хайде честито име, да ти е

вечно! Аз пък на третия ден ще посрещам. Ние, Стояновците, сме последни. Е – пошегува се той с гръмлив глас, със зачервено лице от празнична радост, – то се знай, нели сме повекето селски люде!

Гостите се изуха пред вратата и влязоха вътре по чорапи, а Божана остана вън да подреди чифт по чифт обувките им. Тя задържа за минутка в ръката си новите калеври на Лазара – да им се порадва, – и те, обувките му, ѝ бяха мили. Сетне побърза вътре – да почерпи гостите, че божикните гости не се бавят много. Влезе в гостната и се спря до вратата, докато продължаваха поздравленията и благословиите между гостите и домакините, докато се питаха и разпитваха за времето, за ранния обед – дали им се усладил, такъв тучен и обилен, след дългите пости. Божана не се решаваше да погледне Лазара в присъствието на баща му и брат му, но с цялото си същество чувстваше неговата близост. Тя бе се съвзела от болестта и развълнувана от тая радостна среща, изглеждаше още по-бодра, лека руменина бе се появила на бледото ѝ личице, сините ѝ очи се смееха и стоеше там, до вратата, с разкошната тежка корона от златисти коси на главата си, цяла в бледосиня коприна, с широк, надиплен до земята малакоф без обръчи, нашарен със сребристобели божури и листа. Стоян се загледа в нея с полуотворена уста, като че ли за първи път я виждаше – красиво видение от небесна синева и слънчеви лъчи, още по-ярко, по-блестящо върху фона на потъмнелите резби и шарки по вратата зад нея. Той изведнаж викна:

– Ама кога ще ни дадете вие нашата снаха да си я заведем у нас? Още ли ще чакаме.

Божана се обърна и тихо излезе вън, след нея остана тъмният гръб на старата врата. Андрея свенливо се усмихваше, а Бенковица, майката, каза:

– Ех, ще ви я дадем кога да е, щом веке е дадена дума.

– Дадена дума – загърмя пак Стоян нетърпеливо, – може те да си дали дума, ама ние, старите, баща, майки, не сме си дали дума, и тъй, да се чуе и разбере от сички. Ами хайде днеска – днеска, да речем, не може, първия ден, но утре или още по-добре вдругиден, на моя имен ден, да направим годеж, та целият град да чуе и да знай.

– Бива, защо не – отвърна Бенковица.

– Бива. Не бива, ами да бъде! Снаха искам аз, една имам, още една искам. Да турим оглавник и на тоя ат – тупна той Лазара по гърба, – че макар да е толкова умен, целият град го знай и познава, ама е се още аджамия, още мисли, че каквото лети, се се яде, а друго е, като се ожени човек и завъди челяд. Хайде, щом бива -да бъде! Стройници нема да ви пращаме, те, младите, сами си направили строя, а ето го моя син, виждате го, знайте го; кажи сега ти, Бенковице, и ти, Андрея, щом го нема баща ѝ, Бог да го прости, кажете да ви чуя аз, баща му, пък утре или вдругиден ще вдигнем годеж.

Стоян беше много тържествен, важен, а беше и смешен, като искаше сега да сгодява сина си, като че ли Лазар беше някое недозряло момче, а той, баща му, редеше живота му. Така беше смешен Стоян Глаушев и с новия си чорбаджийски кюрк – весел, несдържан в радостта си, със зачервено младежко лице въпреки прошарените вече мустаки, грубоват, все още селски човек, а бе навлякъл такава тежка дреха, дълга, от лъскаво сукно, с кожи. Но никой не би му се присмял – радостно се усмихваха срещу него Бенковица и Андрея, радостно се усмихваха и синовете му на високия му глас и бащинската му, важна разпоредителност, а и той се усмихваше сам на себе си, най-вече на новия си кюрк.

Какво искаше да чуе той сега от майката и брата на бъдещата снаха? Най-напред думата им, както беше ред, открито и ясно, сетне и сам не знаеше какво искаше да чуе, но нали такъв беше редът – годежът е каше да чуе, но нали такъв беше редът – годежът е спогодба, устройва се от двете страни животът на двама млади люде. Бенковица и синът ѝ се спогледаха с бърз поглед и Андрея каза:

– Ти добре го рече, чичко Стояне, твоят Лазар е малко аджамия. Нека ние с тебе да си поговорим, ето ѝ Кочо е тука, и майка ми, а той да мълчи и да слуша. Каквото ние решим, това ще бъде. Даваме ви ние от сърце Божана за снаха. Така влиза Лазе като наш зет в къщата ни, а ние с мама го приемаме като наш син и брат во сичко. Каквото ни е оставил баща ми Климе Бенков, става и негово, а в работата ще бъдем двамата като братя, ще делим поравно, по братски. Ако иска Лазе, може да дойде да живее у нас след сватбата.

– Не – дигна ръка Стоян. – Не го давам аз моя Лазе домазет!

– Харно, харно, чичко Стояне. В дюкяна той ще бъде наравно с мене. Той знай какво имаме сега на ръка. Имаме още и две ниви и едно лозе, те ще бъдат наполовина негови, наполовина мои, а къщата, докато е жива мама, ще си бъде нейна. Така сме си говорили ние с мама.

Бенковица кимна с глава, но Стоян отново дигна ръка:

– Не! Сичко е на майка ти. Тя е стопанката тука. Каквото е оставил Климе Бенков, най-напред е нейно, а после ваше. Вие двамата ще работите, ще печелите.

– Мене нищо не ми требва, свате – продума Бенковица. – Само те, децата ми, да са добре.

– Е, тъй, тъй – съгласи се Стоян, – но те да не делят така, докато ние, старите, сме още живи. Да се знай кой е пръв и кой иде след него. – Изведнаж той се раздвижи, стана прав, понамести феса на голямата си глава. – Така, думата ни дума. Вдругиден, на моето име, ще направим годеж, ще разменим дарове. А хаирлия да е! Ела сега, сватче, да се целунем – протегна ръце Стоян към Андрея Бенков.

Станаха всички да се разцелуват като нови роднини.

– Мамо – чу се отвън гласът на Божана. Бенковица излезе. Вън тя се уплаши от изгледа на щерка си. Божана бе побеляла като вар. Тя махна на майка си – в полумрака на вътрешната стая ръката ѝ просветна като бял пламък – и я отведе в най-отдалечения ъгъл.

– Не, мамо, не! – улови се с две ръце девойчето за майка си и трепереше, люлееше се цяло. – Бех тръгнала с таблата да почерпя и сичко чух зад вратата, нели за мене приказвахте... Не искам годеж, мамо!

– Защо, чедо! Ами ти требва да се радваш! Ти за Лазе, нели го искаш... И той сам ти каза, когато беше болна, сега, какво, ще направим годеж и после – сватба.

– Мамо, мамо... – простена Божана, отпусна глава на майчините си гърди. – Аз не съм здрава, ти знаеш, майчице.

– Как да не си здрава – отвърна Бенковица, но бледото ѝ лице побледня още повече, посивя в здрача, но все пак тя продължи. – Здрава си, чедо. Ходиш си, работиш. С време, кога се омъжиш, ще закрепнеш още повеке. Така става с нас, жените.

Тя не можеше да признае пред детето си своя грозен страх от болестта на Климе Бенков, мъчителния страх за здравето на децата ѝ, който дълбаеше години наред, ден и нощ, сърцето ѝ, мозъка ѝ, при най-лекото им заболяване, като ги виждаше двамата така слабички, нежни. Сетне дойде разболяването на Бо-

жана с всички признаци на бащината ѝ болест – о, майчина мъка, да вижда детето си осъдено на смърт, а може би и другото. Божана бързо се съвзе, от близо един месец изглеждаше съвсем здрава, върнаха се и надеждите на Бенковица – да се бори по-лесно с вечния си страх. Ето сега – какъв щастлив случай с Лазе... Радостта крепи и лекува. Бенковица и наистина вярваше, че женитбата, която променя от корен живота на жената, може да промени, да обърне и кръв, и всички сили в тялото на щерка ѝ.

– Майко, нели казваш, че съм умна... Аз не мога тъй за Лазе. Много ми е мил. Ами ако се разболея пак, ами ако умра... Защо да го почерня... Боже – изхлипа Божана без сълзи, – може и да му предам болестта. Мамо, не се плаши, требва да ти кажа всичко. Никога не сме си приказвали за това, а сега требва. Знам от какво умре татко. И аз повръщах кръв. Не се плаши, мамо, не ме притискай така, може би всичко ще мине, аз наистина сега съм добре. Но – отдръпна се тя от майка си и стискаше в малките си студени ръце загрубялата ѝ ръка, – да не бързаме. Аз и така съм радостна. Да почакаме още една година. Да си знаем, но без годеж и веселби, да не разгласяваме.

Бенковица стоеше мълчалива. Божана продължи:

– Иди, иди повикай Лазе. Аз ще му кажа.

– Какво ще му кажеш? – продума Бенковица колебливо.

– Иди, иди, мамо.

Лазар излезе от стаята и се приближи, следван от Бенковица. Божана събра всичките си сили и каза спокойно, но твърдо:

– Лазе, знам какво приказвахте вътре. Благодарна съм на Бога за тая моя радост. Годеж... не сега, още не. След една година. Да не се разгласява, за да бъдеш свободен. Не, не ме питай, Лазе! Размисли и ще узнайш, ще разбереш от какво се боя и сичко.

Тя млъкна. Не можеше да владее повече гласа си. Лазар несъзнателно приподигна ръце към нея в мълчалив възторг. Той знаеше от какво се отказваше тя и от какво се боеше – не за себе си, а заради него. „Да – отпусна ръце той, – нека тъй да бъде.“ И гласно каза:

– Нека тъй да бъде. Ще почакаме, Божанке, една година. Ти прекалено се боиш, но да не бързаме, щом така искаш.

Върна се в стаята, при другите мъже, и каза:

– Поприказвахме вън с Божана. Нема да правим годеж сега-засега. Ще почакаме некое време!

– Е, е, е! Какво е това сега пък! – нацупи се като сърдито дете Стоян Глаушев. – Детински работи. Нели си дадохме дума и...

– Думата е дадена, татко. Само веселбата ще отложим за некое време.

– Ех – махна с досада ръка Стоян. – Тъкмо си бех нагласил гърлото за повечко винце и за песни...

* * *

Днес, на първия ден на Божик, и тежката порта на чорбаджи Аврам Немтур стоеше отворена. По улицата минаваха върволици люде, още от ранна сутрин, бащи със синовете си и други по-малки дечурлига, братя и зетьове – всички бързаха пременени, накитени, да се отбият за две-три минути във всяка роднинска или приятелска къща, при кумове и сватове, да честитят големия християнски празник, да разменят все същите думи за времето и за вкусния обилен обед. Всички бързаха, че най-късно до пладне трябваше да се обиколят по двайсет, трийсет и повече къщи. Толкова люде

минаваха по улицата, а нито един не се отби в широкия двор на чорбаджи Аврама, в неговите сараи. Той нямаше роднини, нямаше и приятели.

Двете жени, старата леля и Ния, шетаха още от тъмна нощ, накладоха огнищата, наготвиха всякакви коледни ястия, постлаха стаите с нови килими и ямболии, както във всяка християнска къща. Чорбаджи Аврам ходи в черква, върна се, облажи се и той с късче печено месце, че и той бе постил. Сетне сложиха божикна трапеза, богата и пребогата, ядоха тримата сами, мълчаливи, без радост. Чорбаджията се оттегли до огнището, пуши с дълъг един аршин чибук, с кехлибарено зърно за устата като круша, поприпече се на огъня, подремна, събуди се и пак пуши. Тихо беше в голямата двукатна къща, пълна и препълна с тежка покъщнина и всякакви богатства. Откъм улицата се дочуваше тропот на нови или подновени емении и калеври, глуха, далечна врява и сякаш спираше до прага на чорбаджийската порта, до високата стена, която обграждаше широкия чорбаджийски двор, а отсам оставаше само тишина и досада, блудкава, тежка пресітеност и мрачна скръб. Душата на стопанина живееше и властваше в тоя дом. Отвъд тоя праг и тая висока стена бяха другите, другият свят, чужд и враждебен.

Притихнаха и двете жени. Старата леля се прибра в претоплената си стая на долния кат и легна да спи, да си доспи. Ния влезе при баща си, седна мълчаливо на ниско столче до малките прозорци с железни решетки и шарени завеси, четири един след друг, от вратата до другата стена. Оттук се виждаха чардакът, дворът, отворената порта и улицата, оголелите дървеса по дворищата нататък, покриви и комини и планината далеко отвъд. Ния отвори на колената си ня-

каква гръцка книга, с едро, черно писмо върху яркобяла хартия. Другата ѝ леля, по-стара сестра на покойната ѝ майка, бе ѝ я изпратила от Битоля неотдавна. Ния я прочете два пъти от край до край – дълга сантиментална история за смелите подвизи и благочестивата любов на някакъв френски рицар, който загива в бой със зли, подли врагове, и за една млада, красива графиня, която от обич и скръб по рицаря погребва младостта си между стените на далечен манастир. Ния премина с разсеян поглед по няколко вече добре познати редове и спря до първата точка. Едрите ярки букви по бялата хартия се преплетоха, сляха се в сиво петно, изчезнаха. Тя нищо не виждаше.

Събираше смелост да заговори с баща си, подбираше думи. Да му каже всичко за Лазе Глаушев, да му каже да я омъжи за него. Преди да седне тук, срещу стария, това изглеждаше по-лесно, смелостта ѝ беше по-голяма. Сега челюстите ѝ бяха сковани и само няколко думи, все едни и същи, най-смелите, най-дръзките, се въртяха в главата ѝ: „Тате, ако мислиш да ме омъжиш – само за Лазе Глаушев." И пак... „Ако мислиш..." Как ще изрече, с чия уста ще произнесе тия думи, това име пред баща си, от страх и срам? Рядко бе седяла така срещу него, да заприказва като дъщеря с баща си, рядко бе чувала от него повече от две-три думи – дали е болна, или здрава, дали е гладна, или сита, дали иска нов фустан, или нови чехли. Такъв баща беше той. Обличаше я в коприна и злато, хранеше я с мед и мляко и каквото и да поиска тя за облекло и храна. Никога не ѝ се караше, никога не бе я ударил. Добър баща, грижлив, но това не стигаше. Ето какъв час дойде за нея – не беше за здраве или болест, за нова руба. Душата я болеше, а не можеше да повери болката на баща си. Той, най-близкият ѝ човек, беше ѝ като чужд. Друг близък,

свой човек тя нямаше. Леля ѝ, прибрана по милост в тоя дом, трепереше пред брата си, чорбаджи Аврама. Ния не помнеше майка си. Знаеше, че тя би ѝ помогнала сега, но нямаше дори някакъв спомен от нея, а само неясна скръб в сърцето си. Лазе... Да дойде да я поиска от баща ѝ, да дойде да я отведе, тя би тръгнала след него. А между него и нея стоеше баща ѝ – чужд и страшен с бащинската си власт над нея, с тежкия си поглед, с мълчанието си. Каквото и да му кажеше за Лазе, за своята обич – той би разбрал само едно: искам мъж. Огън пропълзя по бузите ѝ. Устните ѝ оставаха стиснати. Но тя трябваше да проговори, трябваше...

Ния не смееше да дигне поглед към баща си, да не би да издаде мислите си, и не забелязваше, че той, седнал край огнището, не сваляше очи от нея. Той виждаше, че тя не обърна ни една страница от книгата си, а седеше там, на столчето, вече толкова време. Лицето ѝ, позата ѝ издаваха душевната ѝ борба. Какво ставаше с нея, какво мислеше тя, втренчила неподвижен поглед в книгата? Не беше от полза за жените да четат книги, но пък той не искаше дъщеря му да бъде проста и дива като другите преспански девойки. Никога не бе я виждал такава, с такова лице. Винаги си е била сдържана, студена, горделива, но сега... Не е, не е от книгата.

Върху светлината на малкия прозорец се виждаше тънката линия на профила ѝ, с ниско, право чело и матово проблясващите, едри, черни къдри над него, прав нос, леко издутите устни и нежно закръглената брадичка, върху едва-едва изпъкналите ѝ скули меко светлееше топлата мургавина на кожата ѝ. Като тих пламък грееше около тънката ѝ шия, по рамената ѝ, по едва изпъкналите ѝ гърди тъмночервеното кадифе на новата празнична дреха. Ния, детето ми... – пееше или проплакваше сърцето му, но устата му не бе свикнала да произнася думи на обич и нежност. Само една обич и една нежност имаше в неговото вкаменено, отровено сърце: Ния. Там беше и някогашната му буйна, гореща страст към майка ѝ, превърнала се сега в скрита, мрачна скръб. Аврам Немтур никога не бе имал думи за своята любов към жена си, за нестихналата си жалба по нея и после за обичта си към единствената рожба, която тя му остави след ранната си смърт. И неговото сърце беше човешко. И в неговото сърце имаше няколко благородни капки кръв, груб съсъд, загрубял от ненавист към човека, от високомерие, властолюбие и алчност за богатства: неговата покрусена любов към покойната и неизказана нежност към нейната и неговата единствена рожба. Мрачният лъч на погледа му изпод сключените дебели вежди напираше да проникне през гладкото чело на девойката. Може би тя желаеше нещо и не се решаваше да му каже... Но да каже – би изпълнил всяко нейно желание! Да не би пак да я безпокояха двете дръзки турчета? Той ги бе издирил, бе ги прикоткал и сега те се отбиваха в дюкяна му понякога, да пият по едно кафе с чорбаджията, и вече не минаваха пред портата му. Ния, детето ми... Кажи – ала устата му не се отваряше. За да не покаже слабост. За да не издаде болката си по любимата загубена жена, която остави след себе си ярка, жива следа. Ния приличаше доста на покойната си майка, а гласът ѝ понякога прозвучаваше досъщ като гласа на мъртвата и чорбаджи Аврам сякаш чуваше жена си отвъд гроба. Тя го зовеше с гласа на Ния. Той вярваше, че покойната е в рая, и беше набожен по своему – пазеше постите, занимаваше се с църковните работи, даряваше черкви и манастири, ала нетолкова от страх пред Бога, колкото от страх да не би душата му, когато се представи един ден горе, да намери затворена златна-

та врата на рая. Но това бяха по-редки минути в живота му, когато се поразхлабваше обръчът на скръбта, ненавистта и високомерието му, в които беше сковано неговото себелюбиво сърце.

Ния изви глава и се загледа през прозореца между приподигнатите завеси, набрани като ветрило. Баща ѝ веднага улови движението ѝ, дочу как тя тихо, едва чуто въздъхна. Пред отворената порта минаха неколцина люде, след туй други двама. Като следваше неотстъпно все същата мисъл, тя неочаквано и за себе си, започвайки предпазливо, отдалеч, продума:

– Никой не идва у нас.

– Защо ти са? Да не мислиш, че за добро ще ти влезе чужд човек в къщата! Ще влезе за ядене и пиене, да разгледа и после ще отиде да те приказва.

Девойката се насърчи от неочакваната му приказливост.

– Се тъй сами ли ще живеейме, татко... Далеко от другите люде. Ти немаш приятели и роднини. Виж другите...

– Не ми требва никой. По-далеко от мене.

Ния продължаваше да гледа през прозореца. Сърцето ѝ биеше по-бързо и по-бързо. Тръгнала бе и вървеше с отчаяна решителност към пропаст, която ще я погълне, страшна и неизбежна, но може би ще намери там, от единия до другия бряг над тъмната дълбина, макар едно тясно, несигурно мостче. И пристъпи още по-смело, дръзко:

– Тате, ти си веке над шейсет години, аз съм на осемнайсет. Ще ме оставиш съвсем сама на тоя свет. И какво ли още не може да се случи с човека.

Дебелите черни вежди на чорбаджи Аврама подскочиха и двете нагоре, подпряха набралите се гъсти дипли на челото му. Не бе чувал такива думи от щерка си. Не, Ния не беше вече дете! Той бързо се приподигна на лакътя си:

– Ще те омъжа. Ще ти оставя богатство.

Сърцето на девойката щеше да изхвръкне от гърдите ѝ... Ето, още една стъпка! А как чудно спокоен беше гласът ѝ:

– Богатство... Ти знайш, тате: Бог дава, а взема още по-често и по-бързо.

Дебелите вежди на чорбаджията паднаха като капаци върху очите му, набраните бръчки по челото се разнесоха – това беше усмивката му. Усмихна се той на себе си, че се бе досетил: „Тя иска да я омъжа. Жена е веке, жена, погледни!“ Ето пак спомени за Льопа, майка ѝ... Той отпусна клепки, лицето му се разведри и успокои, като да го упои сладка дрямка. Той се ослуша далеко-далеко. Беше последната им среща, преди да му стане жена, най-късата от всички срещи, които бе имал с нея, все тъй набързо... Ще те взема, Льопе... Вземи ме, аз тебе съм избрала!... Гласът на мъртвата ли беше тоя далечен глас или Ния е казала някому същите тия думи?

– Ниo – продума той слушан, – дали... дали не си избрала некого?

Тя бързо се обърна, присви колена до него, обхвана шията му, притисна лице на гърдите му. Той нито се помръдна, не знаеше и какво да стори, щерка му никога не бе го прегръщала така, неочаквано дойде тая радост от тежестта на ръцете ѝ около шията му и тая главица на гърдите му, мила, своя, родна.

– Е, е... Кажи, кажи.

Ния се притисна още по-плътно към него и рече:

– Лазе Глаушев.

Чорбаджи Аврам трепна, потрепера, сякаш нож го прободе. Посегна с две ръце, свали от шията си ръ-

цете ѝ, тя се отдръпна, както беше на колена пред него, и остана тъй, с наведена глава, устните ѝ трепереха. Какво ще каже той сега?

– Той ми е враг – каза старият с хриплив глас. – Него ли намери! Не, не.

– Тате...

Той се раздвижи, потърси чибука си, кесията с тютюн, започна да се гневи:

– Той едно време, когато го каних да дойде в дюкяна ми, отказа. Спомняш си. Не ме почете, отказа. Такова нещо аз не прощавам никому.

Чорбаджи Аврам не допущаше, че някой в Преспа би отказал да се ожени за неговата дъщеря. Повече искаше да я отклони и да я подпита. Не беше много изненадан от избора ѝ – Лазар Глаушев беше пръв между преспанските младежи, чорбаджията бе дочул и за успехите му в търговията с Андрея Бенков. В гнева му срещу младия вироглавец имаше повече надменност и страх, отколкото омраза. Той сложи цигара на дългия чибук, запали я от жарта в огнището, а в това време обмисляше какво да каже и – чудно, не намери с какво да покуди младия момък.

– Ти остави преспанските бечварковци – каза найсетне той. – Аз ще ти намеря мъж, да ти е прилика по сичко. Може да не е от тука, но ще ти го доведа вкъщи. Остави на мене.

Ния се изправи и рече:

– Ти ме попита дали не съм избрала некого. Аз ти казах, тате. Никой друг.

В твърдия ѝ глас, в израза на лицето ѝ чорбаджията позна собствената си упоритост. Той нищо не отговори. Ния седна отново на столчето до прозореца, дигна книгата от пода, сложи я пак на колената си, без да я отвори. Сега той ще мълчи може би сто години. Но му каза, каза му всичко. Боеше се повече от него, от стария, а сега виждаше, че по-трудно беше да победи другия. Тя не успя да го види през тая предпразнична седмица, откакто идва у тях Султана. Ще иде и тя у тях, ще отива всеки ден, ще го дири, ще го среща – сега ѝ беше по-лесно, щом се освободи от страха си пред стария. Някой се мярна по двора. Ния погледна.

– Иде ни гост, тате. Хаджи Захари.

– Хм... Не съм го очаквал. – След минутка чорбаджи Аврам додаде: – Като че ли сам Господ го праща... Почерпи там, каквото требва, и ни остави сами.

Девойката излезе да посрещне стария хаджия. Стана и чорбаджи Аврам с чибука си, поизтърси коприненият си пояс и дълбоките си сукнени потури от попадалата по тях пепел от цигарата му, изкашля се шумно.

Седнаха и двамата на меките ямболии, между тях – огнището. Хаджи Захари Мирчев не пушеше тютюн, чорбаджи Аврам хвърли и своята цигара в огъня.

– Не съм влизал в твоята къща, Авраме, откакто почина домакинката ти... хе, кога беше то – поглади дългата си бяла брада хаджи Захария. Гласът му звучеше дълбоко, тържествено.

– Не си влизал, хаджи.

– Слушах тая сутрин църковната служба. Христос се роди. Сърцето ми се изпълни с милост. Размислих се. Какви люде сме ние...

Чорбаджи Аврам мълчеше. Хаджи Захари се вълнуваше, трепереше бялата му брада. Той дигна очи, гласът му стана по-плътен, напрегнат:

– Християни сме, вервамe в Бога. Само на думи, и от нечестив страх. В живота си, в делата си ние лъжем Бога... какво – лъжем себе си. Лоши сме, лоши, тежкò ни! Това си мислех аз тая сутрин в черква и ми се

доплака. За мене самия и за сички. Лъжем се, караме се, мразим се, пакостим си. Скарахме се и за Божия дом. Караме се и ние с тебе, стари люде, секи час Бог може да ни повика пред себе си да отговаряме за делата си тука, на земята, и според това ще ни съди той, милостивият. Ти си по-млад от мене, Бог да те поживи, но и ти си веке стар човек. Мислих си за тебе. Ще му отида, казах си, на тоя свет празник християнски, с любов и мир. Ще надвия дявола, нема да оставя сатаната да се радва на днешния ден. Ето с такова сърце ти говоря и не ми се сърди, ако ти кажа нещо, което може да те разсърди: защо вървиш против народа, Авраме, брате? Вървиш с чуждия, а против своите. Не искам да те съдя, а да те моля дойдох, сам да помислиш. Ти знайш, ние не сме гърци, пък вървиш срещу това, което знайш. Кажи го, само ти си за гръчката партия в Преспа. Ти крепиш наместника и власите. Върни се при своите, Авраме, моля те по християнски.

Чорбаджи Аврам не надаваше много ухо на благочестивите приказки на стария хаджия. Той му отговори набързо – дошла му бе друга мисъл и бързаше да стигне до нея.

– Не вървя аз срещу народа, дедо хаджи. Искам да го притегля към себе си, че съм разбрал по-добре. Прост и див е нашият народ и не е харно да се делим и да бегаме от тия, които са по-високо от нас. Това е, то. Сега пък ще видиш какъв човек съм аз, кому мисля добро и кому мисля зло. Слушай и сам ще отсъдиш.

Влезе Ния с голям поднос, изслуша благословиите на стария хаджия и си излезе. Чорбаджи Аврам бе подхванал отдалеко, но сега изведнаж отсече:

– Виде ли щерка ми?

– Видех я. Жива да ти е и здрава.

– Отиваш ли да те пратя стройник за нея?

– Отивам – зарадва се хаджията. – Не съм го правил друг път, но за твоята щерка отивам. Къде?

Аврам Немтур помълча малко, сетне рече:

– У Стояна Глаушев. За сина му Лазар.

Хаджи Захария Мирчев подскочи, хлътналите му очи светнаха през надвесените бели вежди, младежка руменина се показа по восъчното му лице.

– Ето, ето, ето... Авраме, брате! Тая сутрин сам Бог отвори сърцето ми. Негов глас беше, милост да му е: иди у Аврама! Ти искаш Лазар Глаушев за зет?

– Да. Нели ти казвам.

Хаджи Захари се прекръсти един път, два пъти, три пъти:

– Слава тебе, Боже, слава тебе!... Отивам, Авраме, отивам, Божия поръка да изпълня.

Той се заозърта, посегна тук-там около себе си, търсеше опора за ръцете си, понадигна се да стане, развълнуван, нетърпелив. Чорбаджи Аврам размаха ръце срещу него:

– Почакай. Аз не искам тъй, целият град да научи отеднаж. Намери Лазара сам, между четири очи. И не бързай, ако не може днеска. Кажи му, че му давам щерка си . Ще дойде да живей тука, щом ги венчаем. Тя ми е едничка. Докато съм жив, аз ще бъда господарят в тая къща. Като умра, сичко ще бъде негово. Дал ми е Господ доста. Има да живеят и внуците му, ако пък е кадърен, нека го увеличи и умножи. Не искам, хаджи, кажи и нему, да се разчуе, докато не получа думата му. Ако откаже, пак да мълчи.

– То се знай. Ама как ще откаже! Отказва ли се човек от такава хубост и такова богатство!

– Не знам... Но върви, върви. Това е от моя страна.

Хаджи Захари Мирчев се изправи най-сетне, разтреперан и с нозе, и с ръце, и с глава, колкото от ста-

ръст, толкова и от вълнение. Преди да излезе, дигна ръка и рече като древен пророк:

– Край на разпрата в Преспа, край! Лазе Глаушев става твой зет, Авраме. И щом вие двамата... Край и добро начало. Отивам, отивам.

Като излезе на улицата, старият хаджия изви ръце отдире, да стегне по-здраво кръста си, по-бързо да върви. Студеният ветрец развяваше полите на дългия му кюрк и бялата му брада до пояс. Лицето му сияеше със снежнобелите вежди, мустаки и брада, с леко накъдрените бели коси около ушите му под черния кадифен калпак, със свежата руменина по бузите му, с оживелия блясък на очите му, забързал със ситни стъпки, чист и спретнат, подмладен от радост. Някои от минувачите се заглеждаха в него и се подсмиваха. Мислеха си: старият хаджия е обърнал повечко чашки за Божик.

* * *

Не мина повече от час време, хаджи Захари Мирчев се върна по същата улица. Не се връщаше той, а тъмната му сянка, облечена в неговата празнична руба. Той не помнеше как влезе в къщата на Стоян Глаушев, как се отдели с Лазара в друга стая и седнаха сами, как си излезе после от тая къща попарен – ни жив, ни умрял. Каза всичко и моли, и плака – не помнеше вече всичко, що каза и що чу. Но запомни добре, което трябваше да запомни: Лазар Глаушев отказа. Старецът не се отчая. Тогава Лазар призна, че бил сгоден за друга девойка.

– Само ти да го знайш, дедо хаджи. Още не сме решили да го разгласяваме.

Ама дали беше така наистина? Или неразумният момък искаше само да оправдае отказа си. И старецът започна да се тюхка – колко харно би било и за църковните работи да се сдобрят те двамата с чорбаджи Аврама, да се сродят. Лазар рече:

– Каквото и да е, в неговата къща нема да влеза, да е цела от злато и елмази. Всеки ще каже: предаде се за хубава жена и богатство. По такъв път съм тръгнал и ще вървя, нема да се отбия от него каквито и съблазни да ме теглят. Познавам аз чорбаджи Аврама, нема да го привлека и обърна, а той иска да ме привлече и да ме погуби. Е, разбирам: щерката си ми дава, голема чест ми прави, благодаря му. То е друго. Благодаря му за тая чест. Което ми каза, дедо хаджи, за щерката на чорбаджията, аз ще го забравя и от моята уста нема да се чуе. Сега ти виждаш що е и какво е и сам знайш какъв отговор ще занесеш на чорбаджи Аврама. Е, кажи му най-сетне, ако требва, че съм сгоден и ще се женя за друга девойка.

Не стана нужда да говори много хаджи Захари, като се върна в стаята на Аврама Немтур. Чорбаджията го посрещна още на вратата и позна:

– Отказа ли?

– Отказа.

Като да изля някой паница мляко по лицето на Аврама. Останаха да се чернеят само веждите му, сключени в страшен възел, и очите му, като две черни дупки. Опита се хаджията да посмири гнева му, побърза да каже, че Лазар бил вече сгоден за друга девойка, но кой знай дали чу и разбра Аврам Немтур. Не беше на себе си той и вече дума не продума. Нямаше повече работа в къщата му хаджи Захари Мирчев. Отиде си унил и тъжен до сълзи. Сърцето го заболя, доброто му старческо сърце.

На третия ден на Божик пред портата на чорбаджи Аврама спря кола с три коня. Качиха се в колата Ния и Аврам Немтур. Заминаха за Битоля – тъй, посред зима. След два дни чорбаджи Аврам се върна сам от Битоля, мрачен и зъл, не дигаше очи човека да погледне.

VI

Зимата наистина излезе люта тая година. Дебелият сняг, който падна през нощта на последния ден на Божик, не се дигна докъм края на Голям Сечко. От Божик се отвориха студени, ясни дни и мразовити нощи, а като се поотпусна времето на два-три пъти – валяха пак нови снегове, падаха и мъгли. През ясните дни въздухът ставаше като стъкло, върху прозрачното твърдо небе планините се изправяха като варосани огради, бяла, студена пустиня беше полето със синкави сенки по междите и ниските хълмища, със сивите, зацапани, разкривени ленти на пътищата. Нощем от едрите звезди пръскаха искри, месечината режеше едва синеещото се кадифе на небето като лъснато острие, студената ѝ светлина се изливаше на потоци по земята. И какви нощи – всяка по година!

Целият Голям Сечко мина в празници – от Божик до Свети Атанас. Зима – всеки се навърта край огнището, всеки гледа под сушина да е, на завет, като горските зверове и живинки по бърлоги и дупки, пътищата са затворени, работата секва. Пък нали затова лятно време се събира и трупа повече! Човешкото сърце е винаги жадно за радост и веселби. Мина Бъдник и Божик, сетне Свети Василий с Новата година, Водици и Свети Йоан, и други още по-малки празници, именни дни, сватби, годевки, еснафски храмове, както ги нари чаха преспанци, гощавки между приятели и роднини. Покорната рая се веселеше на скрито, по къщите – да не предизвиква душманите агалари, още повече дявола, който завижда на всяка човешка радост и праща зло. Нощно време по много къщи се чуваха песни, но светлината по малките прозорчета биваше затулена с черги и капаци. Колкото и да беше шумна веселбата и колкото вино да се изпиеше, гостите не оставаха много късно през нощта, разотиваха се далеко преди полунощ, бързайки по тъмните улички със запалени фенери в ръка, както беше заповядано от турчина. Които живееха по-далеко или виното им се е усладило повече – оставаха да нощуват у домакините. Така бяха живели преспанци от векове – да крадат, да крият радостта си, така живееха и сега, в постоянен страх. Но ако някога страхът ги е държал в пълно покорство – от някое време във всяко робско сърце растеше смътна надежда: ще дойде край един ден на робска неволя! Робът още биеше чело пред стъпките на турчина, но бе започнал борба срещу другия си потисник – фанариота – и в нея крепнеше душата му ден след ден, оживяваше, надигаше се потъпканата му гордост, разгаряше се жаждата му за светлина, избистряше се съзнанието му и помрачената му памет. Ден след ден топлината в земните недра разпукваше и топеше дебелите зимни ледове. Тая година гощавките по Преспа продължаваха до по-късно през нощта, виното се лееше по-изобилно, песните се пееха на по-висок глас и някакви нови песни започнаха да се пеят, в които вековната робска скръб звучеше през гневни сълзи.

С настъпването на зимата във всекидневните си грижи преспанци бяха позабравили народните работи. Мина толкова време, нямаше никакъв отговор по спора около новата черква и народът бе оставил всичко

на людете от общината и читалището. Това беше найсетне тяхна работа – да се грижат за черквата и за всички народни дела. А народът – той е тук, на мястото си, и щом стане нужда... То се знае, за такива работи е нужно много време. Наместникът даваше вид, че всичко беше забравил, старците около него спокойно тракаха с броениците си. Дори и младите около Лазара Глаушев бяха затихнали. Къде е Цариград – само да отидеш и да се върнеш, ще мине месец време и повече. А чак от Цариград се очаква да дойде решителният отговор по спора. Времето минаваше – е, да, то времето минава неусетно. Ще се чака, щом така е дошло... И в читалището, дето се събираха всеки празник младежи и някои по-стари от еснафа да четат книги и вестници, да слушат беседи, все по-рядко се споменаваше за черквата. По-често се говореше там за училището, но като започна така тая година, така и го оставиха да върви до другата година. Само наместникът и Лазар Глаушев не бяха оставили всичко на времето. Наместникът отиде на два пъти в Битоля, при владиката и все по църковния спор, без да отвори дума пред общинарите. Лазар пишеше дълги писма до познати люде в Цариград, както ги познаваше от цариградските вестници, народни люде, молеше ги и ги зовеше да помогнат на Преспа, на бедния и неук, христолюбив български народ, плачущ и жаждущ за своя народна църква, наука, който едва сега се пробужда от дълбок сън и радее да се освободи от вековен фанариотски ярем, от заблуди и душевен мрак. Не получи отговор на нито едно от писмата си, но едно от тях излезе почти цяло напечатано в един цариградски вестник. Тоя брой на вестника се получи в преспанското читалище няколко дни след Божик.

При срещите и разговорите на преспанци през тия многобройни празници започна често да се споменава за новата черква и нетолкова за черквата, колкото се даваше воля на една напластена и нараснала омраза към фанариотите. Най-напред преспанци бяха недоволни сами от себе си, че бяха нехайни и недостатъчно ревностни към народните работи, сетне обвиниха и за това наместника, докато ги обзе гневно нетърпение:

– Какво ще чакаме още и колко време ще чакаме...

– Наша ли е църквата – наша е! Ами що сме седнали да я делим с наместника и с тия, власите? Защо делим с них черква и училище – за них тояга по задника, па да си вървят, откъдето са дошли.

– Те ни примамиха в тая давия и сега са страна срещу нас. Да беха отишли те да се съдят, защо се уловихме и ние! Подкупили и каймакамина, и мутесарифина в Битоля, и пашите в Стамбул. Нашата давия с них е бутната под миндера, ние чакаме, ще чакаме още сто години, а те – пак да се разпореждат и в община, и в новата черква, и в училище. Народе, нема какво ние да делим с наместника, с Грета, с гърци и власи! Ако им требва черква, те с Аврама Неттур да си намерят друга черква.

Надигнаха се отново и по-силни, по-многобройни гласове:

– Да ги изгоним! И пак най-напред се разпламтя общото огнище – читалището. Пак първите главни хвърли Лазар Глаушев.

Той отказа на Аврама Неттур да му стане зет и наследник, отказа с леко сърце и с поласкана гордост. А Ния? Много слаб беше срещу нея щитът му – връзката с Божана Бенкова. Той забеляза, че е сънувал Божана само два пъти – болна, разплакана. А Ния беше във всичките му сънища – тук беше безсилен да я спре, да я прогони, да избяга от нея, – тя навлизаше в сънища-

та му, тя ги строеше такива чудни, хубави, ясни като някакъв друг живот и се събуждаше той не с натежало сърце от жалост, а премалял от наслаждение, разляло се по тялото му, пропило всяка клетка. Тя беше властна и любима господарка на душата му – той го чувстваше, ала разумът му, съзнателната му воля повеляваха, крещяха в него: ти трябва да я изгониш от душата си, от слабата си грешна душа, толкова склонна към наслади и суетна радост! Ния е дъщеря на Аврама Неммур – народен изменник и враг, по-омразен и от чужденеца владишки наместник. И Лазар отново подкачи борбата срещу народните врагове. Така му беше по-лесно, колкото и да чувстваше в сърцето си бремето на своята страст към Ния. Борбата срещу баща ѝ беше борба и срещу нейната опасна власт над чувствата му.

Преспанци трябваше да чакат отговор на техните махзари и харзовали, но бяха чакали вече доста дълго. Народната правда беше очевидна за тях и колкото и да им беше позната турската мудност във всяка работа – опасните врагове на тая правда бяха само фанариотите и погърчените като Аврама Неммур. Какво ще чакат още преспанци? Възмущението и нетърпението се надигна и накипя тоя път по-бързо, преспанци се готвеха не на шега да прогонят наместника от черквата. Тогава се зачу и все по-високо, по-настойчиво еднозвучният глас на благоразумието:

– Чакайте! Не бързайте! За малко може сичко да се развали. Ще разгневим турците. Да почакаме още малко.

И тоя глас излезе от недоволния народ. Разнасяха го по-старите, някои от чорбаджиите, които иначе вървяха с народа, по-плахите и неколцина умници, които са по-склонни да умуват, отколкото да действат; пригласяха му и неколцина, които завиждаха на буйната сила на младите начело с Лазара Глаушев, а нямаха своя сила да бъдат като тях. Най-сетне и това беше народен глас и пръв го долови наместникът, който правеше всичко, за да го засилва. В началото на борбата всички се бяха увлекли в общото недоволство. Трябваше да се събори едно отречено от всички господство и нахално, подло присвоено опекунство над целия народ и се виждаше напред само един враг – фанариотите и най-вече в лицето на наместника, чорбаджи Аврам и други неколцина около тях; също владиката, патриката, но те бяха толкова далеко в Битоля – и още подалеко – чак в Цариград. От кого ще се боиш? Срещу турците също имаше леснина – парите. Така беше в началото, а сега тъкмо турците бяха между двете партии, трябваше турският съд и закон да разреши спора им, като се бореха за своята черква – преспанци трябваше да се дигнат и срещу турската власт. С това именно беше силен и гласът на благоразумието, на примирението и слабодушието на едва-що пробудилите се роби. И се бореха два гласа, като надвиваше ту единият, ту другият:

– Да ги прогоним!

– Чакайте!

Времето минаваше.

Скоро след като се изредиха всички големи и малки празници около Божик и Водици, през първите дни на февруари Божана Бенкова пак легна болна. Тя се държа храбро в общата празнична радост и в своята собствена радост, макар да чувстваше новия пристъп на болестта си, който се засилваше. Тя посрещаше и изпращаше гости, посрещаше и изпращаше с щастливи очи годеника си, а чувстваше как отново старата тъпа болка дълбаеше гърдите ѝ. О, може би ще мине! Тя се

бореше не за живота си, не със страха от смъртта, тя се бореше за щастието си – дано да го запази, дано да продължи поне още един ден! Майка ѝ скоро забеляза, че тя пак слабееше и бледнееше, а Божана криеше от нея появилите се отново кървави храчки. Така, до последни сили, докато падна в леглото.

Лазар отиваше всеки ден да види годеницата си. Не беше прилично да отива толкова често, но той винаги бе влизал в тая къща, пък и годеницата му беше болна. Той се прилепи още повече към нея от голям страх да не я загуби. Тя му беше здрава опора в борбата му със самия себе, в усилията му да остане верен на себе си и такъв, какъвто искаше да бъде. Но той забеляза, че колкото беше голям страхът му да не загуби Божана, толкова беше голям и страхът му да не би Ния да се върне пак в Преспа, да не би пак да я види. Той знаеше, че Аврам Неммур бе завел щерка си в Битоля или в Солун, за да я отстрани от него. Лазар не отвори уста пред никого за предложението на Неммура и за своя отказ, но се шушукаше из целия град, че Неммур насила отвел щерка си, за да ѝ попречи да побегне при Лазара. По незнайни пътища истината стигна до чужди уши и стана подквиса на дълга история, с която разни люде насищаха любопитството си, в което даваха воля на въображението си, на собствените си чувства. Предположенията и догадките ставаха несъмнена истина, съчиняваха се разговори, срещи и сцени, сочеха се очевидци. Общата омраза и озлобление към чорбаджи Аврама намери широк отдушник, името му се подмяташе с жесток присмех. Пак по незнайни пътища тая история стигна и до неговите уши и той нямаше вече спокойна минута, обладан от дива ярост, която не знаеше върху кого да излее. Възхищението от Лазар Глаушев порасна, макар скритата завист на някои да

изстиска и своята отрова, но това правеше още полюбопитна историята, в която пръв герой беше той. Не можеше да стори нищо Лазар колкото и да се отегчаваше и възмущаваше от людските измислици, стискаше устни да не подхрани клюката нито с една своя дума и очакваше да пукне тя от собствена смърт. Той и не помисли, че сега си бе спечелил един наистина опасен, смъртен враг – чорбаджи Аврама. В гнева на стария чорбаджия беше и презрението му към преспанци, беше и чорбаджийската му надменност, ала ден след ден яростта надвиваше другите му чувства, докато го накара да прегази гордостта си. Той се скара не много предпазливо с хаджи Захария Мирчев, когото обвини, че не е запазил тайната на стройник. Поутихнала мълвата около Ния, сега отново пламна. Аврам Неммур не повярва на клетвите на стария хаджия и все пак сега гневът на чорбаджията съвсем се обърна към Лазара Глаушев. Види се, бе дочула нещо Султана и каза на сина си:

– Иди, Лазе, при чорбаджи Аврама.

– Аз не мога, майко, да запуша людските уста. Не съм казал никому нищо.

– Знам. Ти и от мене скри, та требваше да науча от чужди люде. Пиши писмо на чорбаджията, да знай, да не те вини.

– Нема да помогне ни дума, ни писмо, щом той не иска да потърси вината най-напред в себе си. Аз немам никаква вина, нека той сам да се разправя, както иска.

– Да не ти направи нещо, сине... – продума Султана, но и тя сама не вярваше на страховете си. Друга беше сега нейната истинска грижа.

Като се научи Султана, че Божана пак е легнала, тя подигна рамена: тъкмо това предвиждаше, но не

искаха да я чуят. И отново оживяха надеждите ѝ за Ния, колкото и да бяха израснали нови пречки между Лазара и щерката на чорбаджи Аврама. Тя не се уплаши и тъкмо започваше да ги разчиства. Лазар не искаше да я послуша – да иде при Неммура или да му пише, но тя намери начин да срещне лелята на Ния и подхвана:

– Сичко лошо за човека иде от зли люде.

– Ами, ами... – промърмори лелята и не се досещаше накъде сочеха тия думи на Султана. Тогава Султана продължи:

– Като влезе човек в людските уста... Ето, какво ли не говорят сега за наш Лазе и за Ния. Но ти кажи на Аврама, да знай: Лазе в нищо не е крив. Не ще отвори той уста да черни и да се подбива с човека. Той и на мене нищо не казва, майка съм му. Ама и чорбаджи Аврам го знай. Ти пак му кажи: Лазе хич не е виновен. Имаш ли хабер от Ния? – не се сдържа да попита Султана. – Прати ѝ много здраве и от мене. Обичам си я много аз нея, те с моя Катерина от малки още живеят, пред очите ми е израсла, обичам си я като своя. Много здраве ѝ прати от мене и от Катерина. Нема ли да се прибере скоро вкъщи?

– Не знам, сестро.

Султана хвърли примамни зрънца в няколко посоки, макар и да не разчиташе на глупавата леля, която нямаше никакъв глас в къщата на чорбаджи Аврама. Лелята не каза нищо на брата си – може би забрави поръките на Глаушевица, пък и не би посмяла: чорбаджията сега беше такъв, че не можеше и да търпи човека пред себе си. От Ния нямаше никаква вест. Добре я скри Аврам Неммур. Знаеше се, че е в Битоля или в Солун, но никой не бе я видял, никой не бе чул нищо за нея.

VII

Майстор Рафе Клинче не се сдружи с никого в Преспа. Живееше като див звяр в бърлогата си и когато се случеше да излезе из града или някъде вън от града – ходеше сам, не подигаше очи дори да погледне някого. Не пущаше никого в жилището си, което му беше и работилница. Хазаите му бяха двама старци, прегърбен един дядо с бабичката си, и Клинче беше много доволен, че бабичката беше глуха, оглушала и към целия свят около нея. Той завъди в жилището си и една котка. И Катерина Глаушева влизаше в стаята му, дебнешком, като крадец, неочаквано, за две-три минути или за два-три часа, винаги по тъмно. Никой освен Клинче не знаеше за тайнствените ѝ посещения в жилището му. Щом двамата старци се приберяха в стаята си, Клинче отиваше да махне желязната кука на портата – еднаж Катерина дойде при него късно след полунощ и си отиде малко преди да се раздени. Сетне цели два месеца не стъпи в стаята му, а през следващите дни дойде два пъти едно след друго. Така те пазеха своята тайна.

Преспанци свикнаха с художника. Подсмиваха му се, но той с никого не се захващаше. Само на два пъти отиде да се кара в общината, когато бяха забравили да му пратят всекидневната дажба вино, както беше уговорено. Тогава стана дума за работата му – толкова време бе минало и нищо още не излизаше налице.

– Аз съм тука и работя – каза Клинче. – Повеке не ви требва да знаете. Ще покажа тогава, когато ще има какво да покажа. Дума съм ви дал, това стига.

Той искаше малки суми в предплата и не искаше често, та общинарите не се тревожеха много. Особен човек беше той, не като всички люде – това се знаеше.

Знаеше се и че работи. Не мирясваше, докато не му се набавиха нови орехови дъски и трупчета, дори сам ходи еднаж чак по Кичевско да си избере най-добро дърво – добре израсло, сухо и чисто от чворове. Орехово дърво, ама не всяко дърво може да се дялка и дълбае, както той искаше. Сетне потърси дърводелеца, който му бе препоръчан от общината като най-добър майстор, и дърводелецът започна да прави по негови мерки скелето и всички подпори за иконостаса.

– Не съм виждал такъв човек. Не ти дава да мръднеш нито на едно влакно – оплакваше се дърводелецът, но и се боеше от Клинче, чудеше му се.

Нетърпеливи бяха вече преспанци, но чакаха търпеливо – кой разбираше от работата на художника, та да му хване мярка? Така подкачи Рафаил Клинче втората година, откакто беше в Преспа. Тогава забелязаха преспанци, че той като да поизостави работата си, и някои бяха го срещнали пиян по улиците. То се знаеше, че Клинче изпива всеки ден по две оки вино – даваха му го от общината, – но не бяха го виждали да влиза в кръчма и да ходи нетрезвен по улиците. Така той, нетрезвен, срещна Лазара Глаушев и се изправи срещу него разгърден, макар времето да беше доста хладно, гологлав, както никой друг не би тръгнал из града:

– Тебе те търся, ето, два дни.

В очите му гореше решителност, но и страх изразяваха разширените му зеници, голяма някаква тревога. Лазар помисли, че това е от виното.

– Тука съм, майсторе. Не се е случило да ме срещнеш. Какво има?

Клинче долови в думите му обидна снизходителност и досада. За миг той се наежи, стисна зъби, погледът му стана свирепо. В следващия миг лицето му се изкриви като на плач. Той каза с разтреперан глас, но думите му бяха и молба, и заплаха:

– Като чуеш, нема да ти е се едно. Гледаш да се откачиш от мене, ама работата е за смърт или живот. Мога да си вървя аз, но по-добре и ти ела с мене.

– Къде?

– Хайде, ела. Сичко ще чуеш. Душата си аз на тепсия пред тебе, а ти, ако щеш, плюй и ритай, ако щеш, помагай и спасявай.

Той поведе Лазара към жилището си. Влязоха в доста широка стая с нисък таван, цяла затрупана и задръстена с довършени и недовършени части от черковния иконостас. Още вън, в тесния трем и до вратата на стаята му, бяха натрупани орехови пънчета, правилно изгладени гредички, а вътре стаята беше превърната в дърводелска работилница с малък тезгях и всякакви дърводелски оръдия – едвам можеше да се обърне човек. В единствения свободен ъгъл беше леглото на художника, но и по него бяха нахвърляни дъски и трески, а на изпомачканата, нечиста възглавница беше се проснала шарена котка, сложила там хълтналия си корем, с набъбнали, провлечени цицки, в които се бяха впили и с муцунки, и с крачка три още съвсем малки котенца. Резбарят не се смущаваше от безредието в жилището си. С бързи, ъгловати движения затвори вратата, подаде на госта си единственото столче в стаята, побутна с нога насреща едно пънче, но остана прав. С мъка се дишаше в теснотията, в застоялия въздух, тежък от мирис на орехово дърво, на котки, възкисела миризма на вино, която лъхаше от дрехите и устата на домакина. Лазар седеше примирен и чакаше, а Клинче сякаш го доведе да му покаже котките си:

– Знайш ли колко е умна, никога пакост нема да ти стори, и малките са като нея. Цела нощ се мъчи, докато ги роди, и аз не спах, да ѝ помагам, ама как ще

ѝ помагаш, само топех муцунката ѝ в една паница с млеко.

Котката подигна глава – само уши и тревожни очи, яснозелени, с черни, разширени зеници, сетне измрънка тихо, изви грациозно отслабналия си врат и потърка гальовно глава върху възглавницата. Клинче продължи:

– Разбра, че говорим за нея. Гордей се с котенцата си – три! – иска да ти ги покаже, като че ли не ги виждаш. За два дни цела я изсмукаха те...

Лазар мълчеше. На една поличка високо на стената беше сложена пръстена чаша със счупена дръжка и оттам надничаха два стръка ранни пролетни цветя. Погледът му остана там. Отново чу гласа на Клинче:

– Да пием ли по едно вино! Намира се у мене. Ама ти не пиеш, не пиеш.

– Кажи сега да видим – поогладди нетърпеливо мустаките си Лазар, – че тука, у тебе, не е много за седене. Да беше поотворил вратата. Как живейш ти...

– Не – прекъсна го Клинче, като да се уплаши. – Вратата нека си стои затворена, не искам чуждо ухо да чуе разговора ни. Как живея – ловеше се той за всяка дума на Лазара с прекалено усърдие, боеше се да заговори за най-важното. – Тебе може да ти е чудно как живея между тия купища дърво, ама аз съм като дървен червей, моята душа с дърво се храни. С дървото си приказвам, то ме слуша. Нема ред, ще кажеш, сичко едно върху друго, мръсно и леглото дори не ти се знай, котката лежи там. Това е тъй, Лазаре, защото аз живея друг живот. Да се грижиш за секо и най-дребно нещо, да го изчистиш, да го туриш в ред, на местото му – много време требва. Дрехите да ти са в ред, чисти, нови или добре закърпени, да се миеш секи ден, като за абдес, да избираш и да гласиш какво ще ядеш – ама човек се за това требва да мисли. Аз не мога. Моята мисъл е другаде. Аз това цвете, виждаш ли го, гледам го цел ден и два дни, и три дни ще го гледам, докато влезе в очите ми, та като взема парче дърво и ножа в ръката си, да мога също такова цвете да изделам, со секо листенце. Какво каза? – изеднаж попита резбарят и се ослуша към Лазара с полуотворена уста.

– Нищо не казах. Слушам те. Ясно ми е що говориш, ама човек има секидневни нужди и требва да има ред в живота, да пази приличие, за да живей като човек между людете. Иначе, щукни из гората и живей, както щеш. Ти пак живей, както щеш, ама не се сърди на людете, ако те съдят или ти се смеят. Така е, майстор Рафе Клинче.

– Така е, аз никому не се сърдя, ама не давам да ми се бъркат в живота. Не мога аз другояче да живея. Ето виж какво ще ти покажа, никой друг не го е виждал, погледни...

Той пристъпи, посегна бързо, ловко с дългата си едра ръка, взе една дебела дъска, дълга колкото един аршин, и я обърна. Това беше една плетеница от дъбови клонки по дължината на дъската и по тях бяха кацнали две малки птички с полуразперени крила, с широки, кръгли опашки, с подути гушки и дълги, полуотворени клюнове. Тънко и гладко бяха изрязани всеки лист, назъбен и с жилките му, клончетата, а и те с пъпките и коленцата си, всяко перце по двете птички, с кръглите им главички и очичките по тях, та дори и кукестите ноктенца по разперените свити пръсти на нозете им, както се бяха уловили за клончетата. Лазар гледаше с възхищение и с радост това изкусно дело на майстора, а той не спираше да говори:

– Дърво е, ще кажеш – чисто, благородно орехово дърво, – поддава се, послушно е в ръката ти, ножът

ти е остър челик, ама това ли е, ако не му дадеш ти душа да оживей! Аз си знам как става това и как ме боли сърцето и какъв свърдел се вие тук, под челото ми, докато се откъсне това дърво от ръката ми като жива рожба. Требва и да умейш да се радваш, когато виждаш как оживева в ръката ти, оттам иде голема сила, кара те да работиш, та забравяш да ядеш, да спиш. Такава сила е и виното, затова пия ката ден по две оки и повеке, почна да не ми стига, навиква човек. Може да съм пияница, ама не съм пияница, друго пиянство е това, ама кой ще го разбере. Ти може да се чудиш, не си виждал такива птички, нема ги нигде по света, и такива дъбови клончета не си виждал събрани така, заплетени като венец надлъж, и пак са като истински, то е човек да търси и да събира хубост, каквато нема нигде и никой не е виждал. Имам и други работи, други път ще ти ги покажа – сложи той дъската на мястото ѝ, – ама като наредя целия иконостас в черквата, тогава ще го видят сички и нема да ми подметат работя ли, що се бавя толкова – кой ще седне да се разправя с тоя, с оня, толкова и разбират. Затова и не дружа с никого, людете се махани намират и човек губи време, а времето мене ми требва. Аз не съм пияница, не лъжа, не съм див човек, но като рече човек да върви по акъла на другите, секи иска да го слушаш, на неговия акъл измет да правиш, за тебе не остава време. Така е, ама и аз събирам ядове, дочувам какво се говори за мене, мъчно ми е, никому зло не съм направил. Само един човек ме разбира...

Потокът от думи секна изведнаж на устните му. Той покри с голямата си шепа лицето си и обърса бликналата сълза, но пак не се реши да каже изведнаж това, което напираше на езика му. Побутна с нога пънчето, на което още преди това се готвеше да седне, и рече:

– Тъкмо това исках да ти кажа...

Изведнаж седна, опря лакти на колената си, зачупи дългите си пръсти, навел глава като да очакваше удар и гласът му прозвуча някъде дълбоко в гърдите му:

– Сестра ти Катерина...

В отрупаната стая като че ли всичко се ослуша. Лазар не беше изненадан, макар да усети как се изкачи към лицето му топла вълна. Той си спомни, че завари сестра си почти в стаята на художника преди, когато живееше той у тях, спомни си връщането ѝ вкъщи през нощта на сватбата на Нона и всичко му беше ясно. Връзката между сестра му Катерина, каквато я познаваше – буйна, дръзка, самонадеяна с хубостта, с младостта си, – и резбаря, какъвто го виждаше и сега, не изглеждаше никак чудна и беше по своему естествена. Но докъде бяха стигнали те двамата, щом се срещаха на скрито и може би често?... Към лицето на Лазара пак се надигна топла вълна – той се засрами за сестра си. Тя не беше чиста девойка и тъкмо чувството му за чистота беше засегнато болезнено. Неволно я видя редом с Божана и за пръв път сега далеко от годеницата си почувства вълнуващо възхищение от нейната душевна и телесна чистота, от неотразимата прелест на девството, чието въплъщение беше болната му годеница. Това отклони и притъпи болката от срам, която се надигаше в сърцето му.

Рафаил Клинче отново почна, задъхвайки се, с разбъркани мисли, с натежал език, първата му дума изскочи като запушалка от гърлото:

– Отдавна веке ние с нея... Да можех да я поискам, както е ред, но майка ти не може да ме търпи. И аз съм такъв един човек, хвърлям се с главата надолу, в огън съм, немам ред, знам, не съм като другите, от чуждо место съм, кой ще ми даде дъщеря си. Ама ти

ще ме разбереш и ти знайш какво е огън да гори в душата. Катерина ми каза, че не спиш по цели нощи, мъчиш се, и аз от неколко дни не мога место да си наменя. Рекох си, само той, Лазар, ще ни оправи, мене за нищо не ме бива, дяволът лесно ме примамва...

Стъпка по стъпка, най-сетне резбарят усети поздрава почва под нозете си. Виждаше се, че и бе изтрезнял. Той въздъхна и се изправи с ръце в скута си, очите му се къпеха в сълзи:

– Сирак израснах, немаше кой да ме поучи, кой да ми отвори път и така се втурвам ту на една, ту на друга страна, дръпна се, друго пък ме повлече. Сирак без никого и само мъка цел живот, мъка от чужди люде и още повеке сам от себе си. Ама искам да живея подобре! Златен занаят имам, виждаш. Работя добре и не ме мързи. И пак, ако остана сам, така и ще си загина. Аз не съм пияница и не съм лош човек. Като видех Катерина и видех, че клони към мене – рекох си: тя ще ме оправи. Ще тури ред в живота ми, къща ще ми отвори. Виждам, че това ми липсва – некой да ме държи. Само тя – друг не може. И мене ми требва един свой човек, а досега се сам. Не беше редно, ще каже некой, разтурен човек си, развратен, ама само да знайш как съм я чакал да дойде и какво ми е, като не идва. Вервай ми, Лазаре... Сега, ако искаш, земи ей тоя нож там, на тезгяха, и го забий тука, в гърдите ми. Нареди да се ожениме с Катерина, а ще ти кажа – тук гласът му се прекърши, – да ти кажа... иначе и не може веке, ние с нея сме като мъж и жена... тя е трудна от мене.

– Дотам ли сте стигнали! – притисна длан на бузата си Лазар. – Как можахте, тя...

– Казах ти – разпери пръсти резбарят. – Животът ми е в ръцете ти! Сичко ти казах, сега сичко е в твоите ръце.

Лазар цял се вкамени и така остана, загледан в отчаяното лице на резбаря. Да, той всичко му каза, разкри се всичко пред очите му, като грозна развалина, счупило се бе нещо, рухнало, мярна се лицето на майка му, на Катерина, Кочо, сестрите му, сетне... целият град, а долу, пред него, разчупени късове. Да се наведе, да ги събере, да ги сглоби. Щом досега нищо не бе направил, лекомислено затваряше очи и отминаваше, не каза нищо на майка си, не се скара на безумната си сестра, не я предупреди, не я запази... Късно е вече. Късно е и няма полза да се обръщаш назад, да ровиш, да се тюхкаш над грозните разпилени късове. Ако трябва нещо да се прави, то започва оттук нататък. Да се поправи някак грешката на тия двама безумци, да се скрие срамът от чужди очи. Не само от чужди. „Не бива да узнае и мама, и татко, и никой вкъщи“ – мислеше си Лазар. Никой не ще може да прости греха на вироглавата девойка, нейният позор остава за цялото семейство. Лазар трябваше да спасява Катерина най-напред от родната ѝ майка.

Резбарят седеше срещу него изправен, разгърден, рошав, с длани на колената си, тъмните му очи бяха широко разтворени и светлееха дълбоки, но празни. Той чакаше. Сетне се уплаши от продължителното мълчание на Лазара, от намръщеното му лице, уплаши се и за Катерина:

– Аз... аз съм виновен най-напред! Нема по-добро девойче от нея. Тя...

– Стига! – прекъсна го Лазар. – Нема какво да приказваме повеке.

– Искам да ти кажа – разтревожи се още повече резбарят, – да ти кажа... Ето какъв е човек, винаги мисли най-първо за себе си... Помислих, че може да ме удариш, но с мене как да е, а забравих, че сега ти, вие

сички вкъщи, майка ти, сички ще се нахвърлите върху Катерина. Ама кълна се в Бога и света Богородица, в паметта на майка си и баща си ти се кълна, само аз съм виновен! Тя е същински ангел, чиста... Лазар махна с ръка. Сетне рече:

– Требва да ви оженим час по-скоро. Нема да е много лесно. Дотогава нема веке да се виждате, чу ли? И никой друг освен мене веке да не знай за... за грешката ви.

Той стана. Клинче, както седеше на пънчето, сграбчи ръката му и я целуна:

– Ти си човек, аз знаех. Само ти можеш да ни помогнеш...

– Какво правиш... – дръпна ръката си Лазар. – Сестра ми е – додаде той и продължи, повече разтъжен, отколкото гневен: – Ако искаш да знайш, и аз съм виновен. Може да се каже, знаех какво става с вас и нищо не... Сега... сега ще требва с тия си ръце да бърша мръсотията от лицето ви, дявол да ви вземе! Ти, толкав мъж... И тя... кучка! Ама гответе се да сърбате попарата, що сте си надробили. Не се знай как ще свърши всичко туй и никой не ще скрие греха си и неговите адски плодове. Не ще заличите и вие греха си без изкупление.

– Ох, Господи... – промълви резбарят, но се виждаше, че се чувстваше облекчен и дори се радваше в душата си, весели искри проблеснаха в очите му.

Лазар дръпна сърдито вратата да си излезе и каза строго:

– Нема да ме търсиш, докато не ти се обадя.

– Добре, Лазаре – пристъпи Клинче да го изпрати, но Лазар дръпна под носа му вратата след себе си.

VIII

В огнището тлееше огън, там наблизу беше сложен и светилникът. Султана разчепкваше вълна – нощно време не можеше да се залови за друга, по-ситна работа, очите ѝ бяха отслабнали. На другата страна на светилника седеше Лазар, опитваше се да чете, а умът му беше другаде. Тъкмо сега беше време да поговори с майка си и обмисляше как да почне.

Те двамата често се заседяваха така в голямата стая, край – огнището. Особено есенно и зимно време, когато нощите биваха по-дълги. Другите домашни си лягаха по-рано. Стоян, старият, и Кочо бяха уморени и ставаха рано сутрин. Кочовица беше пак бременна, а Катерина – и тя от някое време беше болнава. Може и да не приказваха много, като седяха често тъй сами майка и син, но те се радваха един на друг, драго им беше да седят тъй, край огнището. Лазар много пъти се допитваше до майка си или споделяше с нея планове, успехи и неуспехи, колебания и съмнения, горчивини и възторзи. Лесно беше да се приказва с нея и за мъжки, и за обществени работи – тя всичко разбираше и даваше умни, полезни съвети. Той мислеше, че да е учила наука, би могла да бъде пръв по ум човек в Преспа. Само за сърдечните си вълнения и болки се въздържаше да говори открито с нея – беше неприлично, пък и тя държеше страната на Ния, съдеше по женски. За нея той беше наймилото ѝ дете и нейна гордост. Тя познаваше и слабостите му – най-вече неговата мекушавост, – но долавяше, че с мекото си милозливо сърце бе спечелил повече обич и почит сред людете. Да бе я слушал във всичко, би му било по-добре, но това беше винаги с него – той винаги вървеше със сърцето си. И пак – още не беше всичко свършено, оставаше още да се строи животът му. Не

бе го научила тя да живее повече за себе си, иначе не би се вдал така цял в народните работи. Заради тях той стъпва върху късмета си, заради чорбаджи Аврама бяга от Ния. Затуй пък всички се кръстят в него и затуй има такава сила да привлича всичко около себе си. Хм, може пък той да знае по-добре... Е, е – ще видим, още не е всичко свършено... Такъв си е нейният Лазе.

– Майко – рече отеднаж Лазар, – да омъжим Катерина.

Като държа толкова дълго в устата си тия думи, те и сами изхвръкнаха.

– Аз мислех първо ти, Лазе. Но ако ѝ излезе добър късмет, да я омъжим. Не е малка.

Султана би могла да каже: и Катерина ми е най-мило дете. Може би защото беше най-малка от децата ѝ, а мила беше тя, проклетницата, колкото и да беше непокорна и кажи го, луда. Тия две деца, Лазе и Катерина, ѝ създаваха най-много грижи.

Лазар се мъчеше да подбира думи, не знаеше кое да каже, кое да премълчи. Най-сетне тя е майка, какво зло можеше да дойде за Катерина от нейна страна и как можеше да се уредят заплетените работи на грешниците без нейна помощ? Той продължи и някак против волята си се приближаваше към най-страшното, което искаше да скрие:

– Нейният късмет е веке излезъл, майко.

– Така ли? – едва сега подигна очи Султана към сина си. – Хаирлия да е.

– Какъвто е, такъв. Друг не може да бъде. Тя сама си го избрала.

Погледът на Султана се спря в една точка и заблестя студено, остро. Тя попита:

– Кой е той?

Лазар се раздвижи, да седне по-удобно, скръсти нозе и се приведе към майка си с ръце на колената.

– Рафе Клинче, майко – каза той и не дочака отговора на Султана: – Ти, знам, не го харесваш, но защо пък наистина... Той е човек с дарба, занаятът му е най-добър.

– Не го искам аз, сине – наведе очи Султана над вълната в шепите си; в гласа ѝ се долавяше огорчение, че той, Лазар, заставаше срещу нея заради резбаря. Тя продължи, без да спре работата си: – Дарба... Но какъв човек е той, нели стоя тука, у нас, толкова време и го познавам добре. Сичко можеш да очакваш от такъв човек и повеке зло, отколкото добро. Не е лош, с добро сърце е, но е глупав и нередовен човек. Не знайш още утре какво ще направи, може да захвърли и дарба, и занаят. Тъй, както го повей ветърът, днеска едно – утре съвсем друго. Нередовен човек и малко като завеян. Не си давам аз детето в такива ръце. И е ябанджия. Днеска е тука, утре кой знай накъде ще хване. Ни сой му знам, ни село. Ама защо и ти, Лазе, не говоря ли право? – не можа да скрие тя огорчението си.

– Право говориш, майко – отвърна Лазар зарадван, че, имаше какво да отговори. – Такъв е той, но може и да се поправи сичко това. Ще го накараме да се засели тука, ще го хванем за юздите. Тя, Катерина, ще го хване за юздите, нели си я знайме, тя ще го води, а той е като дете.

– Не, не – поклати глава Султана нетърпеливо.

– Ех, майко, какво да ти кажа... Нема не, нема да. Работата е свършена.

Султана отпусна ръце в скута си.

– Ама какво... Как свършена... Даде ли му дума, щом така говориш?

Лазар изви глава встрани и не можеше повече да крие:

– Днеска говорих с него, заведе ме той у него, там... Те двамата се искат. Той сичко ми каза, плака, ръката ми целуна. Те двамата се искат, Катерина отивала при него скришом, ами да побързаме, да не излезе срамът им наяве.

– Що говориш, Лазе! Катерина, наша Катерина!

Лицето на Лазар гореше, той не посмя да погледне майка си, продължи:

– Те са като мъж и жена, макар да не са венчани. Тя е... той ми го каза... тя била трудна от него. Ето, казах ти сичко.

Фитилът на светилника изпращя. Вятър тихо подсвиркваше в комина.

– Ох, майчице... – сухо, остро въздъхна Султана. Едва сега я погледна Лазар и трепна уплашен: лицето ѝ отеднаж бе се стопило – жълто, тъмно, очите ѝ бяха хлътнали под затворените клепки, като мъртвешка маска беше това лице между тънкия пригладен венец от побелели коси, брадичката ѝ трепереше и тя се мъчеше да я спре, трепереха, люшкаха се и старите, набръчкани ръце в скута ѝ.

Лазар посегна да погали тия мили ръце, но бързо дръпна ръката си. Стори му се за миг, че тя ще дигне ръка да го удари.

– Майко! – продума той, но изглеждаше, че тя не го чува. Млъкна и той, да ѝ поразмине.

Полека-лека тя се съвзе – ръцете и брадичката ѝ престанаха да треперят, не дишаше така тежко, но сега от притворените ѝ очи потекоха една след друга ситни сълзи. Като поплака, тя извади кърпа, обърса сълзите си, изсекна се. Овладя се, не личеше душевната ѝ мъка, само лицето ѝ остана жълто, тъмно и очите ѝ бяха зачервени. Опита се дори да продължи работата си, но тъй, несъзнателно.

– Господ и света Богородица да я накажат, от сърце, им се моля – започна тя с хриплив глас, но гласът ѝ скоро се прочисти, закрепна. Тя говореше спокойно, с равен глас, като да беше сама в стаята, и думите ѝ придобиха още по-голяма сила. – Какво ми направи тя, да бех родила камък, а не такава змия. А на оня бесен пес душата му никога да не намери мир и покой ни на тоя, ни на оня свет. Какъв мъж си ти, Лазе, как не извади нож да го прободеш и как си го слушал да ти говори. Болна била, лъже ме, чудя се как да я лекувам, давах ѝ билки да пие, повръща, очите ѝ се откроиха, нещо нечисто е яла, мисля си, или може да е настинала, може да я урочасал некой, мисля си аз глупавата, и как ще ми дойде на ума, че тя, моята щерка, носи копеле под сърцето си.

– Не си късай сърцето, майко... – помоли я Лазар и сам покъртен от неизразимата мъка и тежкото огорчение, което се чувстваше в привидно спокойния ѝ глас. – Станало веке, да видим некак да го поправим, доколкото може.

– Станало... Там е работата, че е станало. Нема да го поправиш и да успейш да го скриеш от людските очи. Станало, направила го моята щерка. Как ще го поправи тя за мене и за тебе, които знайме, как ще го поправи пред себе си, ако е останала в нея капка срам и чест, и как ще го поправи тя пред Бога. Ти ще скриеш греха си, но веке си го направил. Мене ме обвиниха некога зли люде за същия грех, но аз не се уплаших, Бог беше на моя страна, и макар те сички да беха против мене. Те ме обвиняваха, но аз не бех сторила грех и дойде ден, когато сичко се показа, както си беше, злите езици млъкнаха и изсъхнаха. Такава е правдата и честта, човек да ги носи в сърцето си и от нищо да не се бои. Ти нищо ли не знаеше, че те?... – попита тя изеднаж.

Студена пот изби по тялото му. Той каза:

– Знаех... знаех, че се срещат. Видех я два пъти. Не допущах дотам. Виновен съм и аз.

– Защо не ми каза, защо не ми каза! – повиши глас Султана. – Ти и сички вие, като баща ви, и той, недовиждате, занесени. Ти, ако си толкова учен. Защо не ми каза! Аз нищо не виждах, тя, змия потайна, не си показва нозете. Боех се само от него, от очите му нечестиви и затова не го исках в къщата си. Ти го доведе в къщата ми, да беше донесъл огън в нея да я запалиш, да беше изгорела по-добре. Ти го доведе в къщата ми.

– Не мислех зло, майко. Ябанджия човек и беше за малко, а остана повеке.

– Ами аз как не послушах ума си! Ти го доведе, аз пък требваше да го изпратя още на другия ден. И помислих, но заслепи ме дяволът, не го направих. Чужд мъж, а вкъщи две моми, и Нона беше, снаха млада. Проклет да е часът, в който влезе в къщата ми!

Тя млъкна. Лицето ѝ сега беше като от сив камък – ръцете ѝ лежаха неподвижни в скута. Тихо и жаловито подсвирkваше нощният вятър в комина. Тлеещата жар в огнището бе се покрила с дебел пласт бяла, пухкава пепел. Лазар Глаушев чувстваше дълбоко душевната сила на майка си сега, в това мълчание, пред нейното лице от сив твърд камък. Той заговори и като че ли сам се оправдаваше:

– Каквото и да говорим сега, майко, каквото и да правим, да ги колим, да ги бесим, може само по-лошо да стане. Остава само едно: да ги оженим час по-скоро. До Покладе остават още две недели. После не ще можем чак до Великден. Ето, да ги венчаем набързо още в неделя.

– Людете гъски ли пасат – отвърна Султана бързо, остро. – Последна щерка ще изведем от къщата си и как тъй набързо, като да е вдовица за второ и трето венчило.

– Така е, но не ни остава друго, майко. Со секи ден става по-лошо. Да не губим време.

– А после, като роди ненавреме, може на петия или шестия месец след венчавката ѝ, не ще ли излезе сичко на мегдан! Не ти ли каза оня мръсник откога е тя...

Лазар поклати глава, подигна рамена. Млъкна и Султана. Какво знаят те, мъжете, в тия работи! Само жената е прокълната с това, пуста да опустей, само тя носи тежкото бреме. Султана не се досещаше, че в това ѝ огорчение пред женската участ говореше нейното майчино сърце въпреки гнева ѝ към Катерина. Готова да удуши грешната си щерка със собствените си ръце, в същото време тя несъзнателно я съжаляваше.

– Върви да си легнеш – каза тя на сина си, както някога, когато беше дете.

Той стана послушно и каза, изправил се срещу нея:

– Нема друго, майко: да ги оженим и час по-скоро. А ще помислим какво ще кажем пред людете, поне колкото за лице.

Султана веднага му отговори:

– Сега аз ще мисля и редя, аз съм майка. Вие всичките ще стоите настрана. И ти, и сички. Аз съм майка, огън да ме гори.

Тя не спа през тая дълга предпролетна нощ. Не се бори дълго с мисълта си за изход – тя бързо намери единствения изход. Едва след това започна мъката ѝ, борбата. Чувала бе някога в това, което Лазар четеше по някои път гласно пред домашните си: грехът ражда грях! Тя трябваше да убие щерка си и да я погребе заедно с греха ѝ. Коя майка убива рожбата си! Ох, Кате-

рино... – и сълзите сами потичаха по лицето ѝ. После бързо изсъхваха. Следваше по-лекото, но вече неизбежното: ще убие плода на греха със смъртен риск за грешницата. Нека Бог я съди, ако вижда отгоре, нека той, строгият и милостивият, ѝ покаже, нека я научи какво друго да стори, не за да измие лицето на щерка си, а само да запази и нея, и целия си дом от позор. Това знае тя, на това я учи нейният ум и дано Бог не я съди строго, когато един ден ще ѝ поиска сметка. Но рожбата започва своя живот още от зачатието си в майчината утроба. Тя се готви да погуби една човешка душица. Прости ми, Боже и майко Божия! А как иначе? В проклетото майчино сърце, което никога не дава да страдат рожбите му, имаше още една малка надежда: може би не е точно тъй, както казва Лазар; тя ще разпита Катерина. Напрягаше паметта си да си спомни откога започна Катерина да... боледува, да повръща. Отдавна е, може да има два месеца, още около Божик, а то не започва веднага – ох, може да са минали три месеца и повече. Не ще може да се скрие. Но ще я разпита, нека сега да поспи, няма полза да я буди толкова рано... И пак всичко почваше отначало – да не сгреши, да не избърза, да не я излъже умът ѝ, сърцето ѝ се бореше. Спомняше си какво ѝ каза Лазар, дума по дума, и понататък, стъпка по стъпка – все до същия единствен и неизбежен изход. Ох, Катерино... Като пред мъртвец, тя си спомняше целия живот на най-малката си щерка, на най-малкото от децата си от ония часове на мъка, между живот и смърт, когато се откъсна тя от утробата ѝ. Оттогава, до тая вечер. И пак отначало – да не сгреши, да не я излъже умът ѝ, човешкият ѝ ум. Никога не бе се молила толкова горещо на Бога, не бе имала толкова нужда от неговата помощ – тя, която винаги е била толкова силна и сигурна във всичко.

Ама ето, по-лесно е било, макар и с толкова мъки, да изградиш дом, да родиш и отгледаш деца. По-лесно е да вървиш по правия път, колкото и да е върл и стръмен...

Дългата нощ мина. Около един час преди да се раздени, Султана отиде и събуди, както всяка сутрин, мъжа си, за да иде на работа. Той не бе и усетил, че жена му не легна до него тая нощ. После тя отиде и повика пред вратата, дето спеше Кочо с жена си и децата си:

– Хайде, Кочо, време е.

Стана и снахата, макар Султана да ѝ бе казала да не става с мъжете, откакто бе напреднала бременността ѝ. Тя и сега я върна да поспи.

Тая сутрин Султана имаше и друга, по-важна причина, за да я върне в леглото.

Щом излязоха двамата мъже, Султана взе светилника и влезе в стаята, дето спяха те със Стояна, а също и Катерина, откакто беше така, болнава. Султана сложи светилника на пода и сви колена до леглото. Катерина изведнаж се събуди, сама – отвори широко очи, дълбоки, дори и сега, в уплахата ѝ, влажни, топли. „Ах – едва не изрече гласно Султана, – познавам аз сега тия очи, като на стелна крава. Вижда се..." Уплашена още в съня си, Катерина още повече се уплаши от пронизващия поглед на майка си и се приподигна бързо да стане:

– Що има, мамо... Да ставам ли веке?

– Рано е още. Но седни там да поговорим ние с тебе. Лицето на Катерина, по слепите ѝ очи, около устните – набъбнали, топли след съня и винаги готови да се засмеят, – започна бавно да бледнее, да изстива. Тя мислеше в тоя миг за греха си и не можеше да го скрие. Главата ѝ клюмна като отсечена, бялата права пътечка блестеше между бухналите ѝ коси, едната

от плитките ѝ се плъзна по рамото и увисна отпред, немного дълга, но дебела, тежка, лъскава. Султана гледаше мълчаливо тая мила, хубава глава, вдъхваше сладостния, свой, роден мирис на топлото младо тяло, сетне отеднаж се надигна в гърдите ѝ болезнена погнуса, като че ли неочаквано напипа някаква нечистотия – не беше вече чисто това тяло, бяха го пипали и мачкали груби, нечисти мъжки, ръце, стояло е разголено пред чужд поглед – кой... Рафе Клинче! – и тя стисна зъби с отвращение и неудържим гняв. Ръката ѝ потрепера, но не се дигна да удари – по-тежка от олово, – бързият силен гневен порив не можа да я дигне. Вълната на гняв, която кипна и я заля чак до петте, събра се цяла в жестоко обиденото ѝ майчино сърце и там замръзна. Гласът на Султана прозвуча чужд, враждебен, вледеняващ:

– Знам сичко. Искам и от тебе да го чуя.

– Да не бех го направила, немаше да ме омъжите за него. После се уплаших, не посмех да ти кажа.

Султана трепна. Не очакваше такъв бърз, безсрамен отговор. Ръката ѝ сега сама се дигна и тъй – наопаки плесна твърдо през лицето грешницата. В същия миг остра болка прониза гърдите на Султана... Не тъй, не тъй! Та и тя, грешницата, сега носеше рожба под сърцето си. Ето, както бе мислила и премислила тая нощ, както бе решила:

– Кой е той... Рафе Клинче, ли?

– Той.

– Кога му се даде, никаквице... Откога си трудна?

– Вечерта на сватбата на Нона отидох. Не го канихте на сватбата и аз отидох при него.

– Той... насила ли...

– Не.

– Откога забеляза, че си несама?

– Не знам... Може да има три месеца...

– Защо ни направи такова чудо... ти... Сички ни очерни. Не помисли ли за братята си, за баща си, за мене... Какъв срам!

Катерина неочаквано изправи глава, придръпна се към стената, сграбчи завивката и я притегли до гърдите си – да скрие босите си нозе, нощната си риза. Лицето ѝ между падналите коси от двете му страни сега беше червено до кръв, влажно, тъмните ѝ очи искряха трескаво, с мрачен, решителен поглед.

– Убийте ме. Изгонете ме. Ще ида при него – изрече тя бързо, задъхана и продължи пак тъй бързо: – Аз знам какво сърце има той, само аз. Как страдал, сирак, колко се мъчил, сички го мъчили и затова е такъв див. Но е най-добър. И ти го мразиш, и сички се подбиват с него, но той е най-добър от сички. Див, ами кога се събрал с люде! Ти не миряса, докато не го прогони, и един път не го покани да влезе вкъщи. А той иконостас ти направил, за тебе, ама не смей да ти го даде. Такъв е той. Жално ми беше за него. После, като го чух да приказва и сърцето му плаче, плаче... мил ми стана. Четирнайсет години е по-стар от мене, а ми каза: „Ти си ми като майка и нема нищо по-мило от майка, моята майка умре." Той е като дете послушен, от сичко ще се откаже, и от виното, ако му кажа, сичко ще направи. Попита ме и аз му казах, че ще се омъжа за него. Такъв е той, аз го знам.

– Защо не дойде да ми кажеш? Нели аз съм ти майка.

– Как да ти кажа за него! Би ме удушила. Тебе и Лазе не смей сичко да ти каже.

– Защо му се даде, защо си побързала, така ли се пази моминска чест!

Катерина изви глава на една страна, на друга

страна, търсеше отговор:

– Не знам – промълви тя, наведе очи. – Нещо ме грабна с голема сила... Бех като упоена, нищо не мислех. После си казах: по-добре. Сега мама нема да откаже. Ще ме омъжат. Ама как да отворя уста да ти кажа... Помислих да избегам при него. Как да се разделя с вас, исках с добро...

Тя притисна длани на лицето си и зарида, рамената ѝ подскачаха високо.

Завесите на трите прозорчета на стаята вече светлееха с всичките си шарки, малкото пламъче на светилника бледнееше в утринния здрач. Султана го духна. Премести светилника. Сетне пак го взе и стана. Катерина продължаваше да плаче, но все по-тихо. Султана рече:

– Ще те омъжим за него. Не може иначе. Но аз нема да те пратя трудна под венчило. Преди да влезеш в черква с невестински венец, безсрамницо, ще подиря цярове да пометнеш.

– Майко...

– Мълчи! Жално ти е за детето... Ето, кучко, ще платиш греха си со живота на първата си рожба.

Тя се обърна и излезе от стаята.

Щом излезе тя, Катерина сплете пръсти, стисна ги, изви ги до болка и в смътно за нея, невинно отчаяние отново проплака:

– Мили Боже, колко страшно става! Ала дълбоко в сърцето ѝ – струваше ѝ се, далеч негде в нея – трептеше скрита радост. Откакто бе усетила детето в себе си – само в мъка, в тая чудна болест, която я хващаше внезапно и също тъй внезапно изчезваше, – тя непрестанно мислеше за него, по всяко време, без някакво определено чувство. Само това знаеше тя всеки миг, че то е в нея, че расте в нея, но сега, като чу от

майка си, че то трябва да умре, почувства жал към него – за пръв път като към нещо живо – и непреодолим страх за него, за себе си. Ала след това нямаше да има вече никаква преграда между нея и Рафе. И тя потрепера в замайващо, ненаситно сладка, могъща тръпка, която мина през цялата ѝ утроба, както винаги, когато я вземаше той в прегръдките си.

* * *

Малко по-късно тая сутрин – Катерина още не беше станала от леглото, а Лазар още спеше в стаята си – дойдоха да им съобщят, че току-що умряла Божана Бенкова. Внезапно буйно кръвоизлияние бе я задушило за две-три минути.

Дълго и от сърце плака Лазар за годеницата си. И когато Султана му каза за смъртта ѝ, и по-късно, когато влезе у тях, видя Андрея, видя съкрушената ѝ майка, видя и нея на мъртвешкия одър: мъничка, намаляла още повече от мъки, с чисто, дори прозрачно лице и със същите буйни, меки тъмноруси коси – те като че ли бяха още живи, – все тъй хубава, кротко заспала, едваедва усмихната във вечния си сън, цяла в ранни, още неразцъфтели пролетни цветя, в бяла и синя коприна. Така я запомни завинаги Лазар. Но дори и сега, със смъртта си, тя не успя да обладае напълно сърцето му. Когато на другия ден след погребението ѝ той остана сам в стаята си и с тиха горест си спомняше за Божана и пак пророни няколко сълзи, почувства, че с тия последни сълзи сякаш изля до дъно сърцето си и то остана в гърдите му празно, олекнало.

Катерина плака по-неудържимо над мъртвото тяло на другарката си. Тя разтъжи всички там, около мъртвата, и една съседка забеляза сама разхълцана:

– Как плаче това девойче, сърцето да ти разкъса.

– Ами те беха първи другарки, двете – допълни друга съседка, и тя през сълзи.

На гробищата Катерина припадна. Но като плачеше и тъжеше толкова много за Божана, тя плачеше и тъжеше и за себе си, в ужас пред смъртта, която бе дошла, както ѝ се струваше в някакво болезнено предчувствие, толкова близо до нея.

IX

Минаха няколко дни, а Султана не предприемаше нищо за Катерина. Бе я обзел непреодолим страх сега, след смъртта на Божана Бенкова. Тя знаеше, че въпреки всичко ще изпълни решението си, но в страха си отлагаше ден след ден. Една вечер – те бяха седнали пак сами в голямата одая – Лазар я попита:

– Мамо, какво мислиш още за Катерина? До Покладе остава само една неделя. После ще стане много късно.

– Казах, никой нема да ми се бърка – отговори тя, без да го погледне.

Той, изглежда, се ядоса:

– Ще доведа един поп и нека ги венчай на бърза ръка. Така ще бъде най-добре. Каквото ни е дошло, ще требва да го понесем.

– Аз ще го наредя по-добре – стисна устни Султана, сетне добави: – Ако ми помогне Бог и... дяволът.

Сутринта, като изпращаше мъжа си и Кочо на работа, тя им рече:

– Пратете ми днеска следобед некой от чираците, да ме придружи до турската махала. Една кадъна там плете ни нещо за Катерина, искам да я видя.

Кадъната, при която искаше да отиде, беше прочута врачка за женски болки. Преди години, когато след раждането на Катерина тя заболя, туркинята бе ѝ помогнала. Сега пак дойде ред да я потърси. Сама не можеше да тръгне из турската махала, макар да беше стара жена. И дано не завари никого у туркинята, че там отиваха много жени. Ох, какви грешни работи трябваше да върши!

Момчето дойде от чаршията навреме. Султана се пребради с две черни кърпи, взе и тояжка, да изглежда още по-стара. Върза в кърпата си една бяла меджидия. Момчето се уплаши, като разбра къде ще го води майсторицата му – турчетата, често и възрастни турци, псуваха, биеха всеки християнин, който минаваше през махалата им, – но тръгна послушно след нея. Те стигнаха благополучно до къщата на туркинята. Султана остави чирачето да я чака разтреперано в предния двор, а сама влезе в харемлъка. В тая турска къща лесно се влизаше.

Туркинята бе доста остаряла през тия години, само очите ѝ бяха останали все тъй млади и живи; остаряла бе и Султана, но врачката я позна – припомни ѝ за какво бе идвала преди време. Тя беше сдържана и дори малко тайнствена, но с хубав тих глас, говореше преспански и Султана още повече се успокои, като не завари други жени при нея. Врачката я попита:

– А сега каква нужда те води при мене, къзъм?

– Нужда голема и мъка – въздъхна Султана. – За помятане ти се моля да помогнеш.

– Снаха ли, щерка ли...

– Щерка.

– Като е за хаир, да помогна. Ама да не излезе некоя беля работа. Кажи, кажи какво е, що е.

– Голем хаир ще направиш. Младо, сгрешило, но

ако узнае баща ѝ – излъга Султана, – жива нема да я остави. И голем срам е за нас.

– Колко годишна е?

– Нема още седемнайсет. Наближава.

– За първ път ли?

– За първ път.

– От колко време е трудна?

– От три месеца, може и повечко.

– Ее... Ами защо не си дошла по-рано.

– Не знаех. Сега ми каза.

Ханъмата помълча, сетне каза:

– Нема да е лесно: млада, за първ път и на три-четири месеца трудна. Ама като е за хаир, ще ви помогна, а повеке аллах да помага.

Тя стана и влезе в съседна стая. Останала сама, Султана се озърташе и ослушваше като крадец, да не би да я свари някой тук. Ханъмата не се забави много. Тя седна отново с подвити колена срещу Султана, и в ръцете си държеше шепа сухи корени, треви, някакъв чуждоземен плод, сух и твърд, колкото малък орех, и една малка тенекиена кутийка.

– Дай си кърпата, кзъм. Отвори си сега очите и ушите добре: ето тия коренчета и тия тревички, и това орехче ще вариш в половин ока вода, докато остане до петдесет драма от водата. Дай сега единия ъгъл на кърпата – тя отвори тенекиената кутийка, взе оттам с два пръста някакъв прах и продължи: – Ето тоя прашец, и него ще сипеш, докато водата е още на огъня, и после веднага ще я свалиш. Вържи прашеца добре. Ще прецедиш билката през един тюлбен. Щом изстине, ще я дадеш на момата да я изпие, ама на гладно сърце. Момата ще лежи три-четири дни, за три-четири дни, ишаллах, сичко ще мине. Ако е още слаба, ще полежи още некой ден. Каквото излезе от нея, ти нема да го пущаш по вода, нема да го хвърляш в огън, а ще го закопаеш на скришно место, само ти да знайш, три педи в земята. Е, хайде, дано аллах не ви лиши от мерхамета[1] си.

Султана прибра внимателно билките. Ръцете ѝ трепереха. Тя попита с пресекнал глас:

– Опасно ли е, ханъм? Да не се случи нещо лошо на детето ми...

– Слушай, ти си раждала, знайш. Когато ражда жената, единият ѝ крак е в гроба, а още повеке, кога е насила. Ама ти остави на аллаха. Ако се бойш много и не искаш, дай ми билката. Аз не ти я давам насила, ти дойде да ме молиш за нея.

Султана подаде бялата меджидия на ханъмата:

– Ако свърши сичко добре, голем бакшиш ще имаш от мене, ханъм.

Врачката пусна монетата в джоба на широкото си джубе, без да я погледне, и каза с приятния си глас:

– Аллах най-напред. Но ти не бой се, кзъм. Помогнала съм аз на много жени, и наши, и ваши.

Още по пътя Султана прати чирака да си върви в чаршията, а тя се прибра вкъщи и се залови да приготви билката. Бързо отмери вода, сложи я на огъня да ври заедно с корените, непознатия плод и тревите, сетне сипа и прашеца – всичко досъщ както ѝ каза туркинята. Процеди водата и тя остана в едно бакърено ваганче колкото петдесет драма – гъста, тъмночервена, почти черна. Дотук тя бързаше, да не загуби една минутка напразно, ала като видя в ръцете си тая гъста течност черна като съсирена кръв, сепна се в уплаха и не откъсваше очи от ваганчето: каква незнайна сила имаше тая черна вода, корените, чуждо-

Мерхамет[1] – милост

земният плод и тайнственият прашец? Лек ли беше това или отрова, която погубва човека? Нямаше ли да погуби тя детето си със собствените си ръце – ето, не знаеше какво ще ѝ даде да пие, лек спасителен или отрова. Нямаше друг път, друг изход. В безумието си Катерина сама бе довела дотук и себе си, и нея, родната ѝ майка. Нямаше друг път, за да се избегне, да се скрие позорът. Не – тя само се плаши повече, отколкото трябва: как би ѝ дала врачката отрова! Дано да помогне, че може и да не помогне – тогава? Сега Султана се уплаши наистина повече – като да се боеше повече от срама на дъщеря си, негли от нейната смърт. Тя тръсна глава. Това беше последното ѝ колебание. Наближаваше време да се върнат мъжете от чаршията и тя пак се разбърза, не мислеше вече за друго освен за това, което вършеше и което трябваше да свърши.

Повика Катерина, която и без това се навърташе около нея и я следеше изпод вежди с любопитни, уплашени очи. Каза ѝ, като се увери, че Раца, снахата, няма да я чуе:

– Тая нощ ще спиш в Лазевата стая. На него ще постелем тука, до огнището. Иди да си приготвиш леглото и гледай нещо по-вехто, сложи отдолу нещо повехто. Върви. Събличай се и легай там, нема да ядеш нищо тая вечер. Върви. Ей сега ще дойда и аз.

Малко по-късно Катерина я чакаше вече в леглото си с бледо лице, покорна. И като че ли това беше най-важно, Султана ѝ се скара:

– Защо не се обаждаш, щом си готова! На, изпий това – додаде тя веднага.

Лицето на Катерина побледня още повече. Тя погледна и с разтреперани ръце пое бакърената паничка. Сетне смело я надигна и изпи гъстата течност. Лицето ѝ цяло се изкриви, една черна капка бе потекла от ъгъла на устата ѝ:

– Ох, как горчи! Мамо, отрова ли ми даде да пия...

– Легай сега там и мълчи. Ще пиеш ти много горчиви чаши с тоя си ум.

Катерина легна послушно, придръпна покривката до брадичката си. През гърдите ѝ премина огнена струя и се разля по цялата ѝ утроба. Изведнаж тя каза:

– Майко... ако видиш, че умирам... кажи на Лазе да го доведе, още един път да го видя.

От очите ѝ бликнаха сълзи. Тя не се реши да спомене името на Рафе Клинче, но майка ѝ разбра кого искаше да види тя за последен път.

Султана мълчаливо излезе и дръпна вратата след себе си.

Вечерта, като се събраха всички в голямата стая, Стоян попита за Катерина.

– Болна е – отговори късо Султана. Седнаха да вечерят, Стоян погледна празното място на Катерина на трапезата и пак попита:

– Какво ѝ е?... Тя напоследък често боледува. Полекувай я нещо, поразпитай.

Той много се страхуваше от болести и не можеше да скрие тревогата си, когато се разболееше някой вкъщи – питаше, разпитваше, отиваше по няколко пъти да види болния, опитваше се да го развесели, да го разсмее и повече себе си да убеди, че болният не е толкова болен. Султана му се сърдеше – той непрестанно я караше да търси билки, да топли керемиди, да приготви нещо по-вкусно за ядене. И колкото беше голяма тревогата му – още по-голяма беше радостта му, когато болният ставаше от леглото. Тая вечер и по-голямото детенце на Кочо беше нещо немощливо, сърдеше се, проплакваше, не искаше да яде и не се отделяше

от скута на майка си. Но Стоян досаждаше още повече. И Султана му се скара тъй, че скоро след вечеря всички се прибраха по стаите си. Така по-добре – да не ù се пречка никой. Останаха сами с Лазара в голямата стая, тя и на него каза:

– Да беше отишъл да легнеш там, при баща си. Аз ще остана тука тая нощ, да бъда по-близо до Катерина.

– Какво става, майко, с Катерина? – погледна я Лазар замислен.

Султана въздъхна, преди да отговори:

– Каквото трябва да стане. Ти сега по-добре иди си легни – добави след минутка и влезе при Катерина.

Лазар знаеше, че майка му не търпи никого да се бърка в работата ù. И знаеше, че тя свършваше добре всяка работа. Отиде и легна при баща си, който вече бе заспал, уморен от тежкия си труд, но и тъй, както винаги, въпреки страховете и тревогите си.

* * *

Мъките на Катерина бяха започнали. Тя се сдържаше да не охка, да не вика, но щом влезе майка ù и затвори вратата след себе си, Катерина простена:

– Изгорех, майко... Като огън пълзи и надолу, по нозете ми... Дай ми малко водица.

Гласът ù беше отпаднал. Тя бе поизбутала завивката и ръцете ù лежаха отгоре като пречупени. Султана донесе от другата стая големия светилник и като ù подаде бардучето с вода, наблюдаваше лицето ù. Някой сякаш бе избърсал с кърпа младата руменина по това хубаво лице. Челото и бузите лъщяха влажни, около устата и по нежно закръглената брадичка блестяха ситни капчици пот, косите по слепите очи бяха полепнали и изглеждаха съвсем черни от влагата върху побелялата кожа. Там, под тънката кожа и по разголената моминска гуша, жилите биеха бързо, отсечено, твърдо – Султана ги виждаше. Тя остави настрана големия светилник и духна малкия, който осветяваше досега стаята. Напрегна гласа си, да не би да потрепери:

– Търпи. Ще мине. Изпотила си се – погладù челото ù, студено като грудка лед.

Донесе суха, мека кърпа, обърса лицето ù, бялата гуша, посегна под гърба ù, сетне към нежния улей на гърдите ù. Катерина плахо посегна да спре ръката ù, свенливо затвори очи. Султана присви вежди, пред погледа ù се изправи за миг образът на омразния мъж, който бе осквернил чистотата на това младо тяло. Катерина я погледна, долови гневната искра в очите на майка си. Какво би могла да ù отговори – но нали тъкмо на любимия човек сърцето дава всичко и това, което крие дори от родната си майка. Султана избягна очите на щерка си, за да скрие собствените си очи. Сетне каза с омекнал глас:

– Гледай да заспиш. Добре ще е да поспиш.

Катерина въздъхна. Султана премести светилника в ъгъла и сви нозе там, на пода, върху дебела мека постилка – ще седи тук, ще чака, ще бди. Тя преметна на шията си нишката на недовършен чорап, лъскавите игли заиграха между пръстите ù, кълбото прежда се търкулна от скута ù, но тя не го забеляза. Тихо беше из цялата къща. Болното дете в съседната стая плака дълго, скимтя и най-сетне утихна. Султана ясно чуваше дишането на Катерина, пресекнало, бързо, сухо. Заспала бе, изглежда – дано да поспи, да събере сили. Най-страшното още не беше дошло. Помагай, Господи, помагай, света Богородице, ти, майка...

Не можеше да се отвори сърцето ѝ да се помоли с цяло сърце на Бога. Чувстваше срам пред Всемогъщия, не бе му останала вярна докрай, а бе прибягнала до помощта на дявола. Струваше ѝ се, че сега дяволът беше по-близо до нея. Бог не би одобрил да се убие заченат плод в майчина утроба – който е сгрешил, трябва да изкупи греха си, а не да го крие. Бог беше много строг и тя потърси помощта на лукавия, но можеше ли да има вяра в него! Пресвета Богородице, ти си майка, смили се... Как да остави детето си в позор, и всичките си деца, целия си род; никой не би простил на младата грешница, една майка искаше да спаси детето си от людската жестокост. „Ето, Господи, съди и пресъди... – чорапът бе увиснал в неподвижните ѝ пръсти, ръцете ѝ се отпуснаха в скута, – съди ме, Господи... Катерина е сгрешила в младежката си глупост, тя не е знаяла що върши, какви последици ще има постъпката ѝ. До края на живота си би носила своя позор, не ще посмее никого да погледне в очите, никой нема да ѝ прости, всеки ще се поругае с нея. А никой не ще накаже мъжа, който е сто пъти по-виновен от нея. Срамът ще падне върху цялата ми челяд – продължаваше да се бори с мислите си Султана. – Не можех да приема и аз съм, която посегнах, накажи мене, Господи, ако съм сгрешила, за да спася детето си...“

В сърцето ѝ се надигаше против волята ѝ гняв против Бога и в страха си пред Всемогъщия тя се мъчеше да потисне тоя гняв, да го скрие дори и от себе си. Срещу Божията справедливост тя издигаше своята човешка и майчина справедливост и любов, предлагаше най-сетне и себе си за изкупителна жертва, ако трябва някой да бъде наказан, но ето – това беше: тя, майката, бе поискала да спаси неразумното си дете. В нов прилив на страх тя се прекръсти бързо три пъти

– тя спореше с Бога... Прости, Господи, помилуй!

Глух стон се проточи като негде отдалече в тишината на малката стая, в тишината на нощта:

– Ъ-ъ-ъ-х! Ъ-ъ-х...

Султана потрепера. Отметна нишката на чорапа от шията си и скочи. Катерина люшкаше глава върху възглавницата, със затворени очи, още в съня си, види се, чувстваше пристъпа на голяма болка или пък беше в безсъзнание и пак не можеше да надвие болката си:

– Ъ-ъ-ъ-ъ... ъ-х

Внезапно тя отвори огромни безумни очи, тъмни, без блясък, две страшни, черни дупки, и с неочаквана сила се изправи, опря се на ръцете си. Изви се нечовешки писък, разнесе се из цялата къща:

– Майко, умирам! Сега... сега умирам! Сега ще умра!

– Нема да умреш! – застана срещу нея Султана, сякаш да я защити с гърдите си. – Нема да умреш, сине, аз нема да те дам! Ще мине, ей сега ще мине, ще мине...

Катерина клюмна глава, затихна. Султана я прихвана и полека я сложи назад върху възглавницата. Вън тропна врата, чуха се гласове. Султана погледна още еднаж дъщеря си и се спусна вън, дръпна вратата след себе си. Наскачали бяха тримата мъже и Кочовица, гледаха насам слисани, уплашени. Султана махна с ръка:

– Какво, какво! Я се прибирайте сички!

– Какво става с Катерина... – продума Стоян, гласът му трепереше.

– Нищо, нема нищо! Вървете да спите – тя спря поглед върху Раца: съвсем не беше за нея това, което ставаше вкъщи. – Хайде, Кочовице, върви! Хайде, сички.

Раца се дръпна в стаята си. Нито един от тримата мъже не се помръдна. Султана викна:

– Хайде де! Какво ме гледате!

Но тя нямаше време за губене и като се обърна отново да се върне при Катерина, изви страшно очи:

– Да не е посмел некой да влиза тука!

Влезе в малката стая и притисна вратата с гърба си. Удари я тежък, сладникав мирис на кръв. И страшно тихо беше в тясната стая, пламъчето на светилника светеше неподвижно. Султана се приближи до леглото с бързи, безшумни стъпки, наведе се над болната със затаен дъх. Катерина лежеше неподвижна, дишаше тихо, с полуотворена уста, зъбите ѝ се белееха между засъхналите, напукани устни. Лицето ѝ беше побеляло, очите ѝ бяха затворени и се губеха в широки сенки, между тях носът ѝ се белееше изострен, изтънял. Полека, предпазливо Султана подигна покривката откъм нозете ѝ. Болната беше плувнала в кръв. Султана притегли наблизо съдовете и разни други вещи, които бе приготвила преди това, и се залови за работа. Катерина тихо охкаше и нямаше сили да се помръдне.

– Поолекна ли ти, чедо?

– Да – прошепна едва чуто Катерина. – Леко ми е... спи ми се.

– Аз ще излеза малко, а ти поспи. То мина веке, сине.

Зави с раздърпана вреща една стара, очукана пръстена тенджера, дигна я внимателно под мишницата си, боеше се да не я разплиска. Надзърна в голямата стая, да не има някой там, дигна светилника с другата си ръка и излезе. Светилника остави в голямата стая, близо до вънщната врата, която остави отворена – да ѝ светлее в тъмнината.

Слезе долу в двора, огледа се. Тъмна, глухо тревожна беше предпролетната нощ. Полъхваше недоловим мирис на близка пролет. Не въздухът, а като че ли тъмнината беше осезаема, влажна. Трептяха и се люлееха звездите по черното, безлунно небе като разпиляна жар. Като свикнаха очите ѝ в тъмнината, Султана съгледа дърветата в градината отсреща, те надничаха с голите си гранки към широката и бледа струя светлина, която идеше невидима откъм отворената вънщна врата. Султана се поколеба за миг, но тя не се боеше от живи люде – кой би излязъл посред нощ да я следи какво прави? Остави тенджерата до стълбата – да не влиза с нея под тъмните стрехи, дето се спотайват нечисти сили, – отиде и напипа под навеса една мотика и я изправи на оградата до градинската врата. Върна се, взе отново тенджерата, дигна на път и мотиката и навлезе в градината, в най-отдалечен и я ъгъл. Дълго копа и рови с пръсти влажната земя, осветеният четириъгълник на вратата и мъничкото пламъче на светилника се виждаха далеко, като през море от тъмнина. Тя забрави и страх, и живи люде, и тъмни, вражи сили, но меката влажна пръст не се поддаваше на мотиката, на ръцете ѝ – кой знай колко време копа и колко пъти мери с педи, сърцето ѝ все повече натежаваше от умора и от тъпа болка, сякаш копаеше истински гроб. Найсетне премери три педи, дори и повече, сложи в невидимата яма тенджерата, както беше завита с врещата, и с разтреперана ръка направи отгоре ѝ три пъти кръстен знак. Зарови я бързо, затъпка я добре, доколкото можеше в тъмнината.

Върна се в малката стая със светилника в ръка, надвеси се над болната – тя спеше много тихо – и чак сега почувства Султана, че нозете едва я държаха, снагата ѝ беше готова да се разпадне от умора. Приготви

си набързо легло близо до леглото на Катерина и легна там. Как се е унесла Катерина! – едва мина през ума ѝ и сама веднага потъна в дълбок сън.

X

Събудиха я някакви гласове, непознати люде се караха и викаха, после чу писък на току-що родено дете, слаб и жален. То било детето на Катерина, гладно било и голо, оставено вън, до стълбата на двора, мокрил го студен дъжд, някакво черно куче се приближило да го разкъса, да го нагълта. Султана едвам подигна глава, повлече ръце и се изправи в твърдото си легло. Не се чуваше никакъв глас, никакъв шум. Пламъкът на светилника подскачаше равномерно върху тънкото въгленче на фитила. Тихо беше навред, Султана не знаеше колко време бе спала и кое време беше, дългата нощ сякаш бе спряла и нямаше край. Тя стана, оправи фитила на светилника, наведе се над Катерина. Очите на болната бяха все тъй затворени и като че ли не дишаше. Побелялото ѝ лице беше нашарено с още повече сенки, очите ѝ бяха се откроили, бузите ѝ – като залепнали под изскочилите скули. Султана докосна ръката ѝ, студена като лед. Катерина отвори очи, но като че ли и това движение на клепките беше уморително за нея – толкова ясно личеше изтощението ѝ.

– Ти ли си, мамо... – прошепна тя. – Скоро ли ще се раздени...

– Скоро, сине! Ти поспа доста, а! Харно, харно. Не си ли гладна?

– Нищо не искам. Не мога да се помръдна. Секо кокалче по мене... стои отделно. Нищо не ме боли. Не съм гладна. И вода не ми се пие. Не знам... дали съм още жива, или...

– То е от слабост. Ще ти донеса млекце. Утре ще ти заколя кокошка; мислех да я пазя за Поклади, но за Поклади ще заколим стария петел. Да ти направя ли попара с млекото, или така ще си го пийнеш. От вчера на обед не си яла. Щом вземеш да ядеш, бързо ще се засилиш.

Султана искаше да насочи своите мисли и мислите на болната в друга посока, искаше да върне и себе си, и болната във всекидневния живот, като нищо да не било.

А болната не знаеше жива ли е или мъртва и пак затвори очи. Като я виждаше така, и Султана не знаеше дали бе останал още живот в това лице и в това неподвижно тяло. Тя каза високо:

– Ще ти донеса мляко да пийнеш.

И неволно почака една минутка – дали Катерина ще отвори пак очите си.

Донесе ваганче с мляко. Подигна болната да пийне, а тя нямаше сили да глътне две глътки и каква тежка беше главата ѝ, отпусната. Не каза нищо, нито изохка. Сърцето на Султана започна да се блъска бързо и твърдо, гърдите ѝ кънтяха, преди още да мине през ума ѝ тая страшна мисъл. Как не се сети да погледне първо там! Остави паничката на пода и подигна завивката откъм нозете на Катерина. Тя пак бе плувнала в кръв – чиста, алена по белите отпуснати бедра. Султана стисна устни, напрегна ръце и цялото си тяло – да не треперят. Разшета се, разбърза се – изчисти болната, подмушна нова чиста постилка. Катерина сякаш нищо не усещаше. Кръвта ѝ изтичаше. Но това може би се е набирало през нощта, след помятането. Ако и сега...

Борбата започваше отново. С кого – с Бога, с дяво-

ла, със смъртта. Срещу тях беше само волята на една майка. Тя не помисли сега нито да се моли, нито да проклина, нито да строи надежди. Трябваше само да чака, да се държи здраво на нозете си и да чака. Нужни ѝ бяха големи сили. И още повече: да насърчава болното си дете, да го крепи и задържа в живот. Да се разправя и с другите домашни – Стоян, синовете ѝ, снахата, която трябваше да държи най-далеко от Катерина – и тя беше бременна, можеше да се уплаши, – злият дух, който дебне и мъчи родилките, беше тук, вкъщи.

Султана пак се опита да накара болната да пие от млякото и почти насила изля в устата ѝ една-две глътки. Млякото ще я засили, ще помогне, ако има още отрова в тялото ѝ. Да, мляко, повече мляко! Донесе лъжица, отпусна се на колена до леглото на пода и започна търпеливо, упорито, глътка по глътка.

– Остави ме, майко... – простена жално Катерина. Гласът ѝ беше съвсем отпаднал.

– Требва да пиеш млеко, сине. – Отде се взе тая звучност пък в нейния глас? – За тебе то сега е най-добър лек и дава сили. Ха така! Още малко, още тая лъжица. Да се засилиш, това ти требва сега. Отслабна много, а иначе нема веке нищо, чедо. Лошото мина, само да се позасилиш малко.

Тя сложи изпразнената паничка на пода и продължи:

– Не се оставяй да те надвие слабостта. Ще видиш сега как ще ти дойде сила. Поспа си доста, млеко пи. Ако ти се спи още – поспи си. Или ако искаш, да си поприказваме. Кажи ми нещо. Или аз да ти разкажа нещо, да ти разкажа некоя приказка. Когато беше малка, сине, се ме караше да ти разказвам приказки. Спомняш ли си? Искаш ли да ти попея? Ти май не си ме чувала да пея.

Горната устна на Катерина потрепна. Дали искаше да се усмихне или пък от досада! Султана погали челото ѝ, студенината му прониза ръката ѝ. Катерина не отговаряше, не се помръдна, не издаде никакъв звук, очите ѝ бяха пак затворени. Отчайващо беше безразличието ѝ към всичко наоколо, не се интересуваше от нищо, като че ли не беше от тоя свят. Жилите на слепите ѝ очи и по гушата ѝ не се забелязваха дори, Султана ги докосна с върха на пръстите си – едвам биеха. Но може би тя пак заспа – нека спи и това е добре. Султана прибра ръцете си в скута, затихна. Нямаше ли край тая нощ? Да беше се разденило поне... Ето, пак негде плаче малко дете, вън, на двора. До стълбата или в градината. Колко жално плаче, с какъв слаб гласец! Дано не го чува Катерина. Да, това е детето на Катерина... детето на Катерина... детето на Катерина плаче вън... детето на Катерина... – Ох! – стресна се Султана, потрепера. Унесла се бе в дрямка.

– Спиш ли, Кате? – пошушна до ухото ѝ Султана.

Чуха се тихи гласове вън, в голямата стая. Стоян и Лазар бяха станали. Султана изнесе вън светилника и през светлината му срещна погледите на двамата мъже. Очите им питаха, но Султана не отговори и каза спокойно:

– Добре, че сте се разбудили сами. Не знаех кое време е. Ами ти – обърна се тя към Лазара, – що си се дигнал толкова рано. Да не идеш да чукаш при баща си.

Угриженото лице на Стоян изведнаж се разведри:

– А... Отвикнал е той веке да чука. Търговец...

Лазар не сваляше очи от майка си. Най-сетне той гласно попита:

– Как е Катерина?

Тя потисна въздишката си, сложи светилника до огнището, присви колена там да разпали огъня, затру-

пан дълбоко в пепелта. Сетне каза:

– Пак така.

Върху лицето на Стоян се спусна сянка, пък каза бързо:

– Ами... потърси некакво чаре! Немаме хекимин в града, пусто да остане.

Султана сложи върху няколкото разровени жарчета сухи съчки, наведе се, духна два-три пъти и каза:

– Не требва тука хекимин, не ще помогне. Що знаят те...

– Ами... Ами... – заекна Стоян и не знаеше какво да каже, не знаеше как да разбере думите на жена си.

– Ти сега върви по работата си – сопна му се тя, – пък аз нема да оставя Катето без лекове и без грижи, човече Божи!

Стоян подигна рамена и излезе вън. В стаята влезе Кочо. „Той поне нема да ме пита и разпитва" – помисли си Султана. След него се показа и жена му. Султана ѝ махна с ръка.

– Що си станала толкова рано, невесто. Иди си полежи, чедо, аз ще изпратя мъжете.

– Рекох... Ти май цела нощ не спа.

– Как е малкият?

– Проплакваше до некое време, но сега спи и не ми се вижда да има огън.

– Ще дойда да го видя, а ти върви, върви при него там.

Ободрен от утринния хлад, наплискал се със студена вода на чешмата, Стоян викна още от прага:

– Май сме позакъснели малко. Зорницата отдавна е изгрела, ей такава е, виси като сребърна обица. Жено, дай кърпата да се обърша.

Султана му подаде кърпа.

– Ти се ще измислиш нещо... Обица...

Малко по-късно Султана и Лазар останаха сами в голямата стая.

– Майко, какво става с Катерина?

Султана притвори очи, като да се замисли, или за миг се отдаде на умората си.

– Какво ѝ е... Пометна. Кръвта не спира.

– Но, мамо... – викна Лазар с пресекнал глас, – требва да направим нещо! Не може тъй да чакаме. Да вземем една кола, да я заведем в Битоля. Там има добри хекими.

– В Битоля... Ако издрае днеска... Като се пусне еднаж кръв, мъчно е да се спре. Сама може да спре, а Битоля е далеко. Ако не спре кръвта сама...

Лазар каза, без да погледне майка си:

– Защо направи това, майко? Щом било толкова опасно, да беше останало така най-сетне. Ето, Катерина може да загуби живота си.

– Да – въздъхна Султана, – може... Мислех си, толкова жени пометат. Знаех също, че и много жени затриват живота си. Ако Катерина умре, нека секи ми каже: ти я уби! Направих го, а пък аз ѝ съм майка. Никого нема да боли повеке от мене. Аз си знам колко ме боли и как се страхувам за живота ѝ. Но и сега да требва да почна – пак ще го направя. – Тя дигна към сина си остър, мрачен поглед: – Не искам моята щерка да роди копеле. Кой както иска, така да ме съди.

Тя се наведе над огнището, посбута огъня без нужда. Лазар мълчеше. Той не одобряваше постъпката на майка си, но кой може да съди една майка за това, което върши за децата си, дори и когато прави грешки? Султана пак се обърна към него:

– И пак се страхувам да не се разчуе, та като не можах да я запазя от грех, да не мога и да скрия греха ѝ от людете. Знаем само ние с тебе и оня... Клинче, де.

От него се боя. Ти не му казвай нищо какво става с Катерина. И ако се случи, не дай Боже, най-лошото, пак нищо не му казвай. Да си затваря, кажи му, добре устата, какво имал, какво немал с Катерина. Людете това чакат, дори и нищо да не е имало. Ти веке и сам знайш какво требва с него. Тя каза да ѝ го доведем, ако... – Султана се поизкашля, за да овладее гласа си. – Да го види още един път. Ама аз не искам той да стъпва в къщата ми. Не го искам, пък и ще го видят чужди люде и... отде-накъде. А тя нема и да знай...

Лазар забеляза сълзи в очите на майка си. Сви се на плач и неговото гърло.

Султана стана и отиде да види болното си внуче. Лазар я проследи с поглед и му се стори, че тя бе се сгърбила тая нощ. Кочовица и двете ѝ деца спяха спокойно. Султана тихо излезе оттам и влезе при Катерина. Вече се зазоряваше.

В гъстия още здрач Султана видя лицето на Катерина – синкавобяло петно. Тя тихо сви колена на пода до нея, приведе се по-близо, ослуша се. Болната лежеше, както я остави, в пълна, страшна неподвижност, но тя долови дишането ѝ, едва чуто. И остана да чака, докато се развидели по-добре. Против волята ѝ – нямаше никаква власт над тях да ги спре, да ги прогони – в главата ѝ нахлуваха мисли, които вледеняваха сърцето ѝ, пред очите ѝ нечиста сила разтваряше картини, които я ужасяваха. И все пак тя се ослушваше в тия жестоки мисли, чужди, зли, но пак нейни, заглеждаше се в страшните картини – тя мислеше, макар и не по своя воля, за мъртвата Катерина, виждаше я. И за мъртвата трябваше да се погрижи тя, която ѝ бе дала живот, но защо сатаната бързаше да я мъчи, преди да дойде ангелът да вземе душата на детето ѝ? Ох, проклета майка – никога да не постига децата това, което минава през ума и сърцето на майката, и тъкмо тогава, когато най-много ги обича, най-много ги жали. „Не бързай, сатано! Ако требва, ангелът ще дойде преди тебе. Или ти си дошъл мене да мъчиш, враго нечестиви. Мъчи ме, гори ме с огън и пъкъл, но аз нема да те пусна да стигнеш до нея..." Султана се стресна. Синя зора изпълваше стаята и сияеше, трептеше във всяка вещ. Тя бързо се изправи на колената си, посегна с разтреперани ръце, подигна завивката откъм нозете на Катерина. И охна без глас. Кръвта продължаваше да се изцежда. Обхвана с две ръце лицето на болната, допря ухо до устните ѝ – дишаше, още беше жива!

Султана опря свити пръсти на пода и бързо се изправи. Да – как не се сети по-рано: тая, която ѝ даде отровата, може да ѝ даде и лек! Туркинята, врачката... Тя се поприбра набързо и от чардака каза на Лазара, който още не беше излязъл в чаршията:

– Навъртай се тука, докато се върна. Гледай да не влезе невестата при Катерина.

Портата изтропа след нея. Улиците бяха още пусти. Из турската махала я срещна стар, ранобуден турчин. Спря се, изви глава след нея слисан.

– Хай, завалията...

Помисли, че е луда.

Портата на врачката беше заключена. Султана почука. Излезе да ѝ отвори мъжът на врачката. Не се изненада – свикнал бе, види се, да посреща посетители на жена си през всяко време. Пусна я да влезе сама в харемлъка. Султана закърши пръсти още от вратата, щом видя врачката:

– Аман, ханъм! Спаси ми детето, кръвта не спира, изтече...

Туркинята я поразпита набързо, сетне започна да върти очи:

– Ех.. Аз ти казах... Тежко е, млада, за първи път. Немала късмет твоята щерка. Ще ти дам една трева, помага понекога за кръв. И нея ще свариш в половин ока вода, да дойде до сто драма. Ще я изпие на два пъти, по на един саат време. Стиска тая трева, събира, може да помогне.

Султана зави тревата в кърпата си, забърза да си върви. Туркинята спусна клепки и каза с хубавия си глас:

– Два черека струва, къзъм...

– Ох, Боже, ох, как забравих! – затюхка се Султана. – Ами забравила съм да взема пари, ханъм!

– Е, хайде, хайде – каза ханъмата великодушно, – ще ми ги донесеш друг път.

– Нема да забравя, ханъм, вервай... (Тя наистина не забрави – прати ѝ парите няколко дена по-късно.)

Колкото бързо дойде Султана да потърси спасение при врачката, още по-бързо се върна вкъщи, приготви лекарството. Напразно – лековитата трева не помогна.

Към пладне Катерина промърда побелелите си устни и прошепна със сетни сили:

– Доведете го... искам да го видя...

Това бяха последните ѝ думи. Унесе се в сън от изтощение и вече не се пробуди. Когато би клепалото за вечерня, Султана видя, че тя бе угаснала – догоряла бе докрай свещицата на живота ѝ. Султана сложи глава до главата на мъртвото си дете и тихо изплака всичките сълзи, които бяха се набрали в нея през това мъчително денонощие. После пак се изправи на нозе като боец за последната битка.

Разшета се да скрие всички следи, та никой да не познае от какво бе умряла Катерина. Сетне повика Кочовица в голямата стая и гласът ѝ беше толкова спокоен, само звучеше някак по-издълбоко:

– Ти не се плаши, сине... Наша Катерина свърши, Бог да я прости. – Кочовица мълчаливо плесна ръце, сплете пръсти занемяла. Султана веднага продължи, за да отвлече вниманието ѝ: – Ти не можеш и не бива да гледаш, ами иди, кажи на Бенковица да дойде да ми помогне. Никой друг да не знай. После ти прибери децата в стаята и стой си там, не е това работа за тебе.

– Майко... – задави се в ридания Кочовица, – ами тя, милата, вчера си беше здрава... как...

– Сърце, сине, от сърце – сложи върху нея Султана тежък поглед. – Като ахна от вчера, нещо се скъсало в нея, проболо я в сърцето. Кому каквото е писано, щерко. Иди, иди по-скоро.

Бенковица веднага се притече. Двете майки умиха мъртвото тяло, облякоха го в най-хубава руба. Сложиха го в по-голямата стая, върху мека постелка с бял чаршаф с копринени кенари, от чеиза на Катерина, върху кадифена везана възглавница, везала я бе пак тя за сватбата си. Може Бенковица да забеляза нещо около тая неочаквана смърт, но не отвори уста да продума, да попита. Когато сложиха запалена вощеница над главата на покойната и скръстиха на гърдите ръцете ѝ – бели, прозрачни, останали само кокалчета в тънката нежна кожица, – Бенковица каза:

– Изпратихме ние с тебе, Султано, две невести в гроба, без венци, без свирки и песни.

– Две главни сме ние с тебе, Бенковице, изгорели и черни до век.

Едва когато всичко беше готово с покойната, Султана прати да съобщят на мъжете в чаршията и на двете ѝ омъжени щерки.

XI

Настана такава хубава пролет, такава зеленина избуя и такива цветя се разцъфтяха, че и людете бяха радостно възбудени и весели, както никога. Тая година и зимата беше по-дълга и по-люта, към края се позатегна, задухаха дни наред студени, сухи ветрове – няма да има край! А за една нощ само пролетта пристигна, втурна се като закъснял сватбар. Задуха буен вятър през нощта, затропа лудо по врати, по прозорци, натискаше стените с гръб да ги събори, разклащаше високите комини, тропаха ръждясали тенекии по покривите. Разместваха се и падаха керемиди, зафучаха голите гранки на тополите.

Людете се разбуждаха слисани, уплашени от бурята. Дебелите зимни покривки и завивки притискаха, като да бяха напоени с гореща вода, тялото не можеше да ги търпи. Топло беше, не можеше да се диша по стаите с ниски тавани, със здраво затворени врати, със закнижени прозорци. Вън кучетата лаеха до късване, по оборите мукаха, цвилеха, ревяха крави, коне и магарета – нали ги имаше, кажи го, във всяка къща, – петлите пропяха два или три пъти преди време.

Пролетната буря прогони голямата зимна нощ, издуха тъмнините ѝ, като изгрея утрото, отвори се едно небе, за мила хубост. Синьо, с бели облаци, младото слънце се крие зад тях, показва се ту зад един, ту зад друг пламва, трепти и блести – аха да потече разкалено сребро по новата синя дреха на небето. Заредиха се все такива хубави дни, светли, топли, през ден, през два ще плисне буен пролетен дъжд, отново ще блесне слънцето и цялото небе с него чисто, окъпано. Като бяха чакали толкова време, дърветата и тревите отеднаж покараха – тополите и върбите спуснаха зелени коси, ябълките, сливите и всякакви други плодни дръвчета се разцъфтяха китка до китка, бяла и розова пяна кипна на кълба по градините, гмуркаха се в нея птички и пчели и всякакви други мушички – чуруликаха, жужукаха и звънтяха, – в прозрачния въздух се люлееха пъстри пеперуди, трептяха с крила между щедро, примамливо отворените жълти и червени чашки на лалетата, кацаха жадни и упоени по белите, розови и сини зюмбюли. Появиха се и щъркелите по старите гнезда.

Каквото ставаше по небето и земята, с дърветата и тревите и с всяка жива твар, това ставаше и с людете по Преспа. Разтвориха те врати и прозорци, отвориха очи и души за слънце и въздух, за топлина и сладки, упойващи благоухания. Похапнаха чорбица от коприва – да се поднови кръвта, – пийнаха стара гроздова ракия с млад пелин – да се влее сила в измършавелите им тела. Запретнаха ръкави за работа, като усърдните пчели от цвят на цвят, като птичките, които подновяваха гнездата си, като мравките, които неуморно щукаха по земята, търсят и събират храницата си. Закипя работа по дюкяни и работилници, тръгнаха дълги върволици по полето. Пролетната хубост и благодат изпълваше сърцата с радост и сила, трудът – с бодрост и добри надежди.

Мина Благовец, Лазарица, Цветница. Все хубави празници, весели, пролетни. По-свободни бяха сега сърцата на людете и животът им беше по-радостен. Дойде и Великден – празник от неделя до неделя. Който няма по цяло агне на трапезата си, ще има барем четвъртинка, не ще бъдат забравени и вдовиците, и сираците. Гости във всяка къща през цялата неделя и всеки ще влезе да поздрави роднини, приятели, съседи, еснафа си:

– Христос воскресе!

– Воистина возкресе!

Тая година на Великден се яви и нещо ново в Преспа. Младите от читалището, разделени на две дружини, тръгнаха по къщите. Лазар Глаушев водеше едната дружина, а другата – Андрея Бенков. И двамата бяха погребали сестри скоро и не беше прилично да ходят по гости, ама те не бяха тръгнали да ядат, да пият по къщите. Никой не дигна глас да ги укори. Разбра се защо бяха повели дружини от къща на къща. Влизаха у чорбаджиите: „Нека ни видят и чуят и те по-отблизо – каза Лазар Глаушев, – да не мърморят толкова против нас, да не ни наричат протестанти и фармасони и като не идват те при нас, ние ще отидем при тях"; влизаха у първомайсторите и майсторите от еснафа, във всяка къща, дето имаше по-будни люде, а влизаха и там, дето не бяха мислили да влязат. Мнозина скърбяха, че не бяха почетени, а се случваше да изтича подир младите стопанинът на някоя отмината порта:

– А бре, деца, не съм ли аз християнин? Отбийте се и у мене, дал ми Господ да ви почестя, развеселете и моята къща!

Влизаха, поздравяваха, а стопаните сият от радост, чудят се с какво по-скоро да ги почестят. Гостите си вземат по едно шекерче, баклава, ако има, от агнето, ако е останало, а вино и ракия отказват, тютюн не пият – но така бе наредил Лазар Глаушев. Запеят някоя песен от новите, от народните, сетне стане Лазар или Андрея Бенков и каже слово за народ и вяра, за черква и школо, за народна просвета, за братство и сговор. Очите на стопаните се пълнят със сълзи от умиление и гордост. Тогава става някой друг от дружината, поднася на домовладиката книжка за четене:

– Читалището ти подарява тая книжка, а ти помогни му с каквото можеш. Намислихме да го напълним с книги, да има за секиго, който дойде там жаден за наука и просвета. Ела и ти там и ако не си писмен да прочетеш, ще има какво да чуеш.

Стопанинът поема малката книжка с разтреперани ръце, като че тя е от светите дарове, предава я на стопанката си и изважда от кесията си бяла меджидия или половин лира, а и цяла златна лира за народното читалище.

През цялата великденска седмица навсякъде се говореше за тия нови гости, за книжките им, за песните и словата им, че ни в една къща не дигнали чаша с вино или ракия. На Томина неделя, макар да беше още Великден и в много къщи имаше имен ден, след църковната служба читалището се изпълни с народ, както отдавна не бе се пълнило. Застана да държи сказка Лазар Глаушев. Мнозина се чудеха повече на учените му думи, на дарбата му да говори свободно пред толкова люде и сладко – да ти е драго да го слушаш, – но всички запомниха думите му, като каза:

– Народе! И двете черкви са твои. Старата са ни я оставили нашите дедовци от старо време, а новата я градихме с нашите си ръце, сички помним. Ако некой влезе в двора ти, в къщата и ти рече: и аз съм тука стопанин – какво ще му отговориш ти? А като са твои черквите и ти, след Бога, си стопанинът им, ще търпиш ли други, чужди люде да се наричат нихни стопани? Започнахме давия и съд – край нема. Некой иска да върви това така до безкрай. Е, харно – ние не признаваме друг стопанин на новата черква освен Бога най-напред и народа в Преспа. Не се бунтуваме против хукюмата, ще чакаме да чуем царската воля и дума и секи, който е християнин, да дойде да се моли, да венчава и да кръщава в черквата ни, в старата или новата, никой нема да го спре, ама ние не искаме пове-

ке да се пей и да се служи в тия черкви на чужд за нас език. Не искаме веке гръчки!

Тия няколко последни думи влязоха в устата на всички и се разнесоха из цяла Преспа:

– Не искаме веке гръчки!

След като чакаха толкова дълго да се разреши спорът около новата черква, Лазар Глаушев, Андрея Бенков и други неколцина от постоянните посетители на читалището наумиха и обмислиха план да се проврат през оградата, която издигаха срещу тях наместникът и елинската партия в Преспа, никои никого не пъди от черквата, но народът не иска в нея да се служи на език, който не разбира. И като привлякоха те отново народа в читалището, хвърлиха сред него тия две думи:

– Не искаме гръчки!

Народното недоволство бе се набирало като заприщена вода и се намериха тъкмо думите, които всеки прие и ги повтаряше като свои. Като заговори с тях целият народ, а и децата дори започнаха да пеят новите народни песни, към тях вече се прибавиха и други, по-силни думи:

– Не искаме гръчкия патрика! Имаме наш владика и наш патрика в Стамбул!

Чорбаджиите и някои по-стари люде съветваха, молеха се, караха се:

– Немойте така, ще ни затворят черквата. Съдим се, да чакаме какво ще ни се отсъди. Младите са полудели, не тръгвайте по ума им, не ги слушайте!

Наместникът писа писмо на владиката и чакаше отговор. Аврам Немтур се мръщеше и ръмжеше, някои по-дръзки от власите се присмиваха на преспанци. А потокът напираше да се отприщи. Така вървя до празника на свети великомученик Георгия, който беше празник и на новата черква в Преспа.

Още предния ден Лазар Глаушев, Андрея Бенков и други неколцина по-свободни младежи от читалището тръгнаха всеки поотделно из чаршията и влизаха във всеки дюкян, дето можеше да мине приказката им, и най-вече между еснафите. Бяха си разпределили кой къде да влезе – да не се случи да се изредят всички в един и същи дюкян. Влезе, поздрави, подхване разговор според людете, дето е влязъл, сетне обърне приказката или направо ще си каже:

– Стрико Науме, какво ще речеш, стига сме търпели да ни се пей на чужд език в черквата.

– Ами стига де, наистина.

– Нема да пъдим никого, нема да се караме с никого, но да се пей в черквите ни на наш език, че народът не разбира какво се пей.

– Така е, и аз така ще кажа.

Другаде пък, дето стопанинът на дюкяна е побуен, или някой от по-старите калфи ще се обади, та дори и на ръцете си ще плюне:

– Море да вземем по едно дърво некастрено, че ха наместника, ха чорбаджиите, ха сички там папи и патрици!

– То до дърво нема да дойде работата, кой ще посмей да се противи на народната воля, ами да дигне глас народът некой ден: стига веке!

Бяха се сговорили младите да не се забелязва шетането им по чаршията, но как няма да се забележи, щом бяха тръгнали като калесници от дюкян в дюкян. През целия ден все това беше разговорът из чаршията, кой де се срещне, а някой ще подвикне и на съседа си през улицата:

– Е, да поразтърсим брадите на поповете... Не ми се слуша мене повеке кирилейсън, кирилейсън! Пре-

ди малко в дюкяна беше Андрея Бенков, не го ли виде! Тъй и тъй, вели, стига веке. Стига, викам, и престига!

Власите и някои по-запънат в елинската партия, повече между чорбаджиите, започнаха да се споглеждат, надаваха ухо, става нещо. Дори и пуснаха едно-две чирачета да подслушват какво се говори по дюкяните. Пратиха вест на наместника: става нещо! Той излезе в чаршията, ходи тук и там, подпитва – е, знаеше се, народът е недоволен, но нищо повече не можеше да се познае. Когато целият народ е на един ум, а ти си против него, оставаш като капка вода върху масло – дели се, и тебе не те приема.

Вечерта срещу празника целият град по християнските махали и чаршията се преобрази, като да светна по улиците и дворищата някаква друга светлина. Жените през целия ден миха и чистиха, търкаха стълбите и подовете с керемиди, извадиха от сандъци и дрехалници новите килими, веленца и ямболии, постлаха одаи и миндери, лъснаха бакъра да грее като слънце по рафтове и полици. Привечер излязоха да метат дворовете и улиците, всеки пред своя двор, наплискаха с вода и пометоха чирацить и в чаршията. А в това време дружинки деца излизаха по поляните вън от града, копаеха чимове, катереха се по върбите и кършеха цели снопове зелени клонки. Преди да почне да се смрачава, всички порти и врати из махалите и по чаршията бяха накичени със зелени върбови клонки, а пред всяка порта и външна врата бяха наслагани чимове, та да стъпи човек на зелено, като влезе или излезе. Навред грееше млада зеленина и въздухът миришеше на чистота и на горчива върба. Докато шетаха по дворовете, момите и младите невести уговаряха през оградите коя за кого от момите и ергените ще наричат утре в песните си на люлките и де ще връзват люлка, де ще

се теглят на кантар, коя колко оки е излязла лани и колко ще излезе тая година. По много къщи блееха агнета, а и по касапниците се трупаха люде да купуват агнешко месо, както беше стар обичай на Гергьовден – с люлки и песни, с тлъсто агне и червено вино, с весело сърце. Не помнеха старите люде народът да е бил толкова весел, както тая година, малко преди – за Великден, и сега – за Гергьовден, пък и всеки Божи ден. Това беше може би от хубавата пролет тая година – пече слънце, па плисне благодатен дъжд, умие небето, напои земята, всичко расте, едрее, житата извишиха, кажи го, до пояс, афионите клатят глави като гюллета, по дърветата плод повече от листа, кравите се връщат от паша с вимета като стомни между нозете им. А не беше само това, за да се радва толкова тоя поробен народ, свикнал повече да се крие в тъмна сянка – и друга някаква радост идеше направо от сърцето, с други очи гледаше сега той света.

Стъмни се, мъжете се прибраха от чаршията, но младите люде от читалището сега пък се разшетаха по махалите – влизат по един, по двама в някоя къща, оттам в друга, по-нагоре или на другата улица. Къде ходиха те и какво говориха между народа – видя се на другия ден, на празника.

Никога не бе се събирал толкова народ по черквите, както тая сутрин, на Гергьовден, и нетолкова в старата черква, дето отиваха повече жени и служеха само двама от старите свещеници, а най-вече в новата черква. Изпълни се притворът, по стълбите за женското отделение горе и в двора, та се чудеха и се оглеждаха всички. Ако имаше кой да забележи, би видял, че около двата аналоя и край стълбата за амвона бяха се събрали рано още все млади люде, между тях, до единия аналой, от който някой от власите четеше и приг-

ласяше на службата на гръцки, стоеше Лазар Глаушев, а до другия отсреща – Андрей Бенков. Наместникът шареше с очи по голямото множество богомолци и отдалеко се познаваше, че лицето му беше побеляло още повече, властите всички се бяха струпали, колкото бяха, при своя аналой и колкото и да почна службата тържествено, гласовете на свещениците звучаха някак поглухо. Богомолците, човек до човек, не стояха, както други път, смирено и кротко по местата си, а току подигаха глави, въртяха очи ту на една, ту на друга страна, гледаха, оглеждаха, чакаха нещо да стане, пошушваха си тихо на ухо, рядко ще дигне някой ръка да се прекръсти, сякаш бяха забравили, че са в черква.

Открай време службата се извършваше на славянски и на гръцки, но повече и всичко по-важно се пееше на гръцки, макар напоследък дори и наместникът чупеше тук-там езика си на славянски, но днес, като започнеше някой от свещениците да пее на гръцки, надигаше се глух ропот. Най-напред тихо, в един глас, откъм краищата и ъглите на черквата, сетне по-високо като далечен тътнеж на гръмотевица. Наместникът надаваше ухо да долови някоя отделна дума, виждаше срещу себе си не набожно приведени глави, а смръщени лица и дръзки, враждебни погледи, не знаеше що да стори и само зачести да пее на славянски. Изведнаж – изглежда, не тъй, както е било наредено и уговорено – някъде откъм главната врата, а може би откъм притвора вън, се чу висок глас, трепереше, но беше силен, та се чу из цялата черква:

– Не искаме... не искаме гръчки!

Всички извиха глави към вратата, свещениците – всеки остана, дето беше – и всички надигаха бради нататък, чак и тихата непрестанна врява горе, в женското отделение, пресекна. Наместникът се случи в олтара, сега излезе на царските двери и людете се обърнаха пак всички към него. Той стоеше там с позеленяло лице и макар нищо да не каза, нито се помръдна, стоеше там като живо предизвикателство. Сега откъм левия аналой, дето беше Лазар Глаушев, сетне веднага и откъм десния аналой младите люде започнаха да викат:

– Не искаме гръчки! Не искаме! Стига веке!

Чуха се гласове тук и там из цялата черква:

– Не искаме гръчки!

Една минутка по-късно викаше цялата черква, ехтеше и се блъскаше общият вик от стена в стена, разля се и вън, в притвора, викаха и деца, застанали отвън на отворените прозорци, викаха всички, клатеха глави, размахваха юмруци:

– Не искаме гръчки! Не искамеее!... Долу! Вън!

Наместникът се скри в олтара, но никой не поглеждаше де е той, викаха всички и се побутваха да се насърчават. Единствен срещу всички се обади Аврам Неммур, зачервен, посинял, махаше ръка и викаше нещо, но гласът му се губеше в рева на това кипнало море и само потъмнялото му лице се виждаше колко е зло. Неколцината власи до левия аналой стояха занемели, изблещили очи от страх, притиснали се един към друг. Техният псалт продължаваше да стои на аналоя, не се сещаше да се дръпне и неколцина от младежите го избутаха. На мястото му върху ниската подставка се качи Лазар Глаушев и дигна ръка. В кръг около него всички млъкнаха, бързо настана тишина в цялата черква.

– Народе – викна Лазар, – ние никого не гоним от Божия дом и никому не ще направим зло, ама щом е наша тая черква, тука ще се служи на наш език! Ти каза, народе: не искаме гръчки. Проклет и триклет да е тоя, който от днес нататък, бил той свещеник или псалт,

или владика, и самият патриарх цариградски да дойде, проклет да е, който отвори уста да запей, да служи и да се моли Богу на чужд, елински език, а не на наш, славянски език! Проклет да е тука, в тоя наш Божи дом и пред лицето Божие!

– Проклет да е! – надигна се многогласо ехо, разля се и се повтори: – Проклет да е!

Тогава Лазар се обърна към свещениците пак с висок глас:

– Чухте, отци, народната воля, а сега продължавайте Божията служба, както е ред и по Божи закон.

И сам той запя с хубавия си глас тропара на свети Георгия от аналоя, от който винаги досега бе се пяло само на гръцки. Смутили се бяха доста свещениците и множеството наоколо не се усмири бързо, но докато Лазар изпя тропара, службата продължи. Само наместникът не се яви вече тоя ден да служи. И власите, един по един, се измъкнаха от черквата. Никой не се опита да ги спре. Най-сетне и чорбаджи Аврам се отдели от постоянния си стол край дясната стена, отправи се към вратата и беше така наежен в дългия си кюрк, с такова лице, че людете се отдръпваха, притискаха се, отваряха му път, колкото и да беше тясно в черквата, докато излезе.

Службата продължи, но не свърши, както беше редно за такъв голям празник, тържествено и с набожна радост. Малко преди края ѝ разнесе се шепот между богомолците:

– Заптии дошли вън, заптии...

Вън, при входа на притвора, бяха застанали седем-осем заптии с пушки и дълги касатури, а пред тях – юзбашията им Юсуф ефенди. Той стоя някое време така, после слезе по стъпалата в притвора, застана пред главната черковна врата и дълго гледа навътре с

изпъкналите си турски очи. Не забеляза нищо нередно и затуй, види се, на два пъти подигна рамена. Сетне повика с пръст мълчаливо някого от застаналите там, най-близо до вратата, и се спуснаха послушно към него двама-трима.

– Познавате ли Лазар Истоян Глауш! – попита турчинът.

– Познаваме го, ефенди.

– Идете, кажете му да излезе за малко. Кажете му, юзбашията Юсуф ефенди те вика.

Като каза това, турчинът се върна при заптиите си. Лазар Глаушев излезе от черквата и застана пред него:

– Викал си ме, юзбаши ефенди.

След него бяха тръгнали и други люде, насъбраха се наоколо и тия от притвора, от двора. Юзбашията огледа с бърз поглед мълчаливия кръг от люде около тях и каза учтиво:

– Да дойдеш малко до конака, Лазар ефенди. Каймакаминът иска да те попита нещо.

Те тръгнаха заедно към хукюмата, следвани от заптиите...

Щом излязоха от черквата власите, всички, както бяха, се втурнаха при каймакамина:

– Бунт, каймакам ефенди! Преспанци дигнаха бунт в черквата...

Скоро след това довтаса и наместникът:

– Да, каймакам ефенди, искаха да ме убият в черквата. Но има един млад човек там, ти го знаеш, каймакам ефенди, той подстрекава народа. Иначе, да затворим тая черква за някое време, докато дойде отговор от Стамбул на харзовалите ни, а народът ще се успокои.

– Кой е тоя размирник, който бунтува раята?

– Лазар Стоянов Глаушев, каймакам ефенди. Ти го знаеш.

Каймакаминът повика юзбашията. Лазар бе откаран направо в затвора. Пак по заповед на каймакамина общинарите затвориха новата черква. Но преспанци не се уплашиха, не се усмириха. Общинарите и сами отиваха през ден, през два при каймакамина да го молят да пусне Лазара от затвора, да им позволи, да отворят черквата. Когато те закъснееха ден, два да отидат, дигаха се люде от еснафите и всички от читалището, караха ги пак да отиват да тропат на конашките порти. Най-сетне каймакаминът освободи Лазара, но не позволи да се служи в черквата.

XII

В същия ден, в който Лазар бе освободен от затвора, чорбаджи Аврам получи от балдъзата си от Битоля следното писмо на гръцки: „Кир Авраме и зете, до тоя час Ния и сички са добре със здравето благодарение на Бога. Молим Бога и за твоето здраве и благополучие. Ето, аз пак ще ти пиша за твоята мила щерка Ния, както искаш ти по-често да ти пиша и да ти обаждам за нея. Тя е още така замислена, макар да се прави, че нищо не мисли, и повече си мълчи, но въздишката сама иде на устата ѝ. Като взема да я разпитвам и подхващам, Ния само се смее и казва нищо не ми е, за нищо не мисля. А тя само за Преспа мисли. Но ти не се тревожи, аз пак ще ти кажа – очи, които не се виждат, се забравят. Само да се увлече по друго нещо, и всичко ще забрави. Ето сега има един хубав случай, за него ти пиша и те питам какво ще ми отговориш. Дойде тук, в Битоля, едно момче от Солун, там вече почват горещините. Баща му е голям приятел с моя Коста, много богат човек, с две маази в Солун. Това му е едничко дете. Ако се направи работа за Ния, от нея няма да има по-щастлива, ако ти си съгласен. Виждам и момчето има мерак и ми каза да попитам Ния, аз не съм я питала, преди тебе да попитам. Момчето е малко слабо, но още е младо и ще заякне. Ния с него ще бъде като царица, на ръце ще я държат баща му и майка му, аз ги зная колко милеят за снаха и каквато си е Ния първа хубавица и умна. Ако си съгласен, или ела и ти тук да видиш с очите си, пък аз ще наредя всичко друго и Ния, като отиде в Солун, друг ум ще ѝ дойде и ще забрави Преспа. Очаквам бързия ти отговор и с поздрав от мене и от съпруга ми Кости."

Аврам Неттур прочете и препрочете писмото на балдъзата си и в паметта му останаха само тия думи: „А тя само за Преспа мисли." Тъй – само за Преспа, а то е само за Лазара Глаушев! Ния още не го е забравила... Трудно беше за чорбаджи Аврама да седне да пише писмо, винаги отлагаше, избягваше -тънкото перо тежеше като оловна тояга между пръстите му. Но сега побърза да отговори на балдъзата си, беше неделя и тъкмо имаше доста време да се мъчи над бялата хартия. И току-що бе научил, че Лазар Глаушев е пуснат от затвора – обзе го тревожно нетърпение. Извади от долапа посребрен дивит, хартия, притегли към прозореца ниска масичка, сви нозе до нея върху меката ямболия. Тъкмо опитваше перото върху нокътя на палеца си и вече сричаше в ума си първите думи на писмото, на чардака вън се показа наместникът. Аврам стана да го посрещне, въведе го в стаята, седнаха един срещу друг.

Тихо беше в голямата празна къща. Наместникът не беше много приказлив, но се виждаше, че не бе

дошъл у приятеля си от празнично безделие. Сините му зеници бяха избелели, изглеждаше, че нищо не забелязва наоколо – цял беше обърнат навътре в себе си. Чорбаджи Аврам чакаше, посегна за броеницата си, започна бавно да рони две по две едрите кехлибарени зърна.

– Пуснали са го – продума наместникът на гръцки, загледан някъде през прозорците в светлия летен ден.

Чорбаджи Аврам дигна очи към него, той веднага се досети за кого говори архимандритът, но му се видя някак чуден тихият му глас. Наместникът продължи, без дори да трепне с очи:

– Сега пак ще почнат, днес-утре ще отворят черквата, ние ще гледаме отвън. Качиха ни се на главата. Елинският учител избяга, бои се човекът, ще вземат в свои ръце и училището...

Той пак млъкна. Чорбаджи Аврам, привел глава над броениците си, сякаш бе се заслушал и в мълчанието му. Архимандритът дръпна калимявката си, сложи я рязко настрана, изправи глава с потъмнели, твърди зеници. Гласът му стана плътен, изостри се, като да заговори друг човек в широката тиха стая:

– Той, Лазар Глаушев! Няма ли го него, ще мирясат всички. Те са като говеда и той ги мушка, той ги насърчава. Той стана овчар на стадото и плю в лицето ни, чорбаджи. Как ще се явя аз пред стареца в Битоля! Трябва да превием врата на тоя хаирсъзин, да покажем един добър пример на всички. И каймакаминът не смее да го държи в затвора. Да не е той, Глауш, ще отворим черквата и всичко ще тръгне, както преди. Ако дойде неблагоприятен отговор от Константинопол, ще го потулим, кой ще знае?

Чорбаджи Аврам не се помръдваше. Неясна, тъмна, мисъл бродеше в ума му, дошла като ехо на думите

на архимандрита. Чувствайки силата ѝ, той не се решаваше да я улови, да съсредоточи вниманието си върху нея. Наместникът го наблюдаваше зорко, бързи светлинки проблеснаха в потъмнелите му зеници и той пак заговори тихо, дори завъртя очи по стаята да се огледа:

– Върви си селянинът по пътя, среща го турчин, дига пушката и го убива. Така, за кеф. Какво е за турчина животът на един гяурин? Има турци, за няколко лири, да имаш и три глави, ще ти ги свалят. Християнско тегло и мъки, но...

Той пак млъкна, спотаи се и не сваляше очи от чорбаджията; едва доловима бледност премина по лицето му. Аврам стисна между пръстите си едрите зърна на броениците. В стаята се чуваше дишането на тия двама люде. След една дълга минута архимандритът се опита да се дръпне, но не откъсваше поглед от приведеното лице на чорбаджията, което бе пожълтяло през изтънялата мрежа на постоянната му червенина.

– Какво си приказвам аз... – въздъхна тежко, страдалчески архимандритът.

Аврам опря твърдо лакти на колената си, дигна глава, очите му, изпод дебелите вежди, се насочиха застрашително към архимандрита и нямаше никаква пресtрувка в тях.

– Кажи го ясно и открито, да знам, че си ми го казал. А после ти ще ме чуеш.

Архимандритът отпусна клепки:

– Бог ми е свидетел, Авраме... в името на Христовата вяра и светата Христова църква... – Той отвори сега очи, побелели и влажни, и сякаш духом и телом се предаваше на чорбаджията, додаде с гърлен шепот: – Да го убием. Да намерим някой турчин да го унищожи.

Аврам Немтур не трепна от тия страшни думи

и в отговор изрече гласно мислите си, както се пораждаха една от друга в мозъка му, изрече гласно той решението си, дето преди още може би бе назряло. Сега той обърна на преспански и каза:

– Лазар Глаушев... Исках да го направя свой човек, да го въведа в къщата си. Ти си чул: исках да му дам единственото си дете, да го направя по-близък и от роден син. Той се подигра с мене, поруга ме, стъпчи ме в калта, с нозете си. Опустоши къщата ми. Немам аз по-голем душманин от него. Да го убием, велиш, в името на Христовата вера и църква... Аз ще намеря кой да го убие!

Пред погледа му се изправиха двамата млади турци, които някога обикаляха пред портата му заради Ния. Лазар Глаушев бе се карал с тях, пак заради Ния, но той му се отплати за това, предложи му самата нея за жена... Карал се бе Лазар Глаушев с тях и те добре го помнят. Питали са го два или три пъти за него – турчинът не забравя лесно гяурина, който го е обидил. Сега той сам ще им припомни за него. А те са такива, че няма да се колебаят много да убият и десет души гяури. За да ги отклони от дома си, Аврам Немтур завърза нещо като приятелство с тях. Винаги, когато минаваха пред дюкяна му, канеше ги, черпеше ги с кафе, на два пъти бе им давал пари „назаем". Ето сега те ще свършат работа. Не двамата, той няма да се открие пред двамата, а само по-старият, Али. Другият, Нури, е много млад и е богатски син, не ще го прелъсти той със злато. Али е голтак и нехранимайко, за него бяха искали те на два пъти пари „назаем". Той ще купи него и ще го прати, и не е опасно да се открие човек между четири очи. Каквото и да стане, каквото и да се каже – всичко може да се отрече. Да, да...

– Да – продължи гласно Аврам Немтур, – аз ще намеря човек за тая работа. Но – сепна се той, – отче архимандрите! Вера и клетва между нас!

– Та нали аз пръв ти заговорих, пръв ти казах...

– И веке нито дума нема да се повтори за това.

Архимандритът кимна мълчаливо. И като че ли всичко бе премислил и приготвил още преди това, извади кесията си и наброи върху меката ямболия пред чорбаджи Аврама десет лири. Прибирайки кесията си, каза:

– Ако трябват още, ще дам.

Аврам стана, отвори с дълъг кован ключ един долап в отсрещната стена, порови нещо там и пак затвори долапа. Върна се отново на мястото си и на свой ред наброи върху малката купчина златни монети още десет жълтици:

– Ето и от мене толкова. Вервам да стигнат двайсет.

Тихо, топло светлееше между тях върху меката вълнена постилка златната купчинка. Те и двамата бяха се загледали в нея – не се решаваха да се погледнат в очите. Но и златото оживя пред погледите им, започна да гори очите им с жълтия си блясък – то беше цената на един човешки живот. Наместникът стана да си върви. Те нямаше какво повече да си кажат и ставаше някак страшно да седят тъй сами, един срещу друг. Той промърмори нещо и побърза да си излезе, а чорбаджи Аврам не се и досети да стане да го изпрати.

Помисли и той да излезе, да отиде да погледа лозето си в това хубаво време вън. Но веднага се отказа, без да си признае, че се боеше сега да се покаже между людете на улицата, пред чужди очи, сякаш беше писано нещо на челото му. Сети се за писмото и се нахвърли да го пише – сега му беше по-лесно и му беше по-ясно какво да пише на балдъзата си за Ния. Започна бързо,

нервно, на гръцки, но все бъркаше и по някоя преспанска дума.

„Получих писмото ти и разбрах всичко добре. Поздрав на Кости, на тебе и на децата ти, а за Ния да знаеш от мене: Ния да стои там, при тебе, и ако има нужда от пари или друго, ти само обади ми, аз пак ще пратя колкото трябва. Само гледай Ния хич да не мисли за Преспа, да се връща тука. Умря тука една нейна приятелка – Божана – и гледай да не се научи Ния, и гледай да не се среща с тукашни люде. Щом Кости и ти одобрявате за това момче от Солун, може и аз да одобря, но първо да видя момчето. Сега след някой ден отивам да събирам афион и щом се върна, ще дойда в Битоля и всичко ще наредим, както е най-добре. Има време за всичко и ти гледай най-много Ния да не мисли хич за Преспа, ти ѝ си като майка, след мене ти си за нея. Щом дойда там, всичко ще решим, както е най-добре. Друго няма що да ти пиша, ти знаеш, това е от мене. Поздрав. Твой зет Аврам."

* * *

На другия ден чорбаджи Аврам се събуди с някакъв страх, като скрита раничка вътре в тялото, едвам наболява, човек не я забравя никога и се бои да я докосне. Той сам даде писмото на познат кираджия, който същия ден тръгваше за Битоля, поръча му да го предаде на баджанака му Кости. Върна се в дюкяна си и заповяда на двамата си слуги да почнат да разтребват и разчистват за предстоящото събиране на афион. Не се заседяваше и сам той, както винаги, на мястото си в дюкяна, а често ставаше да се разпорежда за едно и друго, да помогне. Скритата раничка го глож-

деше и той търсеше забрава, но не беше човек, който би променил решението си. Час по час поглеждаше към вратата, по улицата – дано да се покажат отнякъде двамата млади турци и още по-добре да е Али сам... Да се нареди веднаж работата, и ще му олекне. Денят му се видя безкраен, а вечерта пи доста ракия и скоро заспа. Така минаха два дни.

На третия ден, доста рано още, сам Алията влезе в дюкяна му, като да бе получил вест да дойде. Аврам Немтур едва скриваше вълнението си, каза веднага да поръчат две кафета. Раничката беше там, дълбоко негде в тялото му, но той си мислеше: „Ето, сам неговият турски господ ми го праща. Наместникът ще измоли прошка, ако грешим. Иначе не може, не може. И никой не му е крив, като бунтува народа, а исках аз човек да го направя..." А раничката беше все там, отворена.

Поприказваха с турчина едно и друго, изпиха кафетата, запалиха нови цигари. Тъкмо Аврам си пое дъх да започне отдалеч, турчинът неочаквано рече:

– Додявал съм ти, чорбаджи, и друг път, но пак имам голям зор за пари. Една лира ще ми трябва, ако имаш, за някое време.

Той говореше с кротък глас, но в погледа му нямаше никаква молба. Лицето на Аврама така засия от несдържана радост, че дори и погледът на турчина се смекчи: „Ето – едва-що не извика чорбаджията, – тук сам Бог нарежда сичко!" Той каза гласно:

– Немай гайле, Али ага. Ние сме вече стари достове с тебе.

После той се поприведе към турчина и продължи тихо:

– Повече пари ще ти дам, Али ага, но требва да свършиш една работа. Слушай сега, но закълни се във верата си, че от твоята уста нема да излезе.

Турчинът го гледаше с тревожно, жадно любопитство. И каза:

– Достове сме, чорбаджи. Заклевам се в турската си вяра, от моята уста няма да излезе.

– Знам те аз Али ага, юнак човек си и държиш за клетвата си. – Аврам усети ситни, студени тръпки по гърба си, студенина обля лицето му, но бързо се овладя: – Ти ще си спомниш, и друг път сме говорили, еднаж от моята къща излезе един млад човек и вие с Нури се скарахте с него пред моята порта.

– Ами знам го – проточи устни турчинът. – Те тия дни го срещнах из чаршията.

Чорбаджи Аврам кимна:

– Тоя човек, Али ага, буни раята в Преспа. Ти си чул може би, каймакаминът ни затвори новата черква, ето, заради него. И още какви други пакости върши, да не ти разправям. Себап ще сториш, Али ага.

Турчинът бавно се подрънна, виждаше се, че се досеща. Кимна само с очи. Аврам дръпна опънатата си длан, като да отсече нещо:

– Един пищов да му теглиш, ама на место.

Турчинът облиза устните си, преглътна. Аврам продължи:

– Пет лири ще получиш още сега. Щом свършиш работа, още три пъти по пет лири ще получиш.

Алията попита, но повече за да поразмисли:

– Не ти ли е нещо твой човек, в твоя двор го видяхме за пръв път...

– Мой... Кучета главата да му ядат!

– Бива бе, чорбаджи – рече отеднаж турчинът. – Ще му видя аз есапа нему. Хе...

– Никой да не знае, и Нури да не знае.

– Остави. Не съм аз дете. И да знаеш, у мене иллѐ няма! Казах, ще свърша.

– Знаеш ли де е нашата община, там, до старата черква.

– Знам.

– Там, под общината, на долния кат, е читалището. Там се събират те и други като него. Всека вечер, кажи го, е там. Излиза често и по тъмно. Къщата му е малко по-нагоре от моята, на същия сокак. Две-три вечери да го попричакаш, сам ще влезе в ръцете ти.

Колкото и да се сдържаше Аврам Неммур, ръката му трепереше, когато наброи на турчина пет лири.

XIII

Две седмици по-късно Алията надзърна в дюкяна на чорбаджи Аврама и попита слугите:

– Де е чорбаджията бре, кьополар?

– Замина, ага, още преди десетина дни. Замина да събира афион.

Турчинът се усмихна лукаво. Дошъл бе да се похвали. Проследил бе Лазара и бе решил да го убие още тая вечер. Смрачаваше се – наближаваше време. Той се отби в една кръчма, поседя там, изпи сто драма ракия. Когато излезе от кръчмата, чаршията беше затворена, прибираха се по домовете си последните дюкянджии. Алията опипа оръжието си в широкия си пояс – два пищова и една дълга кама – и се отправи с бавни стъпки към християнските махали.

По това време Лазар Глаушев, както почти всяка вечер, беше в читалището. Беше към края на седмицата и нямаше много люде там освен неколцина от постоянните посетители. Не се бави дълго и Лазар. Вън беше тъмно, тесните криви улички едвам се осветяваха от бледия зрак на младия месец, който се бе надве-

сил на залез, вирнал остри рогове като лъснат ятаган над тая поробена земя. Тук-там светлееха малки прозорчета или тесни пролуки по разхлопаните дървени капаци. Минувачите ставаха все по-редки. Щом излезе Лазар от чаршията и се запъти към дома си, от тъмната сянка под стряхата на старата черковна порта излезе Алията и тръгна след него. Той искаше да го убие, щом го настигне, но тук все още се мяркаше по някой закъснял минувач. Когато Лазар сви по тяхната улица, турчинът ускори стъпки – тихи, дебнещи. Тук беше пусто и турчинът избърза, извади единия си пищов и гръмна от три-четири стъпки в гърба на Лазара. Гърмежът светна и екна оглушително в тишината. Лазар се спря, залитна, но се задържа и се обърна към нападателя, който не бързаше да избяга.

– Кой си ти, убиецо! – викна Лазар с пресекнал глас, но Алията премести изпразнения си пищов в лявата си ръка и посегна за втория си пищов.

В тоя миг две силни ръце го обхванаха отдире като железен пояс. Горещ дъх облъхна голия му врат, прониза го прегракнал женски писък:

– Помощ! Убиха го! Помощ!

Турчинът се видя за миг скован, не можеше да помръдне ръцете си, но в следващия миг той напрегна сили и отхвърли далеч от себе си сковаващия го товар. Повече време той нямаше и хукна надолу по улицата, изгуби се в тъмнината. Нощта сякаш се спотаи още повече: отникъде не се чу друг глас или вик. Две осветени прозорчета отсреща в миг потъмняха. Вън гинеше човешка душа, кой от робите смееше да се покаже, да се притече на помощ в тъмната нощ?

Само Стойна Нунева. Нападението се случи точно пред тяхната порта. Откакто бе умряла Божана Бенкова, тя всяка вечер се спотайваше зад притворената порта и чакаше Лазара, да го види как се прибира вкъщи. Причакваше своя любим, който и не подозираше как тя, с полуотворена уста, задъхана от вълнение, още отдалеч познаваше стъпките му и с пламнал поглед го проследяваше, докато си влезе вкъщи, малко по-нагоре. Сега тя изскочи от скривалището си още в момента, когато Алията извади пищова си и го насочи към Лазар, но изстрелът я изпревари.

Докато продължи късата неравна борба между девойката и турчина, Лазар се примъкна до стената и опря гръб там, да не падне. Стойна се спусна към него, проплака с дебелия си глас:

– Лазе... удари ли те?

– Удари ме... Ето сега ме заболе... Не мога да се държа.

Тя го обхвана през кръста, преметна едната му ръка около шията си и колкото да беше силна – цяла трепереше. Трепереше девойката не само от уплаха – сърцето ѝ се мяташе и гърчеше в сладостни тръпки. Но сега тя искаше само да помогне на любимия си, да го отдалечи от това място, да го спаси.

– Хайде, Лазе... Полека. Облегни се, облегни се на мене. Турчин беше, Лазе, той, видех го, ръката му да изсъхне! Полека, още малко.

– Да, турчин, Стойне. Ти ме спаси, сестро.

Те бавно пристъпваха нагоре по тъмната улица. Да беше по-иначе, Стойна би вървяла тъй до края на света, цял живот. Лазар все повече се отпущаше в ръцете ѝ. Щом наближиха Глаушевата порта, оттам се втурна Султана. И тя бе чула изстрела и бе скочила в страшно, майчинско предчувствие.

– Лазе...

Не каза Султана нищо повече, само прихвана сина си от другата му страна.

Тракнаха железни резета, предпазливо се отвориха няколко порти по улицата, притекоха се неколцина мъже, дотича отсреща и Андрея Бенков. Въведоха ранения вкъщи и щом го сложиха в леглото, той припадна от изтощение. Докато го събличаха, за да прегледат раната и да го превържат, той се съвзе, а малко по-късно пак изгуби съзнание. Дишаше трудно и при някои движения чувстваше силни болки. Оловното зърно бе пробило дясната му плешка и бе излязло през гърдите му отпред.

Близу до дясната му цица бе отворило широка дупка.

* * *

Изстрелът бе чут из целия град в тоя ранен час на тихата юнска нощ. И още преди да се раздени, всички знаеха, че е ударен Лазар Глаушев. Името му прелетя през стени и плетища, през вратички и прозорци от двор на двор, от къща на къща... Разтревожи се цяла Преспа. Още в зори започнаха да идват люде да питат за ранения. Султана поръча на Кочо да стои в двора и там да спира людете – да не влизат да безпокоят Лазара. Всеки питаше и разпитваше, проклинаше незнайния убиец и даваше съвети как да се върже и с какво да се върже раната. Кочо пусна вътре само Андрея Бенков и неколцина от по-близките другари на Лазара от читалището. Дойде рано-рано и Стойна Нунева – чорлава, отворила ей такива очи, уплашени и предани, дългите ѝ едри ръце бяха готови да помогнат, да свършат някаква работа. А имаше какво да се върши днес в тая къща. – Султана седеше все до ранения, Кочовица беше бременна в предпоследния месец, та и за нея се тревожеха да не би, поради уплахата ѝ тая нощ, да привика всеки час.

Лазар преспа само два-три часа тая нощ – болеше го раната, изгаряше от жажда. Кръвта пропи през дебелите превръзки и не се знаеше дали бе спряла да тече. Султана му даваше да пие само по една глътка вода, но като се развидели добре, той каза:

– Дай, майко, да се напия водица, да не умра поне жаден.

Там бяха и Андрея, и други двама-трима от другарите им, но никой не помисли да се противи на тая молба, макар да знаеха, че не се дава вода на ранен човек. Лазар може би наистина умираше, но Султана и тоя път не отстъпи – пак му даде само една глътка. А той вече гореше в треска. Устните му бяха изпръхнали, на бузите му, под очите, пламтяха две огнени петна, дишането му ставаше сухо и все по-бързо. Андрея Бенков не сваляше очи от него, вълна на гняв прекосяваше и засилваше болката му по любимия другар.

– Лазе, позна ли турчина! – попита той.

– Познах го. Не му знам името. Но той, какво! Пратили са го.

– Кои са го пратили, Лазе...

– Що ме питаш! Не знайш ли? Кой друг може да бъде. Аз немам други врагове. Но знай ли човек най-сетне? Да не товаря душата си с грех сега...

– Наместникът ли, Лазе?

– Да ми прости Господ... но аз за него си мисля. Може други некои – премълча той името на Аврама Неммур. Нали пред неговата порта бе видял за пръв път убиеца си, сетне и всичко друго, което бе дошло подир това, и враждата им по народните работи. Но той премълча името му.

– Той е, Лазе, наместникът, той е пратил турчина – стисна зъби Андрея, в него се пробуждаше кръвта

на баща му Климе Бенков. Той се обърна към другарите си, размаха юмрук, дори и Лазар, в треската си, го погледна учуден: – Днеска ще изгоним ние от Преспа тоя фанариотин! От него ни идат всички злини, а ето какво ни направи най-после. Убива, праща убийци! Да отидем да се вайкаме по хукюмати и конаци – каква полза, щом турчин извадил оръжие срещу един гяурин? Стрелял, но избегал, скрил се. Иди да се оплачеш, тебе ще обвинят. За пръв път ли стават такива неща! Ама ние ще накажем истинския убиец. Той е – наместникът! Ако не можем да му сторим друго, ще го изгоним найсетне от Преспа. Ставайте!

* * *

Около час или два по-късно една тълпа от двеста-триста души, повечето млади люде от еснафите, се струпа пред жилището на владишкия наместник, задръсти улицата. Водеха я Андрея Бенков и всички младежи от читалището. Стопанинът на къщата, макар да беше влах, сам отвори двете поли на портата си и тълпата нахлу в двора, изкачиха се най-разярените по стълбата и спряха пред вратата на стаята, в която живееше наместникът и бе се заключил сега там. На улицата изтрополи и спря пред отворената порта, сред викове и крясъци, една открита бричка с два коня. Ведно с колата се изсипа нова тълпа. Край стената отсреща започнаха да се набират една до друга и жени със запретнати ръкави и престилки, както бяха изоставили работата си вкъщи. А деца щуткаха по всички посоки.

Заблъскаха вратата на заключената стая. Смълчаха се всички по стълбата и двора – чакаха да чуят как ще се обади наместникът. Той не се обаждаше.

– Излез! Ще строшим вратата! Де ще се скриеш! Излез!

– Да излезе! Де се крие! – обадиха се като ехо един през друг тия по двора.

Някой задумка с юмрук по вратата и каза вразумително:

– Излез, отче. Нищо нема да ти сторим. Ще се качиш на колата и ще си вървиш в Битоля. Събирай си багажа и тръгвай. Колата те чака вън. Иначе, по-лошо, отче.

– Да си върви, откъдето е дошъл! – отвърна многогласото ехо.

Най-сетне изтрака ключ, вратата се открехна, тия отвън я натиснаха и архимандритът отстъпи против волята си. Той беше цял побелял, ведно с очите си, които лъщяха безцветни, почти като стъкло. Щом видя пред себе си Андрея Бенков, той се поуспокои, зениците му се обагриха със синкава влага – доплака му се от страх, от унижението му, от безсилен гняв. Но езикът му изрече не тъкмо онова, което би желал да каже в тоя миг. Гласът му прозвуча тихо, смирено:

– Сто искате от мене?

– Искаме да си вървиш – отвърна Андрея. – Ето, виж: народът не те иска повеке. Върви си, да не стане по-лошо. Колата те чака. Ха, момчета – обърна се той, – помогнете му да си събере нещата.

Наместникът се заозърта безпомощен. Втурнаха се в стаята му неколцина, нахълтаха и други, изблъскаха го встрани, започнаха да събират вещите му, бързо, усърдно, струпаха ги на купчини, завързаха ги в бохчи, издърпаха един сандък, сетне всичко туй тръгна от ръка на ръка по стълбата, през двора, към колата. За няколко минути стаята се отвори празна и оголяла. Архимандритът се огледа – да не би да е забраве-

но нещо, – поколеба се още минутка и тръгна покорно. Вън, пред вратата, пак се спря – като че ли едва сега видя всички тия люде, които пълнеха двора и нататък цялата улица.

– Убиец! – чу се вик отдалеко.

– Убиец! Убиец! Казвай кой уби Глауша! – надигаха се викове от всички страни.

Архимандритът погледна умолително Андрея, а той излезе пред него и го поведе по стълбата надолу:

– Върви след мене.

Архимандритът наведе очи и тръгна.

– Ууу! Уууууу! – заля го страшен вой и го понесе; той очакваше да го ударят, да го пребият с камъни. Не усети как се намери в колата между отрупаните там вещи.

– Уууу! – ревеше тълпата и бричката бавно тръгна, заплува като лодка сред това разлюляло се множество, което се повлече ведно с нея. – Ууу! Да не се връщаш веке! Убиец!

Тълпата се насочи към битолския път, помъкнала сякаш и колата ведно с архимандрита и двата ѝ коня. Виковете не преставаха, чуваше се и смях, псувни, проклятия, закани. Свит в колата, архимандритът смешно се друсаше и подскачаше над главите на всички тия люде. Най-сетне шествието стигна края на града и още по-нататък. Множеството взе да се разкъсва, да се поспира, докато спряха всички, а само колата продължи нататък, измъкна се сама по пътя, сподирена от орляк деца.

– Ууу! Да те нема веке тука! Убиец! Уу! – нададоха за последен път викове преспанци.

Коларят се качи на капрата и шибна конете. Няколко камъни запрашиха по пътя, зачаткаха по колата, която бързо се отдалечаваше...

Андрея Бенков се върна направо у Глаушеви. Влезе в стаята на Лазара и го зарадва:

– Изгонихме фанариотина позорно.

Лазар не го чу, унесен в треска. Очите му бяха полуотворени и блестяха неподвижно изпод натежалите клепки, през аления пламък на хлътналите му страни.

XIV

Дванайсет дни се бори Лазар Глаушев със смъртта. Треската го заливаше ту с леденостудени, ту с горещи вълни, ден след ден пиеше и пресушаваше силите му. През първите дни след раняването му често губеше съзнание и само тогава не страдаше, в тоя мъртвешки сън без сънища. Когато беше в съзнание, и дишането за него беше мъка, не можеше поради раната да си поеме дъх издълбоко, с пълни гърди, това беше продължително, безкрайно задушаване, гърдите му жадно се напрягаха за повече въздух, а болката сковаваше пронизания му дроб. Започна да го боли и всяка частица на тялото му поради непрекъснатото лежане, понякога и само като отвореше очи, изпитваше болки, очите му сякаш набъбваха да излязат от гнездата си, да се пръснат. Сетне дойдоха други, още по-големи мъки – мъките на душата, която не искаше да се отдели от пронизаното тяло, – дойде страхът от смъртта, разгори се жаждата за живот, която се засилваше и от най-малкото докосване с живота наоколо, от всичко, що долавяха погледът и слухът.

Султана прекара два дни и две нощи непрекъснато до леглото му, до главата му. За втори път, и много скоро едно след друго, тя преживяваше една и съща мъка – премила, отгледана рожба да се бори пред очите ѝ

със смъртта. Болката ѝ беше все тъй люта, до самото дъно на сърцето ѝ, в една и съща рана, която не бе и престанала да гори, да се облива в кръв, но сега Султана беше по-бодра, по-смела. След смъртта на Катерина тя се стопи, стана, както казваше Стоян, една шепа кости, стопи се, на лицето ѝ бяха останали само очите ѝ, откроени в гнездата си. И все пак сега тя се чувстваше по-силна, ръката ѝ беше по-сигурна, когато трябваше да облекчи някак страданията на сина си, мисълта ѝ беше по-ясна. Може би защото с нищо не бе допринесла за страданията му, както за смъртта на Катерина, може би тоя път надеждата ѝ за добър край беше по-голяма, но имаше и друго едно чувство в същото туй измъчено майчино сърце, доволство някакво, което можеше да се нарече и гордост. В любовта си към Лазара тя винаги бе изпитвала, още от най-ранната му възраст, това топло, бодро, изпълващо сърцето ѝ чувство на доволство, радост и гордост от всяка негова дума, от всяка негова постъпка, винаги мъдра, винаги на място. Дошли бяха да видят ранения неколцина по-стари от еснафите, прочути майстори в работата си и почтени домакини. Един от тях рече на Лазара:

– Бог ще ти помогне. Ти страдаш за народ и вера.

В топлината, която се разля по тялото ѝ, Султана позна същото това чувство на доволство и горда, майчинска радост. Тя бе родила тоя млад, достоен мъж, когото всички почитаха. Тя не беше принудена, както преди с Катерина, да крие болестта на сина си, да се срамува от нея, да се чувства така унизена и безпомощна пред силата и близостта на дявола, та дори да протегне ръка за неговата нечиста, пъклена, коварна помощ. Не много отдавна тя седя на същото туй място, до същото туй легло, до главата на другото свое умиращо дете, но тогава, в цялата си неизразима мъка, тя изгаряше от срам.

Още на втората нощ след раняването на Лазара дойде Кочо да я отмени при леглото на брата си: той ще стои при него цяла нощ, тя да си почине. Султана му отказа:

– Не съм уморена. Ти днеска цел ден си работил.

Но тя се учуди на по-стария си син. За пръв път го виждаше така загрижен, развълнуван, разнежен дори. Той винаги си е бил затворен човек, никога не ще каже излишна дума, не ще се засмее високо, не ще заплаче, с нищо няма да блесне, да изпъкне между другите. С нищо не бе ѝ създавал големи грижи, дори тя го забравяше понякога между другите си деца. Прекара всички детски болести, но леко, незабелязано. Проходи навреме, навреме му поникнаха зъби, навреме проговори. Другарчетата му от махалата не бягаха от него, но и не го търсеха в игрите си. Той не направи пакост или лудория, която да се запомни. В училището при даскал Божина се научи горе-долу да чете, но не се научи да пише. Научи се по-късно, когато стана нужда да водят тефтер в дюкяна. Навреме тръгна на работа с баща си и беше добър работник, стана добър майстор, трудолюбив, усърден, точен, съвестен в работата си и към людете. Навреме се ожени и сега му се раждаха деца едно след друго. Невестата му беше по-жива, по-весела, обичаше да се облече хубаво, да се срещне с люде, но той я възпираше с мълчаливостта си, със своята разумна сдържаност и умереност във всичко. Султана бе казвала няколко пъти за него:

– Той си е редовен човек.

Когато ѝ каза Кочо и на третата вечер да иде да си почине и че той ще остане при Лазара, тя го послуша. В гласа му, в погледа му имаше искрена загриже-

ност за нея, желание да поседи и той до главата на ранения си брат. Пък и Лазар се обади, и той я помоли да иде да си почине.

Султана видя мъжа си в голямата стая и пак пред иконостаса. Отпуснал се бе на колена, притиснал ръце на гърдите, превит, с глава чак до пода, неподвижен. Така едва ли не по цели часове, сутрин, още повече по това време, преди да си легне. Сетне ще изправи лице към иконата, ще започне да се кръсти, размахвайки широко ръка на гърдите си, да се кланя и да шепне църковни думи и свои някакви молитви. Когато умря Катерина, той плака неудържимо, плака дни наред, когато се споменеше нещо за умрялата или той си спомнеше нещо за нея. После утихна и се вдаде в голяма набожност. Той пак ще каже някоя детинщина, пак ще се засмее или ще поиграе весело с по-голямото си внуче, но за малко и повече гледа като унесен, като натъжено дете. Стана редовен църковник, не пропускаше случай да отиде в черквата, но още повече се молеше и кръстеше тук, пред иконостаса, всеки ден. Когато жените забравяха да запалят кандилото, запалваше го той, следеше да е в ред, да има достатъчно и най-чисто дървено масло, фитилът да не е прегорял. Седи дълго свит на колена, кръсти се, кланя се, а понякога късно през нощта, всички са си легнали, той се разпалва още повече в молитвите си, блъска юмрук в гърдите си, блъска чело в пода и тихо, глухо ридае, изрича набожни, покайнически думи, като окаян грешник. Султана ставаше и го отвеждаше в леглото, разплакан, отпуснат. Тя го оставяше да се моли, доколкото беше редно, и повече, беше ѝ жално за него – нека облекчава душата си, щом може по тоя начин, нека поне той е по-усърден към Бога, – но когато се вдаваше прекалено, тя се гневеше и му се караше.

Малкият светилник беше сложен до огнището, но тя не посегна да го вземе и влезе да си легне на тъмно. Нека свети на Стояна, докато свърши молитвата си и се прибере да спи. Не искаше да го прекъсва тя сега – нека се моли, сега трябва повече от всеки друг път. Тя не можеше да се моли като него – Бог вижда делата ѝ, чете мислите ѝ, познава сърцето и, нека я съди със своята справедливост. Би ли могла да промени волята му? Ще се прекръсти, ще се помоли, ще запали кандилото и в черква ще отиде, когато е ред и когато може, не се отделя тя от Бога в мислите си, живее по неговия ред и нека той я съди и пресъжда и никога да не наказва децата ѝ заради нейните прегрешения. Тя не може да се моли като Стояна – по-добре е човек да мисли за Бога, никога да не го забравя, отколкото да му говори и да го моли за всеки свой грях. Лягайки си, премаляла от умора, тя си мислеше: „Не дай Боже, ако се случи нещо с Лазара, той, Стоян, съвсем ще обезумей...“

– Ех, мъжо – прошепна тя в тъмнината и въздъхна. – Влезе ли ти зло в къщата, отваряй широко врати, то не иде само, готви се да посрещаш... Катерина, сега Лазе... Дано Бог се смили над нас. Моли се, моли се...

Струваше ѝ се, че ще заспи веднага, щом сложи глава на възглавницата. И очите ѝ лепнеха. Но все някой свърдел ще дълбае в мозъка ѝ. Понякога и за най-дребно нещо – ще върти, ще върти! А сега – Лазе. Тя не знаеше какво става с него и дали ще преболее раната си. Превързана беше добре, казаха да не я развързват скоро; ако е силна кръвта му – ще надвие. Днес тя попипа превръзката, стори ѝ се, че кръвта бе престанала да тече и гласът му беше чист, няма да хрипти, да клокочи вътре. Само тоя огън, тая треска, но може ли такава рана без треска! Ох, чедо мило...

Стоян влезе в стаята с малкия светилник в ръ-

ка. Султана го погледна. По страните му проблясваше влага – той пак е плакал. По небръснатата от няколко дни брада блестяха сребърни влакънца. Стареещ, Стояне, стареещ вече! Мъката разяжда човека... Той се спря, светилникът се полюляваше в ръката му, светлини и сенки се местеха по лицето му, по широкото чело. Светнаха очите му, като да се запалиха отвътре, втренчени в отсрещния ъгъл, дето някога, не много отдавна, беше леглото на Катето. Нямаше го сега там хубавото, весело девойче, нямаше го и леглото, празен беше тъмният ъгъл там. Две капки се откъснаха от светлината в очите му, търкулнаха се по косматите бузи. Той тихо подсмъркна. Султана му се скара:

– Хайде, де! Докога ще стоиш буден...

Стоян обърна светналите си очи към нея. Сепна се.

– А ти? И ти ли още не спиш? – Той остави светилника на пода край стената, започна да се съблича за лягане, въздъхна: – Не можеш да заспиш, майко, не можеш.

Духна малкото пламъче на светилника и легна по гръб до Султана. Вече над трийсет години бяха делили двамата това легло, слагали бяха всяка нощ глави на една и съща възглавница. Двама различни люде в един и същ ярем, но вървяха те дружно, праведно и както беше човешкият ред от памтивека. Дълъг път извървяха и добре бяха вървели те двамата. Така ще бъде докрай.

Султана чувстваше в тъмнината, че и Стоян не спи – не можеше и той сега да заспива веднага, още щом сложи глава на възглавницата. Той лежеше неподвижен, дори спотайваше дъха си, за да не безпокои нея, но не можеше да заспи, не можеше да събере душата си, която блуждаеше и търсеше Бога – плач и говор на душата му бяха всичките му молитви. Стоян и сега движеше устни в тъмнината и се забрави, изглежда, забрави Султана до себе си, та шепотът му се чуваше все по-ясно:

– ... ако аз продавам в дюкяна си една тепсия или един гюм с два гроша по-скъпо, отколкото ми струва, това не е ли грех? Готов съм, търся да продам днеска и двайсет тепсии, двайсет гюмове, сахани, тенджери, казани и се нови правя, за да ги продавам, да събирам се повеке грошове, меджидии, лири, а не ми са нужни толкова пари, за да живеят децата ми. Искам да имам повеке пари, да имам богатство, вземам повеке, отколкото ми требва, това не е ли грех? Трепаме се, работим, лакоми за богатство. Колко требва на човека да се нахрани, да се облече, а ние искаме много и много повеке. Защо казвам аз на купувача, че това и това ми струва десет гроша, а знам, че ми струва само седем гроша? От лакомия за богатство... това не е ли грех? Като върша грехове аз, вършат ги и други, може и още по-големи от моите, и ето Бог ни наказва. Не живейме праведно и Бог ни наказва. Не живейме християнски, сърдим Бога и той ни изоставя... Помилуй, Боже, смили се! Накажи мене за сичките ми грехове, смили се над децата ми. Ако вършат те нещо неправедно, аз съм ги научил, от мене са видели. Накажи мене, Господи. Спаси, научи на добро сички християнски души, които падат в грех. Грешни сме, но сме слаби, не ни изоставяй, подкрепи ни. Прибери децата си около себе си, Господи, да не те забравят...

Шепотът му постепенно утихна, изчезна в равномерното му дишане. Стоян заспа. Едва сега заспа и Султана. Шепотът на Стояна отвлече вниманието ѝ, спря свърдела в мозъка ѝ, успокои сърцето ѝ.

Тя спа докъм полунощ, само няколко часа, и стана бързо, сякаш бе прекалила с почивката си. Мина през тъмнината в голямата стая и влезе пак при Лазара.

Какво бе станало с него, докато е спала? Нищо не бе станало – той лежеше все тъй неподвижен, дишаше бързо, пресекнало, по сухите му устни се белееха напукани кожички. Щом влезе, срещнаха я очите му – не, тя не биваше да се отдалечава от леглото му. Тук беше нейното място, до главата му. Лазар посочи с очи брат си, дори се опита да се усмихне:

– Не ми дава ни капка водица... Не позволява, вели, майка...

Кочо подигна рамена виновно и се отстрани на две стъпки от леглото. Султана взе калайдисаната медна паничка, отиде и донесе прясна вода. Ето, никой не може да я замести тук. Какъв сън и почивка за нея, когато детето ѝ гори и изгаря в огън! В гроба ще спиш ти, проклетнице, ще почиваш...

– Хайде, сине – обърна се тя към Кочо, – върви сега да поспиш. И не бързай да ставаш, баща ти и сам може да отвори дюкяна тая сутрин.

– Не! – тръсна глава Кочо. – Как тъй сам, защо? Ами ти защо идваш – додаде той, – аз бех наумил да стоя тук цела нощ.

– Мене ми стига, сине. Ха върви.

Кочо излезе, и повече от покорство пред майка си. Тя сви колена на пода, подигна на едната си ръка главата на Лазара – как гори тилът му! – и поднесе ваганчето към жадните, нетърпеливи устни. Той притвори очи над водата на дъното на паничката и тя като че ли с ръката си усети как се разля по тялото му прохлада и сладост. Остави го да изпие две глътки и дръпна паничката.

– Ох... водица! – простена той. – Нема нищо посладко... Да мога да се напия хубаво... цела стомна... Пък после, ако ще, да умра.

Тя намокри ръката си и погали челото му, цялото лице. Дланта ѝ усети всяка част от това мило лице, пониквалите остри косъмчета по твърдите челюсти . Стопи се той, стопи се Лазе...

Най-мъчителна беше четвъртата нощ и за него, и за нея. Мъките му се засилиха още преди да се стъмни. Но и целият тоя ден беше най-опак. Сутринта, рано още, дойдоха една след друга сестрите на Лазара. Нона два дни не бе идвала да види брата си – боеше се от свекървата си, – а сега бяха дошли и двете с Манда. Нона беше по-милозлива, но много се боеше от злата си свекърва. Манда донесе две ранозрейки ябълки, петровки, меки, жълти, с червени жилки, напълниха стаята със сладката си миризма. Лазар се зарадва като дете на тия две ранни слънчеви рожби. Държа ги дълго в ръцете си, разглеждаше ги, вдъхваше с наслада благоуханието им. Манда го подкани:

– Хапни си, Лазе, хубави са. Виж само да не са червиви.

– Само две си донесла – забеляза Султана с неприкрит укор.

– Те беха само четири узрели. Двете оставих на децата – побърза да се извини Манда и се изчерви. Султана не каза нищо повече.

Две едри капки живот бяха ябълките в ръцете му и Лазар лакомо ги изяде една след друга. Сестрите му поседяха, поприказваха, поплакаха – жалеха го от сърце, – но като мина малко време, започнаха да се оглеждат: Манда пак спомена децата си, Нона – злата си свекърва. После Манда каза, че оставила тенджера да ври на огъня. Султана и сега не се сдържа:

– Е, хайде, вървете си. Виждам, умът ви не е тука.

– Майко, нели знайш, къща... – пак се опита да се извини Манда, по-голямата сестра.

А Нона вече и стана да си върви – никак не може-

ше да надвие уплахата си от свекървата. Когато си отидоха двете сестри, Султана се ядоса още повече:

– Чужди кучки са те веке, чужди!

Рано следобед дойде едно момченце от махалата и влезе направо в малката стая, при ранения.

– Стрино Султано – каза то, – поръча ми майстор Рафе да те питам дали може да дойде да види бате Лазара. Ей го там, стои на улицата. Каза да те питам.

– Майстор Рафе ли? – сопна се на момчето Султана. – Не може. Така му кажи: не може.

Детето я погледна учудено и припна навън.

– Майко, защо... – обади се Лазар с предпазливо недоволство. – Нека дойде. Било каквото било. Той не е лош човек. Поискал да ме види.

– А, не е лош човек ли! Душата ми изгори тоя душманин, а ти...

След смъртта на Катерина, веднага щом чу, че е умряла, Рафе Клинче изчезна някъде и близо един месец време никой не го видя в Преспа. Като се върна отново, нахвърли се на работата си и скоро започна да пренася в новата черква готови части от иконостаса и ги криеше в олтара, не даваше дори на свещениците да ги разглеждат. Щом узнаха, че се е върнал в града, общинарите, както беше уговорено, пратиха му всекидневните две оки вино, ала резбарят върна виното и каза:

– Не ща веке вино. Друг огън гори сега тука, в гърдите ми. Не ща вино, не ми требва.

Още не беше разминал ядът на Султана поради дързостта на Рафе Клинче, насреща ѝ се изправи, както си беше, Стойна Нунева, зяпнала към малката стая, с опулени, жадни и тъжни очи. Тя идваше всеки ден и по няколко пъти на ден след раняването на Лазара и все пулеше очи в ранения, но Султана намираше начин да я отпрати. Сега тя направо ѝ се скара:

– Стойне, хайде върви си сега, тука немаш работа. Майка ти се сърди, мома си, тръгнала си по чуждите къщи, секи ден.

– Дойдох – избоботи Стойна, – дойдох, стрино Султано, да ти помогна нещо.

– Ха върви си ти сега, ако стане нужда, ще пратя да те повикат.

Стойна изви очи към Лазара, дано той да я задържи, но той нищо не каза, само червенината по бузите му стана по-гъста. Стойна подсмъркна и си отиде, тупайки с дебелите си нозе.

– Тя ми спаси живота, майко – не се сдържа найсетне Лазар.

– Право е, сине, спаси те. За това аз нея се в ново ще я облека от глава до пети. Не разбираш ли, тя сега идва само за тебе и... снаха иска да ми става. Глупава я виждаш, но се сеща за това. Направи ни голямо добро, ама защо да я залъгваме повеке.

Лазар вече нищо не каза и малко по-късно заспа. Мина може би час време, после отеднаж отвори тревожно очи и простена:

– Мамо, отвори прозорците... Задушавам се.

– Ами те са отворени, чедо. И двата.

– Ох... Много ми е горещо. Пак става нещо тука, вътре – посегна той към гърдите си. – Гори...

Султана виждаше, че пак настъпват тежки часове, излезе вън, поръча на Кочовица да посрещне мъжете, като се върнат от работа, какво да им сготви за вечеря, наля прясна вода и отново зае мястото си до главата на Лазара. Тя се проклинаше, че днес го ядоса на няколко пъти – такава си е тя, проклета, нищо не може да търпи, – и какъв опак ден! Дишането на Лазар ставаше по-бързо, дъхът му отскачаше от гърлото и

беше горещ като пламък. Тя мокреше челото, лицето му със студена вода и колко беше то – но той притихваше за минутка-две. Нямаше какво да си говорят сега те двамата, не беше време за разговор, те се бореха сега срещу смъртта – младото тяло и сърцето на майката.

Горещите вълни на треската мятаха Лазара ту на една, ту на друга страна, блъсваха го отпред, заливаха го, той се давеше, потъваше, едвам успяваше да поеме въздух и те пак го повличаха. Лицето на майка му му се появяваше близо до него – същото мило, загрижено, строго лице, – ту се разтопяваше, изчезваше в червеникава мъгла, задушлива като влажна, гореща пара...

Не беше ли това Долна земя, като в приказката? Той потъна в горещия кладенец и ето срещу него се спусна някъде отгоре Божана. Тя беше лека, сякаш от въздух, като глухарче, като малко облаче, и пак беше същата. „Ами ти си жива, Божано, жива си" – се опита да ѝ каже той, но челюстите му бяха сковани. Тя не чу гласа му, но разбра какво ѝ каза той, полетя пак, завъртя се и застана близо зад него. Не я виждаше, но тя беше там, до рамото му. И Лазар тръгна по дълбокото песъчливо корито на пресъхнала река. Бреговете от двете страни бяха разровени, блестяха яркожълти и очите го заболяваха, като ги гледаше. А пясъкът в нозете му – сух, напечен от слънцето, дълбок, нозете му затъваха до глезените. Горещо е, всичко блести до болка, а слънцето не се вижда. Той трябва да върви дълго, цял ден, чак до извора на реката, там ще узнае най-важното, но времето минава, а той едвам се движи из дълбокия пясък, нозете му са като пречупени, огъват се напред-назад в колената. Божана е до рамото му, върви или лети след него, иска да му помогне, но тя е като въздух. Той знае, че и другата е тук – Ния. Не може да я види в тия ослепителни блясъци. Тя е някъде напред, не може да я настигне. По брега върви баща ѝ, Аврам, и ги гледа, но Лазар не го вижда – знае, че върви там, по брега, и ги гледа не с очите си, а с веждите, черни, провиснали на тежки парцали. Там негде е и наместникът – Лазар чува шепота му, – шепне, съска нещо на елински. Ния върви напред, извръща се и гледа насам. Лазар не я вижда, но знае, че е там, и бърза да я настигне с пречупени нозе, които затъват в пясъка. Всичко потъва във влажен, червен облак, изчезва – Лазар чува гласа на майка си, вижда съвсем близо лицето ѝ.

– Да ти поразхлабя малко превръзката, Лазе... Той пак затваря очи, потъва и пак е там, в безводната река, в сухия горещ пясък.

Стъмнило се е вече, пламъчето на светилника се полюлява от нощния ветрец, който полъхва час по час през отворените прозорци на малката стая. Стоян и Кочо се прибраха от чаршията, миха се, вечеряха сами. Сетне Кочо дойде да помоли майка си да я отмени.

– Не, сине. Оставете ме. Не съм и гладна, сърце да ме изеде. Оставете ме. – Дойдоха на ума ѝ и други, жестоки думи, но тя не ги изрече: „Това е може би последната нощ..."

Сега младите бяха се прибрали в стаята си, а Стоян седеше на колена пред иконостаса, тя чуваше тихия му, провлечен шепот, сподавения му плач и пак блъскаше юмруци в гърдите си, глава в пода. Нека се моли, с какво друго би могъл да помогне той!

– Смили се, Господи, помилуй ни... Вземи мене, Боже, давам ти се и ти се предавам. Вземи ме, спаси детето ми! Накажи мене за греховете ми и за сички грехове на моите люде, на сички люде. Спаси детето ми от тия мъки, дай му живот и здраве! Аз го родих, аз нося сичките му грехове, накажи мене! Господи, Господи...

Като виждаше как се мъчи Лазар, стене и се задушава, Султана се опита да поразхлаби превръзката му.

Сетне я обхвана мисъл да развърже раната, да види тая жестока рана, да види какво става там, под превръзката. Уплаши се, не се реши да посегне. Какво ли ще види там, в черните кървави дупки! Казаха да не се развързва раната, докато трае треската. Да иде утре при кадъната – о, тая змия, черна усойница! – тя може би разбира от такива рани. Човек и за змията се лови. Но до утре... И пак, нека види тя сама най-напред какво става там, под превръзката. Две черни кървави дупки. Тя стисна очи да прогони страшната гледка. От какво се боиш ти, проклетнице! Може би ще му олекне, може би ще изтече нещо оттам – това, което го мъчи толкова. И тя се изправи. Преди това още бе обмислила как да го направи. Излезе в голямата стая, в огнището имаше гюм с топла вода, взе и легена. От сандъка извади няколко късчета меко, прано платно. Пред иконостаса лежеше Стоян превит, неподвижен като пън. Помисли за миг да го повика, да ѝ помогне. Хм, де ще издържи той такова нещо! Тя сама – най-добре. Пресегна се над него, взе кандилото от иконостаса, както беше запалено, внимателно отля в една кафена чашка от топлото дървено масло – лековито е то, прегоряло в кандилото. Стоян не се и помръдна – нека стои тук, ще го повика, ако стане нужда от него. Върна се пак в малката стая и сега вече нямаше да се откаже от това, което бе решила да направи.

При всяко мушване на ръката ѝ под гърба на Лазара той тихо простенваше, но Султана бавно, упорито размотаваше и отлепваше от засъхналата кръв дългата превръзка. Най-сетне превръзката се запъна на разголените гърди, върху самата рана. Султана предпазливо обърса с намокрено в топлата вода късче платно кървавите петна по сухата, гореща кожа. Сетне с друго късче, натопено в дървеното масло, взе полека да мокри и да придърпва залепналата превръзка. Отвън пак се дочу тихият, сподавен плач на Стояна и сякаш в сърцето ѝ отекнаха думите му:

– Помилуй ни, Боже...

Лазар започна да стене продължително – болеше го раната. Тогава Султана бързо-бързо намокри с масло превръзката и отведнаж я дръпна, втренчила остър поглед в раната – кърваво, смъртоносно цвете. Тя не дочу как изохка Лазар и как въздъхна облекчително след бързата тръпка на болката, а веднага премести поглед върху превръзката: между пръстен от засъхнала, почерняла кръв проблясваше при светлината на светилника чисто, алено петно. Сърцето ѝ, цялото ѝ тяло потръпна от радост: нямаше гной, нямаше черна, зинала дупка на младите гърди. Раната едва се бе зачервила наоколо. Султана не се реши да обърне Лазара, да види раната на гърба му. Тя беше по-малка и... дано, Господи, дано да мине, да заздрави! Султана пошепна с нежност, макар Лазар да не я чуваше:

– Нема да те мъча повеке, сине, чедо мило...

Тя го превърза отново. Остави превръзката похлабава. А Лазар беше все там – в горещия пясък, в дълбоката пресъхнала река. Изворът ѝ беше все тъй далеко и Ния беше там, извръщаше към него глава, но той не можеше да я настигне.

Като пяха втори, а може би и трети петли – Султана ги чу, звънеше и ехтеше целият град от песните им, – Лазар се поуспокои, сега той наистина бе заспал. Спеше и цялата къща, прилегна там на пода до него и Султана.

На час-два преди да се раздени, в стаичката тихо влезе Кочовица, с огромни, уплашени очи, коремът ѝ

бе увиснал негли до колената. Опита се да се наведе над свекърва си, но не можеше и току се отпусна на колена до нея. Побутна я с разтреперана ръка, подвикна едва чуто:

– Мамо... мамо!

Султана се изправи, сякаш не бе и спала. Погледна лицето на снаха си, позна.

– Дойде ли веке време, дъще? Отдавна ли е почнало?

– Къде полунощ ли беше... Рекох да потърпя, докато се раздени, но не мога повеке. Страх ме е да не стане нещо. Какво ще правя сега, мамо...

– Не бой се – погали я Султана с грапавата си длан. – Не ти е за пръв път. Ти лесно раждаш. Иди сега, събуди Коча, нека пренесе децата в нашата стая, при дедо им, а ти приготви се, както требва. Ей сега ще стана да сложа вода, да се топли. Кажи на Коча да приготви фенера. Ще вървим да викаме баба Керана. Сам не ще го пусна посред нощ.

Тихо шушнеха двете жени. Кочовица каза:

– Боя се, рано иде, майко. Другата седмица ще влеза в деветия месец, след три-четири дни.

– Човек никога не знай кога ще дойде часът, щерко. Може да си подранила малко, поизплаши се и ти, но не можеш да знайш точно. Хайде сега, върви и надей се на Бога.

Кочовица излезе. Султана се загледа в лицето на сина си, пооправи без нужда завивката му. Той спеше и, струваше ѝ се, по-спокойно. Да беше му казала, да не би да я потърси, но няма да го буди. Излезе в голямата стая, запали огън в огнището, сложи там големия котел с вода.

Кочо вече я чакаше със запален фенер. Поприбра се и тя набързо, надзърна Лазара от вратата и тръгнаха с Коча.

Не се бавиха много, но се върнаха без бабата. Болна била, на легло. Имаше и друга баба, в горните махали, но Султана не я познаваше и кой ще ходи из града цяла нощ! Ако стане нужда, ще вика Бенковица. Родилката надаваше вече първите, тихи стонове. Султана запретна ръкави, изми ръцете си до лактите със сапун. Помагай, Боже!

Докато се раздени добре и слънцето изгря, тя беше все на крак. Ту при родилката, ту при Лазара. Намери време да изпрати и двамата мъже в чаршията, не остави и тая сутрин Стояна без кафе и пак, както винаги, две чашки му наля. Като се събуди Лазар, тя му каза, че снаха му ражда. Той се зарадва – и сам чуваше писъците ѝ. После премина сянка по изпитото му лице. Султана разбра какво помисли той. Един умира, друг се ражда. И тя бе помислила същото – и се прокле за тая зла мисъл. Лицето на Лазара беше мъртвешки бледо и още повече брадясало, изчезнали бяха червените петна по бузите му И погледът му беше някак угаснал.

– Нищо не ми е сега – пошушна той, – нищо не ме боли. Премина огънят, но... И душата... тука... в гърлото ми е дошла.

Султана сега се уплаши повече – стори ѝ се, че Лазар вече се предаваше, приличаше на прекършена гранка. Оттатък се чу нов писък на родилката. Султана изтича, колкото можеше, на вдървените си нозе.

Бенковица дойде и сама – да види Лазара. Донесе му тя две бели медени пити, напоени и прелели от мед като сълза. Лазар едва ги погледна, без охота. Султана я изпрати при децата на Кочовица – бяха се събудили в другата стая и плачеха за майка си.

– Пак ти ще ми се намериш, сестро. Не знам къде по-скоро. – После, като излязоха двете в голямата стая, Султана рече със сподавен глас: – Нели го виж-

даш, сестрице... Сега ме плаши повеке отколкото като го видех окървавен.

Детето се роди скоро след изгрев слънце. Беше пак мъжко – трети поред син на Кочо Глаушев. Когато всичко свърши. Султана влезе при Лазара да му каже.

– Хайде, чедо, пък и от тебе да дочакам синове.

Лазар кимна леко, а лицето му остана все същото. Сетне изви очи към майка си:

– Ще го кръстим Кирил, майко.

– То кумът, Лазе, той знай...

– Не, майко. Ти ще му кажеш. Да прощава. Кажи му да го кръсти Кирил. Това и за спомен на малкия от мене. Да знай, аз съм му избрал името. Най-хубавото име.

На другия ден дойде да види Лазара старият хаджи Захари. Той е бил някога ловец, разбираше от оръжие и от рани. Султана му каза, че бе развързала раната и какво бе видяла.

– Добре си сторила. Да се поосвободят гърдите. Може да са били много стегнати. И с раната добре, щом е била такава, чиста.

Но той си тръгна някак замислен и Султана излезе да го изпрати чак в двора. Старецът каза:

– Сичко е в ръцете на Бога, сестро. То добре, както си видела раната отвън, ама още не се знай какво става вътре. Много е отпаднал Лазе. Не се плаши, ще помогне Бог. А щом му се прище да хапне нещо, тъй, сам да поиска, ти веке от нищо да не се бойш.

Още цяла неделя лежа Лазар ни жив, ни умрял. На дванайсетия ден от раняването му той каза на майка си, а гласът му едва се точеше – слаб и тънък като паяжинка:

– Майко, тетка Бенковица донесе мед, а? Иска ми се тъй, направо от питата...

XV

Аврам Неммур това лято се забави повече по Прилепско, Велешко и Тиквешията. Афионът и тая година беше добре изпечен и мазен. Чорбаджи Аврам затвори всичките си пари в стока – предвиждаше той добри печалби. За около месец време изпрати няколко кервана с афионов катран и семе, а той не бързаше да се върне. Чу той за Лазара Глаушев, чу и за наместника. За Лазара му казаха, че всеки ден го чакат да умре. Бавеше се и чакаше Аврам, та като се върне, всичко да е минало-заминало. Но мина доста време, стоката, която изпрати в Преспа, беше в чужди ръце, за Лазара чу, че се оправял вече, та си тръгна и той най-сетне за дома с последния керван.

Като нищо да не е било, той се зае със стоката си, да я подрежда и реди, да пише сметки, да крои планове и не искаше да знае за кривите погледи, които му отправяха преспанци. Научи се, че когато отишли общинарите с хаджи Захария да се оплачат при каймакамина за нападението върху Лазара Глаушев, каймакам ефенди попитал:

– Кой, оня ли, лудият Глауш, е ранен? Оня ли, дето буни раята? Е, чорбаджилар, не се чудете, той сигурно има много душмани.

Общинарите се опитали да го насочат по следите на нападателя, намекнали кого подозирали преспанци, но никой не се решавал да посочи, да обвини направо Алията. Не беше лесно да обвиниш турчин, който е успял еднаж да се измъкне. Каймакаминът казал:

– Посочете ми убиеца, който и да е той, аз ще го обеся.

Аврам Неммур и преди знаеше, че никой не ще преследва и наказва Алията заради един гяурин, но се-

га и съвсем се успокои. Ала на третия или четвъртия ден след завръщането му в дюкяна му влезе един стар турчин и Аврам позна бащата на Алията. Той отпрати някъде слугите си, покани турчина да седне. Старецът каза:

– Много ти здраве, чорбаджи, от моя Али.

– Къде е той сега?

Турчинът се приведе към него:

– Каймакам ефенди каза да не излиза някое време. А той, чорбаджи, той Али реши да замине за Стамбул. Ама пари му трябват.

Чорбаджи Аврам се позамисли, сетне извади кесията си и наброи на турчина пет лири.

– Ето, ага, за Али тия пари. Половин работа свърши, половин хак получава. Пък и толкова пари ми остави тоя, който поиска от него да вади пищов. За такава работа мои пари аз не давам.

Старият турчин си отиде.

През нощта Аврам Неммур бе изкарал вече първия си сън, когато чу няколко изстрела. Той скочи в леглото си и нямаше защо да пита какви бяха тия изстрели: прозорците на стаята му трептяха в червеникава, далечна светлина – някъде имаше голям пожар. Излезе бързо на чардака – виждаше се, пожарът беше някъде в чаршията. Минарето на чаршийската джамия блестеше като огнен стълб в нощното небе. Чу се някъде по улицата и гласът на пазвантина:

– Ставайте бре, ставайте, чаршията ви гори!

Право беше – цялата чаршия беше християнска. По улиците вече тичаха люде. Аврам бързо облече един кюрк върху долните си дрехи, грабна ключовете от дюкяна и се спусна, колкото сили имаше. Като наближи, видя, че гори тъкмо тая част на чаршията, дето беше неговият дюкян. Някой викна в лицето му:

– От твоя дюкян излезе огънят! Пазвантите видели. Половината чаршия гори!

Отиде още малко по-нататък Аврам и вече не можеше да продължи. Тук всички се спираха безпомощни срещу огнената стихия. Гъст, задушлив пушек пълзеше по тесните улички, а над тоя тъмен облак нататък се премятаха огромни огнени кълба, избухваха високо в сгъстилия се нощен мрак снопове искри. Преспанската чаршия гореше за втори път. Почти всички дюкяни бяха стари, дървени. Някои тук отваряха дюкяните си, измъкваха стоката си вън – да спасяват каквото могат, пожарът можеше да обхване цялата чаршия. Не можеше да се спре с няколко ведра и котли вода, а нямаше никакво друго средство. Чорбаджи Аврам понечи да навлезе сякаш в самите пламъци. Спряха го. А там, в огъня, чезнеше цялото му богатство. Изеднаж той викна, всички там го чуха:

– Алията! Той...

И падна. Пренесоха го вкъщи като мъртъв труп. Още същата нощ получи и втори удар. Схвана се цялата дясна половина на тялото му и дясната половина на лицето се изкриви, езикът му надебеля.

* * *

Ния се върна от Битоля на третия ден след пожара. Тя се зарадва, че се завръщаше в Преспа, та и скръбта не я порази тежко, като видя баща си полужив, онемял, с грозно изкривено лице. Знаеше какво я чака сега – тежки грижи за болния баща, кой знай докога, до края на живота му. И все пак тя не знаеше още всичко. Няколко дни по-късно старият се посъвзе, искаше да стане, опитваше се да говори, едното му око

се блещеше от безсилен гняв. Сега Ния трябваше да учи новия му език, да отгатва мислите му. Той мучеше и кълкреше, махаше със здравата си ръка и с голяма мъка ще изрече по някоя дума, която се търкаляше и мачкаше в устата му, докато се чуе:

– Ъ-ъ-ъ... сичко! Сичко! Сичко... горе? – пулеше се грозно и питаше едното му око: другата половина на лицето му едва потрепваше, като да беше на чуждо някакво лице, сковано в безразличие. Ния разбра.

– Да, татко. Сичко изгоряло. Повеке от половината чаршия. Твоят дюкян не се и познавал де е бил. Казват, некакъв турчин запалил чаршията. На другия ден още забегнал некъде, уплашил се.

Окото на чорбаджи Аврам се разшири още повече – сякаш да изскочи навън.

Сетне той започна пак да пита нещо, да търси с пръстите на лявата си ръка. Ния му показваше ту едно, ту друго и едва най-сетне улучи какво искаше той: кесията и ключа на долапа в стената насреща, дето криеше парите си, разни книжа. Накара я да преброи съдържанието на кесията, да прегледа долапа. Той пак започна сякаш да дъвчи езика си и се чуваше само:

– ...Си... си...

Да, тя разбра: те бяха вече сиромаси. Имаха около двайсетина лири пари, един аниз от стари пари и два пръстена, останали от майка ѝ. Оставаше им тая къща и малкото лозе, което бе купил някога чорбаджията. Аврам Немтур бе сложил всичко на един зар и всичко бе загубил за една нощ. Загуби и здравето си – нямаше сили, че да стане, да работи, да печели.

– Нищо, татко, нищо – погали Ния неспокойната му ръка, в която сега бе се събрала всичката му сила и волята му, упорита и властна допреди няколко дни.

Ния наистина беше спокойна. С това, което имаха, те можеха да живеят две и три години. А после? После – нищо: ще живеят, ще се трудят, тя ще се труди и за него, както всички сиромаси. Две-три години... Имаше време за всичко.

Едва сега, като се върна в Преспа, научи Ния от леля си за смъртта на Божана Бенкова, за раняването на Лазара.

– Как е той сега, Лазар? -попита тя с притаен дъх.

– Лежи още вкъщи, но скоро ще се съвземе – отговори старата жена.

Ния забеляза, че в градината бе се разтворила една закъсняла трендафилова пъпка. Откъсна я още неразцъфнала добре, зави я в тънка кърпа, везана на гергеф, и я подаде на леля си:

– Занеси, тетко, това цвете на Лазара. Поздрав от мене. Ако го задържи, ще знам, че приема поздрава ми. Ако не го задържи, ще знам, че не го приема.

Отиде старата жена у Глаушевци и се върна без цветето.

Към края на лятото Аврам Немтур получи трети и последен удар. Ако имаше двайсет или трийсет души, които го изпратиха до гроба му, то повечето бяха дошли заради Ния. Тя бе останала сега сама и людете я съжаляваха.

Султана и Лазар и сега често оставаха сами вечер в голямата стая с огнището, когато другите вкъщи си лягаха. През една такава вечер Султана каза на сина си:

– Ния, и тя като мене некога. Остана сама на тоя свет. Ех, живот човешки...

Лазар нищо не отговори. Лека, розова мъглица забули лицето му.

* * *

Измина една година от смъртта на Аврама Немтур, а Султана Глаушевица като че ли тъкмо това бе чакала. Каза на сина си, пак насаме:

– Време е веке, Лазе, да си вземем Ния за тебе, а?

Лазар веднага отговори:

– Да, майко.

– И най-добре ще бъде – продължи Султана, – пак хаджи Захария да бъде стройникът.

– Да, майко. Но аз пак нема да отида да живея в сарая на чорбаджи Аврама. Тя тука ще дойде да живей, в нашата къща. И нема да се венчаем, докато не се отвори новата черква.

За трети път дядо хаджи Захари мина като стройник между къщата на Аврама Немтур и къщата на Стояна Глаушев. Но тоя път тръгна от Глаушевата къща. Като се върна, цял засмян в бялата си брада, не каза нищо, ами посегна да скъса черната кърпа на Султана, както беше стар обичай. Стоян Глаушев се разплака и пак отиде, та тупна с колена пред иконостаса, да благодари на Бога за радостта си. Старият хаджия каза:

– От сърце ти се радвам, Лазаре. Вземаш девойче – колкото хубаво, още по-разумно. Като стана дума за бащината ѝ къща, за новата черква, Ния каза: ще бъде тъй, както иска Лазар. Покорно девойче, драго ти е да го погледнеш.

Не след много време дойде вест от Цариград и за новата черква: да се отвори, но преспанци да платят на власите в Преспа двайсет и пет хиляди гроша и да им помогнат да си направят друга черква. Общината плати двайсет и пет хиляди гроша, но преспанци не отидоха да помагат на власите, а те сами бяха малцина и не можаха да дигнат своя черква. Започнаха да се връщат един по един в наново отворената черква. И парите върнаха на общината. Заживяха в мир с преспанци.

Докато дойде известието за черквата, започнаха божикните пости. Глаушевци решиха да дигнат сватба след Божик. А Рафе Клинче срещна един ден Лазара и му рече:

– Да знам без ръце ще остана, ама за твоята сватба новият иконостас ще бъде готов!

Той успя да го направи още за Божик и преспанлии много се радваха.

XVI

Сватбата на Лазара Глаушев и чорбаджи Аврамовата щерка събра много люде в черквата – мъже и жени, канени и неканени. Любопитно беше да се погледат тия младоженци – познаваше ги целият град. Чест и гордост беше за някои да бъдат сватове на тая сватба. Жените шушнеха и мърмореха, макар да бяха в черква. Какво ли нямаше да се разкаже и преразкаже за Лазара, за Ния, за чорбаджи Аврама, за неочакваната смърт на Катерина, за Божана, която умря като годеница, за старата Глаушевица. За хубостта на младоженката не се говореше – хубостта ѝ се виждаше, но по венчалното ѝ облекло ахкаха всички жени: все в коприна, сърма и скъпи кожи. Които бяха видели, разказваха за многобройните и редки, скъпи вещи от чеиза, който бе изпратила чорбаджи Аврамовата щерка в дома на младоженеца. И едно истинско чудо имало между тия вещи: стъклена ламба – първата газена ламба в Преспа. В глухата врява на жените звучаха тържест-

вено и провлечено църковните сватбени песнопения:

– Исаие, ликуй...

Стоян Глаушев ликуваше, застанал на първо място, в дългия си кюрк. Нямаше друг човек между толкова люде, близки и далечни, който да се радва като него на това хубаво тържество, нямаше друго сърце да трепти като неговото в такава чиста радост, без гордост, без себелюбиви помисли и желания, без пресилено възхищение, без завист. Сивите му очи тихо блестяха в радостна влага, засмени, хубави и чисти. Колко време бе минало от оная тъмна нощ, когато избяга от родния си дом на село като подплашена птица? Сякаш беше вчера. И все пак... Той обгърна със светлия си поглед домочадието си, както бяха наредени един до друг около него: Султана, Кочо, Кочовица, Манда, Нона, двамата му зетьове, внучетата му – цяла купчина. Ето и Лазе с тая хубава девойка, новата му снаха... И те ще му народят внучета. Само Катерина не беше тука – ох, чедо! Спомни си той и за трите мъничкти дечица, които му бяха умрели преди толкова години – никога не бе ги забравил; спомни си и за най-голямото Кочово детенце, което бе умряло по-миналото лято. Спомни си и за Благуна – милата, вярна сестрица... Умряла бе и тя преди някое време там, на село.

– Свекърът плаче – пошушна някой.

– От радост.

Стоян нищо не чуваше. Султана го побутна:

– Върви. Върви да целунем венците на младите. Поведе Лазар Глаушев младата си жена, залюля се, потече след тях през сводестата черковна врата пъстрото множество. Вън писнаха две гайди. Надигнаха се стройно и плавно млади мъжки гласове и запяха нова една песен:

Това, що желаех, това, що мечтаех
от далечно време – сполучих сега!...
Не растат самички в поле цветенцата,
нито птички пеят сами в гората,
сами в гората...

Бавно заглъхна сватбената песен под високия покрив, в тъмните ъгли на черквата. Клисарят шеташе из празната черква, да угаси свещите, да прибере и почисти, стъпките му ехтяха по белите плочи на пода, в зейналата празнина наоколо. Показа се като изпод земята Рафе Клинче. Клисарят не се изненада – свикнал бе да го вижда по всяко време в черквата.

– Не си ли на сватба, майсторе?... Е-е – повториха високите черковни стени.

– Не съм.

Отговаряйки, резбарят се ослуша. Сетне пристъпи бързо към един от дебелите странични стълбове и се показа оттам, повел за ръка Стойна Нунева. Тихо бе плакала и подсмърчала тя досега, скрита зад стълба, а сега се разрида и не криеше заплаканото си лице, с подути устни:

– А-а-ху-а-ху!...

– Ела – подръпна я Клинче кротко за ръката. – Ела да видиш новия иконостас.

Тя утихна и тръгна след него. И тя бе се облякла празнично, потропваше с нови кондури по плочите. Спряха се двамата пред иконостаса – цяла стена срещу тях.

– Ето, погледни – започна Рафе Клинче. – Виждаш ли там...

Шест полукръгли колони разделяха царските двери и другите две врати на олтара, други две такива колони опираха до стените от двете страни на ико-

ностаса. Осем по-малки колонки между тях преграждаха кръжилата на десет икони, високи по два аршина. Всяка от тия колони, по-големите, както и по-малките, беше обвита на спирала с преплетени дъбови и лозови клонки и по тях назъбени листа, жълъди, извити лозови мустачки и гроздове, тънко изрязани, издълбани – струва ти се, ако подухне ветрец, ще затрептят и зашумят листа и клонки. Тук и там по клонките накацали птички, готови да подскочат на съседното клонче, или сгушени там, чудни някакви птички с дълги, разперени опашки, виждат се и оченцата им. На всяка колона, в елипси, по два образа на светци. На горния край на всяка колона венци и китки, цветя и листа, над трите врати над всяка от десетте големи икони проточени плитки от цветя и листа, горният пояс на иконостаса също преграден с две такива плитки по цялата му дължина, а между тях редица от по-малки икони. Долу под всяка от големите икони, също такъв венец – кръжило за по-малка икона. Всички тия цветя, листа и клонки, венци и китки по целия иконостас лежат върху тънка, ситно издълбана дантела от найчудни плетеници.

– Сички тия птичета – обади се клисарят, дигнал един голям пиринчен свещник, – сека сутрин ми пеят, а като узрей гроздето...

Стойна, както бе зяпнала цяла, се обърна към него с учудени, доверчиви очи.

– Хе-хе-хе! – засмя се тихо клисарят.

– Невинна душица си ти... Ела да ти покажа друго нещо – подръпна я резбарят, взе една запалена свещ и я поведе към левия край на иконостаса.

И на крайната колона до стената тук се виждаха между клонките и листата две елипси една под друга и в тях бяха издълбани два образа. Рафе Клинче бавно приближи запалената свещ към по-горния образ и тъй, бавно се показа в светлината на свещта, като че ли се роди от самата светлина образът на Катерина Глаушева. Стойна веднага я позна и пак заплака:

– Ъ-ъ-ъ-ху!

– Тихо! – пошушна ѝ Клинче и тя млъкна. – Не искам никой да знай. Само като доближиш запалена свещ, ей така, само тогава се познава, че е тя. Тихо. – Свещта трепереше в ръката му, той бързо я дръпна към другия образ, по-долу: – А виж тука!

Там пък се показа неговият образ; виждаше се как е дигнал чук да удари длетото в другата му ръка, забито в късче дърво. А отдолу подпис „Преспа градъм.декемвріа лето госп. 1864". Името си не бе издълбал. Той дръпна пак свещта, погледна Стойна с изкривено лице в горчива усмивка и рече тихо:

– Какво... за мене не ще заплачеш! Никой не е плакал за мене досега, дори и родната ми майка, умрела, преди да ме види. Никой – затрепера тихият му глас, той дигна пак свещта към образа на Катерина и въздъхна: – Само тя...

Без да дочака отговор, Клинче пристъпи натамък и пак се спря срещу иконостаса. Стойна го последва като сянка на пръсти по плочите, боеше се да почукне с новите си кондури. Резбарят продължи все тъй тихо, загледан в иконостаса:

– Птичките пеят, зреят гроздовете... Душата ми е в това дърво. Като мине време, като потъмней, ще стане още по-хубаво. – Той дигна жилестата си ръка: – Виждаш ли, погледни! По това ще ни познават людете некога, ще ни знаят...

Клисарят се приближи зад тях, почука една в друга венчалните корони от лъскава, жълта тенекия. Лукаво се усмихна:

– Требват ли ви... Хайде аз ще ви...

Рафе Клинче се дръпна и го погледна мрачно. Обърна се и мълчаливо се отправи към вратата на черквата. Вън го пресрещна синя януарска вечер, обхвана с ледени длани лицето му. Резбарят се спря за миг. Чакаше ли някого? По плочите на притвора се чуха стъпки.

ДУМИ ЗА ДИМИТЪР ТАЛЕВ

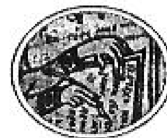

ДИМИТЪР ТАЛЕВ

(Редове от биографията)

Роден е на 1 септември 1898 г. в град Прилеп (днес в Република Македония). До падането на България под османско иго обаче градът векове наред е бил в пределите на българската държава. Едва ли е необходимо да се връщаме толкова далеч в неговата история, но не можем да не отбележим някои от по-важните ѝ моменти, тъй като те занимават и самия Димитър Талев през целия му съзнателен живот.

За първи път името на град Прилеп се споменава след трагичната битка при Беласица (1014 г.), в която, както е известно, Самуиловите войски са не само разбити, но по заповед на византийския император Василий II и ослепени, като на всеки 100 души е оставен по един с едно око, за да ги върне при цар Самуил. Българският владетел не можал да издържи на тази покъртителна картина и починал от сърдечен удар.

След падането на България под византийска власт (1018 г.) град Прилеп е включен (в църковно и административно отношение) в пределите на Византия. Знае се, че влизал в диоцеза на Битолската епархия, която била под върховенството на Охридската архиепископия. В града е открит един от най-старите български литературни паметници, писан с кирилски букви – т. нар. Варошки надпис.

При освобождаването на Прилеп от византийска власт той преминава във владенията на българския болярин Добромир Хриз, който взел активно участие във въстанието на Асеневци (1185 – 1187 г.), но след това

се провъзгласил за независим владетел в Северна и Средна Македония.

По-късно градът се споменава като отделно административно средище в Дубровнишката грамота (1230 г.) на цар Иван-Асен II и като център на област – във Виргинската грамота на цар Константин Асен (1257-1277 г.).

През следващите десетилетия градът е включен в пределите на Епирското деспотство, Никейската империя и в Сръбското кралство. От 1366 г. до падането му под османско владичество той е столица на двамата феодали Вълкашин и Марко. За тази епоха ярко свидетелство са т. нар. Маркови кули, останки от които са запазени и до края на XIX в. (и по-късно) на възвишението Варош. Други следи от средновековното минало на града са двата манастира „Св. Архангели“ и „Св. Богородица“.

През епохата на османското иго Прилеп има съдбата на повечето български градове и селища. Историческите сведения за времето от края на XIV до края на XVIII в. са твърде оскъдни. Знае се, че през следващите десетилетия градът се оформя като важно занаятчийско средище във Вардарска Македония. Местният еснаф участвал в 38 занаятчийски сдружения. Децата се учили в местно килийно училище. След идването на Йордан Хаджиконстантинов-Джинот и Георги Икономов, в училището били въведени по-съвременни методи на обучение.

Известно е, че населението на Прилеп е лишено от възможността да се порадва дълго на извоюваната през 1878 г. свобода, тъй като по волята на западноевропейските велики сили, залегнала в Берлинския договор от 1878 г., Македония (заедно с Одринско) отново е оставена под пряката власт на султана. Това обстоятелство се отразява твърде негативно върху по-нататъшното икономическо и културно развитие на града. Едва в края на XIX в. в него е построена по-свястна сграда за местното класно училище „Св. св. Кирил и Методий“. Заедно с него функционирало още и едно девическо училище „Светлина“. За кратко време тук е открита и Духовна семинария, но скоро след това тя е преместена в Скопие, и пр.

Първоначално малкият Димитър (наричан Димче от близките си) учи в родния си град. След това се премества в Солун, където постъпва в Българската мъжка гимназия „Св. св. Кирил и Методий“ – най-голямото българско учебно заведение в Македония от 80-те години на XIX в. до Балканската война 1912-1913 г. От там се прехвърля в Българската гимназия в Битоля. Учи известно време в Скопие и завършва средното си образование в Стара Загора.

Трудно е да си обясним причините за това често местене в посочените градове другояче, освен с материалните затруднения, които е изпитвал жадният за знания младеж. По тази причина той не продължава и по-нататък образованието си. Принуден е да започне работа, за да осигурява не само своята, но и на семейството прехрана. Баща му умира, когато той е още 10-годишен, и поради това издръжката на останалите двама братя и сестра падат на ръцете на майка му. Мизерията, на която е изложена цялата им фамилия, е причина за ранната смърт на сестра му.

Едва след края на Първата световна война Талев прави опит да продължи образованието си. През 1920 г. записва медицина в Загреб, но неизкарал до края семестъра, прехвърля се във Виена, където следва само един семестър философия и също се отказва. Влечението му към литературата се оказва по-силно, поради което

постъпва като студент по славянска филология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

Твърде случаен, но и твърде знаменателен е фактът, че Талев пристига в България (есента на 1921 г.), когато току-що е починал патриархът на българската литература Иван Вазов. Като дете и юноша той чете с увлечение неговите творби и изпитва силно влияние от романа му „Под игото“. За начеващия писател няма по-голямо желание от това да бъде написано подобно произведение и за трагичната участ на родната му Македония.

Като студент в университета Талев има рядкото щастие да слуша лекциите на професорите Иван Д. Шишманов, Йордан Иванов, Боян Пенев, Михаил Арнаудов, Любомир Милетич и Стефан Младенов, всеки един от които е цяла епоха в българското литературознание. Под тяхно влияние интересът му към българската литература и история се засилва още повече. Когато обаче завършва висшето си образование, няма възможност да се отдаде професионално на литературна дейност. Потребността от материални средства го тласка към съвършено друго поприще – журналистиката. За няколко години извървява трудния път от обикновен коректор до редактор, главен редактор и директор на в. „Македония“.

Навлизането му в журналистиката го поставя в непосредствено съприкосновение с обществено-политическия живот на България. Той е непосредствен свидетел на голямата покруса, обхванала българското общество от тежките условия, наложени на страната от Ньойския диктат (1919 г.) след поражението ѝ в Първата световна война. В същото време вниманието на младия Талев не се откъсва и от съдбата на родния му край. Той е още невръстно дете, когато в Македония и

Одринско избухва епичното Илинденско-Преображенско въстание 1903 г. После ще узнае, че и баща му – Тале Палисламов, също е взел участие в него.

Талев е вече 15-годишен, когато Вардарска Македония, в която се намира и родният му град Прилеп, след премахването на османското иго попада под ново чуждестранно владичество – на сръбската власт. След края на Първата световна война по силата на споменатия вече Ньойски договор положението във Вардарска Македония не само че не се подобрява, но се влошава още повече. В областта е стоварена многобройна сръбска войска, доведени са нови сръбски учители и свещеници с неприкрития стремеж на белградските управници за нейното незабавно асимилиране и денационализиране. Неслучайно самата област е наречена от тях „Южна Сърбия“.

Като студент в Софийския университет „Св. Кл. Охридски“ Талев е свидетел и на друго важно събитие – възстановяването на Вътрешната македонска революционна организация (ВМРО), на която поробеното българско население във Вардарска Македония гледа като на свой защитник от репресиите на сръбската власт. В самата организация обаче протичат сложни и противоречиви процеси, които довеждат до остри сътресения в нейния живот. В края на август 1924 г. при твърде мистериозни обстоятелства е убит водачът на организацията – Тодор Александров. Неговото място заема младия Иван (Ванче) Михайлов, който само за няколко години се утвърждава като нов предводител на ВМРО.

Талев е вече на работа във в. „Македония“, когато през юли 1928 г. на една от централните софийски улици пада убит и другият водач на организацията – генерал Александър Протогеров. Неговата смърт до-

вежда до разцепление на ВМРО на две крила – михайловистко и протогеровистко. Младият журналист е изправен на кръстопът. Той бе изживял веднъж едно идейно превъплъщение. Като ученик в горните класове и покъсно изпитва върху себе си влиянието на анархистическите, социалдемократическите и дори комунистическите идеи. Неслучайно и първите си публикации помества именно в левия български печат по време и след края на Първата световна война. Към средата на 20-те години на миналото столетие той вече се е освободил от тях и насочва вниманието си към съдбата на поробеното си отечество.

Време за колебание при изникналите раздори във ВМРО няма и той преминава към течението, възглавявано от Иван (Ванче) Михайлов. До 1944 г. е не само негов искрен привърженик, но и един от близките му съратници. Като редактор, главен редактор и директор на в. „Македония" последователно и неотклонно прокарва неговите възгледи за българския етнически облик на Вардарска Македония и за крайната непримиримост спрямо установеното в нея сръбско господство.

Застанал на тези позиции, Талев не крие разочарованието си от непоследователната политика не само на земеделското правителство, но и на наследилите го след това кабинети от 1923 г. насетне по отношение на македонския въпрос. Особено силно е неговото недоволство от решението на деветнайсетомайския режим да разтури не само съществуващите в страната политически, но и националнореволюционни организации, сред които е и ВМРО.

След преврата от 19 май 1934 г. Талев продължава журналистическата си дейност. Спирането на в. „Македония" го принуждава да стане сътрудник на други столични издания – в. „Мир", „Дневник" и пр. Чак през 1938 г. получава назначение като редактор в друг вестник – „Зора", издаван от широко известния по онова време журналист Данаил Крапчев. Поверен му е културният отдел на вестника. Задачата му никак не е трудна, тъй като има пълно единомислие с Крапчев не само по тази проблематика, но и изобщо по обществено-политическото развитие на страната. И двамата с еднакво усърдие подкрепят цялостната вътрешна и външна политика на българските управляващи в навечерието и по време на Втората световна война. Поради това Талев е високо тачен от тяхна страна. Неслучайно той е един от малцината български журналисти, които след прикачването на България към хитлеристката ос е канен два пъти на посещение в Третия райх. Избран е за член на Съюза на българските писатели и минава за един от големите авторитети по литературни и културни въпроси.

Всичко това продължава до преломната 1944 г., която поставя нов период в личния му живот. Непосредствено след политическата промяна на 9 септември, Д. Крапчев е ликвидиран. Същата участ сполетява и други представители на българската литература и култура - Йордан Бадев, Райко Алексиев и др.

В първите дни след тази дата с Талев нищо не се случва. Той обаче живее твърде напрегнато и в очакване. Тревожните му предчувствия скоро се сбъдват. През октомври 1944 г. е повикан „за справка" в Дирекцията на милицията и от там се озовава в килия на Централния софийски затвор. През ноември с.г. узнава от своите близки, че заради „фашистката си дейност" до 9 септември 1944 г. е сред изключените 28 членове на Съюза на българските писатели. Макар че не е изправен пред Народния съд, участта му никак не е по-лека от тази от тия, които са съдени от него и оставени

живи. Последва изпращането му в различни трудово-изправителни общежития (концлагери), където е принуден да упражнява тежък физически труд въпреки недоброто си здравословно състояние. След освобождаването от лагерите не му се разрешава да се завърне в столицата, а е интерниран в малкото градче Луковит, където прекарва чак до 1952 г.

След възстановяването на гражданските и политическите му права е върнат отново в редовете на Съюза на българските писатели. Скоро след това следва и включването му в неговия Управителен съвет, а малко по-късно дори е избран за народен представител в V Народно събрание. Той обаче няма време да се радва на оказаните му почести, тъй като на 20 октомври 1966 г. умира в София.

Талев започва литературната си дейност, макар и само мимоходом, още в годините на Първата световна война. Първият му разказ - „В очакване", излиза във в. „Родина" и е написан изцяло по подражание на Ив. Вазов. Както вече казахме по-горе, през следващите години сътрудничи на някои от левите издания в страната. Едва от средата на 20-те години насетне се насочва не само към в. „Македония", където е редактор, главен редактор и пр., но и към други македонски издания – в. „Македонска трибуна", в. „Свобода или смърт", в. „Вардар", сп. „Родина" и пр.

През 1925 г. излиза първата му книга - „Сълзите на мама", която обаче не оставя дълбоки следи в творческата му биография. Чак след появата на новата творба – трилогията „Усилни години" („В дрезгавината на утрото", „Подем" и „Илинден"), привлича вниманието не само на литературната критика, но и на българската общественост. Темата за Илинденско-Преображенското въстание продължава да го вълнува, поради което се заема с написването на нова биография за Гоце Делчев. Куражът му не ще да е бил малък, след като е знаел, че подобно произведение за най-обаятелната фигура в македонското революционно движение бе написал преди него не кой да е, а Пейо К. Яворов – приятел и другар на Гоце, също участвал в революционните борби на Македония.

Талев посреща с голяма радост навлизането на българските войски в Македония (пролетта на 1941 г.) и бидейки под въздействието на това събитие, пристъпва и написва отдавна замислената си книга „Град Прилеп, борби за род и свобода", в която показва не само българския облик на родния си край, но разглежда и водените от него борби като съставна част на революционната борба на българския народ през вековете.

Към съдбата на Македония Талев се връща и след политическата промяна на 9 септември 1944 г. Изумителното в случая е, че той пристъпва към знаменитата си трилогия „Железният светилник", „Преспанските камбани" и „Илинден" в момент не само, когато животът му е на косъм от смъртта поради сполетелите го житейски несгоди, за които вече стана дума, но и когато е налице крайно неблагоприятна обществено-политическа обстановка в страната за разработване на такава проблематика. Знае се, че непосредствено след края на Втората световна война новите управляващи фактори на България са силно увлечени от идеята за южнославянска федерация и по-конкретно за обединение със съседна Титова Югославия. При тази обстановка всяко напомняне за българска етническа принадлежност на християнското население във Вардарска Македония би се натъкнало на острото противодействие на Белград и би било немалка пречка на идеята за двустранната федерация. Нещо повече, самата

българска власт бе прегърнала възгледа за т. нар. македонска нация и позволи на скопски емисари да пристигнат в Пиринския край и да насаждат открито „македонският език“ сред местното българско население. При тази обстановка всяко напомняне, че във Вардарска Македония живеят българи, се анатемосваше и жигосваше като израз на „български национализъм и шовинизъм“.

Така или иначе, идеята за южнославянска федерация скоро се проваля, и то не по вина на България. Както се знае, през лятото на 1948 г. по внушение на Москва Югославската комунистическа партия е осъдена за „груб национализъм“ и изключена от състава на Коминформбюро. Това доведе веднага до влошаване не само на съветско-югославските, но и на българо-югославските държавни отношения.

Въпреки настъпилия обрат промяна в българската позиция по македонския въпрос не се почувства. Това е и причината, поради която при преброяване на населението в страната (1956 г.) жителите на Пиринския край насилствено са записвани като „македонци“. Едва след произнесената от Тодор Живков прословута реч в Благоевград (март 1963 г.) започна преориентация на българското становище по въпроса за етническата принадлежност на населението не само в Пиринския край, но и във Вардарска и Егейска Македония.

При тази очертана макар и в най-общи щрихи вътрешна и външна политическа ситуация след 9 септември 1944 г. Талев се заема с написването на своята сага. В нея на преден план са изтъкнати не исторически, а граждански и битови проблеми на една фамилия от Македония, като се третират въпроси за наследяване и развитие на родовото начало, за духовното единство на поколенията и пр.

След публикуването на трилогията довчера анатемосваният писател е посрещнат с открити симпатии и възхищения от официалната литературна критика. През 1959 г. му е присвоено и най-голямото държавно отличие – Димитровската награда. Този акт едва ли можеше да компенсира репресиите и преследванията, на които бе подложен от 1944 до 1952 г.

Миналото обаче е затворена страница и Талев добре знае това. Ето защо той се заема с истинско “надбягване“ с времето. Знае, че годините му са преброени и въпреки разклатеното си здраве пристъпва към написване на нови произведения, и то с чисто историческа проблематика. Вече бе публикувал книгата си за Чипровското въстание („Кипровец въстана“) и обърна погледа си към епохата на отец Паисий Хилендарски и към съдбата на двамата братя от Струга – Димитър и Константин Миладинови, дръзнали в средата на XIX столетие да издадат сборника „Български народни песни“.

В началото на 60-те години писателят заживява с нови сюжети както с историческа, така и с гражданска проблематика. Успява да преработи само историческия си роман „Самуил“, който сам определя като „летопис за края на Първата българска държава“. Настъпилата през есента на 1966 г. смърт не му позволява да осъществи новите си творчески планове. Но и това, което оставя, е предостатъчно, за да утвърди името му като един от най-ярките представители на българската литература през XX век. Творчеството му се радва на голяма популярност и в чужбина. Позначителните му произведения са преведени на голям брой езици не само в Европа, но и в Азия. Последният по-значителен акт на голямото уважение към писателя е научната сесия, организирана от Българската ака-

демия на науките през есента на 1998 г., по повод 100 години от рождението му. В изнесените на нея доклади и съобщения бе направен опит за нов прочит на жизнения и творческия му път. Няма съмнение, че и за в бъдеще неговото наследство ще бъде отново обект на изследвания от литературната критика, а произведенията му ще продължат да се радват на внимание от многобройните почитатели.

МИЛЕН КУМАНОВ

СЛОВО ЗА ДИМИТЪР ТАЛЕВ

Димитър Талев е писателят, когото и читатели, и критика единодушно свързват с Вазовите традиции, Димитър Талев е творецът, за когото е станало общо място твърдението, че е приемник на „патриарха" на българската литература – приемник и на пламенното му родолюбие, и на повествувателните му традиции.

И в това сравнение има нещо много вярно.

И Вазов, и Талев създават романи, които са определяни като „национална епопея", „историческа хроника", „енциклопедия на народния живот". Няма критик, писал за Талев, който да не е сравнявал класическата му четирилогия с Вазовия шедьовър „Под игото", още повече че Талевите книги са разказ за останалата „под игото" Македония, при това разказ, съсредоточен също като Вазовия около „пиянството" на един народ и „пробуждането" след кървавия погром. Но разликата между Талев и Вазов не е в това, че във Вазовото творчество след „под игото" има „избавление", а Талевото творчество не достига до „избавлението". Разликата е друга.

Сам Талев охотно се вживява в ролята на приемник на Вазов и многократно говори за въздействието на Вазовия роман. „Ако има една книга, която е била мой учител в ранната ми младост, това е „Под игото" – признава писателят и продължава: - Влиянието на Вазовия роман върху мене беше голямо. Както се знае,

в него нашият поет описва страданията на българския народ под турско робство, а когато го четох аз, моята родна Македония беше все още под турска власт... У нас тая книга беше забранена, за нея се наказваше с многогодишен затвор... За мене тая книга стана ключ към голямата и сложна тайна на писателското творчество."

Забележете начина, по който Талев изтъква магичното обаяние, което упражнява Вазов върху него – Вазов и „Под игото" не са един от многото образци на младия Талев. За Вазов Талев говори като за върховен пример, за „Под игото" като за единствената книга – учител.

А Димитър Талев се чувства приемник на Вазов не само като повествувател. Той съзнателно подчертава и една биографична приемственост с „патриарха".

„Спомням си, че пристигнах на българска земя в деня, в който умре Вазов. Когато слезох на пристанището в Лом, узнах, че е починал Вазов."

На 22 септември 1921 година, в деня, когато Вазов завършва земния си път, един 23-годишен младеж, роден в Прилеп, учил в Солун, Скопие и Битоля, в Загреб и Виена, се заселва завинаги в България, продължава образованието си в софийската Алма матер и започва своя драматичен и трагичен път на писател, общественик, журналист.

В тази биографична случайност има като че нещо съдбовно – в деня, в който си отива от живота Вазов, на българска земя и в българската литература встъпва онзи, който ще бъде упорито определян като негов наследник.

А в това, че Талев така охотно сам подчертава приемствеността си с Вазов, има нещо повече от действително школуване в „тайната на писателското творчество" и от една знаменателно-символична случайност.

В годините, когато прави тези свои признания, след появата на „Железният светилник", приемствеността с Вазов е била необходима на Талев не само като признание на творческо родство, но и като своеобразно идеологическо алиби.

Защото по времето, когато още първият роман от забележителното му четирикнижие вече е превърнал Талев в „жив класик", радващ се на официално признание, малцина са знаели (а никой не е смеел да го каже открито), че Талев е писал и дописвал, замислял и започвал своите нови творби в най-трудните, мъчителни и страдалчески години на своя живот – преминал през арести и затвори, концлагери и интернации. „Широките плещи" на Иван Вазов в онези години са били удобен заслон за един писател, който доскоро е бил репресиран като „народен враг" с чудовищното обвинение в... родолюбие. Да, колкото и парадоксално да звучи – българите се избиват един друг не само обвинявайки се в „родоотстъпничество", но и в „родолюбие".

Но в охотното подчертаване на родството с Вазов у Талев има и един припомнящ укор. Защото самият Вазов, зад чиито широки плещи се крие като че изстрадалият Талев, няколко години преди Талев да подчертава с такава страст родството си с него, беше изхвърлен зад борда на българската литература с обвинения, че е „еснафски" и „буржоазен" писател, а също и „националист".

Едва столетният му юбилей през 1950 година след скудоумното заслепление на предишните години възвърна „народния поет" на българската литература, макар че още дълго значими дялове и от неговото твор-

чество, и от българската литература тънеха в здрача на забрави и забрани.

На следната 1951 година друга забележителна българска творба – романът „Тютюн" – проби след показателна за духа на онези времена битка ледовете на идеологическите догми.

След Вазов и след „Тютюн" появилият се през 1952 година „Железният светилник" бе третият ледоразбивач, разчистващ пътя за по-нормален ход на българската литература. Но самият факт, че дори на творба като „Железният светилник" бе нужна и опората на Вазов, и опората на „случая „Тютюн", показва колко дълго още щяха да траят „размразяванията" в българската литература.

Отдавна вече „алибито" на Вазовската традиция не е нужно на Талев за пълноценно осмисляне на творчеството му. Но - макар и отдавна да си е извоювало високия статут на „класика" – не би могло да се каже, че Талевото творчество, достойно оценено, е осмислено докрай в цялата му смисловна дълбочина и богатство, въпреки че проницателни тълкуватели (от Боян Ничев до Тончо Жечев, от Стоян Каролев до Симеон Янев) не са му липсвали. Ако въобще едно творчество може да бъде осмислено „докрай". И именно сянката на Вазовата традиция, която му помогна и да се извиси, пречи в известен смисъл Талевото творчество да бъде разбрано и осмислено в цялото му художествено богатство.

И тук е един от парадоксите на Талевото дело.

Затова нека се взрем по-внимателно в него.

Далеч преди с „Железният светилник" да стане признат класик на българската литература, Талев създава немалко по обем повествувателно дело. При това именно следвайки Вазовата традиция.

Няколко книги с разкази, трилогията „Усилни години" и романът „На завой", биографията на Гоце Делчев и селищна монография за родния му Прилеп, една драма, исторически разкази и книги за деца – това е равносметката на писателя Димитър Талев за периода между двете световни войни. Както се вижда – немалко по обем и жанрово разнообразно творческо дело.

В годините на тоталитаризма това ранно творчество на писателя бе и слабо познато, и несправедливо подценявано, дисквалифицирано с обичайния за онези години аргумент, че е „идейно погрешно". Днес, разбира се, могат да се намерят хора, които да открият, че и в класическата си четирилогия Талев е плащал данък на политически конюнктури, че е трябвало да се съобразява с коварните извивки на националнополитическите стратегии, ако въобще може да се каже, че България има такава. Като не говоря за това, че от различни политически гледни точки всяка позиция може да бъде определяна като „погрешна". Работата очевидно не е в „правилността" на политическите позиции, а в нещо, което стои над тях. Стендал, Толстой и Стефан Жеромски имат коренно различно отношение към едни и същи политически събития и личности, но романите им са висока класика независимо от различните им национални политически позиции, които взаимно се отричат като „погрешни".

Затова нека се опитаме да видим какво – отвъд една или друга идейна и политическа конюнктура – прави четирилогията, започнала с „Железният светилник", висока художествена класика, а междувоенното творчество на Талев (което, разбира се, съвсем не бива да бъде подценявано) – литература от по-нисък художествен ранг. Та нали ако беше само до Вазовите традиции, те присъстват не по-малко и в „Усилни години".

Защо именно в мъченическите си години Талев постига големия си творчески успех? Бихме могли да кажем, че също както при Достоевски страданието е просветлило духа на Талев към една висша мъдрост, която знаеха още древните гърци и която Есхил наричаше „Pathei mathos" („познание чрез страдание").

В класическата романова поредица на Талев присъства тази художествена магия, която можем да определим и като просветлена мъдрост на едно „познание чрез страдание". Но и това не е обяснение докрай. И то не само защото не ни казва какво именно „познание" е постигнато чрез „страданието". А и защото страданието може не само да просветли човешкия разум, но и да го затъмни, като не говорим за това, че отвъд известни предели страданието унищожава не само разума. Във века на концлагерите, след Освиенцим, дори Есхил едва ли би си позволил да говори за pathei mathos.

Затова нека се взрем по-внимателно какво познание за човека изнесе Талев отвъд своето страдание.

Малцина от тълкувателите му са осмисляли забележителната промяна на името на родния град на Талев. Сам писателят казва, че е променил името на родния си град в романите си, за да представи един обобщен, типичен, „усреднен" македонски град. Но аз мисля, че промяната на Прилеп в Преспа съдържа нещо повече от художествена обобщеност, то е преди всичко из-скок от една реалност в друга. Един из-скок от материалната конкретност на бита и историята в духовната реалност на просветления в изкуството живот.

На едно място Талев споделя за ранната си трилогия „Усилни години": „Историята на македонското революционно движение ми даваше сигурния гръбнак. И аз се придържах към нея твърде здраво. Имаше някаква боязън у мене да се откъсна от историческите факти."

Историята, уви, сама по себе си не дава никакъв „сигурен гръбнак" на никой писател. Затова едва когато Талев прави из-скока от „долната земя" на историята в „горната земя" на изкуството, едва когато зад исторически съществуващото се докосва до духовно-същностното той постига големия си творчески успех.

Този из-скок се осъществява в „Железният светилник".

Самото преображение на реалния географски топоним, който е име на странна птица бозайник, на сляпа летяща мишка, обитаваща пещерите и мрака на нощта, в светлото снежно име Преспа е символ на чудотворното художествено преображение. („В тъмнина живей нашият град и бухали бухат из него" – казва един от Талевите герои.) Един смайващ из-скок от Платоновата пещера на сенките, от „тъмните вилаети" на историята (както ги наричаше Иво Андрич) към светлината на преобразяващия дух, на пречистващото изкуство, към света на сияещите „ейдоси", на „вечно-сияещата" красота.

Нека се взрем по-внимателно в това чудотворно преображение на „историческите факти" в една по-висша художествена действителност, в онази „яснота" на изкуството, която беше художественият идеал на Талев, осъществен – доколкото „идеал" може да се осъществи – в зрялото му творчество.

Не е толкова трудно да се забележи, че голямото художествено постижение на Талев е не описанието на историческите факти, а изваянето на одухотворените човешки образи, а сред тях с най-голямо художес-

твено сияние се открояват трите класически женски образа – Султана, Катерина и Ния, и вплетените в техните интимни драми Стоян и Лазар Глаушеви, Божана, Рафе Клинче и Райко Вардарски. Но дори и в тази малка галерия от великолепни образи се откроява със своето трагично величие Султана, чийто образ като че в най-голяма степен въплъщава и една сложна нравствена проблематика, и една човешка тайна. Светлината, която излъчва този образ, крие и мрачно величие. С този образ Талев разкрива не само традиционни добродетели като достойнство и трудолюбие, търпение и саможертва, но и се докосва до проблематиката на греха и престъплението, до някакъв „черен и тъмен дух", Султана извършва най-страшното престъпление – убийството, дори още по-страшно – детеубийството. И убива не само собствената си дъщеря, но и нероденият си внук. И още нещо – убива една любов, самата животворна сила на живота.

Обикновено в критическите тълкувания се изтъква, че трагичното величие, което струи от Султана, произтича от противоречието между нейното поведение на младини и в старини. Самата Султана като млада, казват, се противопоставя дръзко на робуващото на патриархални норми обществено мнение в името на своята любов, а вече като майка погубва детето си, робувайки на същия общоприет патриархален морал, срещу който някога сама се е разбунтувала. Доведена до скудоумните ѝ следствия, тази схема е изглеждала дори така – прогресивна с нравствения си бунт на младини, зрялата Султана е станала консервативно патриархална. А биологично-генерационно трансформирана, тази „историческа диалектика" може да се формулира така – съществува вечно противоречие между „старо" и „ново". Тази интерпретаторска схема изглежда добра, но не е вярна.

Младата Султана наистина се противопоставя на робуващото на патриархалния морал хорско мнение. Но не в името на личното си щастие, а в името на родовата традиция и приемственост. Не за да споделя любовни ласки със Стоян Глаушев тя го приема в дома си, а за да разпали отново угасващия огън на един дом. За да възроди и продължи един дом и род, едно семейно огнище, тя се оженва за младия селянин, пренебрегвайки и обичайни съсловни предразсъдъци. Бихме могли да кажем, разбира се, че желанието да продължи рода е само морален претекст на несъзнаваните ѝ еротични пориви. Но не е така. В романа има нещо друго, което прави жеста на младата Султана по-различен от бунт срещу патриархалните норми в името на личния сърдечен избор. Защото между личния порив на Султана и обичайните патриархални норми на социалния колектив (представен чрез хлевоустата хорска мълва) има още една и по-висша морална инстанция. Има един по-висш свидетел, гарант на нравствената и плътската чистота на „бунтовницата" срещу хорското мнение. Султана е „грешна" за хората, но тя знае, че не е съгрешила, защото сам Бог вижда и знае, че не е съгрешила.

С тази интерпретация съвсем не искам да плащам данък на модните днес религиозни травестии на довчерашните воинстващи атеисти. Защото и работата с Бога не е така лесна и ясна у Талев.

И това ще видим при други нравствени драми на неговите герои. Най-напред при следващата, вече превърнала се в житейска трагедия, драма на Султана.

Катерина не е съгрешила пред хората (както младата Султана), но за майка ѝ старата Султана, тя е съгрешила пред Бога. Но в името на тази, известна само Богу истина, Султана извършва най-страшния грях,

който е много повече и от грях, защото е престъпление – Султана не само убива една любов, не само убива плода на тази „грешна" любов на дъщеря си, тя убива и плода на своята, някога отстоявана любов – убива собствената си дъщеря. И в тази трагедия се крие найсложният и тъмен възел от нравствени проблеми, които поставя Талевото творчество. Та нали Султана е унищожила греховния плод на дъщеря си именно в името на Бога, а не под укора на хорското мнение (за което още младата Султана знаеше, че може да бъде погрешно). Но в името на този Бог „правдата" на Султана се оказва престъпление. Пак пред очите на същия Бог, защото хората не узнават и за престъплението на Султана, както не са узнали за „греха" на Катерина.

Но нали самата Султана „съди" Катерина не заради греха ѝ пред хората, а за греха, който тя е сторила само пред очите на Бога. Но дали това е „грях" в очите на Бога? В очите на Султаниния Бог тайната любов на Катерина и Рафе сигурно е грешна, но в очите на Елин-Пелиновия Бог и неговите божии служители тази любов едва ли е грешна. Но нека тук оставим и Елин-Пелиновия Бог (ако допуснем, че в неговия свят има Бог), и Султаниния. По-важното е друго – че Султана осъзнава своето престъпление като грях, че сама съди себе си. Дали Султана е узнала, че човек – дори под погледа и в името на Бога, има право да съди само себе си, а не другите, който и да било друг – дори собственото си дете, е въпрос, който не е толкова важен. Важното е, че Талев ни е внушил със своето творчество това познание, че ТОЙ знае тази нравствена истина. Както я знаят и други негови герои – и Рафе, и Борис Глаушев. Тяхната, както и на много други герои нравствена драма (дори и когато въобще не е подробно анализирана или дори не е показана) вече е подсказана чрез образа на Султана.

И още нещо има тук. Горещият „родолюбец" Димитър Талев с поставените от него нравствени проблеми е представил и внушил по-сложни проблеми на човешкото битие, по-дълбоки човешки драми. Показал е драматичния и трагичен сблъсък, който човешката „истина" може да има не само с „истината" на чаршийската мълва, но и с „истините" на „рода", на „отечеството", на „бога". Нещо повече – „истините" на човека се сблъскват преди всичко в самия човек не като „чужди", а като негови собствени истини. Че човек може да влиза в конфликти със самия себе си, с все повечето „истини", които се сблъскват у него – защото Талев знае, че „повече дух" значи и „по-сложен живот" и че нравственият избор е нравствена отговорност, която трябва да поеме самият човек.

Дори само един бегъл поглед към проблематиката, която бе набелязана чрез нравствената драма на Султана, на нейния грях и нравствен самосъд, на нейните отношения с хората и с Бога, показва, че това вече не са Вазови традиции. Проблемите, които решават Талевите герои, са вече проблемите, които решаваха Иван Белин и Вълкадин, Албена и Сали Яшар, героите на Йовков.

Без да оспорвам „уроците на Вазов", които усвоява Талев, мисля, че Талев отива отвъд тях и в неговото творчество героите му решават онези нравствени проблеми, които Йовков въплъщава в героите си. Класическата четирилогия на Талев не е само живописна хроника на историческия живот, нито само енциклопедия на народния живот, изпълнена с пламенно вазовско родолюбие, романите на Талев синтезират в себе си и една разкрита с модерен психологически анализ морална проблематика, която виждаме разгърната в

пълна степен в българската литература едва в прозата на Йовков. Самият факт, че и читателската публика е омагьосана главно от женските образи на Талев и че критиката ги сочи като висши негови художествени постижения, е свидетелство, че дори когато това не е ясно осъзнато, и публиката, и критиката предпочитат у Талев повече Йовковското му начало, отколкото Вазовското. А дали критическата щампа за Вазовия пример трае инертно, защото и за самия Талев във времето на канонизирането на класическите му романи Вазов е бил по-удобно „алиби" от Йовков, или заради концептуална недостатъчност и интерпретаторска немощ на самата критика, е друг въпрос, който не е маловажен, но тук ще отмина.

С това не искам да кажа, че Талевото творчество ще придобие по-висок класически статут, ако бъде представен като приемник на Йовков, а не като приемник на Вазов.

Значението на Талев като класически писател идва от това, че неговото творчество не просто синтезира традициите на Вазов с традициите на Йовков, а че в него сложно се конфронтира проблематиката на Вазовото родолюбие с проблематиката на Йовковия хуманизъм, че от това възникват нови творчески проблеми, пред чието предизвикателство се изправя Талев.

Когато говоря за Вазови и Йовкови традиции, това не значи, че Вазовото родолюбие изключва хуманизма, а Йовковият хуманизъм е чужд на родолюбието, Вазов и Йовков просто решават различни творчески проблеми в историческото развитие на българската култура, като у Вазов доминира етноцентричният патос, а Йовков решава потиснати в Българското национално възраждане ренесансово-хуманистични проблеми. Новият и обществено-исторически, и културно-исторически етап, в чийто контекст се разгръща творчеството на Талев, показва с особена драматична сила какви трагични последици може да има и за националните и социалните общности, и за отделната личност, и за хуманитарната и социалната култура, когато се създават общности от несъздадени личности и когато човешката личност се озове сред общности без хуманитарна култура.

И тук не става дума само за традиционния за всички общества конфликт „личност-общество", а за отдавна изтъкваната от мен особеност на националните възраждания на ред народи в Източна и Югоизточна Европа, които за разлика от европейския Ренесанс имаха не антропоцентричен, а етноцентричен характер, поради което националните и социалните общности се формираха не като междуличностни общности, а като онова, което Славейков наричаше „мърша", Ботев – „стадо" и „робско племе".

Талев има остро чувство за това и многократно говори за „робския нечестив дух", „черния и тъмен дух", „зла нечиста сила" в „забърканния, тъжен живот... на целия този народ, който живееше от векове в неволя, в немотия, в постоянен страх и несигурност".

По-горе казах, че семантиката на трансформацията на географския топоним Прилеп в художествения топоним Преспа показва изтръгването на Талевия художествен свят от мрачната пещера на историята в светлия свят на изкуството. Но тази критическа метафора може да подведе и към неправилни изводи за Талевия художествен свят – например да виждаме Талевите романи като носталгично художествено възкресяване на скъпа на сърцето му патриархална старина, която не само консервативно настроени етнофундаменталисти виждат като някакъв отминал „зла-

тен век" в духа на ретроспективни утопии.

Самият образ на Султана Глаушева, нейното престъпление и нравствената ѝ драма сочат, че Талев съвсем не е ретроспективен патриархален идилик, защото е показал, че „патриархалният" свят и патриархалните хора крият в себе си не по-малко „тъмни бездни" от модерните хора – бездни.

Величието на Талев като художник съвсем не е в това, че ни представя като идилична белоснежна преспа отминалия исторически свят на патриархалната старина, а в това, че в пречистения от емпирията на историята художествен свят ни показва тъмните бездни на човешките души, мрачните и слепи нагони, които тласкат хората в поведението им, единствената просветленост на човека чрез нравствена осъзнатост и морална отговорност за направения избор и следствията, които трябва да понесе.

Показвайки ни тъмнината в изглеждащите идилични патриархални старини, Талев съвсем не смята, че социално-историческият прогрес разрешава човешките проблеми. Лампата, която заменя стария железен светилник, може би прави битовото пространство, в което живеят хората, по-светло, но не прави душите им по-светли, нито човешкото съществувание по-малко драматично. Действителността в „Гласовете ви чувам" е по-напреднала като бит от тази в „Железният светилник", но нито личностното, нито народностното битие е станало по-малко напрегнато. Борис от третото поколение Глаушеви има по-просветлено нравствено съзнание от баба си Султана, не робува на патриархални предразсъдъци, но това не прави съществуването му по-малко драматично. Исторически препятствия застават на пътя на личното щастие в любовния и семеен живот на Борис Глаушев, но

нима е по-щастлив в любовта си Райко Вардарски, който обича жената на най-близкия си приятел, с когото го свързват и общи социални и народностни идеали, и тясно човешко приятелство. Любовта – и към друг човек, и към отечеството – не само свързва, но и разделя хората. Талев е представил и „светлите", и „тъмните", демонични стихии на любовта. Самото съществуване – и на личността, и на социалните и националните общности – като че крие неразрешими противоречия. Самото съществуване е непрестанна борба, мъчителна драма, трагично неразрешимо.

Общоприето е мнението, че четирилогията на Талев е незавършена. Самият дълъг интервал между третия и последния четвърти роман „Гласовете ви чувам" кара интерпретаторите да предполагат, че писателят дълго и мъчително е търсил и не е намерил развръзка. Някои дори предполагат или споделят, че Талев е имал намерение да напише и следващи романи. Сам писателят говорел за роман за Милостивия и неговите синове. Но дали липсата на развръзка означава, че Талевата романова поредица е незавършена? И каква би могла да бъде развръзката – щастлив край на незавършения любовен роман на Борис Глаушев ли? Или на националния проблем? Знаем отговора на историята по националния проблем, но нито Скопие, нито София са доволни от този „отговор", а и смятат, че проблемите им не са били решени от тях самите. Щастлив любовен финал писателят би могъл да уреди на Борис Глаушев, но не само защото освен уроците на Вазов Талев е усвоил, уроците на Толстой и Йовков, той знае, че това не е решение на проблема.

Но дали това, което смятаме за незавършеност на четирилогията на Талев, е наистина незавършеност на творбата, или е – като внушение за това, че драма-

та на историята и на човека няма решение – своеобразното смислово послание, което ни изпраща Талев? И дали основното смислово послание на една творба трябва да се търси само в края ѝ, а не в цялостното ѝ внушение?

Но преди да споделя в какво виждам това основно послание на Талевия художествен свят, искам да обърна внимание на друго.

Съвсем не при първите прочити на романите ме порази в четирилогията едно почти натрапчиво присъствие на темата за страха.

Макар че Талев е вплел размислите си за страха, умело мотивирайки ги с душевните състояния и поведенческите реакции на героите си, тази тема се повтаря в романите му с едновременно дискретна и в същото време натрапчива ритмичност, в постоянни афористични обобщения от типа на онези, които срещаме в творчеството на вече споменатия балкански събрат и съвременник на Талев – Иво Андрич – за омразата например. Тази удивителна лайтмотивна повторяемост на темата за страха у Талев ме порази дотолкова, та помислих, че подобна обсесия е нещо повече от психологически анализ на романовите му герои. И тук имам предвид не това, че страхът би могъл да е и някаква – съвсем обяснима впрочем лична фобия на човека Талев. А нещо друго – че мотивът за страха има връзка не само с времето, за което разказват романите му, а и с времето на самото им разказване. И че това внушение има по-дълбок смисъл – като народопсихологическо и философско-историческо прозрение за движещите механизми на балканското (а може би и не само на балканското) историческо битие. Темата за страха заслужава отделно и по-пространно внимание, тук искам само да отбележа, че и нейната повторяемост, и нейната дискретност сочат, че това е един от централните – и далеч не само психологически, но и философско-исторически – проблеми в зрялото творчество на Талев. „Така живеят сички люде – се в некакъв страх, се с нажалено сърце" – не се уморява да повтаря писателят.

Привидната липса на завършек на Талевата четирилогия не е липса на крайно смислово послание на творбата, а израз на мъдростта на писателя, който знае, че трайно човешко щастие, покой и хармония са невъзможни в историята, че нито един екзистенциален, социален, национален избор и решение не може да бъде краен и окончателен, че човешкият живот в историята и земния свят е вечна драматична борба, без окончателен исторически изход и разрешение, че човек е „в непрекъсната борба за живота си и со земята, и с небето, и с чуждите народи около нас, и между нас.

С други думи – Талев достига до Хераклитовата мъдрост за живота като война и че разрешението на историята не е възможно в историята, а само на метаисторическо равнище.

Това не означава само „религиозно". Защото у Талев виждаме, че Бог е трансцендентна проекция на една поета личностна отговорност. Богът на Султана и Богът на Борис Глаушев в техния личностен избор санкционират различни поведенчески решения според различни нравствени норми, които сами са исторически променливи.

Но има като че един трансцендентен изход, чрез който човек постига по-трайно разрешение на своето битие.

Финалното смислово послание на Талевото четверокнижие всъщност е дадено още във финала на първия му роман.

Като добрите стари романи и „Железният светилник“ завършва със сватбата на Лазар и Ния, тяхната драматична любов е достигнала до щастлива развръзка. Но това не е традиционен романов хепиенд. Защото зад тази щастлива сватба се крие мрачната трагедия в семейството на Глаушеви – прекършената любов на Катерина и Рафе Клинче, смъртта на Катерина и страшната тайна за детеубийството на Султана. Погребал е своята потайна любима и зографът Рафе Клинче, но не е погребал обичта си. А я е превърнал в една по-висша обич, която не може да бъде разрушена. Той е завършил своя иконостас, в който е вплел клонки, листа и гроздове, птички и човешки образи. Рафе Клинче приближава крехкото пламъче на свещ към един от тези образи и „в светлината на свещта, като че ли се роди от самата светлина“, се появява „образът на Катерина Глаушева“. А по-долу – пак в светлината на свещта – се разпознава друг образ – на самия Рафе Клинче. Двамата „грешни“ любовници ще останат завинаги съхранени в иконостаса в ликовете на светци.

- Птичките пеят, зреят гроздовете – говори в унес зографът, загледан в създадената от собствените му ръце красота. – Душата ми е в това дърво. Като мине време, като потъмнее, ще стане още по-хубаво. Виждаш ли, погледни! По това ще ни познават людете некога, ще ни знаят.

Не е трудно в тези интонации и в тази философия да усетим интонациите и философията на Йовковия Сали Яшар и неговата Песен на колелетата, в която също пее една изпепелена в живота, но останала вечна в песента, в красотата на творчеството любов.

Този Йовков закон на обичта е завещанието и на Талев.

Талев впрочем също както и Йовков знае, че любовта не само свързва, но и разделя хората, че не само възвисява, но и погубва, че не само ражда, но и умъртвява, че води не само към щастие, но и към кървави престъпления и морални престъпвания.

Но Талев знае, че превърната в красотата на изкуството, обичта между хората е нетленна, че тленността на хората в историята се надмогва от тази превърната чрез доброволния дълг и саможертвата в творческа красота обич – „агапе“.

Този романов финал е истинският смислов завършек на Талевото четвeрокнижие, което можем да наречем и роман-иконостас. И не в смисъл, че Талев не е имало нужда да пише нищо след „Железният светилник“. Напротив, именно проследяването на цялата история на Глаушевци придава още по-дълбок смисъл на финала на „Железният светилник“ след „Гласовете ви чувам“.

С незавършеността на любовния и исторически роман на Борис Глаушев Талев сякаш ни казва, че каквото и избор да направи в своя интимен и обществен живот Борис Глаушев, този избор ще бъде трагичен, защото човекът няма решение на своя битиен трагизъм в историята, защото единственото разрешение на историята е възможно на метаисторическо равнище – в озареното от обич изкуство, което единствено е способно да съхрани обичта в едно духовно пространство отвъд пределите на краткия земен живот, отвъд драматично-кървавата история, отвъд нестихващите битки на живота и историята.

Едва когато поставим пламъчето на духовната светлина, с която ги осмисляме, пред образа на Борис Глаушев в края на „Гласовете ви чувам“, ще съзрем в този образ избора, който ни се струва, че Талев не е

намерил за своя герой. Това е изборът, който вече е направил самият автор с избора на творческото си призвание. И неговото хуманистично послание към нас.

СВЕТЛОЗАР ИГОВ

ДИМИТЪР ТАЛЕВ

В историята на българската литература Димитър Талев заема същото значително място, каквото имат Иван Вазов и Йордан Йовков – най-ярките и най-мащабните изразители на идеите на колективистичното общество. Д. Талев е писател от същия тип и със същото значение. Като тях той завършва период на съграждане, на съзидание и обединение, на хармония и разбирателство в обществото. С него приключва цял един процес, достигнал върха и изобразен естетически в „Железният светилник" и „Преспанските камбани". След него и обществото, и литературата са други. Други са идеите, които литературата изразява и претворява.

„Железният светилник" и „Преспанските камбани", а към тях трябва да се поставят и двата други романа от четирилогията – „Илинден" и „Гласовете ви чувам", са най-добрите и най-характерните произведения на Димитър Талев. В тях най-силно и в най-чист вид се проявява неговият велик талант на художник на словото. Но тези романи носят в себе си идеите на своето време, характерите на епохата, смисъла на общественото устройство и способността на обществото да функционира. Личната творческа биография на писателя показва как „духът на времето", основните идеи на епохата и характерът на обществото налагат отпечатъка си върху произведенията – не върху сюжетите, а върху идеите, които те носят и внуша-

СЪДЪРЖАНИЕ

Класическите произведения на българската литература са слънчевите стълбове, крепящи националното ни самосъзнание. Те са кристалните мостове на възторга, по които Отечеството ще премине през огън и страдание и ще пребъде в третото хилядолетие. Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

6 лв.